

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

30

תשע"ט | 2018

עיונים

כתב עת רב־תחומי לחקר ישראל

מחברים מוזמנים לשלוח אלינו מאמרים פרי עטם, שלא התפרסמו בעבר (אף לא בחלקם) בעברית או בשפה אחרת, ושאינם מועמדים לפרסום במקומות אחרים, ובכלל זה במרשתת. נקבל לקריאת הערכה מאמרים שאורכם 12,000 מילים לכל היותר. אפשר לשלוח מאמרים במהלך כל השנה. המאמרים שיאושרו יפורסמו בכרך הראשון שיראה אור לאחר מועד אישורם או בזה שיפורסם אחריו.

יש לעיין ב'הנחיות למחברים' באתר כתב העת: www.bgu.ac.il/iyunim בטרם הגשת המאמרים ולצרף אל המאמר את המסמכים הנדרשים. לא תאושר קבלת מאמר בלעדיהם.

כתובת להגשת מאמרים: omiller@bg.ac.il

כתובת המערכת: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר, מיקוד 8499000
טלפון: 08-6596940, פקס: 08-6596939

עיונים

כתב עת רב-תחומי לחקר ישראל

כרך 30

תשע"ט - 2018

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

עורכים: אבי בראלי, עופר שיף
עורכת משנה: אורנה מילר
מערכת: אבנר בן-עמוס, אבי בראלי, דני גוטוויין, מנחם הופנונג, נסים ליאון,
קובי פלד, פולה קבלו, קימי קפלן, אילנה רוזן, שלום רצבי, עופר שיף
מייסד ועורך ראשון: פנחס גינוסר

עריכת לשון: יעל אופיר, הרצליה אפרתי, רות דלוייה, ענת ריינר
הגהות: מרגלית אבס-ג'אן
עריכת תקצירים: משה תלמים
ריכוז עריכה: הדס בלום

ISSN 0792-7169
דאנאקוד 1246-10020

תשע"ט © 2018
כל הזכויות שמורות
למכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר, תשע"ט
סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר שבע
נדפס בארט פלוס, ירושלים
תוכן המאמרים באחריות המחברים

תוכן העניינים

יוסף חיים ברנר ואורי צבי גרינברג

7	המודרניזם של ברנר: קריאה 'כלכלית' בבחורף	מיכאל גלזמן
39	ברנר בעטו של אצ"ג: מושלכות, יתמות ו'ספרות ייעודים'	אבי-רם צורף

פוליטיקה

64	'הרומנים הפוליטיים' של ידיעות אחרונות ומעריב בעשור הראשון למדינה	עמוס בלובשטיין-נבו ויחיאל לימור
90	דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי: התבוננות משווה בדפוסי מנהיגותם	אביבה חלמיש

חברה

113	זהות מקצועית בהיסטוריה אורלית של עובדות רווחה ילידות מרוקו מבאר שבע	יעל זילברמן
145	יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי של ראש פינה- ג'אעונה, 1948-1918	אורי בירן ואסף זלצר

תרבות

181	הנרטיב ההיסטורי של הימין בספרות הילדים והנוער, 1980-1965	רימה שיכמנטר
204	כנעניות וקדמוניות במחול של ירדנה כהן לחקור מורשת דיגיטלית: עיצוב ארכיונים מקומיים	ליאורה מלכא ילין רונית המיין
240	במיזם 'ישראל נגלית לעין'	ותמר יוגב
274		רשימת קיצורים
275		רשימת משתתפים
i		תקצירים באנגלית

יוסף חיים ברנר ואורי צבי גרינברג

המודרניזם של ברנר: קריאה 'כלכלית' בבחורף

מיכאל גלזמן

פתיחה

בהרצאה שנשא דוד פוגל בפולין ב־1931 הוא תיאר את סגנונו של יוסף חיים ברנר כ'סגנון של עני המסתפק בלחם ובצלילים'.¹ תיאור זה, הקושר במובלע בין המינימליזם של ברנר ובין עוניו החומרי, לא משך את תשומת הלב של חוקרי ברנר, אף שהוא מציע אבחנה מרתקת על סגנונו. אף שפוגל אמר את דבריו כהערת אגב – שכן ההרצאה בכללותה עסקה במצבה של הספרות העברית בת הזמן – אמירתו עמדה על עיקרון יסודי בפואטיקה של ברנר ונגעה בסוגיות סגנוניות שהעסיקו את קוראיו עוד בראשית המאה. כזכור, ב־1904 ח'נ ביאליק ערך את סיפורו של ברנר 'מסביב לנקודה'. כך כתב ביאליק הנרגש לברנר: 'אתה הוא המספר העברי החדש של תקופתנו בגבה המובן של המלים האלה'.² לאחר שהפליג במחמאות הוסיף: 'אגב, הלשון שבספורך דורשת תיקון, השתדל נא לשכלל את לשונך. לא סגי בלאו הכי. אמנם ספורים ממין זה נכתבים מתוך קדחת – אבל מכיון שנכתבו הרי אפשר להשהותם בבית ולשפר וללטוש ולשכלל – ועי"ז יריחו הרבה. יש לך לשון משלך – אבל נכרת בה התרשלות'.³ ביאליק לא זיהה, ואולי לא יכול היה לקבל, את ה'רישול' המכוון של ברנר, ולעמדתו הייתה השפעה רבה על האופן שבו ברנר נקרא במשך עשורים רבים. ולראיה, בשלהי המאה ה־20 עדיין נדרש מנחם ברינקר להסביר את סגנונו ה'מרושל' של ברנר ואת הדחף העומד בבסיסו, באמצעות הביטוי 'רטוריקה של כנות'.⁴

תיאורו של פוגל הוא נקודת המוצא של מאמר זה, המבקש לתאר את ה'רומן' הראשון של ברנר – בחורף (1903) – במונחים הקושרים בין סגנון לעוני.⁵ הקריאה ה'כלכלית' המוצעת כאן תעקוב אחר תפיסותיו המשתנות של ברנר בנוגע לעוני כמציאות מטריאלית, כנושא

1 דוד פוגל, 'לשון וסגנון בספרותנו הצעירה', סימן קריאה, 4-3 (1974), עמ' 390.

2 פישל לחובר (עורך), אגרות חיים נחמן ביאליק, דביר, תל אביב תרצ"ח, עמ' רסט.

3 שם, עמ' רע.

4 על שימושו של ברנר ב'רטוריקה של כנות' ראו: מנחם ברינקר, עד הסימטה הטבריינית, עם עובד, תל אביב 1990.

5 עורך השלח יוסף קלוזנר הוא שכנה את בחורף רומן, למורת רוחו של ברנר. במכתב לי"ז אנוכי כתב: 'ובדבר "עבודתי החדשה" – הנה זוהי שקראת שם אז, רק מקוצרה ולא באותה השלמות, אבל

ספרותי, כאפשרות סגנונית וכעמדה נפשית. דומה שבחורף – העוסק ב'תבוסה הגמורה שנוחלים התקוות והאידיאליזם של צעיר "כמו" פייארמן בסביבה מחניקה',⁶ בלשונו של ברינקר – הוא הרומן שברנר מגלה בו את מורכבות מחשבתו הכלכלית ואת השתמעויותיה הפואטיות והפסיכולוגיות. כפי שמאמר זה יבקש להראות, בבחורף גם מפציעה לראשונה תפיסתו המודרניסטית של ברנר, המעמידה במרכזה כלכלת ייצוג אשר מבוססת על כישלון נרטיבי ולשוני. במובן זה המאמר מבקש לא רק להציע קריאה 'כלכלית' של הרומן אלא להצביע עליו כטקסט צומת בעל משמעויות היסטוריוגרפיות רחבות. אמנם הדרמה של בחורף מתחוללת בראש ובראשונה בעולם הבדוי, שירמיה פייארמן מגלה בו: '[כי] אין הוא מצויד בכושר, ביכולת, באנרגיה ובאמביציה הדרושים לאדם כדי להתרחק מביתו', בלשונו של חנה נוח.⁷ אולם כרומן-אמן (Künstlerroman), המסכם, כפי שהראה דן מירון, את המסורת הספרותית שקדמה לו, הדרמה של בחורף היא גם היסטוריוגרפית.⁸ ברנר מתכתב עם המסורת הספרותית שקדמה לו כדי להיבדל ממנה ולפרוץ אל מחוזות כתיבה חדשים. הרומן נפתח בתולדותיו של הגיבור, ברוח האוטוביוגרפיות המשכיליות, ולאחר מכן ברנר מתרחק ממסורת זו ומתאר גיבור מובס שאינו מבין את הסיבות לחוויית ההתרוששות שלו. הסיבה לכישלוננו של הגיבור נותרת לא ידועה ונעשית 'חור' נרטיבי או לקונה, אשר מבוססים על 'סוד' שאי-אפשר לספרו, המביא את המספר של בחורף אל גבול האלם. סוד זה, שתוכנו נותר לא ידוע, נהיה 'קניין שלילי' אשר יוצר חיץ בין פייארמן לעולם ואף בינו לבין עצמו.⁹ הנוסח המודרניסטי הזה מערער ומזעזע רבות מהנחות היסוד של ספרות התחייה.¹⁰

קלויזנר הרשה לעצמו ושלל בדיעתי כנה ל"רשימותי ושרטוטי" אלה "רומן" – ומה אעשה לו?'. יוסף חיים ברנר, **אגרות**, א (עורך מנחם פוזננסקי), דבר, תל אביב תש"א, עמ' 105.

6 שם, עמ' 48.

7 חנה נוח, "'שכול וכשלון': האופציה האחרת", **דפים למחקר בספרות**, 8 (1991-1992), עמ' 239.

8 דן מירון, **בודדים במועד: לדיקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים**, עם עובד, תל אביב 1987, עמ' 225-250.

9 בניסוחה של דנה אמיר, שטבעה את המונח 'קניין שלילי', הכוונה למצב שבו 'החומרים הטראומטיים מאיינים את הסובייקט החווה, ובעקבותיהם השיח הפנימי חוצץ הן בין האדם לבין הטראומה, הן בין האדם לבין עצמו'. ראו: דנה אמיר, **להעיד על העדים, ארבעה מודוסים של עדות טראומטית**, מאגנס, ירושלים 2018, עמ' 18. אף על פי שאמיר עוסקת בעיקר בטקסטים של ניצולי שואה ובייצוגים ספרותיים של עדויות ניצולים, התובנות שלה על עדות חורגות ממסגרת הדיון בשואה. בהקשר זה כדאי אולי להצביע על ההבחנה של דומיניק לה קפרה בין 'טראומה מבנית' ובין 'טראומה היסטורית'. עמוס גולדברג מסביר כי הטראומה המבנית היא 'קונסטרוקט תיאורטי אוניברסאלי המזהה את המצב האנושי כבעל מבנה של טראומה, שתסביך אדיפוס וחרדת הסירוס, לדוגמה, הם נרטיבים שמגלמים אותו ומסבירים אותו'. הטראומה ההיסטורית, לעומת זאת, קשורה תמיד לאירוע היסטורי קונקרטי. ראו: עמוס גולדברג, 'הקדמה', בתוך: דומיניק לה קפרה, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה** (תרגם יניב פרקש), רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 20.

10 דינה ברדצי'בסקי מציעה דיון מרתק על התגבשות הנוסח המודרניסטי של ברנר. ראו: 'הפואטיקה המסאית של י.ח. ברנר ועלייתו של המודרניזם העברי בראשית המאה העשרים', **עבודת דוקטור**, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2016, עמ' 19-22.

לכאורה את המהלך המודרניסטי של בחורף בישרו כבר כמה מהטקסטים החשובים של מפנה המאה, ובהם 'לאן' (1899) מאת מרדכי זאב פיארברג, 'מחניים' (1899) ו'עורבא פרח' (1900) מאת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי ובאין מטרה (1899) מאת ישעיהו ברשדסקי. הגיבורים ה'תלושים' של יצירות אלו כרעו תחת עול ההכרעה בין המסורת והמודרניות וסבלו ממה שברדיצ'בסקי כינה 'הקרע שבלב'. נטייתם 'לתהייה, לפקפוק, למבוכה, לסתירות' הביאה את הלקין לכנות את ספרות התקופה 'ספרות התחייה והתהייה'.¹¹ אמנם בחורף מתחיל מנקודת המוצא הזאת – שעיקרה מעין ריאליזם פסיכולוגי המתמקד בצעיר בודד – אולם לקראת סופו של הרומן מתחולל שבר שנובע מן הזיקה בין המשבר הנפשי של הגיבור ובין התרוששותה של הלשון העומדת לרשותו. הכרה זו מחוללת את משבר השפה המודרניסטי וממחיזה אותו באופן שמבדיל את בחורף מן הטקסטים הספרותיים שנכתבו שנים אחדות לפניו.¹² אף על פי שהביקורת הכירה בחשיבותו של בחורף כטקסט פורץ דרך, לרוב היא לא זיהתה את היסוד המודרניסטי של הרומן. כך למשל תיאר אריאל הירשפלד את בחורף ואת 'מסביב לנקודה' כ'שניים מפלאיה הלא-מוסברים של התחייה והספרות העברית החדשה בכלל' וכ'זינוק עצום' ביצירתו של ברנר.¹³ עם זאת, הוא לא עסק בבחורף כטקסט מודרניסטי, ולכן הרומן נותר בעיניו פלא לא מוסבר. דן מירון כתב חיבור רב-השראה על החידוש של בחורף לעומת המסורת הספרותית שקדמה לו הדגיש את פריצת הדרך בשילוב שהציע ברנר בין 'ריאליזם חריף ומדוקדק' ובין 'גרוטסקיות אכזרית'. מירון ציין כי היכולת של המספר לראות את המגוון שיש בו 'אינה מופיעה בספרות העברית אלא עם וידויו של ירמיה פייארמן',¹⁴ ובכך עמד על המורכבות הפסיכולוגית של הטקסט. אולם גם מירון לא זיהה באופן מלא את המפנה המודרניסטי המגולם ברומן.¹⁵

- 11 שמעון הלקין, **מוסכמות ומשברים בספרותנו**, מוסד ביאליק, ירושלים תש"ס, עמ' 103.
- 12 לתיאור משבר הלשון כמאפיין מרכזי של המודרניזם ראו: Malcolm Bradbury and James McFarlane (eds.), *Modernism: 1890-1930*, Penguin, New York 1976. לתיאור הסיורב לכתובה כמאפיין של הספרות המודרנית מ'ברטלבי' הכתוב מאת מלואיל עד כתבנים ומעתיקים בכתבי פלובר, קפקא, בורחס וואלור ראו את ספרו הבדיוני-מסאי של אנריקה וילה מאטאס: Enrique Vila-Matas, *Bartelby y compañía*, Debolsillo, Barcelona 2016.
- 13 אריאל הירשפלד, 'אחרית דבר', בתוך: יוסף חיים ברנר, **בחורף/מסביב לנקודה**, דביר, תל אביב 2007, עמ' 301.
- 14 מירון, **בודדים במועדם**, עמ' 241 ו-243 בהתאמה.
- 15 דומה שאחת הסיבות שהקשו על זיהוי היסוד המודרניסטי בבחורף היא העובדה שברנר עצמו נטה לתאר את כתיבתו כמונחים של ריאליזם סימבולית. מי שתיארה את בחורף כטקסט הכתוב ברוח הספרות האירופית של ראשית המאה ה-20 היא עדה צמח, שראתה בו את '[ה]רומאן החדש הראשון של הפרווה העברית הכי חדשה'. אולם גם היא תיארה אותו בסופו של דבר כמונחים של 'ריאליזם סובייקטיבי'. ראו: עדה צמח, **תנועה בנקודה: ברנר וסיפוריו**, הקיבוץ המאוחד וספרית פועלים, תל אביב 1984, עמ' 98, 101 בהתאמה. ברוח קביעותיה של צמח מתאר מתן חרמוני את בחורף 'בתור הרומן המודרני הראשון של הספרות העברית "הכי חדשה"'. וראו: מתן חרמוני, 'פייארמן בכתיבאליבקה: גיבור 'בחורף' של ברנר מול עולמו של שלום עליכם', בתוך: איריס פרוש, חמוטל צמיר, חנה סוקר-שווגר (עורכות), **הספרות והחיים: פואטיקה ואידיאולוגיה בספרות העברית החדשה**,

במפנה הזה יש לראות אפוא התנערות כפולה: ברנר מתרחק בבחורף מן הריאליזם הפסיכולוגי המשוכלל אשר פיתחו היוצרים שקדמו לו והשפיעו עליו, אולם בה בעת הוא שולל את הריאליזם הנמוך שאפיין את ספר הביכורים שלו עצמו – **מעמק עכור** (1900), שנכתב בהשראת סיפורי 'המהלך החדש' של בן אביגדור. בבחורף הפנה ברנר עורף לספרו הראשון והציע תפיסה מודרניסטית, שהעניקה לעוני משמעויות אסתטיות ופסיכולוגיות חדשות: מבחורף ואילך יעסוק ברנר בעוניו של הטקסט, ב'פואטיקה של עוני' ובסוגים שונים של מה שאכנה התרוששות נפשית. הרומן הראשון של ברנר מצביע אפוא על הזיקות המורכבות בין עוני חומרי לעוני סגנוני ובין התרוששות נפשית להתרוששות של הלשון. העוני המטריאלי שכה העסיק את ברנר בסיפורי **מעמק עכור** לא נעלם מן הרומן, אולם נעשו בו כמה המרות פיגורטיביות, שמשמעויותיהן הסמליות דוחקות אותו לשוליים של הטקסט.

עוניו של ברנר

כל הקורא את אגרותיו של יוסף חיים ברנר במפנה המאה – או את פרקי הזיכרונות שנכתבו על אודותיו לאחר מותו במאורעות תרפ"א ביפו – בהכרח שם לב לתיאורים החוזרים ונשנים של עוניו הקשה. עוני זה נבע לא רק מדלות החיים היהודיים בתחום המושב אלא גם ממעמדה השברירי של הספרות העברית בת הזמן כמערכת כלכלית. אבנר הולצמן היטיב לתאר את הקשיים הכלכליים שעמם התמודדו רבים מן הסופרים העברים בשלהי המאה ה-19 באמצעות סיפורו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), שספרו **על הפרק** ראה אור ב-1887. אברהם צוקרמן, שהביא את הספר לדפוס בוורשה, שלח לרבינוביץ את העותקים המודפסים אל עיירתו בילגורוד, במרחק של כ-1,300 קילומטר. בעיירה לא היה לספר דורש, ורבינוביץ החליט לצאת למסע כדי למכור את הספר מדלת לדלת. המסע נחל כישלון מוחלט מבחינה כלכלית, ורבינוביץ חווה במהלכו השפלות רבות:

הכסף שאסף רבינוביץ היה אפוא מועט, אך חוויות ההשפלה היו רבות. על פי עדותו, המעמדים הקשים מכול זומנו לו כאשר בא לאודסה והתייצב לפני נכבדיה, אנשי תנועת 'חיבת ציון' והספרות העברית. ליאון פינסקר, מחבר **אוטואמנציפציה**, נזף בו בלא כחל וסרק: 'במה האדון עוסק?', אמר לו. 'הלא יותר טוב היה לך ולעולם כולו אילו היית סנדלר. אנכי נותן לך רובל, אבל אין לי כל צורך בספרך, מפני שאיני זקוק כלל לשפה העברית'. רבינוביץ כפף את ראשו ולקח את הרובל, כדבריו, 'בהכרה שלמה של שפלות, של בוז. הייתי בעיני כתולעת נרמסת'. קבלת פנים דומה חיכתה לו בביתו של

כרמל, ירושלים 2011, עמ' 575. ליחסים המורכבים והבוֹ-זמניים בין ריאליזם למודרניזם בספרות העברית ראו: Todd Hasak-Lowy, *Here and Now: History, Nationalism, and Realism in Modern Hebrew Fiction*, Syracuse University Press, Syracuse NY 2008.

הגביר הצעיר אשר גינצברג, בן גילו, שהחל אז להתפרסם ברבים בשם 'אחד-העם'. לאחר שהוצע לו הספר הפטיר הלה בצינה: 'הא לך רובל ואת ספרך לא אקבל, מפני שבזה שאתה מחזיר על הפתחים עם ספרך הנך מבזה את הספרות'.¹⁶

היעדר קהל קוראים בעברית הוא שעמד בין השאר בבסיס המצוקה שעמה התמודד אז"ר. עם זאת, השינוי במצבה של הספרות ובמצבו של שוק הספרים כבר עמד בפתח. לדברי הולצמן, 'צירוף מורכב של נסיבות חברתיות, כלכליות, תרבותיות ולאומיות הביא להופעתו כמעט יש מאין של ציבור גברים יהודים מן המעמד הבינוני הבורגני ברחבי רוסיה הצארית, שהיו נכונים למצוא בספרות ובעיתונות העברית את מזונם הרוחני'.¹⁷ מכל מקום, שינוי זה היה אטי ולא שחרר את מרבית הסופרים העברים של מפנה המאה ממצוקתם הכלכלית. תלישותם העקרונית, שנבעה מהפניית העורך לחברה היהודית הדתית שהם צמחו בה, עקרה אותם גם ממקורות הפרנסה המסורתיים של 'תלמידי חכמים' מסוגם – 'ימים' על שולחן הגביר בעודם בישיבה ומימון של החותן לאחר נישואיהם. משנחסמו אפשרויות פרנסה אלו פנו הסופרים במצוקתם להוראת עברית בבית משפחות אמידות.

דוגמה למצוקתם החומרית האופיינית של הסופרים העברים אפשר למצוא במכתביו של אורי ניסן גנסין, חברו הקרוב של יוסף חיים ברנר, המתארים לא רק תנועה עצבנית במרחב ואי-שקט נפשי אלא אף רעב ומצוקה חומרית. 'אני הנני קבצן גדול עתה', כתב גנסין לז"י אנוכי ב-1906, ובמכתב לשמעון ביחובסקי הוא הוסיף, ללא כחל ושרק, 'אני רעב – ותו לא מיד'. בלילה איני מעלה נר ויום אני משוטט ככלב – ומה יש לדעת עוד?¹⁸ תיאור דומה למדי מובא ביומנו של דוד פוגל בראשית העשור השני של המאה. בפתח היומן, ביום יא בתשרי תרע"ב, הוא כתב מסטנוב, אוקראינה: 'לפני שעה, אין אפילו אגורה בכיס. אמה אומרת שתיתן לי להוצאות עד ל"וינה", אבל, לעזאזל, לקחת אצל אמי – עניה כזו – כסף! סובל אני מאוד כשאני נזכר שאצטרך לקחת אצלה כסף'.¹⁹ בדרכו לווינה, בלמברג (לבוב), כתב: 'כבר הספקתי לרעוב פה דיי, ואיני יודע מתי אחזל לרעוב [...] הריני באכסניה ונתחייבתי כבר יותר מזהוב. ואין אפילו פרוטה בכיס'.²⁰ ובווינה כתב: 'כבר, כבר, הרעב הממשי; רעב כמו שכתוב. ולרעב הווינאי יש אופי משונה; לו מצטרפים חוסר מלון וכאב רגליים ועייפות נוראה מן הריצה של כל היום'.²¹

16 אבנר הולצמן, "שלם אשלם להם בעד יצירי רוחם בכסף מלא": על הולדתה של הספרות העברית כמערכת כלכלית, אות, 3 (2013), עמ' 22-23.

17 שם, עמ' 23.

18 אורי ניסן גנסין, כתבים, ג: איגרות (עורך שכנא נשקס), ספרית פועלים, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה 1946, עמ' 84 ו-124 בהתאמה. ברנר מאיית 'ביחובסקי', ואילו העורך כותב 'ביכובסקי', ומכאן חוסר העקביות בכתיבת שמו לאורך המאמר.

19 דוד פוגל, תחנות כבות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006, עמ' 272.

20 שם, עמ' 274-275.

21 שם, עמ' 287.

אף על פי שעוני אפיין את קיומם של רבים מהסופרים העברים בראשית המאה ה-20, דומה שברנר עסק בו – כצורת חיים, כתמה ספרותית, כסוגיה סגנונית, כשאלה אתית וכעמדה נפשית – יותר מכל יוצר עברי בן הזמן. לכן אין זה מפתיע שיעקב אברמזון, גיבור של 'מסביב לנקודה' השואף להיות מבקר ספרות, מעלה במונולוג פנימי נסער את הטענות המועלות נגד הספרות העברית: 'שפה לא מדוברת היא שפתנו העניה, עם הספר אינו מרבה לקנות ספרים, ספרותנו מתקיימת בנס, עניים הם סופרינו ועניה ספרותנו'.²² אברמזון – גם הוא בן דמותו של ברנר – אינו מקבל את התפיסה הרווחת הזאת על הספרות העברית, אך ככל שהסיפור מתקרב לסיומו דומה שהוא קורס לנוכח מציאות זו, שמותכים בה רבדים שונים של עוני: לשוני, חומרי ותרבותי. בעיני ברנר היה העוני הרבה יותר ממצוקה חומרית גרידא. שלוש אנקדוטות שסיפרו מקורביו מדגימות זאת היטב. האנקדוטה הראשונה סופרה על ידי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: בפברואר 1908, לאחר סגירת המעוז ועם עזיבתו של ברנר את לונדון, הוא ביקר את ברדיצ'בסקי, שישב באותה עת בברסלאו. ברנר, שהעריץ את הסופר המבוגר ממנו, הגיע לבקרו בדרכו ללוב שבגליציה. זו הייתה פגישתם הראשונה ולמעשה היחידה של השניים, שקשר המכתבים ביניהם התהדק באותה שנה.²³ כמה ימים לאחר הפגישה כתב עליה ברדיצ'בסקי ביומנו:

לא הכרתי אותו עד עתה פנים אל פנים והנה נודע לי פתאום [...] מראהו מוזר עד למאוד: גוף חסון ומסורבל, פנים מלאים, שערות מגודלות פרע מסולסלות. גם לבושו עלוב; אין אף סימן של לבני גבר מגוהצים; במקום זה כותונת 'יגער' די בלויה, שרוולי מעילו לא שלמים ועל ראשו כובע שאי אפשר לקבוע את צבעו. משתראה אותו תחשוב: הנה אך זה ברח מבית הסוהר. והאיש הוא משורר אמיתי ובעל נפש יקרה. התיידד תיכף עם הילד ולא נתן לעכבו מלקנות לו מתנה. העניק לו סירת צעצוע. את לחמו הוא מרוויח בעבדו כמסדר בבית הדפוס, עשר שעות ביום!²⁴

רחל, אשתו של ברדיצ'בסקי, תיארה את עוניו של ברנר במונחים נוקבים אף יותר:

ואני כשאני לעצמי, גם אני נזדעזעתי מביקורו של ברנר. עיר מגורנו היתה ברסלוי, עיר נידחת במלוא מובנה של המלה, ובשבילנו, בייחוד בשבילי, נכר גמור, גם ביחס לעם השולט וגם ביחס ליהודים. וחיינו חיי דוחק ועוני. אבל בהשוואה לאורחנו, לעובר האורח שלנו, היינו ממש 'נגידים', כי היתה לנו קורת גג לראשנו, גם היה לנו לחם ובגד ללבוש.²⁵

22 יוסף חיים ברנר, כתבים, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978, עמ' 448.

23 על פרשת התקרבותם של ברנר וברדיצ'בסקי ראו: אבנר הולצמן, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2011, עמ' 183-184.

24 'ביקורו של י.ח.ב. בבית מ.י. ברדיצ'בסקי', בתוך: מרדכי קושניר (עורך), יוסף חיים ברנר: מבחר דברי זכרונות, הקיבוץ המאוחד, בני ברק תש"ד, עמ' 110.

25 שם, עמ' 12.

דומה שבני הזוג נדהמו מעוניו של ברנר, מלבושו ומעבודת הכפיים שלו כסדר דפוס. עם זאת, התעקשותו של האורח לקנות מתנה לילד עמנואל הדגישה את הפער בין הופעתו של ברנר ובין הרגשתו הפנימית, בין מצוקתו החומרית ובין נדיבותו.

גם האנקדוטה השנייה, שאותה סיפר ש"י עגנון, מדגישה קיום אלה באישיותו של ברנר. לאחר שברנר עלה לארץ והשתקע ביפו הוא עבר לירושלים לזמן־מה. עגנון הצטרף אל ברנר, וסיפר לחברו, בעודם סועדים ארוחת ערב, כי בעל בית דפוס ביפו דורש ממנו עוד ארבעה-חמישה פרנקים בעבור הדפסת והיה העקוב למישור. ברנר הגיב בשתיקה, ומאוחר יותר הזמין את עגנון לטייל עמו ברחבי העיר:

כיון שיצאנו חזר לחדרו. כשיצא ראיתי שהוא טומן בכף־ידו חפץ. אדם סקרני אינני ולא שאלתי מה זה בידך. הלכנו כמה שהלכנו ודיברנו מה שדיברנו עד שעמד ונכנס לחנות אחת מאותן החנויות שהיו אצל שער יפו ואמר לי, בוא עמי. נכנסתי אחריו. הניח את החפץ לפני החנווני ואמר לו, [...] ימחול לי מר, זקוק אני לאותם שני בישליקים לשם עצמי. נענע לו החנווני ראשו ואמר, לעולם אל ישנה אדם ממנהגו והחזיר לו את מעותיו. מה פירוש זקוק אני לשני בישליקים לעצמי ומה פירוש לעולם אל ישנה אדם מן המנהג. נוהג היה ברנר שהיה חוגר את המכנסים ברצועה של עור, משנתרפטה רצועתו והוצרך לקנות לו חדשה נתפתה למי שנתפתה לקנות לו כתפיות כדרך כל אדם מהיישוב. עכשיו שהוצרך לארבעה חמישה פרנקים לשם הוצאת ספר עברי החזיר את הכתפיות לחנווני וחזר לחגור עצמו ברצועתו הישנה והמרופטת.²⁶

כל התקשטות נראתה לברנר מגונה, וקניית הכתפיות נתפסה לפתע כטעות, בייחוד אם הוא יכול לסייע לסופר הצעיר ממנו להוציא את סיפורו לאור. עגנון מספק לנו גם את האנקדוטה השלישית. בממזאר שלו 'יוסף חיים ברנר בחייו ובמותו' הוא מספר כיצד שכנע את ברנר להצטרף אליו לפגישה עם ארתור רופין, שירד ממשכנו באוגוסטה ויקטוריה למלון קאמניץ במרכז העיר. קודם שנכנסו למלון ניגשו אליהם מצחצחי נעליים, וברנר התרצה להם. הפגישה עם רופין התנהלה היטב; התפתחה שם שיחה נעימה, ובה התעניין רופין בקורותיו של ברנר בלונדון. 'כשיצאנו אמרתי לברנר, וכי לא אמרתי לך שכדאי הוא רופין להכירו. נתכרכמו פניו של ברנר והעביר רגל על רגל וליכלך את מנעליו שציחצח אותם שעה אחת קודם־לכן. כל־כך קשה היה עליו הדבר ששינה את דרכו והתהדר במנעליים מצוחצחים'.²⁷

אנקדוטות אלו ממחישות לא רק את עוניו הקיצוני של ברנר ואת מראהו כאביון. נחבאת בהן תפיסה מורכבת של ברנר את עצמו ואת מצבו החומרי. ברנר בעיני עצמו הוא מי שאינו חסר דבר גם כאשר הוא נתפס בעיני אחרים כחסר כול. תפיסה זו נובעת מיכולתו להסתפק במועט, מנטייתו לקיום נזירי ומסלידתו מכל סממן של עושר. מי שעמד על קו זה באישיותו

26 חיים באר, **גם אהבתם גם שנאתם**, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 142.

27 מצוטט שם, עמ' 156-157.

של ברנר היה גרשון שופמן, ידידו הקרוב בתקופת מגוריו בלכוב: 'ליויתיו בחיפושי דירה. למעון, שהיה בו קצת משום הידור, פנה עורף מיד; ורק כשנכנסנו לבסוף לחדר קודר, עם שולחן עץ ערום, ללא צבע, ועם כתמי טחב על הכתלים, שוב לא רצה לצאת. זו היתה דירה כלבבו'. שופמן אף הוסיף:

כאן אולי המקום להכחיש את הבדותה, שלפיה חי ברנר כל ימיו חיי מחסור ודחקות. לא דובים ולא יער! סופר פורה כמותו, ויהי זה אפילו בעולם הספרותי שלנו, אי-אפשר שיהא סובל דחקות. הלא בכל אורגן, ששם היתה לו דריסת עט, הציף את הגליונות. סכומים הגונים זרמו אליו בעד 'בחורף', 'מסביב לנקודה', 'שנה אחת' וכו'. הוא עצמו הסתפק במועט, ובשאר תמך בכל המצויים בסביבתו.²⁸

ברנר, אליבא דשופמן, היה עני מבחירה – לא מפני שלא הייתה לו פרוטה אלא מפני שבחר להסתפק במעט שבמעט משום שתפנוקי החיים החומריים היו זרים לו לחלוטין. זוהי בחירה אתית, שחבריו של ברנר ראו בה ביטוי לצד נזירי באישיותו. כך כתב ידידו אשר בייילין, 'איש נזיר מימים קדמונים היה [...] אין ספק שהיה בו הרבה מסתבך דקדושה במובן היותר נעלה'.²⁹

בעיני ברנר, הסלידה מכל סממן של עושר ושל נוחות הייתה לא רק עניין מעמדי ואתי אלא גם סוגיה סגנונית. ברנר חתר בכתיבתו תחת הלשון והסגנון של הסופר שהוא העריץ – ש"י אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים). אברמוביץ, שביאליק כינה אותו 'יוצר הנוסח', יצר עברית ספרותית שהיא סינתזה חסרת תקדים בין השכבות ההיסטוריות של הלשון (בנימין הרשב אף כינה אותן לשונות שונות) – העברית המקראית, לשון חז"ל ולשון הפילוסופיה של ימי הביניים. הסינתזה של הנוסח אפשרה עושר מבע ושלמות צורנית שחסרו לספרות ההשכלה, ולכן אין זה מפתיע שביאליק תיאר את העברית שקדמה לאברמוביץ כשפה ענייה: 'רואה אתה מלים, אספסוף של מלים, שאין אתה יודע למה הוא ומה לו כאן. אלו הן מיני בריות קבצניות, כנופיות עורות ואֵלמות, שהן תועות כגרים גרורים לכאן ולכאן, ואינן מוצאות להן מקום ומעשה ובית אחיזה'.³⁰ תיאור מטריאלי בוטה זה של העברית שקדמה לאברמוביץ – מילים שבהיעדר מסגרת ובית משולות ל'בריות קבצניות, כנופיות עורות ואֵלמות' – מדגיש את העושר הלשוני והסגנוני שיצר הנוסח. מעניין שהן אברמוביץ והן ביאליק, שהשתייכו לסופרי אודסה, היו 'בעלי בתים', והעושר של הנוסח עלה בקנה אחד, במקרה או שלא במקרה, עם תפיסתם המעמדית. אף על פי שאברמוביץ פיתח את הנוסח בשלהי שנות השמונים ובשנות התשעים של המאה ה-19, ברנר הצעיר בחר להתרחק

28 שם, עמ' 114 (ההדגשה שלי). גם בילין מוסיף בעניין זה: 'היו אנשים שדאגו לעניותו. העמידו פנים של רחמנות: "מסכן". שטותים! אילו רצה ברנר היה יכול לחיות בנוחיות [את הסיפורים שכתב עבור המעורר] היה יכול להדפיס במקום אחר ולקבל שכר סופרים ראוי לשמו [...] והיו מקורות פרנסה אחרים, אבל הוא ניער כפיו מהם'. אשר בייילין, **ברנר בלונדון**, הספריה הקטנה, בני ברק 2006, עמ' 23.

29 שם, עמ' 25.

30 ח"נ ביאליק, **כל הכתבים**, דביר, תל אביב 1945, עמ' רמ-רמא.

ככל האפשר מהשלמות ומהעושר של הנוסח. את סגנונו העני במכוון פיתח לפי תחושתו הפנימית, כנווד וכבן בלי בית.³¹

כתיבת העוני במעמק עכור

כאמור, עוניו של ברנר בשנות התבגרותו ונדודיו הוא נושא עקבי במכתביו לידידיו הקרובים. במכתב לשמעון ביכובסקי, שנכתב ב־6 ביולי 1898 מפּוּצ'פּ, כתב ברנר: 'ואני? אין כל חדש; לומד מעט וקורא הרבה, וכותב לא־מעט. עני אנוכי, ברוך השם, על צד היותר טוב, ובמקצוע זה הנני גברא רבא'.³² ממקום שבתו בהומל כתב לגרשון גינזבורג ולאורי ניסן גנסין, ב־12 בינואר 1900: 'אתה שואלני על דבר חיי – אין מה להאריך: קורא אני מכל הבא לידי, חי בדחקות –'³³ כאן הוסיף ברנר את המילה 'נוראה' ומחקה. מחיקה זו מעידה על הרצון להימנע מכל שם תואר מיותר שעלול להיתפס כהגזמה או כהתקשטות. דחקות זו השפיעה על תפיסתו הספרותית של ברנר באותה עת, כפי שעולה בבירור מהחלק המופנה לגנסין בהמשך אותו מכתב. בחלק זה חשף ברנר את תפיסתו האסתטית וניסח את ההבדל העקרוני בין עמדתו לזו של ידידו הקרוב:

אורי־ניסן, לא אדמה להצטדק על אשר לא עניתי לך תיכף ומיד, מסתמא לא יכולתי! מכתבך ההוא, אמנם, שווה בתשובה יותר ארוכה, אך אבד ממני ממחרת בסיבת צלחותי [כיסים] הקרועות (ממש!), ואולם, באמת, דומה שבין כה וכה לא הייתי מוציא את כל רוחי באיגרת, כי אם על פה! להתאוריה שלך במכתבך ההוא על דבר 'הספרות למען הספרות', תכלית האדם וכו' אין אני מסכים כלל. השקפתי על החיים היא שונה לגמרי; ובקיצור: עלינו להקריב את נפשותינו ולהמעיט את הרע שבעולם, רעה של רעבון, עבדות, ביטול, צביעות וכדומה. נחוץ להבין הכל, להבין ולהתרחק ממיסטיזם ומדמיונות; נחוץ להגביר הריאליות והקדושה בעולם; נחוץ לתקן את חיי עם ישראל כי יהיו גורמאליים ויסורי־נפשי הנוראים הם תולדות ספקותי בכלל: היש תיקון? ההולכים אנו קדימה? זהו בכלל, ובפרט: איך בין ניט צופריעדין פון זיך אליין [אין אני מרוצה בי בעצמי]. אני מסופק בכוחותי אני וכו' וכו'.

זה ימים אחדים נהייתי לאוכל־צמחים.

אתה כותב פואימה היסטורית – ודבר זה אינני מבין. האומנם אנחנו יכולים להסיח דעתנו אף רגע מההווה? היודע אתה מצב־צעירינו? היודע אתה, כי הננו המוהיקנים

31 רוברט אלטר השתמש במונח 'אנטי־נוסח' כדי לתאר את המהלכים הסגנוניים של הסופרים שיצאו נגד הנוסח של אברמוביץ. אין זה מקרה, כמובן, שאת הדוגמה ל'כיעור' המכוון של האנטי־נוסח הוא מדגים באמצעות משפט הפתיחה של סיפורו של ברנר 'מסביב לנקודה'. ראו: Robert Alter, *The Invention of Hebrew Prose*, The University of Washington Press, Seattle 1988, p. 48.

32 יוסף חיים ברנר, כל כתבי ברנר, א, תל אביב, הקיבוץ המאוחד 1955, עמ' 216.

33 שם, עמ' 227.

האחרונים? היודע אתה, כי העולם חולה? היודע אתה, כי היאוש מכלה נפשות? היש לך עיניים?!

אורי-ניסן!!!³⁴

במכתב מרתק זה חשף ברנר – בשלב כה מוקדם של כתיבתו – את תפיסתו הלאומית בדבר אחריות הסופר לעמו, עמדה כמו נבואית בנוסח 'הצופה לבית ישראל'. אך גם כאן העוני נזכר כנושא מרכזי: ראשית מזכיר ברנר את מצבו כאדם עני, שהחורים בכיסיו הביאו לאבדן איגרתו של גנסי; לאחר מכן הוא מזכיר גם עוניו של העם – 'רעבון, עבדות' – הגורם לו לנסח את תפקיד הספרות במונחים חברתיים מובהקים. הוא פוסל מכל וכול את עמדתו האסתטיציסטית של גנסי, שעניינה 'הספרות למען הספרות', ומאשים אותו בעיוורון בנוגע להוויה. בעמדותיו אלו של ברנר ניכרת ההשפעה של המבקר הרוסי ויסריון בלינסקי, שהיה מבקר הספרות החשוב ברוסיה בשנות הארבעים של המאה ה-19. בלינסקי הדגיש את תפקידה המוסרי של הספרות ואת תפקיד הסופר במיגור אי-צדק חברתי; לכן תמך בהוצאה לאור של ספרו של גוגול **נפשות מתות**, שמתח ביקורת נוקבת על שעבוד הצמיתים ברוסיה, אף על פי שהצנזורה הצאירית אסרה את פרסומו. את קריאתו של ברנר 'נחוץ לתקן את חיי עם ישראל כי יהיו נורמאליים' יש להבין אפוא כהדהוד של תפיסתו הספרותית-חברתית של בלינסקי אשר לתפקיד הספרות בתיקון החברה הרוסית. כפי שציין רפי סירקין-סדן, ברנר

התעניין ביותר בביקורת הספרות הרוסית הרדיקלית (בלינסקי, דמיטרי פיסרייב), שעודדה את 'הפואטיקה של המעורבות', וביצירות של הסופרים הנרודניקים (אוספנסקי, פיודור רשטניקוב, מיכאילובסקי), שהפואטיקה הפרגמנטרית שלהם שימשה לו מקור השראה לפיתוח סגנונו הכאוטי וה'מרושל', אך גם הקשוב מאוד להמולת החיים ולסבלם של בני אדם.³⁵

בתקופה זו כתב ברנר הצעיר את סיפורי **מעמק עכור**, שפורסמו כקובץ בשלהי שנת 1900.³⁶ העיסוק בעוני המנוון של העיירה היהודית, בסיבותיו ובמקורותיו, עלה כנושא רב-חשיבות עוד בשיח המשכילי, אולם רק לקראת סוף המאה – עם עליית העניין בריאליזם ובייצוג ריאליסטי – היה העוני החומרי למטבע הקשה של הספרות העברית: הן בפרוזה העברית המאוחרת של מנדלי מוכר ספרים והן בריאליזם ה'נמוך' של 'המהלך החדש' עלה תיאור חדש של עוני.³⁷ בטקסטים אלו עומדים במרכז נושאים שלא זכו עד אותה עת לייצוג כה

34 יוסף חיים ברנר, **כתבים**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1955, עמ' 222. המוהיקני האחרון מאת פנימור קופר תורגם לעברית ב-1896, ויצא לאור בהוצאת תושיה בוורשה. אין ספק שברנר שואב את הביטוי מספר זה.

35 רפי צירקין-סדן, **אותיות יהודיות בספריית פושקין: יצירתו של יוסף חיים ברנר וזיקתה לספרות ולמחשבה הרוסית**, מוסד ביאליק, ירושלים 2013, עמ' 9.

36 על הוצאתו לאור של הספר פורסמה ידיעה בעיתון **המליץ** ב-11.11.1900.

37 העניין של הספרות העברית בריאליזם החל כמובן עוד בספרות ההשכלה, אולם קשיים שונים, בעיקר היותה של העברית לשון לא מדוברת, הקשו מאוד על סופרי ההשכלה, שהשתמשו בעיקר

מקיף: הקושי להתפרנס ולהזין את המשפחה, הקיום הדל, הבגדים המלאים קרעים, הצורך למשכן את חפצי הערך המעטים, תחושת הרעב, הניזון המוסרי והתפוררות המשפחה בעקבות הוויית העוני. ב־1891 פרסם בן אביגדור את סיפורו 'לאה מוכרת הדגים'; זה היה גם הטקסט הראשון שיצא בסדרת 'ספרי אגורה' שהוא ייסד. מתוך האקלים הספרותי הזה צמח ברנר ככותב צעיר, וסיפורי מעמק עכור מושפעים בייחוד מסיפורי 'המהלך החדש'. מחויבותו לתיאור של העוני ולהתמודדות עמו עולה גם ברשימות שכתב באותה תקופה. זמן קצר לפני שניסח ברנר את תפיסתו הספרותית במכתב לגנסין הוא כתב על שאל טשרניחובסקי: 'אמנם הוא משורר בעל כישרון, אבל אין הוא משוררנו. בשעה שהעולם שרוי כל כך בצער, בשעה שמעשי ידי הקב"ה טובעים בים צרה, בשעה שאלפים גוועים ברעב [...] בשעה איומה כזו יושב מר טשרניחובסקי ואמר שירה "ליפהפיה"³⁸.

על רקע תפיסות אלו של מחויבות הסופר לשאלות מטריאליות יש לקרוא את סיפורו הראשון של ברנר 'פת לחם'. ברנר שלח את הסיפור לפרסום בכתב העת הַשְּׁלֵחַ של אחד העם. באותה תקופה קרא ברנר את מאמרו של אחד העם 'הלשון וספרותה',³⁹ ונדמה היה לו כי סיפורו 'פת לחם' – שעוסק ברעב ובעוני – עולה בקנה אחד עם תביעותיו האסתטיות של העורך רבי־ההשפעה. כידוע, אחד העם קבע בסיום מאמרו כי בשל הנסיבות ההיסטוריות המיוחדות של הקיום בגולה ההגותי והעיוני קודמים לאסתטי ולרגשי: 'אם אצל עמים אחרים, החושבים את היצירה הפיוטית כתכלית נשגבה לעצמה, אין דבר זה אלא רשות, ויש גם מתנגדים לו, – הנה בישראל מוכרחת היצירה להפנע מפני המחשבה העיונית, אם רוצה היא להכבד על פני העם'.⁴⁰ עמדה זו מצאה את דרכה כזכור אל ויכוחו של ברנר עם גנסין, והיא שהובילה את ברנר לגבש תפיסת עולם מטריאלית של המציאות היהודית, שאותה ביקש סיפורו לבטא. להפתעתו, אחד העם דחה את הסיפור: 'ציורך "פת לחם" לא יודפס, מפני שהטנדנציה הבולטת ביותר והצבעים המרובים ביותר קלקלו את פניו, לפי טעמי. ואולם מתוכו נראה לי, שיש בכך כשרון לסיפורים, ואם יש אתך עוד סיפורים, שלח, ואראה מה טיבם'.⁴¹ ברנר הצעיר התקשה לעכל את תגובתו של אחד העם, ולראיה לא חשף את מכתב הדחייה הזה אף בפני חבריו הקרובים ביותר. הוא שלח את הסיפור לעיתון המליץ, ועורכו קיבל אותו לפרסום. הסיפור פורסם בארבעה המשכים בהמליץ בראשית 1900.⁴² בשלהי אותה שנה הציב אותו ברנר, במפגיע, בפתח ספרו הראשון.

בלשון מקראית, להתקרב לגורמות ריאליסטיות. לכן עליית הריאליזם בספרות העברית מתאחרת. בעניין זה ראו: עינת ברעם אשל, מלחמת הריאליזם על נפשו: ייצוגי המציאות בספרות ההשכלה העברית 1857-1881, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2011.

38 יצחק בקון, ברנר הצעיר, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1975, עמ' 73.

39 אחד העם, 'הלשון וספרותה', כל כתבי אחד העם, דביר, תל אביב 1947, עמ' צג-צז.

40 שם, עמ' צז.

41 אחד העם, אגרות, ב, יבנה, ירושלים תרפ"ד, עמ' 91.

42 י.ח. ברנר, 'פת לחם', המליץ, 23.2.1900 (המשך הסיפור פורסם ב־25, ב־27 וב־28 בפברואר של אותה שנה).

ביקורת ברנר מיעטה להתייחס לקובץ **מעמק עכור**. אף שברדיצ'בסקי, הסופר המשפיע ביותר באותה עת, הילל את כישורו הסיפורי של ברנר, הביקורת ראתה בו לימים שלב בוסרי בכתיבתו, שעתידה להתפתח תמטית וסגנונית ביצירות כגון **בחורף** (1903) ו'**מסביב לנקודה**' (1906). בלי להמעיט מכישורו של ברנר הצעיר ומחשיבותם של סיפורי הקובץ, הפואטיקה של **מעמק עכור** מעניינת דווקא משום שברנר מיהר להפנות לה עורף. הפניית עורף זו תרמה לתפיסת הביקורת את הקובץ כשלב בוסרי ולא מייצג של 'יצירתו'. עם זאת, המעבר של ברנר מקובץ הסיפורים הראשון אל ה'**רומן**' הראשון (**בחורף**) הוא מהלך רב-משמעות לא רק בהקשר של יצירת ברנר – זהו מפנה עקרוני מספרות התחייה של מפנה המאה אל המודרניזם של המאה ה-20.

'פת לחם' עומד כולו בסימן הריאליזם הנמוך של 'המהלך החדש'. הסיפור נפתח בתיאור מעשה גנבה, המובן לקוראים ככזה רק בדיעבד. הפתיחה מסופרת צמוד לתודעת הגיבור ר' חיים: 'לאחר ששם את הדבר בחיקו, הרגיש, בכל תוקף התבלבלותו, כי עליו למהר ולעזוב את המקום, אשר הוא עומד עליו – ויצא'.⁴³ הטקסט משהה את התשובה לשאלה מהו אותו 'דבר' שלקח הגיבור – 'ורד', אדם שירד מנכסיו ואיבד את כל רכושו – אך בהמשך הסיפור מתברר כי הוא גנב בעבור ילדיו חצי כיכר לחם שהושארה על אדן החלון. בעבר שימש ר' חיים משרת במרתף יין של קצין כלשהו וחי חיים נוחים, גם אם דלים למדי. המשרה הייתה פשוטה ושכרה צנוע, אך היא הספיקה לו ולחיה אשתו, וכשזו הייתה נשאלת על מצבה נהגה לומר: 'מה יתאונו האדם; וכי הרבה הפקדנו אצל המקום? לחם יש, ברוך השם'. משפט זה יקבל משמעות אירונית בסוף הסיפור. הרווחה היחסית שחיה בה המשפחה מגיעה לקצה כאשר הקצין נאלץ לסגור את מרתף היין, ור' חיים מאבד את משרתו. בעוניו הוא יוצא לנדוד בערבות אוקראינה כדי להרוויח את לחמו כמלמד, אך השכלתו הדלה וריבוי המלמדים מקשים עליו למצוא עבודה. כאשר שב הגיבור לביתו לאחר כשנתיים גילה חורבן גמור: אשתו נאלצה למכור או למשכן את כל הרהיטים וחפצי הערך שהיו בבית, והמצוקה החומרית הביאה אותה להתמוטטות. חיים, ששב לעירו 'שבע ממרורים, מעונה, מדוכא ורפה ידיים', מגלה כי אשתו, שהייתה בעבר 'בריאה, רעננה, אשת חיל', היא כעת אישה '[ש]שומרת את מיטתה, ולא בבית ההוא, שהיה מלא חיות, כי אם באיזו מפולת, אשר תסכון לדירת כלבים. המיחם הגדול, מנורות הנחושת, הכרים והכסתות – כל זה כבר אצל האדון טרפן'.⁴⁴

חזרתו של הבעל הביתה אינה מביאה מזור אלא מחריפה את המצב, שכן עם שובו פטרו השכנים את עצמם מטיפול במשפחה; אולם בהיעדר מקצוע ממשי חיים אינו מסוגל למצוא פתרון בר-קיימא למצוקת אשתו והילדים, החולים והרעבים. בצעד נואש הוא הולך

43 ברנר, **כתבים**, א, עמ' 3. מובן שהמילים שברנר משתמש בהן רומזות לדברים שה' אומר למשה במעמד הסנה הבוער: 'של נַעֲלִידָה מַעַל רִגְלִידָה כִּי הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶתָּה עוֹמֵד עָלָיו אֶדְמַת קֹדֶשׁ הוּא' (שמות ג ה). הרמיזה לפסוק היא אירונית, משום שהגנבה של הגיבור מתרחשת במרחב הקדוש של בית הכנסת.

44 שם, עמ' 6, 7.

אל הקלויז שהוא נוהג להתפלל בו מתוך כוונה לקחת משם את הטלית והתפילין – חפצים שיש להם ערך סמלי ולא בהכרח כלכלי – ולמשכנם. הוא מאמין שיוכל לקבל בעדם שני רובל. אך בעודו לוקח את הטלית והתפילין הוא רואה על החלון כיכר לחם שהושארה שם בעבור אחד העניים: 'היד הרועדת נמשכת – ולוקחת'. מרגע זה נחרב עולמו של הגיבור: 'כיצד יבוא מחר הקלויז? להתפלל? היאך ישא ראשו לפניו? איכה יביט בניהם מבלי אשר תאכלנו הבושה?!'⁴⁵

במופע הראשון של המילה 'דבר' היא מתייחסת אל הלחם הגנוב. נדמה שהבחירה במילה מאפשרת לחיים לבצע מעין הרחקה שבעזרתה הוא כמו מכחיש את מעשה הגנבה. המילה נזכרת שמונה פעמים בחלקו הראשון של הסיפור, שאורכו כעמוד וחצי. מעמדה המרכזי מודגש משום שהיא מובאת בכמה מובנים ובכמה סימונים טיפוגרפיים (באות רגילה, במירכאות ובפיזור אותיות). ברנר מבליט את חשיבותה גם באמצעות שימוש בניבים כגון 'לא כן הדבר' ו'אם נודע הדבר'. מופעה השונים של המילה ממחישים כי הלחם הגנוב מקבל משמעויות כמעט מיתיות של 'דבר' שאי אפשר לנקוב בשמו. השבר הנפשי של הגיבור הנאלץ לגנוב מעלה על הדעת את הדיון של ז'וליה קריסטבה במלנכוליה של המשורר ז'ראר דה נרוואל, שהתמודד עם שיגעון והתאבד בשנת 1855. בעקבות הדיון של פרויד באבל ומלנכוליה, מדגישה קריסטבה את ההתמודדות של הסובייקט המלנכולי עם אבדן שהוא אינו יודע מהו. לאובייקט האבוד, שהוא מושא האבל, קריסטבה קוראת בשם 'הדבר', בין השאר משום שהמלנכולי אינו יודע מה איבד ועל מה הוא אבל.⁴⁶

אף על פי ש'הדבר' המתואר בסיפור צובר משמעויות עודפות, החורגות לכאורה מהלחם הגנוב, 'פת לחם' אינו מתפתח כסיפור פסיכולוגי, בין השאר משום שלגיבור ה'יורד' אין כמעט מאפיינים אישיתיים ונפשיים לבד מעוניו וממצוקתו החומרית. נראה כי הסבל בסיפור אינו אישי אלא חברתי, ותיאורי העוני הם העומדים בלבו. אמנם משהו מסגנונו המאוחר של ברנר מצוי אף בסיפור זה – האינטנסיביות של הסיפור, תיאורי הכיעור של הדמויות, הטיפוגרפיה התזזיתית של סימני הדפוס, המשקפת את סערת הנפש של הדמויות – אולם בטקסט מוקדם זה ברנר תולה את הסיבתיות הנרטיבית במציאות החומרית. זוהי המציאות של הגיבור ושל בני משפחתו, אבל זוהי גם המציאות הקולקטיבית של העולם היהודי הישן, שכולו עומד בסימן שקיעה וחורבן. מסיבה זו השמש מסביר לפרוש השוכן בקלויז: 'שבפועל ממש, הקלויז הוא חורבה גמורה, הקלויז... מיום ליום הוא שח ונופל, בפועל ממש, ואין איש שם על לב... וי, הרי הוא צווח ככרוכה, בפועל ממש, ואין איש שם על לב...'⁴⁷ דומה שעל אף השימוש של ברנר בנקודת תצפית משולבת (המאפשרת לו לתאר את שברו של חיים מ'בפנים'), הוא אינו מתעניין בייחודו של חיים או במה שהוא עתיד

45 שם.

46 ז'וליה קריסטבה, שמש שחורה – דיכאון ומלנכוליה (תרגמה קרן שמש), רסלינג, תל אביב 2006, עמ' 123-122.

47 ברנר, 'פת לחם', עמ' 10.

לכנות ה'אינדיוידואליות' שלו. במאמרו המפורסם על מנדלי מוכר ספרים שיבחר ברנר את סגנונו של 'הסבא', אך ציין כי אין פסיכולוגיה אינדיוידואלית אפילו ביצירותיו הגדולות: 'באינדיבידואליזאציה של גיבוריו, כמו שהיו אומרים היום, אין מנדלי המספר מראה נפלאות אפילו בפרקים אמנותיים אלה'.⁴⁸ בסיפור מוקדם זה ברנר עדיין אינו מתעניין ביחיד כי אם בקולקטיב היהודי ובמצבו.

מעוני חומרי ל'פואטיקה של עוני' בבחורף

לרומן הראשון של ברנר בחורף שמור מעמד מיוחד בהיסטוריה של הספרות העברית. ברומן זה הפציע ברנר לא רק כסופר בשל בעל פואטיקה ייחודית אלא כמי שמוביל את הספרות העברית לנתיבים חדשים. כאמור, בסיפורי מעמק עכור ניכרה השפעת הריאליזם הנמוך של 'המהלך החדש', ואילו בבחורף הוליך ברנר את הספרות העברית אל עבר מודרניזם פסיכולוגי שבא לידי ביטוי סגנוני בכתיבה פרגמנטרית ובסובייקטיביות תזזיתית חסרת מנוח. את הגרסה הראשונה של הטקסט כתב ברנר בביאליסטוק עוד ב־1901. כשעזב את העיר השאיר את כתב היד בידי הסופר אברהם רייזין, אולם הטקסט אבד. לאחר עריקתו מצבא רוסיה ועם הגעתו ללונדון כתב מחדש את הרומן, וזה פורסם לראשונה בכתב העת 'השלח' ב־1903. בספר זה הציב ברנר דמות של צעיר נודד, תלוש ואבוד, המעלה את לבטיו על הכתב, ובכך המשיך את המגמה שהחלו 'הצעירים', ובראשם ברדיצ'בסקי, בשלהי שנות התשעים. עם זאת, הוא המיר את הריאליזם הפסיכולוגי של ברדיצ'בסקי בנוסח חדש, שתפסת הלשון בו מודרניסטית במובהק. שמו של הגיבור – ירמיה פיארמן – הציב אותו ככפיל של ברנר עצמו והעניק לטקסט ממד אוטוביוגרפי מובהק.⁴⁹

בחורף זכה למספר רב של קריאות פרשניות מעמיקות, והוא אולי הטקסט הידוע ביותר של ברנר, למעט שכול ושלון.⁵⁰ אחת הפרשנויות החשובות והמקיפות של הרומן הוצעה על ידי דן מירון, שניסה לחלץ את בחורף מסד הקריאה הביוגרפית וידיית אשר הטקסט הברנרי מעודד לכאורה. הוא ביקש להצביע על חשיבותו של הרומן כטקסט צומת העומד בין ספרות המאה ה־19 לספרות המאה ה־20 והתמקד באופן שהוא בנוי כמארג של ציטוטים מהטקסטים המרכזיים של הספרות העברית בשנות התשעים, העשור שקדם

48 י"ח ברנר, 'הערכת עצמנו בשלושת הכרכים', כתבים, ד, הקיבוץ המאוחד וספריית פועלים, תל אביב תשמ"ה, עמ' 1245.

49 פיארמן הוא 'איש האש', ואילו ברנר הוא ה'בוער'. לדיון באופן שברנר משכתב את המסורת של האוטוביוגרפיה המשכילית ראו: Alan Mintz, *Banished from their Father's Table: Loss of Faith and Hebrew Autobiography*, Indiana University Press, Bloomington 1989.

50 עם החוקרים שכתבו על בחורף אפשר למנות את דנה אולמרט, מיכל ארבל, מנחם ברינקר, אבנר הולצמן, מתן חרמוני, אלן מינץ, דן מירון, חנה נוה, בעז ערפלי, עדה צמח, ברוך קורצווייל, יגאל שורץ וגרשון שקד. התייחסויות לכמה מפרשנויותיהם יובאו בהמשך הדברים.

לכתיבת הרומן. ציטוטים ורמיזות אלו נועדו להדגיש את אישיותו הספרותית של פייארמן, שכתבתו מהדהדת את הטקסטים שקרא בתהליך 'התמשכלותו'. בניסוחו של מירון, 'ברנר משקע בסיפורו הגדול הראשון את כל זכרונותיו הספרותיים המרובים, שהוא מלבנם ללבנים ספרותיות הנבלעות במבנה הסיפורי החדש שהוא מקים'.⁵¹ לדבריו, 'ברנר הצעיר היה שקוע עד צוארו בספרות העברית של המאה התשע-עשרה, וביחוד בזו של שנות התשעים שלה'.⁵²

מירון מבחין בין אזכורים שונים בטקסט של יצירות מאת י"ל פרץ, פיארברג וביאליק ובין השימוש הנרחב של ברנר בסיפור 'עורבא פרח' מאת ברדיצ'בסקי, המשמש בעיניו מפתח אינטרטקסטואלי להבנת משברו הנפשי של פייארמן. בבחורף ברנר מתאר לראשונה את הכישלון הארוטי של גיבורו, ונושא ישוב ויעלה ברבות מיצירותיו. על פרשת 'התאהבות' ברחל מואיסיבנה אומר הגיבור כי אינה אלא 'עורבא פרח', כלומר דבר שאין בו ממש, לא כלום. אולם בחירה לקסיקלית זו היא רמיזה מסועפת ומורכבת לסיפורו של ברדיצ'בסקי 'עורבא פרח', שפורסם ב-1900, המתאר התאהבות שאינה מגיעה לכדי מימוש. מירון מדגיש בקריאתו את הפונקציונליות של הרמיזה: פייארמן עצמו מבין את אהבתו הנכזבת כווריאציה על התנסותו של גיבור 'עורבא פרח', אלימלך בן יונה. אולם לטענת מירון, בכל פעם שפייארמן רומז כי כישלונו דומה לזה של אלימלך הוא משקר לעצמו ומסמן את גבולות מודעותו:

אנו יכולים לקבוע כלל: כל-אימת שמאזכר פייארמן את 'עורבא פרח' הוא משקר, או ביתר דיוק, מפליג בפתופתי-ביצים של 'הגות', שתפקידם לחפות על האמת. לעומת זאת, ככל שקרב פייארמן אל האמת מתבלט ההבדל המכריע שבין סיפורו שלו לסיפורו של אלימלך בן יונה. 'עורבא פרח' משמש ב'בחורף' ציון לקוטב השקריות והבריחה ממודעות בנפשו של פייארמן [...] ברנר מצטט את יצירת הסופר בן הדור הקודם כדי להעלות באמצעותה אפשרות רוחנית, שהיא לא רק רחוקה ובטלה אלא גם כוזבת ומטשטשת.⁵³

קריאה מרתקת זו מדגישה את החידוש הסגנוני, התמטי והפסיכולוגי הממומש בבחורף, אולם אין היא מזהה באופן מלא את המהלך המודרניסטי הרדיקלי שברנר מבצע ואת ההמרה המושגית המתממשת במעבר מסיפורי מעמק עכור לבחורף. מירון משווה בעיקר בין האכזבה הרומנטית של אלימלך בן יונה למפח הנפש שחווה ירמיה פייארמן ביחסיו עם רחל מואיסיבנה. היחסים בין אלימלך לרחל בת לאה יודעים עליות ומורדות במשך כשנה וחצי, ואינם מגיעים למימוש. בסיום הסיפור אלימלך מקבל מכתב מרחל שבו היא מכירה בשגיאותיה, אך מכתב זה מביא אותו להכרה כי כל היחסים בטעות יסודם: 'כל רגשותי

51 מירון, בודדים במועד, עמ' 226.

52 שם.

53 שם, עמ' 247.

ויחסי לאותה נפש פרחו בבת אחת, כמו נמחו כולם, ומאומה לא נשאר בנפשי מכל החזיון הזה, המלא היתול ותוגה גם יחד.⁵⁴ הסיפור מסתיים בתיאור הפרשה כדבר שאין בו ממש: 'רק עורבא פרח, רק עורבא פרח...'⁵⁵ אולם שלא כמערכת היחסים האמביוולנטית בין אלימלך בן יונה לרחל, לפיארמן אין כל יחסים עם רחל מואיסיבנה. לכן כאשר פייארמן מסכם את אכזבתו הרומנטית במילים 'עורבא פרח', הוא נתלה לכאורה בכישלון הרומנטי של גיבור סיפורו של ברדיצ'בסקי. כאמור, מירון מרחיב בתיאור תפקודיה של הרמיזה, אולם הוא אינו עומד על ההבדל הרדיקלי בין הסיפורים מבחינה נרטיבית. 'עורבא פרח' עוקב אחר מערכת יחסים ארוכה מנקודת המבט של גבר מאוכזב, המגיע בסיום הסיפור להבנה מלאה של מערכת היחסים שהתקיימה בינו ובין רחל, ואילו בחורף אינו עוסק כלל בפרשת אהבים, ולמעשה פרשת האהבה היא 'חור' נרטיבי, שלפאירמן אין אפשרות לומר עליו דבר, אלא באמצעות רמיזה לטקסט אחר. הדבר בולט בייחוד בסיום הסיפור, שאין בו כלל סיגור, המותיר את כל קצוות העלילה לא פתורים. ההבדל בסיומים של הטקסטים מבהיר עד כמה ברנר מתרחק מהדוגמה של ברדיצ'בסקי לכיוון חדש לגמרי מבחינה ספרותית. עם זאת, ברנר 'משכתב' לא רק את ברדיצ'בסקי אלא גם את כתיבתו המוקדמת בסיפורי מעמק עכו ואת עמדתו בנוגע לריאליזם הנמוך. בקובץ הביכורים עסק ברנר בהרחבה בעוני החומרי כמקור הסבל של גיבוריו, ואילו בבחורף העוני החומרי עובר המרה כפולה: העוני נהיה שאלה של סגנון, המגולם באמצעות 'פואטיקה של עוני'; ועמדה פסיכולוגית של התרוששות נפשית, שהיא – כפי שמתברר ככל שהרומן מתקרב לסופו – הנושא העקרוני והמהפכני של הרומן.

אלן מינץ כבר הדגיש: 'בתחילת "בחורף" יש התייחסות רבה לקורות חייהם של אבות המספר וניכרת חתירה להבנה פסיכולוגית של מניעיהם. טיפול שכזה אינו אופייני למסורת האוטוביוגרפית שקדמה לברנר'.⁵⁶ דגש פסיכולוגי זה מזיח את העוני מהחזית אל הרקע, ועל כן פייארמן אינו תולה לעולם את בעיותיו במצבו החומרי או ברקע הסוציו-אקונומי של משפחתו.⁵⁷ אמנם הפרקים הראשונים של בחורף מתארים את עוניים ואת עליבותם של הורי הגיבור, אך הדגש הוא בעיקר על יחסיהם הנטולים אהבה. אף על פי שהסביבה החומרית שבה גדל פייארמן דלה ומכוערת, אין היא מקור לבושה עבירו; נהפוך הוא, העוני הוא כמעט מקור לגאווה: 'אני הייתי אז כבן עשר, הקטן והעני בתלמידי ר' חנן-נתן. ואולם, זוכר אני, שכמעט הייתי מתגאה בעניותי ולא קינאתי מעולם בבגדי-החמודות אשר לחברי אלה. קנאה גדולה קינאתי רק ב"גדלותם": הם "בני מצוה", אנשים מוכשרים להצטרף למנין ולמזומן, ואני קטן'.⁵⁸

54 מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, 'עורבא פרח', בתוך: כתבים, ז, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2007, עמ' 127.

55 שם.

56 אלן מינץ, "בחורף" והמסורת האוטוביוגרפית העברית, דפים למחקר בספרות, 8 (תשנ"ב), עמ' 225.

57 חמוטל בר יוסף, 'פסיכופתולוגיה עברית קדם-פרוידיאנית בתקופת מעבר המאות', סדן, 4 (תש"ס), עמ' 63.

58 י"ח ברנר, בחורף, כתבים, א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1978, עמ' 124 (ההדגשה שלי).

העוני החומרי, שהיה הנושא העיקרי בסיפורי מעמק עכור, לא נעלם אפוא מדפי בחורף, אולם חלות בו כמה המרות ותמורות. הראשונה היא הצגת הטקסט עצמו כעני, כ'פנקס' הכולל 'איזו רשימות ושרטוטים מ"חיי"'.⁵⁹ במעבר מקובץ הסיפורים אל רומן החניכה ברנר מדגיש דווקא את עוניו של הטקסט עצמו, את אי-ההתאמה שלו למסורת רומן החניכה האירופי, את הקסר שיש בו. מסיבה זו המספר מציין כבר בפתיחה: 'בן נסיכים ורוזני ארץ אינני. משפחתי אינה חומר לכותבי היסטוריה. אבי הוא בנו של איזה ר' ליזר ע"ה – בתואר זה הוא עולה לתורה – ואמי גדלה בבית ר' ברוך, ר' ברוך גולדה'ס, ר' ברוך המוזג'.⁶⁰ המספר קושר בפרק הפתיחה בין היותו 'אנטי-גיבור' ובין הסגנון של הרומן, שהוא 'אנטי-סגנון'. ההקדמה בפתח הרומן היא מעין מניפסט שהמספר רומז בו לזיקה בין דלות האירועים בחייו לדלותו של הסגנון. זהו השימוש הראשון של ברנר בהקדמה בדויה מאת המחבר או המביא לבית הדפוס שבה מנומקים המבנה של הטקסט ולשונו. שימוש זה ישוב ויופיע גם בפתיחות של 'מכאן ומכאן' ושל 'שכול וכשלו', ובכל המקרים הללו הוא מנמק את המבנה ה'שרירותי', המרושל והפרגמנטרי של הטקסט. ההתמקדות של ההקדמה בשאלות סגנוניות מדגישה עניין נוסף: אף שבחורף כתוב לכאורה במסורת האוטוביוגרפית (ומתכתב עם האוטוביוגרפיות המשכיליות), הקדמתו מעידה כי הוא רומן אמן (Künstlerroman) המבקש לתאר את דיוקן האמן כאיש צעיר. כל הסבל, הנדודים, תהליך ה'התמשכלות' הכולל והאכזבה הרומנטית אינם אלא חומר גלם לכתיבה, והכתיבה, בתורה, היא הולדת הסגנון הרוטט, העצבני, התזזיתי, המרושל המאפיין את פייארמן/ברנר.

את הפואטיקה העניינה הזאת המספר מציג כמבוססת על כשל וכבעלת יסוד אנטי-נרטיבי: 'אין מעשים מעניינים, אין עובדות לוקחות לבבות, אין טרגדיות מחרידות; לא הריגת נפשות, לא סכסוכי-אהבים, ואפילו לא זכיות-בגורל וירושות פתאומיות; יש שם אנשים-צללים, מחזות כהים, דמעות נסתרות, אנחות'.⁶¹ ברנר כותב כאן ברוח דבריו של מנדלי מוכר ספרים בבימים ההם, שנועדו להדגיש את הזרות של עלילות הגבורה ואינטריגות האהבה של הרומן האירופי לחיים היהודיים.⁶² אולם הדגש של ברנר אינו רק

59 שם, עמ' 95.

60 שם.

61 שם.

62 בלשונו של ר' שלמה, גיבור הסיפור 'בימים ההם': 'ובאמת מה לי לספר על חיינו בדורותי? גדולות ונצורות! הרי לא אני ולא בית אבא לא היינו מפליאים את העולם במעשינו. דוכסין, איפרכוסין ואסטרטיגין ובעלי מלחמות לא היינו; על יעלות חן ועלמות יפהפיות לא עגבנו; להתנגח כעתודים איש עם חברו או לעמוד כעדי-ראיה על דם אחרים בדו-קרב לא נסינו; וכיצד מרקדין עם כלות ובתולות במשתה-היין לא ידענו [...]'. ראו: ש"י אברמוביץ, כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, דביר, תל אביב 1947, עמ' רנט. ברנר לבטח קרא את הטקסט ביידיש, שפרקים ממנו החלו להתפרסם ב-1900. לדיון בקושי של הספרות היהודית של המאה ה-19 לאמץ את דגם האהבה של הספרות האירופית ראו: Naomi Seidman, *The Marriage Plot: Or, How Jews Fell in Love with Love, and with Literature*, Stanford University Press, Palo Alto 2016.

על הפער בין תולדות חייו של פייארמן לקורותיהם של גיבורי הרומן האירופי; תיאור התוכן לא כרצף של אירועים אלא כ'מחזות כהים, דמעות נסתרות, אנחות' מפנה את תשומת הלב אל האירועים שלא מתוארים, אל מה שחורג מן הסדר הסימבולי. ז'וליה קריסטבה מתארת את הממד הלא מילולי כ'רובד הסמיט'י. לתפיסתה, מה שחורג מהסדר הסימבולי, המגולם בשפה עצמה, הם שורה של מבעים לא-מילוליים, הנותנים ביטוי למה שהסמנטיקה עצמה כושלת בייצוגו: כחכוחים, מלמולים, צחוק ובכי.⁶³ ואכן, דומה שברגעי המפתח של בחורף עולה מעין אנטי-שפה, לשון של המהומים ושתיקות החותרת תחת הלשון הרפרנציאלית. כך למשל פייארמן מתאר רגע של אינטימיות נדירה בינו ובין דוידובסקי: 'לאחרונה אנו גונחים איש-איש מעומק לבו, ולאט-לאט, במין הסתר-לחשים וחצאי-מלים, מתחילה בינינו השתפכות של וידוי אילים-למחצה'.⁶⁴ גם הטיפוגרפיה של הטקסט מדגישה את מה שלא יכול להיות מוכל בלשון עצמה באמצעות ריבוי של סימני פיסוק עודפים, ובעיקר סימונים של השמטה באמצעות שלוש נקודות. סגנון זה, שאין לו תקדים בעברית, מנסה לשוות לטקסט אופי 'מגמגם', 'ריק' ואנטי-ספרותי.

האדיפליזציה של הכלכלה

כאמור, בפרקים הראשונים של בחורף, המספר, ירמיה פייארמן, מתמקד בתיאור ילדותו ומשפחתו. הטקסט שולל עוד בפתיחתו את ההסבר הכלכלי או החומרי למצוקתו של הגיבור: בהדרגה מתחוויר שהשאלות החומריות משועבדות וכפופות לשאלות הפסיכולוגיות המעסיקות את פייארמן. כך למשל מתוארת הוויית העוני של האם בכפוף לפסיכולוגיה של פייארמן, המייסר את עצמו על שגם הוא, הבן האהוב, אינו מסוגל להושיעה: 'הווייה היא אך צרה, רק עוני, רק בוז וחרפה. שבעה היא מהומת תמיד, אויר מעופש, תלאות ויסורים. כל היזק מצוי, כל קדירה נשברה עושים אותה לאומללה. ומחלות הילדים, וגסות הבעל, והיגיעה, שהיא יתירה מכוחותיה... והכוכב האחד בחייה – הגם הוא ידעך? לא! אסור לי להיות אכזרי כזה!'.⁶⁵ אל מול העוני של המשפחה פייארמן מפתח פנטזיות הצלה, ואותן הוא ישית בהמשך הרומן גם על האומה האומללה המחכה לגואל. כפי שניכר מדוגמה זו, העוני, הבוז והחרפה – שהם מנת חלקה של האם – מעסיקים את פייארמן לא בקונקרטיזציות

63 מעניין לציין שבמאמר 'גילוי וכיסוי בלשון' (1915) ביאליק עומד על אותם יסודות לא מילוליים: 'הנגינה, הבכיה, והשחוק. ובכולם זכה ה"חי המדבר". הללו מתחילים ממקום שהמלים כלות, ולא לסתום באים אלא לפתוח. מבעבעים ועולים הם מן התהום. הם עלים עלית התהום עצמו. ולפיכך יש שהם מציפים וגורפים אותנו בהמון גליהם ואין עומד כנגדם; ולפיכך יש שהם מוציאים את האדם מן הדעת או גם מן העולם; כל יצירת רוח שאין בה מהד אחד משלשה אלה, אין חייה חיים וראוי לה שלא באה לעולם'.

64 ברנר, בחורף, עמ' 199.

65 שם, עמ' 147.

המטריאלית שלהם אלא במשמעות הפסיכולוגית שהם נושאים בעבורו כבנה. לא עוניה של האם עומד במרכז אלא הגינוי העצמי של הבן, התופס את עצמו ככושל וכמאכזב. מהלך זה מסמן את ההתקפה של הכלכלה אל הפסיכולוגיה ומדגישה את האגוצנטריות של פייארמן, המנתח ללא הרף את מקורות סבלו הנפשי, שאותם הוא קושר לאביו ולאמו.

גם את מצבו החומרי העלוב של האב פייארמן מתאר לא כמציאות מטריאלית אלא כעול נפשי, הנובע מתקוותו של האב כי בנו יגאל אותו מעונו. היחסים עם האב מתוארים מלכתחילה כעכורים, והחזרה של פייארמן הביתה לאחר שנתיים של נדודים מעוררת מחדש את רגשותיו הקשים כלפי האב. למעשה, בעודו עושה את דרכו חזרה לבית ההורים בצ' פייארמן יודע כי הנסיעה הביתה היא בגדר טעות, והוא אכן אומר לעצמו 'אסור לי לשוב לבית אבותי'.⁶⁶ כבר בדרך הוא נתקף בחרדה לנוכח המפגש הצפוי: 'ראשי כאב מאוד, לבי המה, ואני טיפלי בהפסיכולוגיה של כאב הראש ושל בן הנוסע לבית אבותי'.⁶⁷ לכאורה פייארמן מנמק את החזרה לבית אבותיו בשרשרת כישלונותיו, המגיעים בעיניו לשיא עם הכישלון הרומנטי מול רחל מואסיבנה, אולם הוא עצמו אינו משוכנע בתקפות ההסבר הזה, ובמבט לאחור קשה לו לאתר את מועד התערורות הרגש כלפיה ואת מקורו של רגש זה: 'הרגש המשונה, שהרגשתי לאותה העלמה, הן נולד בי, במדומה לי, רק אחר כך, כשהייתי כבר בצ''.⁶⁸ להבדיל מהיחס הדו-ערכי והמטושטש לרחל, סלידתו מהאב ומתפיסת עולמו חד-משמעית. עם בואו הביתה פייארמן רואה את העוני המחפיר השורר בבית, אך גם האב מזועזע ממראהו העלוב של בנו, ששב הביתה מובס, בלי שהשיג כל הישג חומרי מתהליך 'התמשכלותו'. אף על פי שירמיה רואה בעצמו את היפוכו של אביו, בעוניו הוא דומה לאביו. האב מקבל את פני בנו בהתנצלות על דלות הארוחה, והוא מעלה לפניו בנו שורה של נושאים כלכליים. פייארמן 'מתרגם' אותם ללשונו שלו:

מה אתה מחשה? מפני מה אינך אומר כלום? יהודית, תני לו עוד מעט חלב... בקיצור, הארוחה אינה ארוחה לשם אורח... אבל מה לעשות? הלא לא ידענו, כי תבוא, אף על פי שהיינו ממתנינים לך יום-יום... ובכלל אני חושב, תה-ה, שגם שם לא היית מפונק ביותר... נו, אין זה מן הענין... העיקר אני רוצה לומר, להגיד... כן, במה אני עומד? הן אתה הבטחתני, כי את התורה לא תעזוב לעולם... כן... איני מאמין... ואל הרב, ירמיה, צריך להיכנס בכל זאת... אמנם, גם בלי זה תלך אל עובדיה... רואה אתה? עובדיה הוא עתה איש... היו ימים שגם הוא... ואולם הוא שב אל הדרך הטובה סוף-סוף... הוא נופל בבור-של-שומן... כמובן, אביו... רב אינו מלמד... ואולם מי יודע, אפשר שאלמלי [אילו] היית גם אתה בביתך – היה אחרת... זוכר אתה, עד כמה הפצרתי בך להישאר פה, ואתה לא שמעת בקולי... נו, מה שעבר עבר... עתה... עתה... יודע אתה, ירמיה? אני הלא איני חדל לחלום שאתה תפדני, סוף-סוף מן המלמדות... אילו היתה בידי רק

66 שם, עמ' 208.

67 שם, עמ' 210.

68 שם, עמ' 208.

מאה אחת – הייתי עוזב מחיה בזוויה זו... בסכום הזה בלבד כבר הייתי יכול לגדול... מה, כסף הלא אין בידך? לא כלום? רואה את, יהודית, מה אמרתי לך כל הימים? מה נובאתי? את ניחמתיני, אבל אני ידעתי תמיד את הסוף!⁶⁹

קבלת הפנים הרוויה זרות שבה האם נקראת לתווך בין האב לבן עומדת בסימן התנצלותו של האב על דלותה של הסעודה, אולם צער זה הוא מן הפה אל החוץ, שכן האב המאוכזב והעוין מזהה מיד את כישלון מסעו של הבן ואת עוניו המובהק. התנצלות זו מומרת עד מהרה בפירוט תקוותיו ואכזבותיו של האב: הבן עזב את התורה; עובדיה, חברו הקרוב של פייארמן שגם הוא חטא ב'התמשכלות', שב לדרך הישר וכבר התחתן – ונישואיו אלה שיפרו את מצבו הכלכלי לבלי הכר; האב חווה את כישלונו של הבן כאסון לא רק בשל החרדה לגורלו של יוצא חלציו אלא בשל ההשתמעויות של הכישלון הזה בעבורו: חלמו כי הבן 'יפדה' אותו מעיסוק במקצועו כמלמד אינו יכול להתממש. השאלה של האב 'מה, כסף הלא אין בידך? לא כלום?' מעידה כי הוא עצמו כמו נטוע בעולם של סיפורי **מעמק עכור**, שבהם הכסף – או ליתר דיוק, היעדרו – הוא מקור הסבל בחיים, ואת העמדה הזאת פייארמן דוחה מכול וכול. פייארמן בו לפרספקטיבה הזאת, ובעיניו שיפוטי של האב נקלים. השיח הכלכלי של האב אינו מובן כפשוטו, וברנר ממקם אותו בתוך המערכת האדיפלית, הנדמית כמסגרת העל של הרומן. במובנים רבים אפשר לקרוא את בחורף כטקסט המטרים את 'מכתב אל האב' של קפקא, שנכתב ב-1919. בחורף הוא קובלנה מרה של הבן נגד אביו, אולם להבדיל מהטקסט המונולוגי של קפקא, שטענותיו של האב נגד הבן רק מדומיינות או משתמעות בו, כפי שהראה ז'אק דרידה, בחורף נותן לאב פתחון פה, ופייארמן כותב את קובלנותיו של האב בהרחבה.⁷⁰ בתחילה נדמה כי מה שמציק לאב הוא ההתפקדות של הבן ('הן אתה הבטחתי, כי את התורה לא תעזוב לעולם'), ואולם עד מהרה מתברר כי שאלות של הכנסה וממון הן המעסיקות את האב והן אלו הפוערות תהום בין הבן לאב. כמו המקרה של קפקא, חולשתו של האב הורסת גם את הבן, והיא מסמנת את השינוי ההיסטורי שלאקאן כינה אותו 'ירידת האימאגו של האב'.⁷¹ גם אם נדמה כי האדיפליות היא מסגרת על פרשנית שהטקסט נענה לה – פייארמן עצמו אינו מבין את מלוא השתמעויותיה. למעשה ההסברים שפייארמן מספק נותרים חלקיים וחסרים משום שהם אינם מצליחים לנמק את המשבר של הגיבור, אשר הדיכאון וחוסר המוצא שהוא חווה אינם מובנים לו. עם זאת, התנועה

69 שם, עמ' 214-215.

70 דרידה מדגיש בפרשנותו 'מכתב אל האב' את האופן שקפקא כותב בו את תשובותיו של אביו לקובלנותיו: 'בעמודיו האחרונים של המכתב הזה קפקא ממען אל עצמו, באופן בדוי, יותר בדוי מאי פעם, את המכתב שהוא חושב שאביו היה רוצה, היה אמור, על כל פנים היה יכול למען אליו כמענה. "תוכל לענות לי", "היית יכול לענות לי", אומר הבן, מה שמהדהד גם כמו תלונה או טענה שכנגד: אינך מדבר אליי, לאמתו של דבר מעולם לא ענית לי ולעולם לא תעשה זאת [...] נותרת סודי, סוד בשבילי'. ראו: ז'אק דרידה, **מתת מוות** (תרגמה מיכל בן-נפתלי), רסלינג, תל אביב 2008, עמ' 141.

71 אליזבת רודינסקו, **ז'ק לאקאן – ביוגרפיה**, א (תרגם נועם ברוך), רסלינג, תל אביב 2016.

הנעשית בבחורף אל הפסיכולוגיה משנה את ההמשגה של הכלכלי. ויתורו של ברנר על ההסבר המטריאלי כמקור למצוקתו של הגיבור ובחירתו להלעיג את דמותו של האב, הסבור שמקור מצוקתו כלכלי בעיקרו, הם חלק ממהלך מקיף יותר שבאמצעותו הכלכלה מוטענת במשמעויות נפשיות רחבות: ב'פת לחם' נדמה היה כי ההווה קובעת את התודעה, ואילו בבחורף ברנר מסמן מהלך הפוך, שלפיו התודעה מכרעת בהבנת ההווה.

מהתרוששות להשתתקות

באמצעות האדיפליזציה של הכלכלי, המתרחשת לאורך בחורף, ברנר מנסח מחדש את יחסו לשאלת העוני. אך ככל שהרומן מתקרב אל סופו מתברר כי ברנר אינו מסתפק במיקומו של הכלכלי בתוך המערך האדיפלי. אט-אט מתברר כי ברנר ממשיג תפיסה כלכלית של חיי הנפש, שאותם הוא מתאר מבחורף ואילך במונחים של התרוששות. להתרוששות זו אין דבר וחצי דבר עם מצבו החומרי של הגיבור, והוא עצמו אינו יודע – או אינו מסוגל לחשוף – את כל הסיבות להתרוששותו. המונח 'התרוששות נפשית' שאני משתמש בו נשען על ניסוחיו של פרויד, שתיאר את חיי הנפש במונחים כלכליים. לדבריהם של ז'אק לפלאנש וז'אן-ברטרן פונטליס, התיאוריה של פרויד מאפשרת 'לתאר את כל תפקידו של מנגנון הנפש במונחים משקיים כמערכת של השקעות, של ביטול השקעות, של השקעות נגד ושל השקעות מוספות'.⁷²

ברנר לא הכיר את כתיבתו של פרויד בעת שכתב את בחורף, והוא ודאי לא הושפע מניסוחי התיאוריה הפסיכואנליטית. עם זאת, תפיסת ההתרוששות העולה בפרקי הסיום של בחורף קרובה מאוד ברוחה לתיאורים של המשק הנפשי והכלכלה הליבידינלית העומדים, על פי פרויד, בלב הגירוזה והפסיכזה. באבל ומלנכוליה, שנכתב ב-1915, תיאר פרויד את 'התרוששות' האני של המלנכולי. בניסיונותיו להבדיל בין אָבֶל ובין מלנכוליה הסביר פרויד כי להבדיל מאבל, החולף כעבור תקופה מסוימת, המלנכוליה אינה תחומה בזמן, והסובייקט המלנכולי – שלא כסובייקט האָבֶל – אינו מזהה בהכרח את מה שאבד לו. מסיבה זו 'המלנכולי מציג בפנינו דבר-מה נוסף שאינו חל על האבל: פגיעה יוצאת דופן בתחושת-האני, כלומר התרוששות-אני אדירה. באבל מדובר בעולם הנעשה דל וריק, ואילו במלנכוליה – באני עצמו הנעשה כזה'.⁷³ ואכן, ירמיה פייארמן מתגלה בסיום של

72 פרויד משתמש במילה הגרמנית *ökonomisch*, ותרגומים לאנגלית ולצרפתית שמרו על משמעות זו (כך נעשה גם בתרגום העברי למאמר 'הבעיה הכלכלית של המזוכים'). עם זאת, בתרגום העברי של המילון הפסיכואנליטי שחיברו לפלאנש ופונטליס, שימש המונח 'משק'. ראו: ז'אן לפלאנש וז'אן-ברטרן פונטליס, *איצור המילים של הפסיכואנליזה* (תרגום נועם ברוך), תולעת ספרים, תל אביב 2011, עמ' 440.

73 זיגמונד פרויד, 'אבל ומלנכוליה', *מבחר כתבים*, ד (תרגום אדם טננבאום), רסלינג, תל אביב 2008, עמ' 20 (ההדגשה שלי).

בחורף כסובייקט מרוקן המרגיש מרושש ואבוד. יותר מכך, הוא מואס בוידויו, שכן הוא מבין כי הדיבור האינפלציוני הריק מעצים את ההתרוששות הנפשית שהוא חווה. הוא גם מבין כי בלב הסיפור שלו קיימת לקונה טראומטית שאין הוא יכול לספר.

ברנר יוצר ברומן קישור רדיקלי בין ההתרוששות הנפשית של פייארמן להתרוששות הלשון העומדת לרשותו. ככל שהרומן מתקרב לסיומו מתברר שפייארמן חש בהתרוששות הלשון עצמה, והוא מביע ספק הולך וגובר באפשרותה של השפה לבטא את מציאותו הפנימית. תפיסת לשון זו מבטאת לא רק 'רטוריקה של כנות', בניסוחו הידוע של ברינקר אלא ספק עקרוני יותר בעצם יכולתה של הלשון לייצג את ההתרחשויות הנפשיות, שאינן נגישות לפייארמן במלואן. ככל שהטקסט מתקדם מתברר כי ההסברים שפייארמן מספק לשבר הנפשי שלו אינם מסבירים את עומק סבלו וכי סבל זה אינו ניתן לייצוג לשוני. ככל שהטקסט מתקרב אל סופו מתערערת תכליתו כנרטיב: כל הסבר מתגלה כחלקי וכושל, והניסיון האובססיבי של המספר להעניק מובן לשבר של חייו נחשף כדיבור 'ריק' המקרב את הטקסט אל האלם. פרקי הסיום של בחורף מכניסים את הספרות העברית באחת אל המחשבה המודרניסטית על הלשון, וברנר מעצב בהם תיאור מ'בפנים' של קריסה נפשית, שסיבותיה ידועות רק לכאורה.⁷⁴ במובן זה, בחורף הוא טקסט חידתי, שההסברים הלא-פוסקים של גיבורו הם בבחינת דיבורו העודף של המלנכולי, שפרויד מתארו באבל ומלנכוליה כמי שמדבר ללא הרף את דבר שפלותו.⁷⁵

ככל שפייארמן מסביר יותר, כך ברור שההסבר חומק ממנו. לכן ככל שהטקסט מתקרב אל סיומו הוא נפרם – כפי שמעידים סימני הפיסוק התזזיתיים, הנותנים ביטוי לא מילולי לסערת הנפש של הגיבור. מאחר שפייארמן אינו מסוגל להסביר את דיכאונו נוצרת בטקסט 'אפּוֹרִיָה' נרטיבית, מעין מבוי סתום סיפורי המצביע על הכשל האינהרנטי של עצם האפשרות לספר סיפור קוהרנטי.⁷⁶ בפרק לד, שחלק ממנו יצוטט להלן, מנוסחת זיקה מפורשת בין ההתרוששות הנפשית ובין התרוששות השפה. הטופוגרפיה של העמוד מצביעה על הקושי של פייארמן לכתוב: הפרק כתוב כסדרה של פסקאות קצרות המופרדות באמצעות קווים אופקיים, והוא רווי מקפים, סימני השמטה, סימני קריאה וסימני שאלה. כל אלה מסמנים את סערת הנפש של פייארמן המיואש, שהכתיבה כבר אינה יכולה לספק לו מזור, שכן היא עצמה אינה אלא חזרה מייגעת: 'עוד דפים רבים נשארו בפנקסי, ואין במה למלאותם. אם אכתוב עוד, הרי יהיה זה רק כפל־ענין וסוף־סוף לא אגיד את הכל... "להגיד את הכל" – מלתא זוטרתא!' הבנה זו, שלפיה המצב הנפשי מכיל איזו לקונה

74 מבקרים רבים תיארו את העיסוק של המודרניזם האירופי בבעיית הלשון, בשבר בין האמנות להיסטוריה ובחירה מחוסר משמעות. ראו: Astradur Eysteinnsson, *The Concept of Modernism*, Cornell University Press, Ithaca 1990.

75 פרויד, 'אבל ומלנכוליה', עמ' 20-23.

76 מקורו של המונח 'אפּוֹרִיָה' ברטוריקה הקלאסית, אך הוא קנה לו אחיזה במחשבה הפוסט־סטרקטורלית, ובייחוד בתפיסת הדקונסטרוקציה של ז'אק דרידה. האפּוֹרִיָה היא מבוי סתום, נקודת אי־מעבר, המסמנת את אי־המוצא של הטקסטואליות.

טראומטית או שארית שאינה ניתנת לפירוש, חותרת תחת הניסיון לסכם את עלילת הרומן במונחי כישלונותיו של הגיבור. למרות זאת, בעז ערפלי תיאר את שרשרת כישלונותיו של פייארמן כך:

מנקודת הראות של נורמאליות מכל סוג שהוא, פייארמן הוא כישלון חרוץ. העילוי לא נעשה לרב, גם לא לרב מטעם, מי שיצא להשכלה לא השיג אפילו תעודת כניסה לגימנסיה, מי שהיה אמור לזכות לכבוד בשל סגולותיו הרוחניות מגורש, או מגרש את עצמו, בחרפה מן החברה שאמורה הייתה לרכוש לו כבוד [...]. בהיעדר ביטחון עצמי וכישרון לחיים הוא איננו קונה לעצמו אפילו מידה מינימאלית של יכולת הסתגלות ושל אומץ להיאבק על מקומו בחברה ובין אנשים. בכל סביבה הוא חריג ויוצא דופן, מבודד וחסר אונים. ניסיונותיו לאזן את החלל הריק של עצמיותו בעזרת תודעתו נכשלים בזה אחר זה, עד שכישלוננו הצפוי מגלה לו שלכל תכונותיו הרוחניות אין ערך של ממש במאבק האמיתי של החיים, שהוא מאבק של כוח ושל עוצמה ויטאלית.⁷⁷

אכן, בעיני פייארמן חיייו הם רצף של כישלונות מהדהדים בין השאר משום שהוא אינו ניחן בעצמה ויטלית. אולם כפי שכבר טענתי, בחורף אינו רומן של חניכה שנכשלה אלא רומן אמן, שפתיחתו מעידה כי מעשה הכתיבה על כישלונות אלה הוא נושא. אמנם הסיכום שערפלי מציע עומד על כישלון החניכה, אך מתעלם מהשיגיו של פייארמן ככותב אשר מנסח את ה'אין' ואת ה'אין מוצא' כתוכן השתוק של הטקסט. אמנם ערפלי מצביע על החשיבות של פרק לד – והוא אף מזהה כי פרק זה הוא היחיד החורג מהרצף הכרונולוגי⁷⁸ – אולם הבנה זו נותרת בשולי פרשנותו משום שאין הוא מזהה את הסובייקטיביות המפוצלת של פייארמן. למעשה, החשיבות המכרעת של ההקדמה נובעת מכך שהיא יוצרת פער בין ה'אני' החווה (פייארמן בזמן האירועים) ובין ה'אני' המספר (פייארמן המעלה את האירועים על הכתב). פער זה מאפשר לפייארמן הכותב לרמוז לקוראים מהם גבולות הידיעה וההבנה של פייארמן החווה, שהסבל שלו מצוי מחוץ לתחום הבנתו. אם נחשוב על הסבל של פייארמן במונחים השאובים מן ההמשגות התיאורטיות של חקר הטראומה, אפשר יהיה לתאר את בחורף כטקסט שנע בין שני מודוסים של עדות. לאורך הטקסט, ובייחוד בפרקי הסיום, שמתוארת בהם ההתרוששות הנפשית של פייארמן, הוא כתוב במה שדנה אמיר מכנה 'המודוס המטונימי' אשר חסר את 'העמדה המתבוננת, ומשום כך במובן מסוים הוא מפעיל את הסיפור בלי יכולת לספר אותו, כלומר משמר את רצף החוויה בלי לחרוג ממנה'.⁷⁹ אולם ההקדמה, ורגעים אחרים בטקסט, המדגישים כי הוא מסופר בדיעבד,

77 בעז ערפלי, מהתחלה: קריאה חדשה ביצירות מרכזיות של יוסף חיים ברנר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008, עמ' 84.

78 בטקסט יש שתי חריגות בולטות מהרצף הכרונולוגי: ההקדמה, כך מתברר לקוראים, היא הנקודה המאוחרת ביותר מבחינה כרונולוגית; ואילו פרק לד קוטע את הרצף הכרונולוגי ה'טבעי' של פרק לג ופרק לה.

79 אמיר, להעיד על העדים, עמ' 15.

מעידים שהמספר נע אל עבר 'מודוס מטפורי'. לדבריה של אמיר, 'המונח מודוס עדות מטפורי מתייחס לאותם אזורים בתוך נרטיב העדות שנוכחת בהם פונקציית העד הפנימי. זוהי פונקציה המאפשרת את התנועה [...] בין הגוף החווה ובין הגוף המתבונן, הרפלקטיבי. הפונקציה המאפשרת לחרוג מן העודפות של חוסר הישע הטראומטי אל היכולת להתבונן בעודפות הזאת'.⁸⁰

הזיהוי של ברנר ופיארמן, שברנר הדגישו כאשר העניק לגיבורו שם המזכיר את שמו, מקשה לעמוד על המקום שהם נפרדים בו זה מזה. כאן אולי יש לחשוב מחדש על הניגוד שהצביע עליו מנחם ברינקר בין 'הספרות' ובין 'החיים' ביצירת ברנר.⁸¹ לכאורה ברנר ניסה להתגבר על הניגוד בין החיים הרוטטים ובין הייצוג הספרותי שלהם, שהוא קונבנציונלי במהותו, באמצעות כתיבה של טקסט רוטט, לא מסוגנן, מרושל, תזזיתי וכאוב עד אימה. עם זאת, קריאה בפרק לד מגלה כי הניסיון לקרב את הטקסט לחיים נכשל משום שהייצוג הספרותי עצמו עומד בסימן כישלון. הכישלון הגדול ב'חיים' מוביל להבקעה אל הכתיבה, אולם פריצת דרך זו מגולמת דווקא בקריסה של הטקסטואליות עצמה, בדפים המסרבים להתמלא. להבדיל מן האוטוביוגרפיות המשכיליות, לסיפוריו בקובץ **מעמק עכור** ולסיפורים אחרים של סופרי מפנה המאה, בבחורף הסבל אינו נעוץ במשפחה, בילדות, בקשיי ה'התמשכלות', באכזבה הרומנטית, במצב היהודי, בתסכול הארוטי, בתלישות ובעוני. כל אלה נוכחים ואף מסופרים, אולם ההשתתקות של המספר לקראת סיום הרומן חושפת כי הסבל וכישלון החיים אינם ניתנים להסבר. הקריסה הנפשית המתוארת בפרק לד מאפשרת לברנר לפרוץ אל לבה של הכתיבה המודרניסטית שבמרכז אִי־כתיבה: 'באחד ממכתבי, שכתבתי לדודובסקי בימי שבתי ב־נ בפעם השניה, דיברתי על החלק השני מסיפור חיי, עכשיו לא אכתוב כלום'.⁸² אולם אין זה סיומו של הטקסט, שהרי פרק זה אינו הפרק האחרון ברומן, ובעמודים הנותרים פיארמן ממשיך לתאר את המשבר שלו. אך מכאן ואילך ברור שהכתיבה עצמה עומדת בסימן הספק המכרסם בה עצמה:

הלך־נפש אחד תוקפני במריצות משונה בימים האחרונים. יושב אני שעה או שעתים בשלוחה. הרהורים של מה בכך מתפוצצים בקרבי, על ענין זה ועל ענין אחר, או מוחי ריק מכל עבודה – הוא נח. החוץ – עולם של חורף, הבית – קבר אפל... ופתאום אני אומר אל לבי: אכן נרגע הנני. אין מצבי מעורר בי שום כאב. אני נח... וקרני המחשבה־הנחש הזאת עולים ובוקעים ופולחים כליות... אני סוגר את עיני ומנענע בראשי: מה אני, האכזר, רוצה מעצמי? מה אני רוצה?..

80 שם, עמ' 3. אמיר מדגישה כי עדויות ספרותיות והיסטוריות אינן מחויבות למודוס אחד וכי טקסטים יכולים לנוע בין מודוסים שונים. ברגעי הקריסה של פיארמן המתוארים בפרק לד אפשר אפוא לראות תנועה לעבר 'מודוס העדות הפסיכוטית', שבגרסתה המוזלמית, במונחיה של אמיר, 'מתקיפה הן את היכולת לספר סיפור, הן את השפה עצמה' (שם, עמ' 15).

81 ברינקר, **עד הסימטה הטבריינית**, עמ' 115–119.

82 ברנר, **בחורף**, עמ' 260.

ואיזה דבר יורד מלפני עיני ומשתטח, והכל מתגלה. כל העולם בכל חזיונותיו עומד לפני ערום... ולכל ההתגלמויות, לכל התנועות, לכל הקריאות, לכל המראות, לכל השרטוטים – לכל צבע אחד... הורם המסק... ובכן למה? למה? למה לחשוב ולהיענות לשוא? כן, אני רק כופל דברים שכבר אמרתי... אבל מה לי ולדברים חדשים? הן אני כותב רק מפני שאי־אפשר לי שלא לצעוק את הצעקה הנושנה, מפני שלעולם לא אחדל מלצעוק על הכאב הישן... כן, לעולם... עד רגעי האחרון... הבה ואצעק! הבה ואצעק צעקה גדולה ומרה!

חורף... קרח־עולמים מכסה את קירות לבי. שעמום קהה, אשר מפניו תבול כל תשוקה ומנשימתו ימות כל רגש, תוקף את כל פנימיותי, אני מתהווה חסר־תנועה, אני נעשה משא כבד על נפשי. רק דרך מוחי מסתננים תמונת חטמי, קול דברי, זקני, צחוקי, אנחתי – ואני שוטם בי את הכל. נקוט בנפשי על הכל. נכלם ומתבייש מהכל. כל מה שיש בי נראה מאוס, מזויף, נלעג ומעורר־גועל, כל הויתר מעוררת בי רגש של אשמה ורושם של תיעוב. אין לי מקום.⁸³

פייארמן מיטיב לתאר כאן את האלימות המופנית פנימה. ברגע שנדמה לו שהנה הוא הולך ונרגע, תוקפות אותו 'קרני המחשבה־נחש', אולם גם ברגע זה, שהוא מתארו כפולח כליות, אין הוא מבין מה עומד בבסיס השנאה העצמית הזאת, ולכן הוא שואל 'מה אני רוצה?' עם זאת, חשיבותו של הקטע טמונה לא רק בתיאור המנגנון המזוכיסטי של ההתאכזרות העצמית – מבנה זה ישוב ויתואר ביצירות נוספות של ברנר – אלא בתיאור ההתגלות ה'שלילית', החושפת את התרסקותו של הסדר הסימבולי. כאשר פייארמן אומר 'ולכל ההתגלמויות, לכל התנועות, לכל הקריאות, לכל המראות, לכל השרטוטים – לכל צבע אחד... הורם המסק' הוא חושף את היטשטשות ההבדלים המבנים הן את הלשון והן את הייצוג של העולם. זהו אולי הרגע שברנר נוגע ב'ממשי', ה'מתקיים מחוץ לסמליות', אולם ה'ממשי', מעצם טבעו, אינו ניתן לייצוג, והרגע שהוא מבצבץ מביא את הלשון אל ספה:

יושב אני בדד, לילה. הוי, מפני מה איני צועק מעצמת מכאובי?

יושב אני ודומם, כמו ביום אתמול וביום שלשום באותה שעה...

יושב אני ודומם, הס...

מחריש אני ופוסק מכתובה, זו המלאכה הנתעבה. מה זה היה לי? אנפץ את העט הארוך.⁸⁴

בקטע האחרון נואש פייארמן אפילו מן הצעקה, אפילו מביטוי 'סמיטי' של הכאב, במונחיה של קריסטבה. הדיבור נפסק, ופייארמן מגיע אל האלם והדממה. ברגע זה גם הכתיבה מגיעה אל הקצה, אל אי־אפשרותה.

83 שם, עמ' 260-261.

84 שם, עמ' 263.

הסוד כתוכן וכסטרוקטורה

השאלה העולה היא מה הכתיבה אינה יכולה לייצג? הקצה שאליו מגיע פייארמן – 'מחריש אני ופוסק מכתובה' – מסמן את מה שאינו יכול לומר. סימון זה כשלעצמו מצביע על ה'חור' הנרטיבי המצוי בלבו של בחורף. עד כה תיארתי את ה'חור' הזה כאפוזייה טקסטואלית או כלקונה טראומטית, אולם ברנר עצמו מציע הן בבחורף והן במקומות אחרים את 'הסוד' כמפתח להבנת כתיבתו. כזכור, הרומן אינו מסתיים בהכרזה על הפסקת הכתיבה. פייארמן מוסיף שלושה פרקים קצרצרים, אך הוא חדל מהניסיון להבין את עצמו ואת סבלו; הפרקים מתקצרים והולכים משום שהדיבור והכתיבה מאבדים את משמעותם בעיני פייארמן. הרומן מסתיים בסצנה טורדת מנוחה שהוא מורד בה מהרכבת ונשכב על האדמה, מופקר לגשם ולשלג, מופקר אולי גם לדחף המוות שלו עצמו. האם פייארמן מגיע אל הקצה משום שהוא עצמו אינו יכול לחשוף משהו הידוע לו או משום שהשפה מגיעה אל קצה יכולה למלל ולייצג את מצבו הנפשי? כאן עולה שאלת הסוד, שהיא כאמור נושא מרכזי ברומנים של ברנר.

שאלה זו עולה בבחורף בגלוי בעת שפייארמן מספר על סוד משיכתו לספרות ועל עיסוקו בכתיבה בתקופת לימודיו בשיבה. פייארמן, המספר על האירועים בדיעבד, ממרחק הזמן, מתאר את כתיבתו באותה עת כ'חיקויים ופרודיות להשירים, הסיפורים, המאמרים והפיליטונים, שבלעתי בלי בירור'.⁸⁵ הוא אף 'מוציא לאור' בעידודם של חבריו 'עיתון' ששמו 'המאור הקטן להאיר לשיבה' אולם פעילות אסורה זו מתגלה, ופייארמן מתאר את הרגע הטראומטי של חשיפת סודו כרגע המחלל את פרטיותו: 'ואולם כל הענין הזה היה דבר שבצנעה – ונודע פתאום. [...] ואני – ככה, שעבד ימים רבים את אלוהיו במסתרים, ופתאום נגלה סודו בשוק, והאספסוף צוחק עליו בקול פרוץ, לועג לרגשותיו הכמוסים, מוציא את סודו החוצה ורומס ברגל את אלוהיו'.⁸⁶ בעקבות הסקנדל מסולקים פייארמן ועובדיה מן הישיבה ונאלצים לחזור הביתה, לבית שבעיני פייארמן כלל אינו בית. החזרה לבית האב פירושה הסתרה. פייארמן נאלץ לרצות את אביו ולשמור בסוד את דבר התפקדותו: 'בחיצוניותי נעשה רק שינוי קטן מאוד, עד שלא הוכר מה שבלבבי כלל'.⁸⁷ בכך הוא חושף את הכפילות שהוא חי בה, את הפער המתקיים בו בין חוץ ובין פנים, ומסגיר בכך את דבר קיומו של ה'כיס הפנימי', במונחיה של חגית אהרוני, שהסוד מוסתר בו.⁸⁸ הבחנותיה של אהרוני מאפשרות להבין את הסוד לא רק במונחים של תוכן: "כיס" זה

85 שם, עמ' 144.

86 שם, עמ' 145 (ההדגשות שלי).

87 שם, עמ' 147.

88 המונח שאול מחגית אהרוני, המתארת את הסוד לא רק כתוכן אלא כסטרוקטורה ומדמה אותו ל"כיס" פנימי או "כמוסה" (capsulation) ב"ביטנה" החיצונית של הנפש'. ראו: 'סוד כמוס: בין און קשבת לנפש מכילה', שיחות, יט, 2 (2005), עמ' 160.

נעשה ברבות הזמן לסטרוקטורה בפני עצמה, שיש לה קיום מעבר לתוכן המסוים שיצר אותה. גם אם התוכן הנפשי הפשיר או התפוגג במשך הזמן, ה"כיס" עצמו, המקום הנפשי לשמור בו סודות, ממשיך להתקיים ומוכן תמיד לקלוט לתוכו תכנים חדשים.⁸⁹ גם כאשר הסוד מודע, כמו במקרה של פייארמן, המסתיר את התפקודו מאביו, הוא "קצה של קרחון" המבצבץ מעל המים, מרמז ומתריע על קיומו של חומר קפוא ומאובן מתחתיו.⁹⁰ בימי לימודיו בישיבה העיסוק בספרות הוא הוא הסוד; גם הכתיבה וגם הקריאה הן בבחינת הפרה של החוק ומעוררות התענגות אסורה. אולם ככל שבחורף מתקרב לסימונו נדמה כי הוא צופן סוד נסתר, בין השאר משום שמשוה מהסוד הזה אינו ידוע אפילו לפייארמן ומשום שכישלונו למלל את הסוד מביא את השפה עצמה אל סף ההתפוררות. במכתב שנכתב כשש שנים לאחר שברנר כתב את בחורף הוא נדרש לשאלת הסוד. בתשובה למ' גינזבורג, שהציע לברנר לכתוב אוטוביוגרפיה, הודה ברנר כי אינו מסוגל לחשוף את סודותיו הכמוסים, ולכן שלל את הרעיון מכול וכול:

הייתי במושבות שבועות אחדים, ובשובי מירושלים מצאתי את מכתבך, אשר שאלת ממני דבר היוצא מגדר יכלתי. לעשות רצונך חפצתי, אבל, פשוט, איני יכול לשבת ולכתוב 'אוטוביוגרפיות'! וביחוד: הן הקוים העיקריים מחיי ומהותי העליתי בסיפורי: 'בחורף', 'מסביב לנקודה', 'מא. ועד מ.', 'מעבר לגבולין', 'שנה אחת', 'מן המצר', 'רשמי דרך', 'לא כלום', 'ערב ובוקר' ועוד ועוד, ואם כי לא בדיקנות ביוגרפית, אלא דוקא – בהכרח ובכוונה – בשינויים חיצוניים – בפרטיות; וכל אלה הדברים מחיי אשר אינם כדאים שאתחלק בהם עם ידידים ומכרים, שבשבילם אני כותב. או שסודי הם ולא אעלה על דל שפתי לנגד זר – באלה הלא לא אוכל להשתמש גם בביוגרפיה.⁹¹

ברנר מתחיל בכך שכתבת אוטוביוגרפיה 'וצאת מגדר יכולת[ו]', ממשיך ומסביר כי יצירותיו ממילא מכילות פרטים רבים מחייו, ואותם הוא משנה במכוון כדי לשמור על פרטיותו, ומסיים בהודאה כי יש דברים שהוא מסרב לחשוף. הוא אינו מפרט מהם הדברים 'אשר אינם כדאים שאתחלק בהם עם יקרים וידידים', אך אינו מסתיר כי הוא צופן סוד ('סודי הם ולא אעלה על דל שפתי לנגד זר'). זהו ככל הנראה הווידוי החושפני ביותר של ברנר, המודה בקיומו של סוד בלי לחשוף את תכניו. מקריאת מכלול יצירתו של ברנר אפשר להניח שהסוד קשור במיניות, ובהשראת ניסוחם של לפלאנש ופונטליס אפשר לומר כי אידיעה היא המונעת את הגיבורים של ברנר 'מ[ל]זהות את הסיפוק המיני בסבל של הסימפטום'.⁹² אולם הן במכתב לגינזבורג והן בכתביו הספרותיים ברנר מותיר את הסוד

89 שם. ההמשגה של 'הכיס הפנימי' מאירה את מכתבו של ברנר לגנסין שהוא כותב בו לידידו כי מכתבו 'אבד ממני ממחרת בסיבת צלחותי [כיסים] הקרועות (ממש!)'.
 שם.

90 יוסף חיים ברנר, אגרות, ב, דבר, תל אביב תש"א, עמ' 19-20.
 92 לפלאנש ופונטליס, אוצר המילים של הפסיכואנליזה, עמ' 442.

לא ידוע, ולכן הוא מתפקד כסטרוקטורה ולא כתוכן.⁹³ כזה הוא גם סודו של פייארמן: הוא עצמו אינו יודע משהו מהותי על עצמו, על פנימיותו ועל המשק הליבידינלי שלו; מסיבה זו הווידיאו שלו מתאיין, הכתיבה עולה על שרטון, והלשון מתפוררת. הסוד נהיה 'קניין שלילי', ובמנוחיה של דנה אמיר אפשר לומר כי פייארמן מחזיק ברשותו דבר־מה ונאחז בו כדבר בעל ערך, אולם דבר זה הוא גם מה שמרושש אותו לחלוטין ומונע ממנו אפשרות לקשר.⁹⁴ אפשר לחשוב על הלא נאמר בבחורף, על הסוד שפייארמן לא מסוגל לספר לעצמו ולאחרים, כעל אותו גרעין של העצמי שוויניקוט מתאר כ־incomunicado. במאמר 'לתקשר ולא לתקשר, ובהמשך – עיון בהפכים מסוימים' הציע ויניקוט עמדה חדשה בנוגע לשתיקה. להבדיל מפרויד, שראה בשתיקות ביטוי להתנגדות של המטופל, כרת ויניקוט ברית עם המטופל השותק והציע 'הבנה אמפתית לשתיקתו'.⁹⁵ ויניקוט מתייחס במאמר לגרעין הפנימי, שלדבריו 'לעולם אינו מתקשר עם עולם האובייקטים הנתפסים, ושהאדם יודע כי אסור לגרעין זה לקבל תקשורת מן המציאות החיצונית או להיות מושפע על ידה. [...] אף שאנשים בריאים מתקשרים ונהנים לתקשר, נכונה באותה מידה העובדה האחרת: שכל יחיד הוא ישות מבודדת, לעד לא מתקשר, לעד בלתי־ידוע, למעשה לא־נמצא (unfound)'.⁹⁶ האם ברנר כותב את פייארמן כמי שווידיאו המילולי מדי מכיל יסוד לא מתקשר המותיר את הגיבור בבדידות תהומית, על ספו של מוות נפשי? ויניקוט גורס: 'החוויית הטראומטית, שמובילות להתארגנות של הגנות פרימיטיביות, קשורות לאיום על הגרעין המבודד: לאיום שמא ימצאו אותו, ישנו אותו, יתקשרו עמו. ההגנה כרוכה בהסתרה נוספת של האני הסודי'.⁹⁷

ההשתתקות של פייארמן בסיום של בחורף יכולה אפוא להיות מובנת כמעשה שמגונן על הצד הלא מתקשר, הלא ידוע שבתוכו, אולם ההגנה הזאת על ה'אני הסודי' נובעת, לדברי ויניקוט, מכשל בעברו של הסובייקט, מתקופה קדומה שבה לא הובן ולא הוכל. ההגנה על ה'אני הסודי' גוזרת על הסובייקט בדידות עצומה, והוא עתיד לשחזר אותה פעם אחר פעם במערכות היחסים שלו. בלשונה של חגית אהרונ, אין זה אלא 'הרישום של החוויה שבה חומר נפשי כלשהו נידחה על־ידי הזולת, חזר בלתי מעובד לשולחו והתאבן בתוך כמוסה סגורה, נשאר צרוב בנפש, מוכן ומזומן להישנות החוויה, לחזרה על דפוס ההסתגרות

93 מנחם פרי הציע פרשנות מקיפה ומעוררת השראה לפרשת יחסייהם של ברנר וגנסין, שהגיעה לקצה המסתורי בלונדון. לדבריו, משיכתו ההומוסקסואלית של ברנר לגנסין הביאה לקץ היחסים. אף על פי שפרשנותו של פרי משכנעת, אני מתעניין בסוד כסטרוקטורה המתקיימת ביצירותיו המרכזיות של ברנר. ראו: מנחם פרי, **שב עלי והתחמם: הדיאלוג ההומוארוטי בין ברנר לגנסין**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2016. ההדגשה במקור.

94 דנה אמיר, **תהום שפה**, מאגנס, ירושלים 2013, עמ' 103.

95 עמנואל ברמן, 'מבוא', בתוך: דונלד ו' ויניקוט, **עצמי אמיתי, עצמי כוזב** (תרגמו אסנת אראל ואחרים), עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 234.

96 שם, עמ' 244.

97 שם.

וההתאבנות'.⁹⁸ כל הסיום של בחורף עומד בסימן ההסתגרות וההתאבנות, המגיעות לשיאן בתמונה המסיימת של השכיבה בשלג. ברגע זה של מוות נפשי פייארמן מממש את קללת הוריו ברגע השיא של המשבר ביניהם, שאירע לפני ההתמוטטות הנפשית המתוארת בפרק לד. האב מטיח בו 'הנה סוף אשרי... בני העילוי... כמה הייתי מקונן אילו קברתיו בילדותו... בן סורר ומורה'. האב רומז כאן לתיאור המקראי של בן סורר ומורה שאינו שומע בקול הוריו ודינו מוות בסקילה: 'וְרָגְמָהוּ כָּל־אֲנָשִׁי עִירוֹ בְּאֲבָנִים וְמָת וּבְעֶרְתָּ הָרֶעַ מִקְרָבָה' (דברים כא). האם מחרה אחריו 'אין לי בן... מת בני, מת'.⁹⁹ הטחת המילים המאיינות והפוצעות מזרות את בוא המשבר הנפשי, אולם גם חושפת את מה שעומד בבסיס התפוררות הלשון. לשונם של ההורים המאיינים, המכריזים על הבן כמי שמת עבורם, מהדהדת את אבדן האמון של פייארמן בשפה. בשיאו של המשבר הנפשי פייארמן אומר:

ובחורף הזה אני מלמד בכפר שומם... [...]

כלום אין לי.

וכה אמות.

'המוות הוא...' – מתפלספים חכמי עולם – 'המוות הוא...'.

המוות הוא מוות; ואני אמות.

ובכן, בפני מה איני יכול להשתחרר עתה מן החיים?

הלא אותו הדבר הבלתי־נעים – להיאפס לנצח, סוף־סוף, בוא יבוא.¹⁰⁰

האמירה 'מוות הוא מוות' מזכירה את ניסוחו המודרניסטי של המשורר אוסיפ מאנדלשטאם, שכתב במניפסט 'בוקרו של האקמאיזם': 'A=A': איזה נושא שירי מופלא. הסימבוליזם התענה, השתעמם בחוק הזהות, האקמאיזם הופכו לסיסמתו'.¹⁰¹ אך מאנדלשטאם ביקש להתריס נגד השפע המטפורי של הסימבוליזם ולהציע גרסה שירית מאופקת ובהירה, ואילו האמירה של פייארמן 'מוות־מוות' מסמנת את סתימת הגולל על הדיבור. זהו המקום שהחשד בלשון מייצר טאוטולוגיה. מאנדלשטאם מתאר את חוק הזהות באמצעות סימון אלגברי מופשט, ואילו ברנר מסמן את התמוטטות ההבדלים (הלשוניים והחזיוניים) באמצעות הביטוי הטעון 'מוות הוא מוות'. זהו הרגע שבו נגלה באופן הברור ביותר דחף המוות של פייארמן, שעצמתו הקטסטרופלית מנוגדת להיאלמות של הגיבור. זוהי התפוצצות קטסטרופלית, בלשונו של אלפרד ביון, שהיא 'בגודל כה עצום שלא ניתן לייצג אותה מנטלית אפילו על־ידי מרחב אסטרונומי, מאחר שלא ניתן לייצג אותה בכלל'.¹⁰²

98 שם.

99 ברנר, בחורף, עמ' 260.

100 שם, עמ' 262.

101 אוסיפ מאנדלשטאם, 'בוקרו של האקמאיזם', בתוך: מניפסטים של מודרניזם (עורך בנימין הרשב), כרמל והמכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב, ירושלים 2001, עמ' 35.

102 מצוטט בתוך: עפרה אשל, 'הזעקה האחרונה שהשתתקה: וויניקוט – ביון – אייגן', שיחות, לא, 2 (2017), עמ' 2.

בין גורס כי ההתפוצצות הפנימית הזאת כה אלימה ומלווה בפחד כה עצום שהסובייקט 'עלול לבטא אותו על-ידי שתיקה פתאומית ומוחלטת (כאילו ללכת עד הקצה הכי רחוק שאפשר מן ההתפוצצות ההרסנית)'.¹⁰³ זהו אולי מה שקורה בסיום של *בחורף*. ההשתתקות אינה רק היעדר; בבסיסה מסתתרת התפוצצות אלימה וכאוטית. ההשתתקות היא אולי מה שמאפשר לפייארמן לצלוח את המשבר הזה ולהופיע בהקדמה לרומן – שמבחינה כרונולוגית מאוחרת מהאירועים המתוארים – כמי ששרד את ההתפוצצות ההרסנית.

השתיקה כגילום של האנושי

כאמור, העוני החומרי שהעסיק את ברנר בסיפורי *מעמק עכור* נזנח לטובת פיגורות של עוני: הסגנון העני והמרושל לכאורה והפסיכולוגיה של ההתרוששות, המותירה לגיבור אך ורק 'קניין שלילי', היו למאפיינים מרכזיים של סגנונו מבחורף ואילך. מחשבת הספרות של ברנר נעה אפוא מן הכלכלה החומרית אל כלכלת הנפש, ומשם אל כלכלת הייצוג, המעלה שאלות על עצם האפשרות לייצג התרחשויות נפשיות. כלכלת הייצוג הזאת, העומדת בסימן כישלון, מציבה את הסוד כעיקרון יסודי, המנמק את ה'חור' או ה'לקונה' החומקים מייצוג, בלי לחשוף את תוכנם. *בחורף* ניסח ברנר לראשונה את העניין שלו בהשתתקות, אולם נושא זה שב ונזכר בכתביו, בדרך כלל ברגעי משבר ודיכאון, שאז הוא מייחל להפסיק לדבר או מביע ספק באפשרותו לתת ביטוי לאשר על ליבו. במכתב לברדיצ'בסקי, בתקופת ייאושו מעריכת *המעורר*, כתב: "לעזוב את הכתיבה לגמרי" – הוא הדבר. ברי לי שאין לי מה לומר עוד ועל מה לצעוק עוד. ובכלל – למה? למה? שבתנו בתוך בצה מעופשה. נשב בדד ונדום".¹⁰⁴ כשש שנים מאוחר יותר כתב בהספד על גנסיין: 'מה היה לי אורי-ניסן עד בואו אלי ללונדון – לא הייתי יכול להגיד גם אילו חפצתי'.¹⁰⁵ העניין העמוק והמתפתח של ברנר בשתיקה ובאלם בא לידי ביטוי גם בכתיבתו הפובליציסטית. אף על פי שברנר התבטא בהרחבה כמעט בכל נושא שהעסיק את הציבוריות היהודית ואף שהיה מעורב בפולמוסים רבים, הוא נגע בסוגיית השתיקה גם בלב לבו של מאמר פובליציסטי:

יש עולמות שהדומיה הגמורה שלטת בהם. מפני הכרת הצער האין-סופי, האי-תיקון שעד לאין קץ, או בגלל איזו התלהבות שעתית בלתי-מצויה, שדא ודא, בעיקר, אחת היא, אבל באותו עולם אינך יכול להביט בפני שום בריה ואינך יכול לשמוע בקולה של שום בריה, והשאון הטפשי הולך ומשתתק, התחומין נמחקים והפרגוד [...] נשרף. באותו עולם אין לונדון ואין לבוב, אין מזרח ואין מערב, אין אנאלוגיות ואין פאראללים, אין דיבור ואין ויכוח. באותו עולם אין מדברים ואין מתווכחים לא

103 שם.

104 ברנר, *איגרות*, א, עמ' 374.

105 הנ"ל, 'אורי ניסן (מילים אחדות)', *כתבים*, ג, עמ' 155.

על מוסר היהדות הלאומית של המופלג והמפורסם אחד-העם ולא על חובותיו של הד"ר קלזנר, תלמידו, להמון הפרוע לשמצה בעוה"ר [עוונותינו הרבים]; לא על יובל-העשר של ה'בונד' ההולך ומנצל בלי הרף ולא על חכמתם של המנבאים מראש מפלת הריבולוציה הרוסית. לא על שאלת מרחיבין או לא מרחיבין את הלשון העברית ששבה לתחיה ולא על הצעדים הכבירים של התפתחות התיאטרון ה'ארגוני', לא על החסידות וההשכלה ולא על ההתבוללות והבתים לחכמת ישראל, ואפילו לא על זה שנתנה לנו ארץ ישראל!...

אולם מאידך גיסא, יש שאתה, יושב-האי, נמצא בשפל, בשפל, שבתך בהאי-עלמה [העולם הזה], ואף על פי כן אתה שותק! הולך ונמק מן התעלולים שמסביב, מן השעבוד והאכזריות שמסביב, מן הקהות והרמאות העצמית שמסביב; עד לאופן נורא קשה לך להתאפק, לבלי לשווע בקול, לבלי לנהם 'ככלב רעב אסור בשלשלת', לבלי לנאוק על האבדן האיום ועל השממון הנמשך באבדן זה – והגה אינך מוציא.¹⁰⁶

זוהי רשימה מסתורית, עשירה בניואנסים, המתארת 'עולמות שהדומיה הגמורה שלטת בהם'. ברנר, כדרכו, אינו מסביר מהם אותם עולמות, אך הוא מבהיר כי הפולמוסים הפוליטיים והתרבותיים הגדולים של התקופה – שהוא מונה אותם בפירוט קטלוגי – אינם מונעים את האלם, וקולות השאון הציבוריים אינם חודרים לאותו מרחב פרטי ופנימי של דומיה. זהו עולם שאין בו הבדל בין לונדון ללבוב, ובין מזרח למערב משום שההבדלים קורסים ומתאינים. האמירה 'אין אנאלוגיות ואין פאראללים' מזכירה את קריאתו של פייארמן 'מוות הוא מוות'; אמירה זו מערערת על עצם האפשרות להסמלה ולייצוג. עם זאת, ככל שתיאור השתיקה מתפרט לפרטים מתברר כי הוא נובע לא רק מקיומם של עולמות הדומייה הפנימיים, שדבר מן החוץ אינו חודר אליהם ושאינם ניתנים לייצוג אלא מעמדה עקרונית של איפוק ושל סירוב. בפסקה הראשונה נדמה היה כי גבולותיהם של עולמות הדומייה הפנימיים כה מוחלטים עד כי דבר מן הפולמוסים הפוליטיים-תרבותיים אינו יכול לחדור אליהם. זוהי אמירה מפתיעה בהקשר הפובליציסטי משום שברנר היה מעורב בפולמוסים תרבותיים רבים, שאותם עורר ובהם השתתף ללא היסוס. כיצד אפשר להסביר את התיאור שלו את הפולמוסים האלה כדבר שאינו חודר אל פנימיותו? ואכן, בפסקה השנייה מתברר כי ברנר ספוג כולו בהוויית האכזריות, הקהות והרמייה העצמית, שעוררה את הפולמוסים מלכתחילה. הוא אינו מנותק מהמציאות אלא שוקע בעל כורחו בניוול הסובב אותו. אל מול האכזריות, הקהות והרמייה הוא מרגיש צורך עמוק לא לנהום מכאב ולא לנאוק מייאוש. ברנר רומז בכך לשירו של ביאליק 'כוכב נדח', שנכתב בשנת 1899. השיר הרטורי מתאר את חיי האדם בגטו במילים קשות:

חיים בלי תוחלת, חיי רקב נמקים
צוללים בעופרת, טובעים במחשפים;

106 ברנר, 'מלונדון, מלבוב, וממקומות אחרים', כתבים, ג, עמ' 163.

חַיִּי כָּלֵב רָעַב אָסוּר בְּשִׁלְשֻׁלַת -

הוֹי, אֲרוּרִים אַתֶּם, חַיִּים בְּלִי תוֹחֶלֶת!¹⁰⁷

ביאליק משווה את חיי העם לחיי כלב רעב אסור בשרשרת, ובכך מציג חייו של היהודי כיצוריים (creaturely), בלשונו של נעם פינס, כלומר כתת־חיים המנוגדים לחיי אנוש.¹⁰⁸ דומה שבאמצעות הרמיזה לביאליק, ברנר מממש את התפיסה היצורית המוצגת ב'כוכב נדח'. אולם למעשה הוא מתרחק מהתיאור של הכלב כפיגורה (חיי כלב) ומזהה את היסוד היצורי הקיים בתוכו, היסוד שרוצה לנהום ולנאוק אל מול השיממון והאבדן. בסיום הפסקה השנייה נדמה כי השתיקה היא סירוב מכוון לנהמה הכלבית. השתיקה, היכולת לא רק לא לנבוח ולא לנהום, אלא גם לא לדבר - 'והגה אינך מוציא' - מתגלה כאן אולי כמימוש העליון של האנושי. מאמר פובליציסטי זה מאיר את האלם ואת ההשתתקות של ירמיה פייארמן בסיום של בחורף. אלה מגוננים עליו מפני התערטלות כוזבת ומסוככים על הגרעין הפנימי ביותר של ה'אני'. את הערך של השתיקה הזאת - כערך אסתטי, כעיקרון פסיכולוגי וכעיקרון ייצוג מודרניסטי - הבין ברנר לראשונה בבחורף, אולם הוא המשיך לחשוב על מעלותיה וחסרונותיה ועל מנגנוני הגילוי והכיסוי הכרוכים בה ברבות מיצירותיו הגדולות.

107 ח"נ ביאליק, שירים, דביר, אור יהודה 2004, עמ' 162.

108 Noam Pines, *The Infrahuman: Animality in Modern Jewish Literature*, State University of New York Press, Albany 2017

ברנר בעטו של אצ"ג: מושלכות, יתמות ו'ספרות ייעודים'

אבירם צורף

וְהִרְגִּשְׁתִּים בְּרִקְבוֹנִי, / כְּשֶׁהִרְגִּשְׁתִּי בְּגוֹף חִי: / אֶת
הַשְּׂכּוֹל וְהַפְּשָׁלוֹן / עַל אֲדָמָה יְרוּשָׁלַּמִּית¹

במילים אלה פונה דמותו של יוסף חיים ברנר אל אורי צבי גרינברג בעת שהיא פוקדת אותו בחזון הלילה שלו, המתואר בפואמה 'חזון אחד הלגיונות' (תרפ"ח).² אצ"ג מוהל במילים אלה את כישלונם הפוליטי של הלגיונות לממש את התביעה לכוח ולבעלות בירושלים – כישלון העומד במוקד הפואמה – עם השכול והכישלון של גיבור הרומן של ברנר יחזקאל חפץ. השכול נתפס כחוויה שיש לה ממשות גופנית שאינה מושגת, על פי תיאורו של גרינברג, אלא מתוך החיות והריקבון של הגוף, המהווה את נקודת הראשית של הישות. בארבעה טורים אלה הצביע גרינברג על ברנר כעל מי שהוא רואה בו מורה דרך המתגלה אליו בחזון הלילה ועונה אמן לדבריו, ומי שמאציל עליו את שליחותו שלו. כפי שכתב ראובן שהם, גרינברג כונן את ייעודו במילים אלה כיורשו הלגיטימי של ברנר וכממשיך דרכו.³

פנייתו הפואטית של גרינברג לדמותו של ברנר – דווקא בפואמה 'חזון אחד הלגיונות' – חושפת את הקשרים שהוא עצמו זיהה בין תפיסותיו הפואטיות והפוליטיות ובין אלה של ברנר. ניסיונו להיתלות בדמותו של ברנר – אחד מסמליה התרבותיים המובהקים של תנועת העבודה – עשוי להפתיע לנוכח ההנחה כי פואמה זו מסמלת את קו פרשת המים ביחסיו של גרינברג עם תנועת העבודה ואת ראשית הזדהותו עם התנועה

* אני מבקש להודות לד"ר רועי גרינוולד שמאמר זה הוא פיתוח של עבודת סמינר שנכתבה בהדרכתו, ולטפת הכהן-ביק שקראה גרסות שונות של המאמר וסייעה לי להימלט מן הבורות שהיו כרויים בדרכו של הטקסט.

1 אורי צבי גרינברג, כל כתביו, ב, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"א, עמ' 20.

2 לדבריו של חנן חבר, זו הפואמה הראשונה שבה הגיעה התיאולוגיה הפוליטית של גרינברג לידי השלמה. ראו: On the Fate of a Book of "And Where is Tur Malka?" Hanan Hever, Poems', *Prooftexts*, 27, 1 (2007), p. 52.

3 ראובן שהם, סנה בשר ודם: פואטיקה ורטוריקה בשירתו המודרניסטית והארכיטיפית של אורי צבי גרינברג, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר תשנ"ז, עמ' 164-165; וראו גם: נורית גוברין, צריבה: שירת ההתמיד לברנר, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב תשנ"ה, עמ' 62.

הרוויזיוניסטית.⁴ אך האם אפשר להרחיב את הקשר שביקש גרינברג עצמו ליצור בין שני הקורפוסים הספרותיים הללו? – נראה כי התמונה העולה מן הטורים האמורים לעיל איננה עומדת בחלל ריק, וכי תשוקתו של גרינברג אל אישורו הפואטי המדומיין של ברנר מגלמת זיקות הדוקות שביקש להציגן כמחברות בין שני היוצרים.

במאמר זה ברצוני לעקוב אחר ההיבטים הפואטיים והתיאולוגיים-פוליטיים הקושרים בין יצירותיהם של ברנר וגרינברג, וכאן אתרכז ביצירתו של גרינברג בשנים 1925-1928, קודם שפורסם 'חזון אחד הלגינות'. בעקבות בעז ערפלי, שהשווה בין היוצרים בהתמקד בספרו של ברנר **מכאן ומכאן** ובספרו של גרינברג **אימה גדולה וירח**, אבקש לברר את ה'הקבלות המובהקות' הקיימות בין ההשקפה המובעת בשירתו של גרינברג ובין זו שהובעה בפרוזה של ברנר.⁵ עם זאת, שלא כערפלי, ששאף לחשוף את השפעתו המובהקת של ברנר על יצירתו של אצ"ג באמצעות ההשוואה ביניהם, ברצוני לעמוד דווקא על האופנים שבחר בהם אצ"ג להתייחס ליצירתו של ברנר, ועל השיח שקיים בשירתו עם הפואטיקה הברנרית. אני מניח כי הקביעה שלפיה החותם שטבעה יצירתו של ברנר בזו של גרינברג מלמד על 'השפעה' של ממש שקלט המשורר מן המספר שקדם לו⁶ – קביעה זו מציגה את המגע בין שני היוצרים כתהליך של הרקה מכלי אחד למשנהו. ואולם ראייה זו מחמיצה את ההתבוננות בזיקות אלה ככתהליך של תרגום. תהליך זה אינו מסתפק בסימון קווי הדמיון בין ה'משפיע' ל'מושפע' ואף לא בהוכחה שקיימת 'השפעה', אלא הוא ממוקד באופן שבו הפנייה אל מושא התרגום משמשת נדבך בתהליך התהוותו שלו ובתהליך התהוותה של היצירה המתרגמת – במקרה זה של גרינברג – שגם סוטה וחורגת ממנו.

דגם דומה לזה שהציע ערפלי, הבוחן את מערכת היחסים של גרינברג עם משורר אחר לאור שאלת ה'השפעה' ובייחוד לאור תזת חרדת ההשפעה של הרולד בלום, עולה מכתבתו של דן מירון על יחסיו של גרינברג עם ביאליק. בעקבות בלום הציע מירון לראות במפגש שבין גרינברג לביאליק 'מערכת יחסים אדיפאליים מעוררים ופוריים' בין שני משוררים חזקים אשר בו נוטל המשורר המחדש את השיר שהושפע ממנו 'וכותב אותו מחדש תוך שינויים ועיוותים'.⁷ השינוי והעיוות מסמנים בהקשר זה את הבקעה שבה מוצא העצמי של המשורר ה'מחדש' מקום להתגדר בו. בהקשר זה מירון אמנם מצביע על הבעייתיות בהסתפקות 'בעצם חשיפת חומרים "מיובאים" בתוך טקסט "מייבא" ועל הצורך לזהות את האופן שבו "יבוא" בכלל זה 'תיקון' של הטקסט המקורי – אך תהליך זה נקשר כדבריו כאמור, למערכת היחסים האדיפלית שבין דמות האב של המשורר הוותיק ובין דמותו של

4 אניטה שפירא, 'אורי צבי גרינברג: אפוקליפסה עכשיו', ציון, נו, ב (תשנ"א), עמ' 173-192.

5 בעז ערפלי, שורת המורדים: מחקרים בספרות העברית החדשה, כרמל, ירושלים תשס"ט, עמ' 159-199.

6 שם, עמ' 159.

7 דן מירון, 'טורא בטורא, אינש באינש: יחסי ביאליק-אצ"ג כמפגש היסטורי וכמודל פואטי', בתוך: הלל ויס (עורך), המתכונת והדמות: מחקרים ועיונים בשירת אורי צבי גרינברג, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2000, עמ' 67, 95.

המשורר ה'בן'.⁸ במובן זה מכפיף מירון את מערכת היחסים הפואטית למבנה האדיפלי אגב השמטת ההיבטים התיאולוגיים והפוליטיים שלה.

בדיון שלהלן אבקש לראות בפנייתו של גרינברג אל דמותו של ברנר ביטוי של התנגדות פואטית-פוליטית לאלה הרואים את עצמם ממשיכי דרכו. גרינברג, כפי שאבקש להראות, מכונן את מעמדו כמי שמחזיק בהון התרבותי כיורש הפואטי-פוליטי של ברנר. זאת, באמצעות ציר של המשכיות פואטית שהוא מציג כנגד מה שמציגה ההגמוניה הספרותית של המשוררים והסופרים של תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, מתוך מטרה להצביע על סטייתם של האחרונים מן הדרך שסללה דמות האב הספרותית של ברנר. הפנייה אל ברנר מתפקדת כאן, כפי שהגדיר מישל פוקו, כתנועת החזרה אל כתביו של מחבר-מייסד אשר פרקטיקות של שיח ושל שדות ידע ויצירה – במקרה זה שדה הספרות העברית החדשה – מתייחסות אליו כאל רגעי הכינון שלהן.⁹ אותה תנועת חזרה, גרס פוקו באותו הקשר, היא 'עבודה רבת-משמעות והכרחית של שינוי פרקטיקת השיח עצמה', היוצרת זיקות חדשות אל דמותו של המחבר המייסד.¹⁰

גרינברג מבקש לנכס את דמותו של ברנר דרך טביעת המונח 'ספרות ייעודים', משמע ספרות הנענית לתפקידה לסמן את התהום הפעורה בין התכלית התיאולוגית-פוליטית היהודית ובין הקיום הממשי, הפצוע. תנועת החזרה של גרינברג אל ברנר וסימונו כדמות האב של דגם פואטי זה נוגעים במישרין לעיסוקו בכתיבתו שלו בשאלה האקזיסטנציאלית של המושלכות – התביעה להכרה בעובדת ההיות בעולם כהינתנות שאינה ניתנת למשמוע – המובעת אף בכתיבתו של ברנר. להלן אבקש לעמוד על התמורות שמחוללת תנועת החזרה של גרינברג בדרכי הביטוי ובהבנה של שאלה זו, ועל הדרכים שבהן היא נתפסת פואטית ותיאולוגית-פוליטית גם יחד.¹¹ מתוך עיון זה אבקש לנסח תובנות הנוגעות להבנת יצירתו של גרינברג מן השנים 1925-1928.

ראשית לכול אדון באופן שבו מתייחס אצ"ג במישרין לדמותו של ברנר, בדרכים שבהן הוא מעצב אותה ובאופן הצגתו את עצמו כממשיך דרכה. לאחר מכן אפנה לדון בשאלת העמדה המזהה את הקיום האנושי כמושלכות בתוך עולם אשר איננו מעניק פשר מצד עצמו – עמדה הנוכחת בכתיבתו של גרינברג, וזאת אל מול נוכחותה בכתיב ברנר.¹² משם

8 שם, עמ' 97.

9 רולאן בארת ומישל פוקו, *מות המחבר* / *מהו מחבר?* (תרגום דרור משעני), רסלינג, תל אביב 2005, עמ' 51-53.

10 שם, עמ' 54-56.

11 במושג 'תיאולוגיה פוליטית' כוונתי לבירור המושגים התיאולוגיים המונחים בתשתית התפיסה של דפוס הפעולה הפוליטיים ושל ביטוייהם הספרותיים, המעניקים להם את משמעותם. זאת בעקבות דבריו של קרל שמיט כי 'כל המושגים הקולעים של תורת המדינה המודרנית הם מושגים תיאולוגיים מחולנים'. ראו: קרל שמיט, *תיאולוגיה פוליטית: ארבעה פרקים על תורת הריבונות* (תרגום רן הכהן), רסלינג, תל אביב 2005, עמ' 57; ראו גם: אוריאל טל, 'לבירור המושג "תיאולוגיה פוליטית": פרק בתולדות המחשבה המדינית-דתית במאה העשרים', עיון, לג, א-ב (תשמ"ד), עמ' 195-218.

12 'מושלכות' היא אמנם, כפי שיוסבר להלן, מושג שפותח בחיבורו של מרטין היידגר 'הוויה וזמן' (1927), ולכן השימוש בה הוא מאוחר הן לכתיבתו של ברנר והן לכתיבתו המוקדמת של גרינברג.

אפנה לדיון בסוגיית ההתמודדות עם מצב אקזיסטנציאלי זה, אשר בכתיבתו של אצ"ג היא מגולמת בראייתו את עצמו פרשן הפועל בתוך מערך הסמלים המשיחי היהודי והנוצרי; באמצעות מערך זה הוא מבקש לתת ביטוי לתפיסת המושלכות כמצב של היעדר אב ואם, מולדת ואל. בהצגה זו אבקש לעמוד על המעבר של גרינברג ממושלכות המנוסחת במושגי חוסר הפשר – כבכתיבתו של ברנר – להיעדר המנוסח במושגי היתמות. כמו כן, אבקש להצביע על הציר ברנר-גרינברג כעל ביטוי לעיצובה של התשתית התאולוגית של המעשה הפוליטי הציוני וביטוייה הפואטיים דרך הזיקה שבין חרדה לדגם מסוים של משיחיות. אבקש להצביע על האופן שבו דגם 'ספרות הייעודים' מתפרש אצל גרינברג כדגם של פואטיקה הנתונה בתווך שבין פצע ההיעדר של המושלכות ובין האיווי המתמיד לריבונות המזין את הפצע. את התווך הזה – פואטי ובה בעת פוליטי – הוא מבין במושגים של חבלי משיח ושל קץ הממשמש ובא של 'מלכות ישראל', האיווי הציוני לריבונות. ההיענות לדגם הפואטי הזה, הענקת הביטוי לחרדת היתמות, היא למעשה הענקת הביטוי הפואטי לתביעה לגאולה, ולכן היא מגולמת בהגדשת מערך הלשון המשיחית, בהעצמתה ובהרחבתה.

'אורלוגין דופק זה' – ברנר בעיניו של אצ"ג

גרינברג התייחס במפורש לדמותו של ברנר במסות 'יוסף חיים המעורר' (1926) ו'כלפי תשעים ותשעה' (1928). בשני המקומות עיצב גרינברג את דמותו של ברנר לדמות המתריסה כנגד הנורמות הפואטיות המקובלות בזמנו שלו והחותרת תחתן.¹³ דמותו של ברנר – המעורר, המתלבט, הקטגור – דמותו של משורר נושא שליחות התובע את קוראיו למעשה – עמדה, אליבא דגרינברג, כנגד האוחרים בתפיסה הפואטית הלירית, המצומצמת לשיטתו. סופרי ה'צמצום', לכינויו של גרינברג, סירסו את השאיפה הפואטית אל המרחב ואת הרצון לזעקה אשר באו לידי ביטוי מובהק בדמותו של ברנר:

בכל מה שחתך ושרטו והכווה בביטויים ברנר 'מוסכם' זה, אני מוצא ניגוד רדיקלי, ניגוד האכזריות עד משטמה, כלפי כל מה שמקובל ב'נוסח ובמסורת' הרוב השליט של ספרות זו; כלפי כל ריפוס המוחין, קטנות ההשגה, זיוף האמונים, הבל וזכב שבמסורה, העקמומיות ה'דתית' הזו שבסטטוס קוו וכו'.¹⁴

לכן, השימוש בה בהקשר זה איננו מבקש להורות על אימוץ מודע של רעיונות היידגריאניים, שכן אימוץ כזה אינו מן האפשר אלא כהגדרה כוללת אל התפיסות האקזיסטנציאליות המובעות בכתיבתם של השניים.

13 בהקשר זה ראו גם: נורית גוברין, **ברנר: 'אובד-עצות' ומורה-דרך**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב תשנ"א, עמ' 85-89.

14 אורי צבי גרינברג, 'כלפי תשעים ותשעה', בתוך: הנ"ל, **כל כתביו**, טז, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ד, עמ' 206. ההדגשה במקור.

גרינברג ביקש לערער את העמדה ההגמונית לראייתו, אשר אחזה בה פואטיקת ה'צמצום', שניכסה את דמותו של ברנר והפכה אותו ל'מוסכם' על הכול. הנוסח הספרותי של 'הרוב השליט', גרס גרינברג, ביקש לשלוט בברנר ובכך השתיק את העמדה הברנרית הנוקבת שהפנתה אליו את תציה. כך נהיה ברנר למעין מריונטה הנתונה לגחמותיהם של האמונים על הנוסח השליט.¹⁵ גרינברג ביקש לחשוף את דמותו התובענית והאכזרית לכאורה של ברנר, בהתנגדותה המוחלטת לתפיסה הלירית של הרוב השליט, שברנר רחש לה 'משטמה', לא פחות. ברנר מיוצג כמי שפוצע את הגוף בכל דרך אפשרית – חיתוך, שריטה וכווייה – על מנת לבטא את זעקתו השירית. לא התשוקה הלירית לבהירות, לעידון ולצמצום הניעה את ברנר אלא תפיסה המבקשת לחשוף את המכוער, את הכואב ואת האכזרי. הנקיות הלירית, על פי ברנר של גרינברג, אינה אלא זיוף ואי־מוכנות להודות בסבלו של האדם, בכאבו ובבדידותו בעולם. במקום שבו ביקשה הפואטיקה השלטת לכסות ולהכחיש, שם ביקש ברנר לחשוף, לקרוע את שכבת העור המחפה על הסערה המתרחשת אצל האדם. ברנר הכיר בכך שאין עניינה של היצירה הספרותית להסב לקוראיה הנאה, אלא זעזוע וטלטלה. הביטוי הפואטי נתפס כביטוי אלים של חיתוך המביא לידי ביטוי את הקרע של הישות ובכך תובע למעשה.

ברנר, לדבריו של גרינברג, היה שור הנוגח בקרניו כדי לעורר את קוראיו ולהציב מול עיניהם את תמונת הכאב והסבל. מעשה הכתיבה של ברנר אינו יכול להסתכם ביצירת אמנות אלא בבשורה היוצאת מן החתכים והפצעים שבבשר החי. ברנר אינו כותב רומנים אלא בשורות, אוונגליזם:

ולכן כתבי ברנר לסמל הם. כתבים עניים, שעליהן אמר סופר רומנים אחד [...] שאין בהם משום אמנות, אתם מבינים. אֶנְגֶּלִין אינו אמנות אמנם. בכתבי ברנר יש מן הניגוד האכזרי כלפי הנוסח והתפיסה של המנסח [...] אין בו כלל משום זהות למה שמקובל ומוסכם בספרות ובחברה. הוא בא לנתח מכות כרוניות וספחות, ולהזעיק – מה שטעון הזעקה. הוא בא: לא – לתת – לישון בשלווה פיליסטרית.¹⁶

15 לא ברור אם ניתן לסמן קבוצה מסוימת שאליה הפנה גרינברג את חצי הביקורת שלו, שהרי שמה של המסה מעיד כי הוא מסמן את עצמו כבודד במערכה. מובן שאחד ממושאי הביקורת היא חבורת המשוררים שהתגבשה סביב כתב העת כתובים – שאף היה בשנתו הראשונה ביטאון של אגודת הסופרים העבריים – בהנהגת עורכיו אברהם שלונסקי ואליעזר שטיינמן, ואשר כללה אף את יצחק למדן, יעקב פיכמן ודוד שמעוני (שמעוני). על אלה ניתן להוסיף גם משוררים אחרים ששיריהם של פורסמו במהלך השנים הללו בדפי העיתון הפועל הצעיר (לצד שירי גרינברג עצמו ושיריהם של אלה המוזכרים לעיל), כמו יעקב שטיינברג, מרדכי טמקין, מ"ז וולפובסקי ולוי בן־אמתי. הפער בין הליריות' שייחס גרינברג לכתיבתם של משוררים אלה ובין כתיבתו שלו ניכר במבנה הטיפוגרפי ה'מצומצם' של שיריהם לעומת מבנה ה'רוחב' של שירי גרינברג. תודעתם העצמית כממשיכי ברנר נובעת מעצם שותפותם בשדה הספרות העברית, שברנר נתפס כאב מייסד שלו, ומהבמות העיתונאיות שהיו מזוהות עמו. על מקומו של ברנר כדמות מכוונת ועל האופן שבו עוצבה דמותו בכתביהם של סופרים ומשוררים אלה ראו: גוברין, ברנר: 'אובד־עצות', עמ' 84–92, 163–164, 179–200.

16 גרינברג, 'כלפי תשעים ותשעה', עמ' 207. ההדגשה במקור.

תכליתו של היוצר הברנרי אינה אלא לחשוף את פצעיו המדממים שלו ושל ציבור קוראיו. בשורתו הספרותית היא בשורה אוונגליונית – ברנר, כמו ישוע בשעתו, ביקש לשוב אל קיומו הנתון על מנת להפיק ממנו בשורה ותביעה לשינוי.¹⁷ ברנר, גרס גרינברג, ביקש לעורר את קוראיו משנתם הנפשית, להפנות את לבם אל הזעקה שלא ניתן להשתיקה. הוא ביקש לערער על המקובל בקרב קוראיו, שנמצאו מוכרחים לחשוב במושגים מחודשים על קיומם בתוך העולם. בכך, גרס גרינברג, קיים ברנר את תפקידו של יוצר עברי, אשר לשיטתו 'נושא ייעוד נביאי ולא ספרותי [...] "מכאן ומכאן" אינו ספרות אלא אָנְגֶלִיזְם'.¹⁸ היוצר העברי, אליבא דגרינברג, איננו ממלא את תכליתו אם הוא מחקה את מה שזיהה כנורמה האירופית של כתיבת שירים ליריים מצומצמים. 'הצמצום', לשיטתו, איננו ראוי לתפיסה העברית הפורשת מן הספרות כפשוטה ומפליגה אל 'אידיאת המרחב', אל האש הנוקבת הפונה לבטא את 'תכלית כל שעה ושעה'.¹⁹ זוהי ספרות של תביעה בלתי מתפשרת מן הקורא בה, אשר הספרות היא בעבור מורת דרך ומשמשת לו עיניים – היא האורלוגין הדופק, כלשונו של גרינברג, של שעותיו.

הספרות שגרינברג מתאר כאש בוערת, ספרות המביאה לידי ביטוי את טירופה של הישות, נובעת במישרין מן התביעה שהספרות העברית תהיה ה'אספקלריה הנפלאה למלכות הקרקעית שלה בתקופת הכיבוש למגשימי החזון בידיים'. זו משקפת את הצלילה למעמקי הפחד הרוחש של התהום ההיסטורית, כלשונו של גרינברג, של 'ירושלים של מעלה: האבסטרקציה של מה־שהיתה־מלכות'; ספרות המשלבת עֲצֻמָה ואימה, חרדה מפני ההיעדר – שהיא המניעה את הקמתה של המלכות.²⁰ זוהי ספרות המערערת על עצם ההבחנה בין הפואטי ובין הפוליטי. במילים אחרות, 'ספרות הייעודים' נענית לתביעה לביטוי של הפצעים והסבל באשר הוא הבסיס של הגשמת החזון, כלומר של הקץ המובן כריבונות לאומית. ההתייצבות פנים אל פנים מול הפחד של הישות היא המניעה את התשוקה למלכות, המתבטאת בפעולה הפואטית של החיתוך והכוויה.

עצם הכתיבה בעברית, גרס גרינברג, איננה הופכת את הכתוב לספרות הראויה להתקרא 'עברית': 'פני השפה החיצוניים בשל עופרת כ"ב האותיות, אינם מהווים עבריות מהותית

17 אמנם כבר ברשימת ההספד לברנר שכתב מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, הוא הקביל את דמותו לדמותו של ישו, או בלשונו 'אברך גלילי, שבתומת הזיתיו [...] האמין, כי רפואות בידו למדוי המוכים והנגועים'. עם זאת, השוואה זו איננה מכילה את הניסיון של גרינברג להציג את הדמיון הזה כמכריע להבנת עמדתו הפואטית של ברנר כ'אוונגליונית', ולהנגיד אותה לדגם של כתיבת 'ספרות'. ראו: בן גרין, 'אחרי מות משורר־ההתלבטות', התקופה, י (תרפ"א), עמ' 471-472. הודפס גם אצל מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, יוסף חיים ברנר: חליפת אגרות, תרס"ז-תרפ"א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ב, עמ' 135-136.

18 אורי צבי גרינברג, 'יוסף חיים המעורר (למלאת עשרים שנה לצאת 'המעורר')', בתוך: הנ"ל, כל כתביו, טו, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ד, עמ' 110.

19 גרינברג, 'כלפי תשעים ותשעה', עמ' 203, 206.

20 שם, עמ' 197.

בסוד האותיות';²¹ זיקוקה של הספרות העברית אינו אפשרי אלא באמצעות גילוי סודן של האותיות. סוד זה הוא סוד ביטוי המועצם של הקיום, סוד המתגלה בכתביהם של היינריך היינה ואלזה לסקר-שילר, אשר לדבריו של גרינברג כתיבתם עברית לחלוטין אף שהיא כתובה באותיות שאינן עבריות. כך גם ברנר, אשר בכתבתו זיקק את סוד העבריות מן האותיות ונתן ביטוי לקיומו הקרוע. גרינברג דימה את ברנר לפרא גועה; בחירתו בגעיה כצליל העולה מכתבתו של ברנר מעלה את רצונו לתפוס יצירה זו כביטוי להגה הקמאי העולה מנבכי מצבו הנתון של האדם. גרינברג תיאר את ברנר כמי שעלה בידו להעניק ביטוי ספרותי לזעקה ההיולית ולשבר האקזיסטנציאלי-פוליטי אשר ביקשו בעלי הנוסח השליט להכחיש. לדבריו של גרינברג, ברנר זיהה את השעה הפוליטית ההיסטורית של 'תנועת השחרור העברית', המחייבת לעבור מ'ספרות הכישרונות' ל'ספרות הייעודים'. את המעבר הזה תיאר כמעבר מספרות מצומצמת, המרוכזת ביופייה האסתטי, לספרות הבוחנת את התגשמות הייעוד הפוליטי 'של חזון התחייה וההתקוממות העברית'.²² הניסיון להחיות את העבריות חייב, לפי אצ"ג, לשנות את הדפוסים הספרותיים ולהתחייב לתביעה הספרותית העברית לכתוב נבואות ובשורות ולהסיר את המחיצות שהפרידו בין הפואטי ובין התיאולוגי-פוליטי. על פי פרשנותו, נבואות ובשורות אלה גולמו ביצירות שהעניקו ביטוי מועצם לקיומו של האדם הפצוע, הכואב את מצבו – יצירות מעין יצירתו הנוקבת של ברנר, אשר מגולמות בפעולות האכזריות של החיתוך, השריטה והכוויה. העירום הפואטי של החרדה והחיתוך בכשר החי יישמו בעיניו את ההיענות לסיטואציה הפוליטית, ובלשונו 'ארצי-ישראליות בתקופת הגשמיות לחזון [...] גאולת הקרקע והפראת הישימון'.²³

בדבריו של גרינברג נשמעים הדי מאמרו הפולמוסי של ברנר עצמו מ-1911, 'הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו'.²⁴ ברנר, כמו גרינברג אחר כך ב'כלפי תשעים ותשעה', הפנה את חצי הביקורת שלו אל הספרות העברית שנכתבה בתקופתו – הספרות שכונה ז'אנרית. הכותרת שהעניק ברנר למסתו מסגירה את עמדתו הביקורתית החריפה כלפי ספרות זו. בחירתו במילה 'אֲבִיזֵרִיהוּ', המוזכרת בדרך כלל בזיקה לאיסורים חמורים כמו עבודה זרה או גילוי עריות, מלמדת על ראייתו בכתובה הז'אנרית חטא וחילול הקודש – קודש שזיהה ברנר ב'גילוי החיים הפנימיים והמהות שלהם בתוך יחסי וגו'י זמן ידוע וסביבה ידועה'.²⁵ ההתחמקות מכתובה החושפת את לשד החיים הפנימיים נתפסה בעיניו כקריאת תיגר על הכתיבה הלא ז'אנרית, בבחינת מרחב מקודש המחולל ב'אביזריהו' של הכתיבה הז'אנרית. המרחב המקודש, לכאורה, של הכתיבה הלא ז'אנרית שתבע ברנר בא להפוך במובנים מסוימים את הסדר המקודש המוכר. כך למשל, בביקורתו על הסיפור 'מעולם היצירה' של

21 שם, עמ' 204.

22 שם, עמ' 204-210. המובאה מעמ' 206.

23 שם, עמ' 199.

24 יוסף חיים ברנר, 'הז'נר הארץ-ישראלי ואביזריהו', בתוך: הנ"ל, כל כתביו, ב, הקיבוץ המאוחד, תל

אביב תשס"ז, עמ' 268-270.

25 שם, עמ' 268.

אז"ר יצא ברנר נגד יצירתו באשר היא 'לא מעולם העשייה' [...] כי מנקודת ההשקפה של היצירה הספרותית וחיי האדם הרי זה – מעולם התמימות. היצירה באה בחבלים'.²⁶ הביטוי 'עולם היצירה' טעון במשמעויות הקבליות של ארבעת עולמות אבי"ע – אצילות, בריאה, יצירה ועשייה. מן הארבעה עולם היצירה מדורג במקום השלישי, בעמדה מופשטת או עליונה יותר מן הממשות, המתוארת כ'עולם העשייה'. את ההתמקמות של אז"ר ב'עולם היצירה' דווקא, ראה ברנר כביטוי ליצירה המבקשת להתבצר בדל"ת אמותיה הספרותיות ושאינה נוגעת בממש, בחיים עצמם. ברנר תבע מן הספרות להעמיד את עולם העשייה, את הממשות, בראש מדרג העולמות – היצירה, גרס, אינה יכולה לנבוע אלא מן החבלים, מן הכאב, ואלה אינם יכולים להיות מנותקים מן הקיום הגופני עצמו, שאין דבר הקודם לו כלל. תביעה זו באה לידי ביטוי בהיפוך הסדר – הענקת הבכורה לעולם העשייה על פני עולם היצירה.

כפי שגרס חנן חבר, במסה זו תבע ברנר ייצוג ספרותי 'שיקיים' וישמר מרחק קבוע ואי התאמה בין המייצג ובין תמונת המציאות הנבנית על ידו'.²⁷ ברנר זיהה את הכתיבה הנובעת מן החבלים והכאב, זו המבקשת לבטא את גילוי החיים הפנימיים, ככתיבה הזועקת ותובעת, הנתונה במצב של מתח וציפייה לדבר שטרם בא לכלל מימוש. תפקידה של היצירה על פי ברנר הוא אפוא לכוון תשוקה למצב שעדיין איננו בנמצא.²⁸ תשוקה זו חוללה את ה'מתח האוטופי', בלשונו של חבר, המשוקע ביצירה והופך אותה ליצירה המניעה למעשה הפוליטי של הגשמת הרעיון הציוני.²⁹ שי גינזבורג סבר כי תביעתו של ברנר לדגם פואטי קטוע ושבור ביטאה למעשה את יציאתו נגד אימוצן של סוגות ומסורות ספרותיות אירופיות אשר ביקשו להציג תמונת מציאות מלאה ולכידה. זו לא שיקפה את 'ההתנסות הלאומית היהודית' שהייתה בעיניו 'קטועה ומפוררת לרסיסים', ולכן לא היה בכוחה לכוון את השאיפה למלא את הפער, הצומחת מתוך החסר של ההווה הלאומית.³⁰ בכך כונן ברנר את מעמדו קבוע טעם ספרותי המוכשר לכך מעצם יכולתו לנסח את אותו מצב שאיננו בנמצא ואת הפער שבינו ובין המציאות הממשית.

26 שם, עמ' 269.

27 חנן חבר, הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפור העברית, רסלינג, תל אביב תשס"ז, עמ' 51.

28 שם, עמ' 52.

29 שם, עמ' 47-60; על המתח המבנה את ייצוגו הספרותי של המפעל הציוני ראו גם בניתוחו של מנחם ברינקר את 'מכאן ומכאן'. ברינקר מצביע על הצורך בקריאה היוצרת סימביוזה של הפרספקטיבות השונות המובעות בסיפור – בעיקר אלה של 'אובדן עצות' ושל לפידות – על מנת להבין את העמדה שמציג ברנר בסיפור בפוליתיה. זאת כחלק מן הניתוח של המבנה הפרגמנטרי של סיפורי ברנר. ראו: מנחם ברינקר, עד הסימטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, עם עובד, תל אביב תש"ן, עמ' 105-110; וראו שם גם את האופן שבו מתאר ברינקר את כתיבתו הביקורתית של ברנר כמי שרואה את 'הצורך בתיקון הממלאה את הספרות [...] כמציעה יסוד כלשהו לתיקון ממשי בחיים'. שם, עמ' 199.

30 שי גינזבורג, 'ספרות, טריטוריה, ביקורת: ברנר והז'אנר הארץ-ישראלי', תיאוריה וביקורת, 30 (תשס"ז), עמ' 39-62.

אם כן, נראה כי תיאורו של אצ"ג את יצירתו של ברנר כ'אונגליין' איננו עומד בחלל ריק, והוא מעוגן במידה רבה בביקורת שהטיח ברנר כנגד דגמי הכתיבה שרווחו בספרות העברית בתקופתו, כפי שבאה לידי ביטוי במסה 'הז'נר הארץ-ישראלי ואבזיריהו'. ברנר עצמו ראה ביצירה הספרותית זעקה, ביטוי מקודש הדוחה מעליו את האפשרויות הספרותיות האחרות. במסה זו כונן ברנר את היצירה הספרותית כיצירה שמציבה לפני הקורא תביעה הנובעת מן העמדה הקיומית של הכותב עצמו, היות ואינו כותב על 'החיים כמו שהם' אלא על מצבו האקזיסטנציאלי במסגרת חיים אלה.³¹ זאת, כפי שהראו חבר וגניזבורג, כדי להצביע על הפער שבין הקיום הממשי למציאות הפוליטית המיוחלת וכדי לתבוע את הגשמתה. התביעה הפואטית לכתיבה המושתתת על הקיום החדר, החבול והכואב מנוסחת הן אצל גרינברג הן אצל ברנר כביטוי לראייה בספרות משענתו התיאולוגית של המעשה הפוליטי הציוני, ומרחב לסימון הפער והוויית החסר. עם זאת, כפי שעולה ממסה זו, ברנר נמנע מלהציב במפורש את ביקורתו התיאולוגית על הכתיבה הז'אנרית אלא במשתמע בלבד, וביקורת זו אף התאפיינה בסירוב לחרוג מתחומי עולם העשייה. נראה כי ברנר היסס בכל הנוגע לשימוש במערך הסמלים התיאולוגי היהודי, כפי שאראה להלן. ואילו גרינברג נדרש לכך במפורש, בבקשו לחשוף את עמדותיו התיאולוגיות של ברנר בעת שזיהה בהן חלקים מהשקפותיו הפואטיות פוליטיות. להלן אבקש לעמוד על הזיקה בין יצירותיהם הספרותיות של גרינברג וברנר מבחינת העמדה האקזיסטנציאלית של המושלכות ומשמעויותיה הפואטיות והפוליטיות, ועל ממדי האימוץ והחריגה שבכתיבתו של גרינברג אשר לכתיבה הברנרית בנושא זה.

'פֶּלְטוֹנוֹ כְּבִשְׁנוֹת פֶּמוֹ שְׁהִנְנִי' – המושלכות כנקודת הראשית של הקיום המודרני

היבט מרכזי הנוכח ביצירתו של ברנר וביצירתו של גרינברג נוגע לתפיסת קיומו של האדם כנקודת ראשית הקודמת לכל התייחסות ולכל מתן פשר או משמעות. חשבוננו של האדם עם עולמו אינו מתחיל, לשיטתם, אלא מתוך קיומו הנתון בתוך העולם, אשר אין לו כל מובן ברור. כך, למשל, בסיפורו 'עצבים' ניסח ברנר את ראיית הקיום כחידה חסרת פשר, המלווה את האדם במסלול חייו:

ככל החושבים על חייהם מימות עולם, באתי גם אני זה כבר ככר לידי ההכרה הרגילה, כי חידתם, חידת החיים הללו, "לעד לא תפתר", כי מה שיהיה אחרי חיי לא אשיג ולא אתפוס עד רגעי האחרון... ועד בכלל... כלומר: כלום לא יהיה... וקשה מזה: לא רק מה שיהיה אחרי חיי – גם מה המה חיי לא אבין לעולם... לא אבין מה הוא העולם, ומה אני בתוך העולם הזה ומה הייתי לפני, ומה אהיה לאחרי [...] ביד מי הושלכתי אל מלוא תבל זו לנשום, לחיות, לראות שמים וארץ, להתחמם בקרני השמש ולסמור ממחטי הקרח...³²

31 ברנר, 'הז'נר הארץ-ישראלי', עמ' 269.

32 יוסף חיים ברנר, **כתבים**, ב, עם עובד, תל אביב תש"י, עמ' 13.

מחשבתם של החושבים, על פי ניסוחו של ברנר, אינה מחשבה על מושג מופשט של חיים, על מין אידיאה מרוחקת מן הממשות, אלא היא יוצאת מתוך 'חיייהם' עצמם – קיומם העצמי הוא נקודת הראשית לתהייתם על עצמם ועל מצבם. זו תהייה המביאה לכלל הבנה שאין כל אפשרות לפתרה או להתירה. גבולותיו של הקיום העצמי מלמדים על חוסר המובנות של הקיום. ברנר פותח בתהייה על האין־סוף הבלתי מושג העומד מעבר לחייו הסופיים, אך בהמשך מעמיד בשאלה רבת־עצמה את החיים הסופיים עצמם – דבר לא ניתן עוד לפענוח – העולם איננו מובן ועל כן גם הקיום בתוכו הופך לתהייה בלתי מתפשרת. הקיום היה לקיום סדוק, שהרי כבר לא ניתן לראות את הקיום כחוט המקשר בין 'מה הייתי לפני' ל'מה אהיה אחרי'. התווה מבקש להבין את מצבו מתוך גבולות ההווה שלו, ונותר במצב של תהייה מתמדת. בכך מעמיד ברנר את מוקד החקירה במופלא כפי שהיא מובאת במשנה (חגיגה ב, א) – 'וכל המסתכל בארבעה דברים, רתוי לו כאילו לא בא לעולם--מה למעלן, מה למטן, מה לפני, מה לאחור' – ומפנים אותו אל תוך ישותו של הסובייקט. הוא מסיט את מוקד התיאור משלילת הניסיון לפרוץ את גבולות העולם המוכר – 'מה לפני, מה לאחור' – לתיאור של ניסיון עקר לפרוץ את גבולותיו המצומצמים של הקיום העצמי – 'מה הייתי לפני, ומה אהיה לאחר'.

הגיבור הברנרי תוהה 'ביד מי הושלכתי אל מלוא תבל זו' – הקיום מובן כמושלכות, כהינתנות חסרת פשר בתוך העולם.³³ אבי שגיא עמד על חשיבות השימוש בביטוי 'הושלכתי' בפסקה זו, וגרס כי ניתן לראות בו מעין ניסוח מוקדם של חוויית המושלכות כפי שנוסחה בחיבורו של מרטין היידגר 'הוויה וזמן', שפורסם ב־1927 – חוויה המזהה את הקיום כדבר אשר האדם נכפה אליו.³⁴ בחיבורו הגדיר היידגר את המושלכות (Geworfenheit) כביטוי שהוראתו גילוי העובדתיות של ההיות בתוך העולם (Dasein), הפכנות שלו, והיותו קודם לכל הכרה או רצון. גילוי זה, סבר, אינו נובע מתוך התבוננות שלווה מבחוץ בקיום, אלא מן המצב האקזיסטנציאלי של ההיות עצמו, מן ההימלטות ממנו או מן ההתכוונות אליו. ההתכוונות אל ההיות, גרס היידגר, מגלה אותו במושלכותו.³⁵ מושג המושלכות של היידגר משיק אפוא במובנים רבים לכוונתו של ברנר במילה זו, בבקשו להעניק באמצעותה פרשנות רדיקלית לביטוי החז"לי 'ועל כרחך אתה חי'. החיים הם קיום בסוד כפייה, והתהייה המתמדת על עובדה כפויה זו היא העומדת במוקד חייו של האדם.

33. שם.

34. אבי שגיא, 'להיות יהודי: י"ח ברנר באקסיסטנציאליסט יהודי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשס"ז, עמ' 78; בועז ערפלי הצביע על ההקבלות והניגודים שבין הפילוסופיה של ארתור שופנהאואר לכתיבתו של ברנר, המתבטאים למשל באימוץ רעיון הרצון והפיסת החיים כדחף בלתי נשלט וחוסר פשר שלא ניתן לעמוד בפניו, אם כי – שלא כשופנהאואר המבקש להוביל לשלילת הרצון – ברנר מחייב אותו ורואה בו מקור מרכזי של הקיום. ראו: בעז ערפלי, 'הרמת מסך: ברנר ושופנהאואר', ישראל, 12 (2007), עמ' 164–167.

35. Martin Heidegger, *Being and Time* (trans. by Joan Stambaugh), State University of New York Press, Albany, NY 2010, pp. 130–136.

הריתמוס הקטוע המאפיין פסקה זו מבטא את חוויית ההתלבטות והשסע התודעתי הכרוכים בהכרה בעובדת הקיום הכפוי בתוך העולם. הקיטועים והחזרה תדיר על שאלת ה'מה' מעניקים להתלבטות זו הילה של מאבק מתמשך – חיים בצל התהייה המתמדת על המושלכות. העולם קיים לשאלה, והכתיבה הברנרית מבקשת להימנע מכל סדר סמלי שיש בכוחו למלל את החוויה לנוכח חידת החיים הבלתי פתורה – ברנר בוחר להישאר במילה 'מה' שמותירה בחלל מעין שתיקה רועמת. חזרה זו מהדהדת את שאלת 'מה' בהקדמת ספר הזהר, כמעין תהייה על נקודת הראשית של הבריאה שאיננה מגיעה לכלל פתרון – 'מה ידעת מה אסתכלתא מה פשפשטא הא כלא סתים כדקדמיתא [הכול סתום כבראשונה]' – ובה בעת היא מסיטה אותה אל נקודת הראשית של ההיות בעולם.³⁶ שאלת ה'מה' מסמנת במובן זה – עם הדהוד ה'מה' של הזהר – את אבדנו של הסדר הסמלי. העולם סובב סביב השאלה המתמדת, המסרבת להתקרא בשם ולזכות לפשר הניתן בשפה. הנסתר בניסוחו של ברנר מוכרח להישאר בסתימותו. גם פנייתו של ברנר אל מערך הסמלים המסורתי מבטאת למעשה את אין-האונים שלו, את אי-יכולתו לבטא, את הכול סתום כבראשונה. קריסתו של מערכות הסמלים התרבותיות היא ביטוי של ראייתו השוללת כל ניסיון לנסח את העומד מחוץ לגבולותיו של קיומו העצמי, אלא להעמידו בשאלה בלבד.³⁷ אליבא דברנר, מערך הסמלים מאיים להעניק לאדם אשליה שהוא מסוגל למוטט את גבולות עצמיותו.

גם ביצירתו של גרינברג הוענק לחוויית המושלכות מקום מרכזי, אלא שגרינברג הציב אפשרות אחרת מזו של ברנר לניסוחה של חוויה זו. אבידב ליפסקר עמד על כך שיש להתבונן בגרינברג כשותף לשיח הפילוסופי של 'הדְּבָרִיּוֹת החדשה' שהתהווה בברלין של ראשית שנות העשרים, וביקש לכונן אופן חדש של התבוננות והקשבה כלפי עולם התופעות, המתבטא בהתכוונות אל הדברים עצמם.³⁸ שיח זה היווה בסיס לניסוחה של המושלכות ההיידגריאנית.³⁹ נראה שהביטוי המובהק ביותר לחוויה זו בא באחד מחלקי הפואמה 'באלף הששי', אשר נדפס בהעולם בשני חלקים באוקטובר-נובמבר 1923 ונכלל בקובץ שיריו העברי הראשון של גרינברג **אימה גדולה וירח** (תרפ"ה):⁴⁰

- 36 **ספר הזהר** (מהדורת מרגליות), מוסד הרב קוק, ירושלים 1999, עמ' 2.
- 37 הדחייה של מערך הסמלים ובה בעת השימוש בו – גם כאן וגם ביחס למשנת 'מה לפנים' – מהדהדת את דבריו של ברינקר, אשר הצביע על הפונקציה שממלאות המובאות בסיפורי ברנר. לשיטתו, לעומת הבאתן של ציטטות שלמות, הנדחית על ידי גיבורי ברנר הדורשים את 'החיים היתרים על כל נוסחה', הרי ש'המובאות השבורות מצביעות על התפתחותם הנפשית והמחשבתית של הגיבורים בעלי העצמיות'. זאת כחלק מן הניסיון להציג את העימות שבין 'ספרות' ל'חיים'. ראו: ברינקר, **עד הסימטה הטבריינית**, עמ' 132.
- 38 אבידב ליפסקר, **שיר אדום שיר כחול: שבע מסות על שירת אורי צבי גרינברג ושתיים על שירת אלוה לסקרישילר**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ע, עמ' 68-75.
- 39 שם, עמ' 69.
- 40 הפואמה פורסמה בגרסתה הראשונה בשם 'מספר התועים הגדולים'. ראו שם, עמ' 51; ראו גם: תמר וולף-מונון, **לְנִיחָה נְקֻדָּת הַפֶּלֶא: הפואטיקה והפובליציסטיקה של אורי צבי גרינברג בשנות העשרים**, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשס"ו, עמ' 98.

כַּמְדָּה שֶׁכֶּךָ הִיא הַפֶּרֶת הַיְשׁוּת. אֲנִי לְעֶצְמִי הַמַּחֲזָה: / לֹא נִחַנּוּ מִרְחָם. לֹא שָׁרָה לֵן
אִמָּא וְסָהֵר לְמַרְגְּלוּתֶיהָ. / לֹא הִתָּה לֵן לְדוּת. לֹא אָבְדָה לֵן סִגְלָה. אָף אֵין עוֹד עַל מָה
לְהִתְאַבֵּל. / פְּלִטוֹנוּ כְּבָשׁוֹנוֹת כְּמוֹ שֶׁהָנּוּ וְנִצָּא לַחֲיוֹת מִן הַהֶפְקֵר.⁴¹

האדם הגרינברגי הוא אדם שנפלט מן הכבשן היוצר, מעובד באש ומושלך אל העולם. גם אצל גרינברג, כמו אצל ברנר, אין כל אפשרות למגע עם העולם אלא מתוך מחזה הישות העצמית. הקיום עצמו הוא שנהפך למושא ההכרה, מושא החיזיון. האדם הונח בעולם כפי שיצא מן הכבשן ונדון לחיות בו, על כרחו. עם זאת, שלא כברנר – אשר כונן את חוויית המושלכות כחווייה של התלבטות מתמדת – נראה כי גרינברג ביקש לעצב את המושלכות לחווייה של יתמות מתפשטת, של פצע שותת דם אשר זרימתו אינה נפסקת.⁴² הדמות המצטיירת במילותיו של גרינברג אינה של אדם שתהייתו הקיומית משסעת את ישותו, אלא של אדם שחיו עומדים בסימן של היעדר הולך וגדל. החזרה על המילה 'לא' ממחישה את עצמת חסרונה של הילדות, היעדרה של אהבת האם – אין כאן כל תהליך של חניכה ואין האדם מקבל כל הכנה טרם הטלתו אל תוך העולם. הריתמוס הקטוע שהעניק לכתיבתו של ברנר אופי פרוזאי של 'רשימות קטועות'⁴³ מְפַנָּה כאן את מקומו לריתמוס מתפשט, 'ריתמוס הרחבות' כלשונו של גרינברג עצמו,⁴⁴ המעניק ביטוי לפצע הפתוח הנובע מן המושלכות. בהקשר זה יצוין הדמיון בין ראיית המושלכות אצל היידגר – כבסיס לקיום בסימן של הגברה, של הפנייה אל הקיום כשלעצמו כקיום מתהווה ומתגבר אשר שימורו מחייב את התעצמותו המתמדת – ובין ריתמוס הרחבות של גרינברג. במובן זה אפשר לראות את האופי המתפשט והמתרחב כביטוי של ההיענות למושלכות. זאת, כבסיס ל'שאיפה להשיג את עוצמת השלטון', לאיווי לריבונות, כפי שמתאר זאת היידגר.⁴⁵

גרינברג מוצא את שיאה של המושלכות בהיעדרה של האם ושל רחמה.⁴⁶ היציאה מן הֶרְחָם אינה גיחה 'מִרְחָם', אין בה רחמים המתבקשים בלידה, אלא היא זריקה, הטלה אל העולם, היפלטות. האדם חי מן ההפקר, מן הדבר אשר איננו עומד עוד ברשות מי שהוא, אשר אין לו כל שייכות – האדם אינו מתקיים אלא מתוך הפקר עצמו, מגופו, דמו ובשרו. רעיון זה מובע אף בפואמה 'הדם והבשר':

- 41 אורי צבי גרינברג, כל כתביו, א, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"א, עמ' 19. ההדגשה במקור.
- 42 על המקום המרכזי של היתמות בקובץ אימה גדולה וירח ראו: דן מירון, "אימה כמו רקמה": הפואמה "אימה גדולה וירח" כטקסט מכונן בשירת אורי צבי גרינברג, אות, 2 (2012), עמ' 132.
- 43 כלשונו של ברנר בפתחת הרומן 'מכאן ומכאן', ובה הוא מתאר את אפיו של החיבור כ'רשימות קטועות ובלתי מסודרות'. ראו: יוסף חיים ברנר, כתבים, א, עם עובד, תל אביב תש"ו, עמ' 157.
- 44 גרינברג, 'כלפי תשעים ותשעה', עמ' 202.
- 45 מרטין היידגר, מאמרים (1929-1959): הישות בדרך – מן האין (מבעד לטכניקה) אל השפה (תרגום אדם טננבאום), מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, תל אביב 1999, עמ' 142-145.
- 46 חניטה גוטבלאט עמדה על הרטוריקה של אצ"ג כביטוי להיעדרו של בן-שיח, לחוסר היכולת ליצור דיאלוג; דיאלוג: Chanita Goodblatt, 'Walt Whitman and Uri Zvi Greenberg: Voice and Dialogue', Apostrophe and Discourse, Proof texts, 13, 3 (1993), pp. 237-251.

והָאָדָם לְבָדוּ כָּל יְמֵי חַיָּיו. עֲרִירִי הוּא יֵצֵא מֵרַחֵם לְעוֹלָם! / וְרַבָּה הַזּוּעָה וְגִדּוֹל הָרַעַשׁ
וְכָאֵן הִיא מוֹלְדֵת עַד יוֹמוֹ הָאַחֲרוֹן. / פֶּה חֶפֶת דּוֹדִים הוֹקְמָה. פֶּה מְלָכּוֹת. פֶּה רָעַב. פֶּה
פָּצַע בְּבָשָׁר עַד דְּמָעוֹת.⁴⁷

היציאה מן הרחם מתוארת גם כאן כהשלכה אל העולם – אין בלידה כל ממד של שיתוף ושל טיפוח, האדם יוצא ערירי ובודד מן הרחם אל העולם. השלכה זו מחייבת אף את הדבקות במתרחש באותו תחום ההפקר שבו מתקיים האדם – בזמן ובמרחב של חייו. החזרה המרובעת על המילה 'פה' מדגישה את הכורח לבטא את העצמי מתוך מושלכותו בתחומי הכאן והעכשיו. מולדתו של האדם שוכנת בקרב הזוועה והרעש המאפיינים את קיומו, ולהם הוא מוכרח להעניק את ביטויו. הביטוי הספרותי, כפי שתיאר זאת גרינברג במסותיו, אינו בקול הדממה הדקה אלא ברעש, במרחב אשר יש בכוחו לבטא את הפצע בבשר השותת עד דמעות. המגע של האדם עם העולם אינו בא לו אלא מתוך כאב זה, מתוך הזוועה והרעש המלווים את הטלתו אל העולם. הטלה זו מובנת כפצע של היעדר האם, המכונן את התשוקה לריפוי. תשוקה זו נגלית, כפי שהראתה אורית מיטל, בביטויים פואטיים של זיקת הדובר ליסודות כמו אדמה, המזוהים לרוב עם נשיות ואימהות.⁴⁸ תנועת התשוקה אל האם הנעדרת נוגדת לחלוטין את מה שתיארה דנה אולמרט כהרחקתה והשתקתה של האם בסיפורו של ברנר 'הוא אמר לה'.⁴⁹ בעוד אצל ברנר הבן מבקש להדוף את דמות האם העומדת מולו ולהתגבר עליה כדי לכוון את דמותו הגברית-לאומית, אצל גרינברג החלל שנוצר בשל היעדרה של האם מתבטא בבכי של 'פצע בבשר עד דמעות'. הכורח לעצב את המגע עם העולם מתוך הקיום העצמי נובע מהיעדר החמלה, מחוויית היתמות המאפיינת את חוויית המושלכות אצל גרינברג. ההיעדר מחייב את האדם לעצב לעצמו את דמויות האב והאם, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בפואמה 'אימה גדולה וירח':

אֲנֹכִי לִי מְגִידִי, אִם אֵין שְׁנֵי אֲשֶׁר יִגִּיד, דֶּרֶךְ יוֹמִי וְתוֹךְ לֵילִי לְאִימָה זֹו הַסּוֹלֶה: / גּוֹפֶת
אָדָם הַבּוֹדֶדֶת: חֵידֶת פֶּחַד שְׁנִתְגַּשְׁמָה. / אִם גֶּרְמָה וְלֹא חֶטְאָה זֹו שִׁידְעָה בְּעַל לֵילָה
וְנִתְעַבְרָה וְהוֹלִידָה תִּינּוֹק עֲנָג (מִזֵּל מְלָכּוֹת) - / הוּא כָּבֶר גָּדֹל; בְּגִבְרוֹתוֹ צָרִיךְ לְחוֹסַע עַל
הַגּוֹיָה וּלְכַסּוֹתָהּ בְּאַהֲבָה בִּידֵי עֲצָמוֹ, כְּמוֹ אֲמָא. / צָרִיךְ לְעֲטוֹת גּוֹ זֶה מְפָקֵר, רְזוּה לֵיל
וְסוֹלֵד יוֹמָם, רַק בְּטִלִּית, כְּמוֹ אֲבָא.⁵⁰

- 47 גרינברג, כל כתביו, א, עמ' 22. ההדגשה במקור.
- 48 מיטל הצביעה על התשוקה להשבת האינטימיות הראשונית עם האם כרכיב מרכזי בשירתו של גרינברג. ראו: אורית מיטל, 'הרך, הענוג והתקיף: גופניות, זהות ומגדר בשירת אורי צבי גרינברג', בתוך: חנן חבר (עורך), ממתכת השכל הצוב: קובץ מחקרים ביצירת אורי צבי גרינברג, מוסד ביאליק, ירושלים 2008, עמ' 121-147, ובעיקר עמ' 129.
- 49 דנה אולמרט, 'האם היהודייה ובנה הלוחם בתרבות הציונית: על "הוא אמר לה" מאת י"ח ברנר', תיאוריה וביקורת, 45 (2015), עמ' 115-137.
- 50 גרינברג, כל כתביו, א, עמ' 48.

הצורך לדובב את העצמי נובע מן ההיעדר, מכך ש'אין שני אשר יגיד'. האימה, שלא כמו אצל ברנר, נובעת מן הפחד מפני הבדידות ומן ההיעדר המצמית של שותף, ולא מאי-היכולת לפתור את התהייה חסרת המענה על פשרו של הקיום הכפוי. האם מאבדת את שמה, היא אינה אלא אישה בלי שם 'שידעה בעל לילה ונתעברה והולידה תינוק ענג'. סדר הדברים מתואר בהשתלשלות בלתי נשלטת: תחילתו של המעשה המיני בהיקלעות מקרית ונעדרת כל התכוונות, המביאה לידי התעברות ולאחריה השלכתו של התינוק הענוג אל העולם. הלידה אינה אלא מעשה של גרימה בלא חטא, בלא כל כוונה של יצירת ולד. מרגע הולדתו נעדר האדם כל צל לחסות בו, כל בית לשוב אליו. היתמות – ההיזרקות אל העולם ללא אם ואב – מפצלת את האדם אשר בבגרותו נהפך לדמות אם ודמות אב בעבור עצמו: תמונת האם והאב המכסים את גופו של תינוקם מומרת בתמונת האיש המכסה את גווייתו באהבה כאילו היה בעצמו אם או אב. המושלכות, אליבא דגרינברג, מסתמנת בפצע העמוק שנפער, תוצאת אבדן האם והאב והיעדרה של השגחה אוהבת – שילוחו של האדם אל הכרך המודרני בלי להעניק לו טלית שתכסה אותו באהבה ותעניק לו הגנה. היא תובעת ממנו להגשים בעצמו את המזור להיעדר, למלא את מקומם הנטוש של האם והאב. דמויות האם והאב המוזכרות כאן הן כמובן הדמויות הממשיות, אך גם אלו הסמליות – היעדרה של הטלית מסמן אף את היעדרו של המקודש המגונן, היעדרו של האל.

שלא כברנר, שביקש למסור תמונה של עולם המתקיים בשאלה, הגורמת לקריסתו של מערכות הסמלים, גרינברג, שעסק בתמונה של היעדר, אימץ את הסדר הסמלי והרחיב אותו. הדיבור על האל אצל גרינברג איננו מאיים לטשטש את חוויית המושלכות – אדרבה, הוא מעניק לה ביטוי, שהרי העולם שהוא מצייר מתקיים בהיעדרו ובהתעלמותו של האל – 'והאל אינו זע ברקיע השביעי' – הוא גם והיה לענף.⁵¹ הקיום המודרני מתבטא באדישותו של האל כלפי הקוראים אליו. כפי שהדגיש שהם, גרינברג אינו מבטא בשירתו תפיסה של מות האל, אלא תפיסה של אדישותו כלפי המתרחש בעולמו, של היעדרו ממנו.⁵² את הפצע הנפער בדם ובבשר, שהוא תוצאת היעדר האל, גרינברג מבקש לבטא. זהו, על פי שיטתו, הפצע הנובע מן ההטלה חסרת האהבה אל העולם, אשר כרוכים בה היעדר ידם המשגיחה של האם והאב והיעדר ידו המשגיחה של האל.

מבחינתו של ברנר, הקיום היהודי כשלעצמו מובן אף הוא כמושלכות, נתון ראשוני שלא ניתן לערער – יהודי הוא מי שמרגיש עצמו יהודי.⁵³ גם הקיום היהודי הוא חידה – קיום כפוי שלא ניתן לבחירה – היהודי מושלך אל העולם כיהודי, וכאשר הוא מכיר בכך הוא

51 שם, עמ' 13.

52 ראובן שהם, **סנה בשר ודם: פואטיקה ורטוריקה בשירתו המודרניסטית והארכיטיפית של אורי צבי גרינברג**, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר תשנ"ז, עמ' 215-217; ראו גם: וולף-מונוזון, **לְנִיחָה נְקֻדַּת הַפֶּלֶא**, עמ' 101.

53 כך למשל הוא מביע זאת במאמרו 'בעתונות ובספרות [על חזיון ה"שמד"]' (תרע"א): http://benyehuda.org/brenner/baaretz_059.html (אוחזר ב-15.5.2018).

הופך את קיומו כיהודי לקיום אותנטי ובלתי מותנה בתכלית כלשהי.⁵⁴ גרינברג ממשיג אף הוא את הקיום היהודי במושלכות, אך גם בשאלה זו ניכר ההבדל בינו לבין ברנר. בפואמה 'המנון היהודים בעולם', הנכללת בקובץ שיריו העברי השני, הגברות העולה (תרפ"ו), תיאר גרינברג את הקיום היהודי המודרני במילים האלה:

משום שאמהות פלטונו באמצע הזמנים ללא מולדת יהודית אחת בעולם, / יצקנו זהב געגועינו הגדולים באבדן: בכל כרך ובכל עיר ובכל פנה נדחת בעולם. / ולא קמה בעולם הזה פירמידה של זהב לשם הגעגועים היהודים ולמשאות הנפשות. / לא הקים בית-אל לכל-חי רעיונו הגותי.⁵⁵

גם כאן, כמו בפואמה 'באלף הששי', הלידה מתוארת כפליטה, השלכתו של היהודי אל העולם. לידה-הטלה זו אל העולם מלווה אף היא בהיעדר העצום – זוהי לידה ללא מולדת, ללא בית לשוב אליו. בכך נוצרת הזיקה ההדוקה בין היעדר האם היולדת להיעדר המולדת, זיקה שהצביע עליה בהקשר אחר שמואל הופרט.⁵⁶ היהודים נפליטים אל העולם ללא דמות אם, והדבר הופך את הקיום היהודי לקיום המודרני המובהק ביותר, קיום אשר ההיעדר שולט בו. הקיום היהודי המנוסח על ידי גרינברג במושלכות אינו מכוון להיותו נתון ראשוני שאין לערער עליו, אלא קיום המהול באבדן ובהיעדר מראשיתו. היהודי קיים בגעגועיו, בתשוקתו אל החסר לו, ברצונו המתמיד להשיב את שאבד. כפי שתואר היחיד הנוטל לעצמו את תפקידי האם והאב, כך גם היהודי ממלא בגעגועיו את מקום המולדת: געגועיו הם זהב הנוצק באבדן – הניסיון המתמיד למלא את הפצע הפעור שנותר. בכך מסתמן היעדר ההבחנה בין הפואטי ובין התיאולוגי-פוליטי – הספרות ה'אוונגליזם' היהודית נובעת מנקודת הראשית של היתמות, של היעדר האם והאב שהוא גם היעדר המולדת והאל, היעדר שהיא משתוקקת למלא.⁵⁷ כאן ניתן לזהות את הפער – היעדר המולדת-האם והגעגוע – פער שאמור לשמש תשתית לכתיבתה של 'ספרות הייעודים', שתפקידה לשרטט את הכאב הנובע מאי-החפיפה בין המציאות הממשית ובין מושא תשוקתה הפוליטי – מילוויו של החלל-הנעדר.

54 ברנר, עד הסימטה הטבריינית, עמ' 173-178; שגיא, להיות יהודי, עמ' 159, 162.

55 גרינברג, כל כתביו, א, עמ' 96. ההדגשה במקור.

56 המילה 'מולדת' משמשת גם בהוראת 'אם', כפי שעולה למשל מן הפסוק 'עֲרֹת אַחֻזָּה בַת אָבִיךָ או בַת אִמְךָ מוֹלֶדֶת בֵּית או מוֹלֶדֶת חוץ לֹא תִגְלֶה עֲרֹתָ' (ויקרא יח ט). שמואל הופרט ציין ש'האיש-האם וירושלים הם "מחוזות החפץ" בשירתו של גרינברג. ראו: שמואל הופרט, 'הרקיע האב בא הלילה על האדמה האם: עיון בשירת האהבה אצל אורי צבי גרינברג', בתוך: הלל ויס (עורך), המתכונת והדמות: מחקרים ועיונים בשירת אורי צבי גרינברג, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס, עמ' 256-258.

57 Hever, 'And Where is Tur Malka?', pp. 40-53; Shai Ginsburg, 'The City and the Body: Jerusalem in Uri Tsvi Greenberg's Vision of One of the Legions', in: Madelaine Adelman and Miriam Fendius Elman (eds.), *Jerusalem: Conflict and Cooperation in a Contested City*, Syracuse University Press, Syracuse, NY 2014, pp. 157-168

ההכרח בהכרה הגלויה בעובדת אימתו של האדם לנוכח המוות היא מרכיב אקזיסטנציאלי מרכזי נוסף בכתביהם של ברנר וגרינברג.⁵⁸ היידגר הצביע על כך כעל ביטוי נוסף של המושלכות. בלשונו, ההוויה בתוך העולם כבר מתקיימת כמושלכות של היות לקראת הקץ. כלומר, האדם מוטל אל קיומו כאל קיום שהמוות אורב לו, והאדם מתכוון אליו באופן זה.⁵⁹ אובדן עצות, גיבור סיפורו של ברנר 'מכאן ומכאן', מבטא זאת בשכבו על מיטת חליו בבית החולים:

זה אומר, שאינו פוחד מפני המות – למה הוא משקר בערב יום מותו? אם באמת הוא אינו פוחד במאד מאד, אם הוא אינו צועק זועות מפחד – הן אין זה אלא מפני שהוא אינו מאמין, כי ימות. אבל יניח לפילוסופיה. הבל כל הפילוסופיה על אי-הפחד מפני המות. אי אפשר שלא לפחד מפני דבר, שכל כך לא רוצים בו וכל כך יודעים, בטוחים, שהוא יבוא!⁶⁰

אובדן עצות, העומד פנים אל פנים מול המוות, שולל בדבריו אלה כל מאמץ לשכך את אימת המוות בניסיון להציב את רגע המוות כחלק ממערכת העומדת מעבר לקיום העצמי. את שכנוי למיטת בית החולים האומרים כי אינם פוחדים מן המוות הוא מתאר כשקרנים. אי אפשר, לשיטתו, להימנע מן האימה הקשורה במוות; אפשר אך ורק להתעלם ממנה, להסיט את המבט מן הגורם המאיים המשחר לטרף. נוכחותו המצמיתה של המוות איננה ניתנת להכחשה, והמפגש עמו בבית החולים, מרחב שאיננו מאפשר לכוחם של החיים המעלימים את המוות מעיניהם לפעול את פעולתו, מביא את האימה לידי שיאה. בני אדם 'שהמוות אינו עומד עוד אצלם על הפרק', אשר כוחות עלומיהם עוד במתניהם, אינם חשים את אימת המוות לא משום שהשלימו עמו, אלא משום שאינם חשים בו, אינם מרגישים בעצמתו – 'כוחות החיים, כל זמן שישנם [...] הרי הם, למרות ההכרה, מתפרצים ומבקשים להם מקום להתגלם'⁶¹ – החיים הזוכים למימוש הם הדוחקים את האימה מפני המוות לקרן זוית, ועם היחלשותם הרי הם מעירים אותה מרבעה.

ביקורת זו מקבלת ביטוי גם ביצירתו של גרינברג, למשל בפואמה 'הדם והבשר' שהוזכרה לעיל:

ובמותי מה רוח הנותר שישב את כדור הקרקע בְּזִיז המְזֻלֹת/ וְדָמִי לֹא יִהְיֶה כְּכָר אָדָם
וסולד ומזמר אטומות בגידים הרבים/ וְלֹא יִחְמְדוּ שֹׁקֵי וְעֵינֵי מְזִהֲרוֹת. בְּעֶפֶר לֹא
יָכֹר זֶה חֲלָקִי שֶׁתִּתִּי לְגוֹף הָאֲדָמָה רַק כְּמָה וְכְמָה/ עֲצָמוֹת יִבְשׁוֹת וְחֲלִיֹּת עֲכוּרוֹת. מֶה
שֶׁבַח וּפְרָחִים לְשִׁי לִי עַל תְּלוּלִית וְאֶנְכִי הֵגוּ הַמִּתְהַלֵּךְ וּפּוֹעֵל/ אֵינְנִי עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה,

58 יוסף אבן, *אמנות הסיפור של י.ח. ברנר*, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ז, עמ' 19; שגיא, להיות יהודי, עמ' 101-103.

59 Heidegger, *Being and Time*, p. 241.

60 ברנר, *כתבים*, א, עמ' 244.

61 שם.

כִּי מִתִּי. / אֵי לָכֶם, חֲזוֹנִים בְּמִוֶּת אֶת הַמֶּשֶׁךְ הַחַיִּים וְקִיּוֹם הָאָדָם שְׁאִינוֹ. / יוֹדֵעַ אֲנִי
אֶת סוּפְכָם בְּמִוֶּת וְאִיכָּה גַם בְּשִׁרְכָם יִרְקֵב וְיִבָּאֵשׁ, [...] וְמִי רָאָה מָה רוּחַ הַנּוֹדֵד בְּעוֹלָם
וּבְעֶלְמִי אֵין עוֹד פֹּה מִתַּחַת הַשָּׁמַשׁ? וְאֵין עוֹד מְעוֹנוֹ: הִדָּם וְהַבְּשָׁר.⁶²

ראיית המוות כהמשך החיים, כחלק מתבנית אין-סופית של הרוח, מבקשת, אליבא דגרינברג, לתת גט כריתות לממשות הדם והבשר. ההתעלמות מן הגוף המונח באדמה היא המאפשרת לחשוב כי המוות הוא המשך קיומה של הרוח המוסיפה לנדוד בעולם – וכי אפשר לדמיין, תוהה גרינברג, רוח אשר נפרדה מבעליה, אשר איננה שורה בתוך גוף וגווייה, אשר יש לה קיום עצמאי? כל המחזות הכרוכות במוות, גורס גרינברג, מבטאות את ראיית האדם כישות המפוצלת לגוף ולרוח. הנחת הפרחים על תלולית הקבר באה להעניק למות קיום, לנסות ולהתגבר על אינותו, אך גרינברג תובע את ההכרה בריקנות ובאי-היכולת למלא את החלל שהשאיר המוות – אי-היכולת להשיב לחיים את 'הגו המתהלך', את הגוף עצמו. כנגד הרואים ברוח הנפרדת מן הגוף את התגלמותו של האדם מציג גרינברג את הביטוי המילולי המעורבב המערער על הפיצול – הדם והבשר – שהקיום ה'רוחני' נובע מתוך שניהם. אודם הדם, הזמר בגידים וזיו הפנים, הזוהר הקורן מן העיניים – כל אלה ביטויי חיות שהמוות מאיין לחלוטין ואינו משאיר כל רושם מהם בעפר אלא כמה 'עצמות יבשות וחליות עכורות'. העצמות היבשות, גורס גרינברג בפרפרזה על חזון יחזקאל, אינן יכולות להשיב את הקיום החד-פעמי שנדם; קירובן אחת אל אחת, שלא כמתואר בספר יחזקאל, לא ישיב את זיו הפנים, את הדם והבשר.⁶³

ניסוח מעניין נוסף של אימת המוות בא בקובץ שיריו של גרינברג **אנקראון על קטב העצבון** (תרפ"ח), בחלקו השלישי – 'מסוד המנצחים':

גָּבֵר יוֹדֵעַ אֶת אִשְׁתּוֹ בְּלִילוֹת / וְהָרָה הָאִשָּׁה לְגֵבֶר. / וְתִשְׁעָה יִרְחִים נוֹשָׂאת הִיא פְּרִי
אוֹנִים / מְסַגֵּר בְּחִמִּימוֹת; וְקֵבֶר / מְחַפֵּה בְּחוּץ כֶּכֶר בְּקִבְרוֹת הָעוֹלָם / וְיַחְפֶּה עַד שְׂבָעִים
וְשִׁמּוֹנִים. / וְהָאִשָּׁה זֹעֶקֶת בְּחִבְלֵי הַלְדָּה / וּפּוֹלְטֶת בְּדָמָה מִתְּנָה. / אֵךְ לֹו פִּלְטָה הָאִשָּׁה
פְּרִי בִטְנָה בְּלִי קֶשֶׁי / וְהִיטָה מְצוּנָה גַם אֲזִי לְהַתִּיפֵחַ / עַל מִסַּת הַלְדָּה הַלְבָנָה -⁶⁴

המוות מתואר כאן כאפשרות הנוצרת ברגע הלידה ואף קודם לכן. עם פליטתו (גרינברג שב בתיאור זה לתיאור הלידה כפליטה) של האדם אל העולם הוא פוגש במוות. עם הריונה של האישה צומח אף הקבר – צומחת אפשרות המוות. קטיעת הטור הרביעי אחרי המילה 'וקבר' מעלה תהייה בנוגע למיקומו של הקבר – האם מדובר בקבר המחכה באחד המקומות בעולם לאסוף את גווייתו של פרי הבטן לכשימות, ושמה מדובר ברחמה של

62 גרינברג, **כל כתביו**, א, עמ' 22. ההדגשה במקור.

63 'ויאמר אלי הנבא על העצמות האלה; ואמרתי אליהם-- העצמות היבשות, שמעו דבר ידוד. פה אמר אדני ידוד לעצמות האלה: הנה אני מביא בכם רוח-- וחייתם. ונתתי עליכם גידים והעלתי עליכם בשר וקרמתי עליכם עור ונתתי בכם רוח וחייתם, וידעתם כי אני ידוד' (יחזקאל לז ד-ו).

64 גרינברג, **כל כתביו**, א, עמ' 119.

האישה, המכונה 'קבר' בלשון התלמוד⁶⁵ גרינברג מעצב את המילה 'קבר' לאגד המחבר את רגע הלידה לרגע המוות ומבטא את נוכחותו המתמדת של המוות – הקבר אינו הממתין בחוץ בלבד, אלא הוא גם הדבר שהתינוק גדל בתוכו. עוד טרם יציאתו לאוויר העולם הושלך היצור אלי קבר, אלי נוכחותו המתמדת של המוות. בעוד ברנר משרטט את החשיפה למוות ברגע החולי, שבו החיים מאבדים מכוחם המסיט, גרינברג מוהל זה בזה את החיים והמוות באופן מוחלט – המוות והחיים נולדים בחדא מחתא, ואין כל אפשרות להפרידם. עם הפליטה אל היתמות מן האב והאם מגיעה החרדה המתמדת מפני ההתיימות מן הגוף החי, התיימותו של האדם מעצמו.

נראה אפוא כי גרינברג ממשיך בכתיבתו את התפיסה שהונחה בבסיס כתיבתו של ברנר, המבקרת את הניסיון להכפיף את האדם היחיד – כמו את ה'יהודים בעולם' – למערכות של משמעות העומדות מעבר לו, והקוראת להתחיל את חשבונם של החיים בקיום החד-פעמי והעצמי ולהכיר בכוח הקיום של האדם ובאימתו מפני המוות. עם זאת, בעוד ברנר ביטא תפיסה זו בהתלבטות מתמדת ובקריסתן של מערכות הסמלים שיש בכוחן להעניק ביטוי מילולי לחוסר הפשר, גרינברג ניסח זאת במושגים של יתמות, פצע שותת והיעדר, ועל כן ביקש להרחיב את מערכות הסמלים ולסמן באמצעותן את ההיעדר הזה. כנגד הקיטוע והריקון מנקודות אחיזה של משמעות, הציב גרינברג פואטיקה של גודש ושל התפשטות מתמדת, המבטאת אף את התשוקה למילוי של החלל-הנעדר.

בין 'ואף על פי כן' ל'באלף הששי' – ההתמודדות עם הקיום הכפוי כאפוקליפסה

ההיענות למצב האקזיסטנציאלי של המושלכות, לעמידה פנים אל פנים מול האימה, מובילה כאמור גם להתמודדות עמה, למימוש התשוקה למלא את החלל שהיא מסמנת. נראה כי האופנים שניסחו בהם ברנר וגרינברג את תגובותיהם על שאלה זו מביאים לידי ביטוי את עמדתו השונה של גרינברג בדבר חוויית המושלכות, שעמדתי עליה לעיל. בעוד ברנר מבקש להיאחז בתשוקות הקיום שאיננה ניתנת לביטוי מילולי, הפצע השותת של גרינברג בא לידי ביטוי בגודש הסמלי ובעיקר בסימון הרגע כאפוקליפסה, כ'עקבתא דמשיחא'. כפי שכבר הראה שגיא, ההכרה בקיום האנושי הכפוי והייאוש מעצם אי-האפשרות להעניק לו פשר ומשמעות העומדים מעבר לו, מביאים את ברנר 'לחרוג בחיים אל החיים', כלומר לקבל אותם כנתון שאין לערער עליו ולחייב אותם מתוך עצמם.⁶⁶ עמדה זו ניכרת בדבריו של אובד-עצות ב'מכאן ומכאן':

65 למשל: 'מאימתי פתיחת הקבר? אמר אביי: משעה שתשב על המשבר [...] עד מתי פתיחת הקבר? אמר אביי: שלשה ימים' (בבלי, שבת קכט, ע"א).

66 שגיא, 'להיות יהודי, עמ' 109-111; יוסף אבן כינה את החרیגה הזאת 'תורת היש' של ברנר – 'מעין אמירת-אמן לעולם העטוף עדיין צללים. בשעה שהיא עומדת על סיפו של הייאוש [...] עולה היא לקראת מה שניתן לכנותו "תורת היש", מגלה לפתע ולרגע קט בלבד את יופיו ואת זוהרו של עולם'. ראו: אבן, 'אמנות הסיפור', עמ' 22.

הן אין טעם לחיי, אין טעם. מת מעולם-התהוה אני, המפחד לשוב לקברו, ושסוף-סוף, כשיכריחוהו לשוב, יתחרט על שלא שב קודם, בעתו, ובחר ב"כף-הקלע". הן רק מה שלמות ברגע זה איני רוצה, וגם ברגע זה, וגם ברגע זה – הן רק אי-הרצון הזה אוהו בידי ועוצר בי לכל הדק את החבל.⁶⁷

לחיים, גורס אובד-עצות, אין כל טעם המסוגל להצדיקם, אין כל טענה מטאפיזית אשר ביכולתה למנוע מן המת המהלך לשוב אל קברו – אדרבה, כאשר ימצא את עצמו החי אחוז בציפורניו של המוות, יתחרט על כך שלא בחר לצאת מן העולם קודם לכן. הצדקתם של החיים אינה עולה אלא מתוך הפחד לאבדם – רק חיוב החיים הרגעי, המתחדש בכל שעה ושעה, הוא המונע את הוצאתה של אפשרות המוות מן הכוח אל הפועל. התשוקה לחיים היא העוצרת את האדם מהידוק החבל ומאיבוד עצמו לדעת. אימת המוות, הפחד לשוב אל הקבר, הם המלמדים על הכרחיותם של החיים. החיים הם המחייבים את עצמם. כפי שטען ערפלי, רק התשוקה המצדיקה את החיים האבסורדיים מתוך הדחף אליהם – ה'אף-על-פי-כן' – היא המאפשרת את המשך העיסוק בחלומות 'על תיקון היחיד, העם היהודי והאדם בכלל'.⁶⁸ במילים אחרות, ההיענות אל אבסורד הקיום מאפשרת את המחשבה על התיקון הפוליטי ואת שימור המתח האוטופי שתיאר ברנר ב'הז'נר הארץ-ישראלי ואביוניה'.

המסה הפותחת את הגיליון הראשון של כתב העת סדן בעריכתו של גרינברג (תרפ"ה), מתחילה בניסוח ברנרי טיפוסי: 'ואף-על-פי-כן, למרות כל החשבונות ליאוש, אני מעמיד סדן לשם ביטוי החדש על אדמת ישראל'.⁶⁹ עם זאת, קריאת ה'ואף-על-פי-כן' של גרינברג, המבקשת לחקות את קודמתה הברנרית, מתפרשת בדרך אחרת. גרינברג, שניסח את חווית המושלכות באופן שונה מזה של ברנר, גם את תגובתו לחוויה זו עיצב בכלים אחרים. אהוד לוז, בהתייחסו לקובץ שיריו של גרינברג *רחובות הנהר* (תשי"א), גרס כי בצד הקריאה הסיופית לאדם לאמץ את חייו למרות הכול, מתוך שלילת כל ניסיון להעניק להם משמעות העומדת מעבר להם, בצד זאת שירתו של גרינברג קוראת להימור אשר 'דבק בתקווה שהיא מעבר לתקווה'.⁷⁰ זוהי קריאה לתת אמון בחיים אף שאינם מוסברים, ניסיון להעמיד מערכת של משמעות שהיא מעבר למערכות הנתונות. ברצוני להציע כי כבר בשלבים מוקדמים העדיף גרינברג ביצירתו לפרש את הקיום הכפוי באמצעות מערכות הסמלים והמשמעות המורחבות שיצר ובאימוץ ההווה המודרנית כהווה של 'עקבתא דמשיחא', של אפוקליפסה. אימוצה של הווה זו העניק ביטוי לתביעתו להסיר את המחיצות המפרידות בין הפואטי לתיאולוגי-פוליטי, ולראיתו בספרות המבטאת את תהומות הפחד והחורבן המשענת הפואטית של הציונות ושל הקמת ה'ממלכה' היהודית בארץ ישראל-פלסטין.

67 ברנר, *כתבים*, א, עמ' 212.

68 ערפלי, 'הרמת מסך', עמ' 178.

69 גרינברג, *כל כתביו*, טז, עמ' 11.

70 אהוד לוז, 'אמונה כהימור: על פן תיאולוגי אחד בשירת א'צ גרינברג', *ביקורת ופרשנות*, 29 (תשנ"ג), עמ' 35-37.

חוקרים רבים עמדו על העוקץ המשיחי הטמון בשפתו הפואטית של גרינברג, ובעיקר על משמעותו של המונח 'באלף השישי' ועל ראיית התקופה המודרנית 'כהסוואה לנוכחות רוחנית רוויית אנרגיות של גאולה', כלשונו של חנן חבר.⁷¹ בהמשך לדבריהם, ברצוני להציע כי גרינברג מכונן את עצמו כפרשן של טקסטים משיחיים, מי שפועל בתוכם, ומי שמנהיר את הקיום המודרני של היתמות באמצעות הטקסט המשיחי, ולהפך.⁷² המושג 'באלף השישי' אינו עומד לעצמו אלא הוא נתון במסגרת טקסטואלית רחבה יותר אשר רישומיה ניכרים ביצירתו של גרינברג, כמעין יצירה פרשנית. תנא דמסייע לשיטה זו ניתן למצוא בדבריו של גרינברג עצמו במסתו 'איגרת בחורף' (תרפ"ו), שבה הוא דן בדמותה של הספרות העברית החדשה כ'ספרות ייעודים' ובמקורות הלשוניים העבריים הדרושים לה:

פשיבישסקי הלועז מוצא אחיזה באר"י הקדוש. הוא נאחז בסבך המיסטיקה הישראלית, ואנו: 'חבר מודרניסטים לאומיים' למי-אכזב נתעה [...] 'חיקוי והשפעה' בכל המובנים – אח! וברכוש-המושגים שלנו יש מושג רדיואי כ'קפיצת הדרך'; יש מושג-זיווים כ'למ"ד-וי"ו'; יש מושג רנטגני: 'גילוי אליהו'. יש פלאי-עיניים: 'נעשה גל של עצמות'. ויש שם הויה במלואו – וארץ-ישראל בוערת ככבשן וחיינו ככבשן הלזה. היכן הרעיון הגותי העולה ויורה בגבוה?⁷³

את הקיום המודרני, את דמות הגוייה הנזרקת אל העולם ללא אם ואב, יש לבטא, לשיטתו של גרינברג, באמצעות מערכות הסמלים והמושגים היהודיות. תורת הסוד והקבלה העניקו לבאים בשעריהן את מושגי הנפץ אשר יש בכוחם לבטא את הכבשן הלוהט האוחז בדמותה של ארץ ישראל בשעה שהיהודים המתגעגעים חוזרים אל שעריה. כנגד המגמה הספרותית שראה בה חיקוי חיוור של דגמים ספרותיים אירופיים, הציב גרינברג את המושגים המכוונים לנסתר, לזיו ולפלא, ככלי הביטוי שעל הספרות העברית להיזקק להם. רק אלה יש בכוחם לבטא את 'הרעיון הגותי העולה ויורה בגבוה'. גרינברג אינו רואה בספרות העברית אלא פרשנות – היוצר הוא שממזג את המערכות הסמליות שהוא יורש ואת המציאות הנגלית לעיניו. לא אדרש כאן לרבדים הקבליים ולרבדים משיחיים אחרים שהפואטיקה של אצ"ג רוויה בהם, ורק אבקש לייחד את דבריי שלהלן לרובד התלמודי המונח בבסיסה.

71 חנן חבר, בשבי האוטופיה: מסה על משיחיות ופוליטיקה בשירה העברית בארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר תשנ"ו, עמ' 56; ראו גם: דן מירון, אקדמות לאצ"ג, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ג, עמ' 48-49; ובעיקר: וולף-מונוזון, לַנְהָה נִקְדַּת הַפֶּלֶא, עמ' 102-105.

72 בהקשר זה ראו: תמר וולף-מונוזון, "מיין משיחישער ברודער, שלמה": לזיקתו הנפשית של אורי צבי גרינברג אל ר' שלמה מולכו', מחקרי ירושלים בספרות עברית, יח (תשס"א), עמ' 235-271; ראו גם: חביבה פדיה, 'נחל קדרון: פואטיקה של מקום: רחובות הנהר בתווך שבין אימה גדולה וירח לבין "לסעיף סלע עיטם"', בתוך: אבידב ליפסקר ותמר וולף-מונוזון (עורכים), 'רחובות הנהר' לאורי צבי גרינברג: מחקרים ותעודות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ז, עמ' 159-185.

73 גרינברג, כל כתביו, טו, עמ' 113-114.

הטקסט המשיחי המרכזי העומד בליבת דבריו של גרינברג בא בפרק 'חלק' שבמסכת סנהדרין. בקובץ דפים זה באות זו לצד זו תפיסות משיחיות שונות: לצד אמוראים המתארים את הגאולה כאפשרות הקיימת בכוח, שלא ניתן לחזות את אפשרות התממשותה כלל,⁷⁴ באות עמדות אחרות המעצבות את תמונת ימות המשיח לתמונה של קטסטרופה היסטורית, שבה האדם מנתק את עצמו מכל מחויבות מוסרית, וכפי הנראה כל סדר אפשרי מתמוטט: 'תניא ר' יהודה אומר: דור שבן דוד בא בו בית הוועד יהיה לזנות והגליל יחרב והגבלן יאשם ואנשי גבול יסובכו מעיר לעיר ולא יחוננו וחכמת הסופרים תסרח ופני הדור כפני כלב והאמת נעדרת [...] תניא ר' נהוראי אומר: דור שבן דוד בא בו נערים ילבינו פני זקנים וזקנים יעמדו לפני נערים ובת קמה באמה וכלה בחמותה ופני הדור כפני כלב ואין הבן מתבייש מאביו'.⁷⁵ ר' יהודה ור' נהוראי מציגים תמונה של קריסת מערכות טוטלית המסמנת את רגע בואו של משיח בן דוד. אצל ר' יהודה, התמוטטותו של הסדר ופניו הכלביות של הדור מגולמות בהשחתתו של הציבור ובהתעלמות מאנשי הגבול, מהולכי הערים המקוללים הנותרים בבדידותם ושאינם זוכים לתשומת לבם של בעלי הבתים. ר' נהוראי, לעומתו, מדגיש את החורבן בהתמוטטותו של הסדר המשפחתי ובאבדן סמכויותיהן של דמויות האם והאב. מיד אחר כך נקבע האלף השישי לרגע האפוקליפטי של קץ העולם: 'אמר רב קטינא: שית אלפי שני הוו עלמא וחד חרוב [...] תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה הוי עלמא – שני אלפים תוהו, שני אלפים תורה, שני אלפים ימות המשיח'. המספר הטיפולוגי שבע זוכה כאן למשמעות חדשה, ולפיה האלף השביעי, כמו השבת, הוא שחותם את ששת אלפי שנות המעשה של העולם, ולפיכך האלף השישי מסמן את רגעיו האחרונים של העולם.

משמעותו של המושג 'האלף השישי' מקיימת אפוא זיקות טקסטואליות הדוקות אל תמונת קריסת המערכות בימות המשיח, ההיעדר והיתמות – זיקות הבאות לידי ביטוי ביצירתו של גרינברג, שאף משתמש בדימויים התלמודיים ממש. עמדתו הפרשנית של גרינברג מתבטאת כבר בשיר הפותח את הקובץ אימה גדולה וירח, 'פרספקטיבות': 'פְּנִי הַדֹּר כְּפְנֵי הַקֶּלֶב. יְמוֹת מְשִׁיחַ בְּלִי מְשִׁיחַ. גְּדוֹלָה חֲצֵפָה. אֵלֵי-אֲבִי, עֲלֵה שְׁעֵיר בְּאֶרְמוֹנוֹת!'.⁷⁶ את הכליה הנגזרת על הכפר, כמתואר בשיר, גרינברג מנסח במושגים המתארים את ימות המשיח, והתיאורים התלמודיים זוכים ללבוש מציאותי בהווה המודרנית של החורבן. יתר על כן, גרינברג מצא במושגים אלה, מלבד אפשרות לביטוי, גם תגובה לחורבן. לכך יש ביטוי מובהק בפואמה 'באלף הששי', המוצאת בפני הכלב את האפשרות להבקיע את חומותיה של האמת הנעדרת. האל, כפי שהוזכר לעיל, מתואר בפואמה כמי ש'נ'ם והיה לענן', מי שאינו שועה לזעקת בראיו. האל הנעדר הניח את העולם לשלטונו השטני של מפיסתפל, המונע כל אפשרות של ביטוי וסוגר את פיה של הנשמה ל'בל תצעק אל אב

74 'א'ר [אמר רבי] שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: תיפח עצמן של מחשבי קיצין שהיו אומרים כיון שהגיע את הקץ ולא בא שוב אינו בא, אלא חכה לו' (בבלי, סנהדרין צו, ע"ב).

75 שם, ע"א.

76 גרינברג, כל כתביו, א, עמ' 9.

בשמים'. המיזוג התלמודי של האמת הנעדרת ושל פני הדור שהם כפני כלב, המשמש ביטוי לחוצפה העולה על גדותיה, מתורגם אצל גרינברג כאפשרות הפריצה. האל שחותמו אמת, זה הנעדר בעידן האלף השישי ונעשה אדיש לעולמו, גם כענן, עשוי להאזין דווקא לקריאה העולה מן הדור שפניו כפני כלב. הכלביות, הדבקות ברגע האפוקליפטי על פי מושגיו התלמודיים, היא המקום המשמר את האפשרות למלא את ההיעדר:

אם קלו המלים פי נפשן הוציאו בשוקים ככלבים החולים, ותפלות שטרפה הרוח בפיה עדי אלהים לא הגיעו- / מדוע עוד יבוש האדם ההמוני לקרע שמלותיו מבשרו / ונבח ככלב, האדם ככלב, ואל יבינהו ויענה. / פן, אולי לו יאזין האל ובשחק השקט מלאכים ירעדו. / כי יקום וישאג גם אל את אביו, אם רבתה הזועה בעמק / ואדם בדמותו ככלב נובח מעקת ימותיו בעולם.⁷⁷

בדברים אלה מיזוג גרינברג את הזעקה האקספרסיוניסטית ואת תמונת קץ העולם התלמודית בה בעת שהן מנהירות זו את זו אהדדי. השפה המנוסחת, המילים אשר כבר נהיו קלות מרוב גלגולן בשוק כסחורה בידי תגרים, והתפילות הנאמרות מדי יום ונטרפות ברוח – ולכן אין בכוחן להגיע עדי משכנו הנעדר של האל – מַפְנוּת את מקומן לטובת הנביחה. האדם המתנהג ככלב, המסגל לעצמו את פניו ומתייצב עירום ועריה בבגדיו הקרועים, הוא אשר יש בכוחו, אליבא דגרינברג, להבקיע את שעריו של האל. האדם המתמודד עם השלכתו אל העולם מבלי אם ואב מאמץ את השפה התלמודית המסמנת את דרכי הביטוי המסוגלות ליצור מחדש את הדיאלוג עם האל בימות המשיח שהאמת נעדרת בהם.⁷⁸ הנביחה המודה בקריסתה של השפה ובחוסר יכולתה לבטא, פרדוקסלית היא המודה אף בחוסר האפשרות לוותר על מערכות הסמלים ולהוסיף עוד שלב לרצף הפרשנות האין-סופי. שלא כקריסתה של השפה אצל ברנר החותם ב'ואף על פי כן', גרינברג בוחר באפשרות ההימור בהחליטו לאמץ את מערכת הסמלים ולפרשה ולהתמודד עם המושלכות מתוך אימוצם של פני הכלב.⁷⁹ גרינברג מטעין את הדימוי התלמודי המובהק של הרגע הקדם-משיחי בהוראה מחודשת שלו, משמע ביטוי לדגם הכתיבה האקספרסיוניסטי המונע מחדרת המושלכות. בכך הופך גרינברג את ההכרה בפחד מפני המצב האקזיסטנציאלי של המושלכות לנדבך

77 שם, עמ' 20.

78 ברוך קורצוויל תיאר את שירת גרינברג כשירה ש'אינה מניחה שום ספק בדבר ודאות מציאותו של השולח', וכזו שהדיאלוג המתנהל בה בין השליח ובין אלוהיו 'דיאלוג אמתני הוא'. הוא אף מצביע על הקושי להיפגש עם האלוהות. תיאור זה שונה במקצת מן התיאור של ההיעדר הנוכח של האלוהות והפצעתה בתגובה לביטוי הכלבי. ראו: ברוך קורצוויל, **בין חזון לבין האבסורדי: פרקים לדרך ספרותנו במאה העשרים**, שוקן, ירושלים ותל אביב תשכ"ו, עמ' 17.

79 אימוצה של הכלביות כאפשרות של חציית גבולות השפה באה לידי ביטוי במקומות נוספים, לדוגמה בפואמה 'אימה גדולה וירח': 'הלוך ילך: פרא-אדם. משל דומה למין כלב. בחוט השדרה נטוי צנור / הוא העוצר קו היתמונות. / פרא-כלב עוד לא ינבח, אף בחרונו יאכל בשרו וגם יאנק אלי גרמיו, / קרואה אימה אל עקבותיו'. גרינברג, **כל כתביו**, עמ' 48.

נוסף המסמן את אותו 'דור שבן דוד בא בו'. נראה אפוא כי כבר בראשית שנות העשרים באה לידי ביטוי בשירתו של גרינברג התחושה שכינתה חביבה פדיה 'אפוקליפסה של סוף'. במובן זה, כבר מראשית דרכו בארץ ישראל סימן גרינברג את עצמו מי שמצוי ברגע של קץ, אשר הפואטי והפוליטי מסתכסכים בתוכו.⁸⁰

חבר הראה כי גרינברג נזקק אף לדמותו של ישו על מנת לעצב את הרגע שהוא מזהה כקץ העולם.⁸¹ כמוהו ציינה נטע שטהל כיצד שימש ישו בשירתו של גרינברג כמי ש'הצטרפותו [...] למעשה הציוני נושאת מאפיינים של אקט משיחי' – ישו למעשה מהווה גילום של המעשה הפוליטי הציוני הנתפס כרגע של גאולה, הגשמת האיווי לריבונות.⁸² נראה שגם כאן הוא מאמץ עמדה של פרשן המבקש, כפי שכתב אבידב ליפסקר, לנסח את הסבל האנושי באופן שהוא 'מקבל את משמעותו בתוך העמדת הסובייקט כמסור לייעוד משיחי'.⁸³ גרינברג מאמץ את התפיסות התיאולוגיות המובעות בבשורות ולפיהן הסבל מסמן את הגאולה: 'אם העולם שונא אתכם, דעו כי אותי שנא ראשונה. אלו הייתם מן העולם, העולם היה אוהב את שלו. אינכם מן העולם, כי אני בחרתי אתכם מן העולם' (יוחנן טו 18-19). כריכתם של הסבל והגאולה זה בזה מבטאת אף היא את הבחירה להנהיר את חוויית המושלכות באמצעות השפה הרומזת על ימות המשיח. ביטוי מובהק לשימוש במושגים אלה בא בדבריו של גרינברג במסת הפתיחה של סדן:

הי, ייאמר פעם: כאב הנצרות הזכה – הוא כאב היהדות המדוקרת. הפצע בבשרנו תחת העור, לא שלהם. הפרובלמה: ישו מנצרת, שעמד לצליבה בהיותו בר תלתין ותלת שנים – פרובלמה שלנו היא [...] אלפיים שנה אנו חיים ומתלבטים: גוף אחד. לא נקמת אלוהים היא, כדעת רומא, אלא גזרת הזדככות: להיות יהודי, לשאת ברמ"ח אברים ושס"ה גידים את הטרגדיה העולמית של האדם העולה, זאת היא שליחות אלוהים, שאין לה נושא אחר זולתנו בעולם.⁸⁴

גרינברג אימץ את התיאולוגיה הנוצרית של המשיח הסובל,⁸⁵ ופירש שהיא סמל לקיום היהודי. הסבל היהודי אינו אלא סבל ישועי, סבל שאינו אלא נשיאה בעולה של הטרגדיה

80 זאת שלא כטענתה של פדיה באותו מקום, כי עד תרפ"ט התאפינה שירתו של גרינברג באחיזה ב'אפוקליפסה השמחה של ההתחלה'. ראו: חביבה פדיה, 'ארץ: זמן מקום – אפוקליפסות של סוף ואפוקליפסות של התחלה', בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית במאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2004, עמ' 602-608.

81 חבר, בשבי האוטופיה, עמ' 55-64.

82 נטע שטהל, צלם יהודי: ייצוגיו של ישו בספרות העברית של המאה ה-20, רסלינג, תל אביב 2008, עמ' 51-62.

83 ליפסקר, שיר אדום שיר כחול, עמ' 129-131.

84 גרינברג, כל כתביו, טז, עמ' 12.

85 'ובהיות האלהים בעזרי עד היום הזה, הריני עומד ומעיד לפני קטנים וגדולים ואינני אומר דבר מלבד הדברים שהנביאים ומשה אמרו כי עתידים הם לקרות: שהמשיח יסבל, יהיה ראשון לתחית המתים ויבשר אור לעם ולגוים' (מעשי השליחים כו 22-23).

העולמית מתוך הגוף היהודי עצמו. היהודי־ישו הוא שקיבל עליו את שליחותו של האל, והיא המעניקה לו פשר. המושלכות היהודית, ההיזרקות אל ההיעדר המוחלט אשר כולו געגועים, אינה אלא סימן לשליחות הטבועה בחותמו של ישו, הנושא בגופו את סבלות העולם. גם כאן בוחר גרינברג להתמודד עם חוויית ההיעדר באמצעות שיבוצה במערכת סמלים משיחית. ברנר, שזיהה את חוויית המושלכות בהתלבטות האין־סופית ובתהייה שאין לה כל מענה, מצא את פתרונו באישורם של החיים מתוך עצמם. חיוב החיים המתחדש בכל רגע ורגע וקבלתם כנתון שלא ניתן לערעור הם שמאפשרים את המשכו של הקיום בתוך העולם הקיים בשאלה. ואילו גרינברג, שתיאר את הקיום המודרני כהיזרקות אל תוך היעדר, אל בדידות שאין לה אם ואב, מצא את המזור במערכות הסמלים האפוקליפטיות שאותן פירש והחיל על תקופתו – קץ כל העולמות, ימות המשיח באלף השישי, ולמעשה ראה בהן אמצעי המניע את המעשה הלאומי הציוני של כיבוש ארץ ישראל־פלסטין. ההיענות אל פני הדור שהם כפני כלב היא למעשה ביטוי האיווי אל 'ארץ־ישראל הבושרת ככבשן' ואל החיים באותו כבשן ההיעדר והתשוקה לריבונות.

סיכום

במאמר זה ביקשתי לעמוד על האופן שבו יישם א"צ גרינברג את תנועת החזרה אל דמותו של י"ח ברנר, ועל הדרך שביקש לעצב בה את עצמו ליורשו בשרטוט ציר התפתחות אחר אשר ברנר הוא נקודת הראשית שלו, אשר חורג מזה שסימנה ההגמוניה הספרותית של תנועת העבודה. אצ"ג ביקש להראות את ברנר כמי שמכתיב דגם ספרותי אוונגליוני אשר מסמן את הפער הכואב שבין מציאות לייעוד ומעניק מקום לזעקה הצריכה להישמע. זיקתו לברנר באה לידי ביטוי במקום החשוב שהעניקו השניים בכתביהם למצב האקזיסטנציאלי של המושלכות, או לחלופין ההיפלטות: מושלכות המערערת על קיומן של מחיצות בין הפואטי ובין הפוליטי – בין מושלכותו של היחיד ובין מושלכותם של היהודים מבלי 'מולדת אחת בעולם', בין החרדה ובין הגאולה, בין היעדר המולדת ובין האיווי לריבונות. אצ"ג, כפי שביקשתי להראות, עיצב דגם שונה מהדגם הברנרי של המושלכות אל חוסר הפשר; דגם המושלכות של אצ"ג התאפיין ביתמות ובהיעדר המצמית של אם ואב, מולדת ואל. מושלכות זו הניעה אותו לתאר את הקיום כניסיון מתמיד למלא את החלל של ההיעדר. אצ"ג, לעומת ברנר, לא חיפש אחר מוצא מהתלבטות אלא אחר שפה החורגת מגבולותיה שלה. שפה זו הוא מצא בגדישתן של מערכות הסמלים המביעות את ימות המשיח, ואלה העניקו ביטוי להיענות התיאולוגית־פוליטית לאתגר המאבק להשלמתו של הנעדר, לחיפוש אחר האם והאב ולתביעה לכינונה של 'מלכות ישראל'.⁸⁶ תביעה זו באה

86 את התביעה של גרינברג לגודש של הלשון לעומת הריקון של ברנר ניתן לראות כביטוי מוקדם למה שתיאר דוד לביא במחקרו על נאום השילומים של מנחם בגין, שהצביע עליו כעל ביטוי למאבק

לממש את האיווי לסגור את פער הגעגועים אל המולדת ולשכך את האימה מפני היתמות. תנועה זו, המניעה את כתיבתו, איננה מגיעה בה לידי השלמה והיא נותרת בתווך שבין הגעגוע והחרדה לנוכח היעדר האם-מולדת – אשר מייצרים את תנועת הכוח של פציעה, שריטה וכווייה – ובין התביעה להגשים עד תום את השיבה אליה. זוהי התנועה התובעת מן הלגיזנות לממש את אחיזתם בירושלים – למלא את החלל שנפער בהיעדר דמות המולדת – אם – ולנוכח כישלונם היא עומדת כמימוש של ספרות הייעודים המגולמת בדמות הרפאים של ברנר.⁸⁷ הצייר ברנר-גרינברג מצביע, במובן זה, על ראייתה של חרדת ההיעדר כצו הפואטי של האיווי המתמיד למלא אותו, וזה מוגשם בביטוי האלים של הקיום הפוליטי-פואטי המתעצם תמיד והשואף לשלטון, ביטוי המגולם ביד השורטת והפוצעת של ספרות הייעודים.

במערכת הדילול של השפה התורנית היהודית שאפיינה את השיח הציוני ההגמוני וכהמשכיות החפיפה למשמעויות הקדומות של שפה זו. ראו: דוד לביא, **צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב'נאום השילומים'**, כתר, ירושלים 2016, עמ' 51-56.

87 על הזיקה בין ההיעדר ובין הכאב הפואטי והפוליטי ב'חזון אחד הלגיזנות' ראו: Ginsburg, 'City and the Body', pp. 157-164.

פוליטיקה

'הרומנים הפוליטיים' של ידיעות אחרונות ומעריב

בעשור הראשון למדינה

עמוס בלובשטיין־נבו ויחיאל לימור

בראשית ימיה של מדינת ישראל – ואף קודם לכן בתקופת המנדט – התאפיינה העיתונות המודפסת בארץ ישראל בחלוקה ברורה לשתי קבוצות: האחת, עיתונות מפלגתית מפותחת והאחרת, עיתונות עצמאית דלת תפוצה.¹

ההיסטוריוגרפיה המקובלת של התקשורת בישראל קובעת כי העיתונים שהוגדרו מפלגתיים היו שופר רשמי של המפלגות, ואלה שלטו בהם ואף מינו את עורכיהם הראשיים. לעומתם, העיתונים העצמאיים היו בלתי תלויים, פעלו בעיקר למטרת רווח, היו משוחררים משיוך פוליטי והתגאו בחופש הפעולה והכתיבה שלהם.

מתברר כי המציאות הייתה שונה. שניים מהעיתונים העצמאיים והבלתי תלויים – ידיעות אחרונות ומעריב – ניהלו בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה משא ומתן עם מפלגות שונות, שמטרתו הייתה לקשור קשרים שיניבו פרות כלכליים, בין במישרין ובין בעקיפין. במונחים של ימינו אפשר לכנות זאת בשם יחסי הון-שלטון-עיתון דגם שנות החמישים. בדיונים הללו שקיימו העיתונים עם המפלגות – ואלה שהתפתחו והיו למערכות יחסים שאנו נכנה 'רומנים' – היו מעורבים אנשי עסקים עתירי ממון, בעלים² של עיתונים, עורכים, עיתונאים וגם פוליטיקאים.

המחקר שלפנינו, המבוסס על תיעוד ארכיוני נרחב שרובו טרם נחשף, מסרטט את דיוקנם של ארבעה 'רומנים': הרומן בין ידיעות אחרונות ומפלגת פועלים מאוחדת (מפ"ם); הרומן בין ידיעות אחרונות ומפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י); הרומן בין מעריב ומפא"י והרומן בין מעריב והמפלגה הפרוגרסיבית. לאלה יצורפו שני ניסיונות 'חיזור' של מעריב אחרי הממשלה ואחרי מפלגת השלטון, ניסיונות המלמדים, כי שלא כדימוי שהעיתון ביקש ליצור לעצמו, ושלא כדימוי שאכן היה לו בציבור הרחב, לא היססו ראשיו לחזור אחרי הממשלה ושריה ולשתף אתם פעולה, בעיקר משיקולים עסקיים.

1 דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990, עם עובד, תל אביב 1992, עמ' 40.

2 בהם בולטים לעינינו: יהודה מזוס, הבעלים של ידיעות אחרונות שהיה תעשיין טקסטיל ואיש גדל"ן, וכן שניים מבעלי מעריב, שמעון חפץ ועובד בן-עמי, הראשון מבעלי טחנות קמח בחיפה, והשני יהלומן, תעשיין וראש עיריית נתניה, שאת הונו עשה בעסקי מקרקעין וגדל"ן.

השיטה שנקטה במחקר זה מכונה גישת המחקר או גישת הסקר;³ תכליתה להציב תשתית מידע מחקרית עובדתית על היחסים בין השלטון והמפלגות מצד אחד ובין אמצעי תקשורת ההמונים מהצד האחר, ועל שיתוף הפעולה בין הצדדים. תשתית מחקרית עובדתית זו תוכל לשמש גם למחקרים עתידיים.

היבטים שונים של יחסי שלטון-עיתון בעשור הראשון לאחר הקמת המדינה כבר נבחנו במסגרות שונות,⁴ בחינה חלקית בדרך כלל. ממצאי המחקר הזה שופכים אור חדש על יחסי שלטון-עיתון בתקופה הנדונה ומצביעים על ההיקף הנרחב של יחסי הגומלין בין עיתוני ערב פרטיים מסחריים ובין מפלגות שונות, ועל מורכבותם, בעיקר על רקע כלכלי. בד בבד מלמדים הממצאים כי ההבחנה המקובלת בין עיתונות מפלגתית לעיתונות בלתי תלויה, הבחנה רווחת, כאמור, בחקר התקשורת בישראל, אינה מדויקת.

יחסי שלטון-עיתון – רקע תיאורטי

הקשר בין עיתונים ובעליהם ובין השלטון והעומדים בראשו עתיק כמעט כימיה של העיתונות. במאות השנים הראשונות לקיומה של עיתונות מודפסת, הן יומית הן תקופתית, הטיל עליה השלטון פיקוח חמור – מן הדרישה לקבל רישיון כתנאי להוצאה לאור של כל עיתון ועד למנגנוני צנזורה קפדניים. כיום נהנית העיתונות במדינות הדמוקרטיות המודרניות מחופש, אף אם רק לכאורה, והיא אינה נדרשת לרישוי ואף אינה כפופה לפיקוח של מנגנוני צנזורה ממוסדים.

לזרספלד ומרטון, באחד המחקרים המוקדמים שנערך במסורת הגישה הפונקציונליסטית, הראו ששימור היציבות החברתית וחיזוק הקונסנזוס הפוליטי והתרבותי הם מתפקודיה החשובים ביותר של תקשורת ההמונים. עם זאת, הם מעירים, תפקוד זה עלול גם להתגלות כשלילי (דיספונקציונלי), שכן הסיוע לשימורו של המבנה החברתי והתרבותי הקיים מתבטא בחיזוק הקונפורמיות ובהעצמת כוחם של בעלי ההשפעה בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות.⁵

3 Douglas Gomery, 'Methods for the Study of the History of Broadcasting and Mass Communication', in: Donald G. Godfrey and Susan L. Brinson (eds.), *Routledge Reader in Electronic Media History*, Routledge, New York 2015, pp. 23-29

4 ראו בין השאר: עמוס בלובשטיין נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך בעיצוב צורתה ותוכנה של העיתונות העברית בישראל בשנות ה-40 וה-50 של המאה העשרים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2014, עמ' 85, 110, 147, 151; כספי ולימור, המתווכים; רפי מן, המנהיג והתקשורת, עם עובד, תל אביב 2012, עמ' 56.

5 Paul Lazarsfeld and Robert Merton, 'Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action', in: Lyman Bryson (ed.), *Communication of Ideas*, Institute for Religious and Social Studies, New York 1948, pp. 492-512

בישראל⁶, כמו במדינות דמוקרטיות אחרות⁷, נחלשה עם הזמן התקשורת המפלגתית, ובסופו של דבר גוועה לחלוטין. תהליך זה חיוק את מעמדם של אמצעי התקשורת הפרטיים – תחילה את העיתונות המודפסת ואת הרדיו, ולאחר מכן גם את הטלוויזיה – שהפרסומת היא מקור הכנסתם העיקרי, ולעתים אף הבלעדי. התלות בהיקף הפרסומת, שהוא עצמו פועל יוצא של שיעורי החשיפה והתפוצה של אמצעי התקשורת, היא שקובעת את מדיניותם, את תוכני התקשורת ואת הדרך שהם מוצגים בה לציבור צרכני התקשורת.⁸ חוקרים מתחום הכלכלה הפוליטית⁹ – ובעקבותיהם גם חוקרים העוסקים בהיבטים הכלכליים של תקשורת ההמונים¹⁰ – רואים באמצעי התקשורת בראש ובראשונה עסקים כלכליים. לתיאוריות הכלכלה הפוליטית שורשים רחוקים בתפיסה המרקסיסטית וקרבה רעיונית לגישות הביקורתיות בתחום חקר תקשורת ההמונים.¹¹ הביקורת מבית מדרשה של הכלכלה הפוליטית קובעת שאמצעי התקשורת משתפים פעולה עם קבוצות עילית שונות, ובייחוד עם העילית הפוליטית, וכי יש להם אינטרסים זהים או דומים לאינטרסים של קבוצות עילית אלו. במילים אחרות: התקשורת אינה יריבה של הממסד הפוליטי, אלא בעלת בריתו. לפי תפיסה זו אין השלטון צריך להפעיל צנזורה חיצונית, שכן אמצעי התקשורת נכונים לשתף עמו פעולה ולצנזר את עצמם, כדי למנוע פרסומים העלולים לפגוע במערכת הפוליטית ובסדר החברתי הקיים. כל פגיעה כזו עלולה לערער את היציבות הכלכלית, שהיא הקרקע שעליה צומחת עיתונות פרטית-מסחרית, והיא גם תנאי להמשך הפריחה הכלכלית של עיתונות זו.¹² בבסיס תיאוריה זו עומדת ההנחה שהאידיאולוגיה המעצבת ומכוונת את פעילותם של אמצעי תקשורת ההמונים, תלויה במישרין בבסיס הכלכלי שלהם ובאינטרסים של בעליהם.¹³ הדברים הללו נכונים לא רק בעידן המודרני,

- 6 כספי ולימור, **המתווכים**, עמ' 40-49.
- 7 Stephen Koss, *The Rise and Fall of the Political Press in Britain*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC 1984
- 8 Edward Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent: The Political Economy of Mass Media*, Random House, New York 1988
- 9 למשל: Nicholas Garnham, 'Contributions to a Political Economy of Mass Communication', *Media, Culture and Society*, 1, 2 (1979), pp. 9-32; Peter Golding and Graham Murdock, 'Culture, Communications, and Political Economy', in: James Curran and Michael Gurevitch (eds.), *Mass Media and Society*, Hodder Arnold, London 1991, pp. 15-32
- 10 ראו למשל: John McManus, *Market-Driven Journalism: Let the Citizen Beware?*, Sage, Thousand Oaks, CA 1994; Doug Underwood, *When MBAs Rule the Newsroom*, Columbia University Press, New York 1993
- 11 Todd Gitlin, *The Whole World is Watching*, University of California Press, Berkeley, CA 1980
- 12 יחיאל לימור והלל נוסק, 'הצנזורה של "היד הנעלמה"', **קשר**, 29 (2001), עמ' 98-110.
- 13 Robert W. McChesney, *Rich Media, Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times*, The New Press, New York 2000

שבו שולטים בכיפה תאגידי תקשורת מסחריים שהצלחתם נמדדת בעיקר במבחן 'השורה התחתונה', אלא גם בנוגע לעיתונות העברית בארץ ישראל בראשית ימיה.¹⁴ שני העיתונים העומדים במוקד המאמר הזה – **מעריב** ו**ידיעות אחרונות** – היו שנים רבות ספינות הדגל של אימפריות תקשורת. כל אחת מהאימפריות הללו כללה עיתונים יומיים אחדים, מקומונים, כתבי עת, הוצאות ספרים, שותפות בערוצי טלוויזיה מסחריים, חברות לשילוט חוצות ועוד.¹⁵ אימפריות של תקשורת הן גם מעצמות כלכליות, אך צמיחתן אינה נובעת רק משיקולים כלכליים טהורים. יש דמיון בין הגורמים לצמיחת אימפריות מדיניות ובין הגורמים לצמיחתן של אימפריות תקשורת, ובהם: מנהיג חזק ובעל חזון, הצורך בשליטה על משאבים חיוניים, ניצול אופורטוניסטי של הזדמנויות להתרחבות, או החשש שאי-התרחבות תותיר ריק שאליו יחדרו המתחרים – ובכך יתחזק כוחם.¹⁶

ידיעות אחרונות ומעריב – רקע

ידיעות אחרונות ראה אור לראשונה ב־11 בדצמבר 1939. לאחר זמן קצר התברר לבעלי דאז, גרשום קומרוב, כי תפוצתו הדלה של העיתון גרמה לגירעונות כספיים שהיו מעבר ליכולתו; הבעלות על העיתון והרישיון¹⁷ להוצאתו הועברו – אם כדרך לסילוק חוב ואם ללא תמורה¹⁸ – לידי של אלכסנדר מוזס, שהיה בעל בית דפוס בתל אביב. מוזס 'ירש' גם את עורך העיתון – ד"ר עזריאל קרליבך.¹⁹ אף שמוזס שלח את ידו כבר קודם לכן בעסקי מו"לות, אפשר כי הנכונות שלו ליטול לידי את הבעלות על העיתון נבעה גם מהרצון לספק תעסוקה נוספת לבית הדפוס שלו. בכך יש דמיון, ואולי לא מקרי, לנסיבות שהביאו להולדת העיתון העברי הראשון בארץ ישראל הלבנון (ראה אור ב־1863), שעורכיו־בעליו – יואל משה סלומון ומיכל הכהן – חיפשו תעסוקה לבית הדפוס שלהם, שכן היו מנועים מלעסוק בהדפסת ספרים.²⁰

14 יחיאל לימור, 'מלחמות המו"לים בראשית ימיה של העיתונות העברית בארץ־ישראל', קשר, 18 (1995), עמ' 6-12.

15 הנ"ל, 'תקשורת המונים בישראל', בתוך: אפרים יערי־וכטמן וזאב שבטי (עורכים), **סוגיות יסוד בחברה הישראלית**, ב, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 2003, עמ' 1017-1103.

16 Robert G. Picard, 'The Rise and Fall of Communication Empires', *Journal of Media Economics*, 9, 4 (1996), pp. 23-40.

17 לפי פקודת העיתונות המנדטורית משנת 1933 הייתה חובה לקבל רישיון כתנאי להוצאת עיתון. עם הקמת המדינה אומצה הפקודה בספר החוקים הישראלי, והיא בוטלה רק בשנת 2017.

18 עדי מרקוזה־הס, אחייניתו של יהודה מוזס, שכתבה על ראשית ימיו של העיתון, מציינת כי יש עדויות שונות על נושא זה, וכי 'העובדות האמתיות כנראה לא יודעו כבר'. ראו: הנ"ל, **העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו**, כרמל, ירושלים 2012, עמ' 37.

19 בלובשטיין־נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 81-83.

20 שושנה הלוי, **מבוא למפתח הלבנון**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשל"ד, עמ' י"א.

גם אלכסנדר מוזס לא החזיק בבעלות זמן רב. אביו יהודה, תעשיין, סוחר ואיש נדל"ן, לטש את עיניו אל העיתון ואכן, בתוך פחות משנה עברה הבעלות לידי. במשפחת מוזס סיפרו כי יהודה הציע עסקה לבנו: אלכסנדר יעביר לאביו את הרשיון להוצאת העיתון, את הבעלות עליו ואת ניהולו בפועל, ובתמורה יובטח לו כי בית הדפוס שלו יקבל בלעדיות להדפסת העיתון; כמו כן הבטיח האב לבנו את הרווחים שיתקבלו מרבע מכל המודעות שיתפרסמו בעיתון – לצמיתות. אין תיעוד להסכם זה, ועל כן פרטיו היו לחלק מהפולקלור המשפחתי, שזכה לגרסות סותרות במרוצת השנים.²¹

בבעלותו של יהודה מוזס, ותחת שרביט העריכה של עזריאל קרליבך, העיתון שגשג. אך ההצלחה העסקית לא יכלה להסתיר, לפחות מעיני המקורבים לעשייה, את היחסים המתוחים והעכורים ששררו בין המו"ל לעורך. הראשון היה איש עסקים ללא כל רקע בעיתונות, שביקש לא רק לטפח את העיתון כעסק מניב, אלא גם כמנוף לקידום עסקים משפחתיים אחרים. כאיש עסקים הוא השתדל לצמצם ככל האפשר את העלויות הכרוכות בהוצאת העיתון, וכך פגע באיכותו. השני, לעומת זאת, היה אינטלקטואל ומשכיל רחב אופקים, עיתונאי בעל שם וניסיון, שככל הנראה גם התנשא על בעלי העיתון והאמין שהוא זה שצריך לקבוע מתי, כיצד וכמה צריך וראוי להשקיע בהשגת מידע וחומרים שישביחו את התוצר העיתונאי.²²

היחסים המתוחים בין הבעלים לעורך הסתיימו בלילה שבין ה'14 ל-15 בפברואר 1948. באותו לילה, שלימים יזכה לכינוי ה'פוטש', ערקו מידיעות אחרונות קרליבך ומרבית העיתונאים הבכירים, ואתם עובדי דפוס ומנהלה, מפיצים ומקצת המוכרים. למחרת בבוקר הם הוציאו לאור עיתון חדש בשם **ידיעות מעריב** (שם העיתון שונה לאחר זמן בעקבות מאבקים משפטיים **למעריב**), שכבר ביום לידתו נחל הצלחה מסחררת ואיים לחסל את **ידיעות אחרונות**.²³

אך **ידיעות אחרונות** לא חוסל. משפחת מוזס הצליחה לגייס עורכים וכתבים, אנשי מנהלה ודפוס ואף מוכרי עיתונים, ועל אף תקוותם של קרליבך וחבריו כי הפוטש יחסל את **ידיעות אחרונות**, המשיך העיתון לצאת לאור כרגיל, גם אם תכניו היו דלים בהשוואה למתחרה המשגשג.

בין שני העיתונים – **ידיעות אחרונות ומעריב** – נפתחה תחרות חריפה, שהייתה מלוכה ביצרים עזים. בשנים הראשונות לאחר הפוטש ספג **ידיעות אחרונות** הפסדים כבדים, ואילו תפוצת **מעריב** שגשגה. עם ההצלחה גבר תיאבונם של קרליבך ועמיתיו והם ביקשו להוסיף ולהתפתח ולסלק את יריביהם ממפת התקשורת, אך ראשי **ידיעות אחרונות** לא ויתרו: בהתמדה ניסו לדחוק את יריביהם לשוליים, ולאחר כשלושה עשורים כבש **ידיעות אחרונות**

21 מרקוזה'הס, העיתון, עמ' 40-41.

22 בלובשטיין נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 85-98.

23 על ה'פוטש' ראו בהרחבה: שם, עמ' 99-127; מרקוזה'הס, העיתון, עמ' 76-84; מרדכי נאור, רבותי, העיתונות: פרקים בקורות התקשורת הכתובה בארץ, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 79-102; שלום רוזנפלד, 'פרקי קרליבך והקמת "מעריב"', קשר, 30 (2001), עמ' 93-99.

בהדרגה את כתר התפוצה עד שהיה ל'עיתון של המדינה', עם חשיפה לציבור קוראים רחב במיוחד: יותר ממחצית קוראי העיתונים בעברית היו קוראיו.²⁴ מדוע לא הביא ה'פוטש' לחיסולו של ידיעות אחרונות? אפשר להציע לכך לפחות שלושה הסברים:

הראשון, המאבק בין שני העיתונים החל בתקופת מלחמת העצמאות, ובתקופה זו גבר הצימאון של הציבור למידע מגוון על הנעשה בארץ ובעולם. בהשוואה לעיתוני הבוקר ה'כבדים', דווקא שני עיתוני הערב המסחריים הטיבו לספק את הצרכים התקשורתיים של הציבור. המלחמה אפוא הייתה העריסה שבה צמחו והתפתחו עיתוני הערב במדינה.²⁵ הסבר שני נוגע לרגשות העזים שהמאבק הכלכלי של משפחת מוזס להצלת ידיעות אחרונות היה טעון בהם. הפוטש נתפס בעיני המשפחה כמעשה בגידה, ועל מעשה בגידה יש להשיב במלחמה. ג'ודי ניר-מוזס, נכדתו של יהודה מוזס, מספרת כי 'בכל פעם שעברנו ליד בית מעריב היינו יורקים. זה משהו שהיה כל הזמן בבית, שחייבים לנצח אותם [...] זה היה בדמו של אבא [נח מוזס, בנו של יהודה]. הוא לא סלח להם [...] הכל התחיל ממה שהוא [קרליבך] עשה לסבא שלי'.²⁶ נכד אחר, יצחק נופך-מוזס, העיד, כי 'המשפחה שנאה ותיעבה את קרליבך כל חייו. אני עד היום קורא לו "ימח שמו". המוטו במשפחה שלנו היה "זכור אשר עשה לך עמלק"'.²⁷ השנאה היוקדת לא הייתה חד-סטרית. יחס דומה היה גם מצד קרליבך ומשפחתו. סיפרה על כך תקומה מנדאל, בתו של עזריאל קרליבך: "'ידיעות' היה שם שלא הוזכר בבית. אני גדלתי ממש באווירת המלחמה הזו".²⁸

הסבר אפשרי שלישי להתאוששות של ידיעות אחרונות נעוץ במבנה הארגוני הפנימי של מעריב. מעריב היה 'עיתון של עיתונאים' אף שמחצית מהבעלות בו הייתה בידי שני בעלי הון. הדבר היקשה על תהליכי קבלת החלטות, ובעיקר לעומת היריב שאותו ניהל בעל בית יחיד.²⁹ הבעיה החריפה מאוד לאחר מותו של קרליבך ב-1956. קרליבך היה לא רק איש חזון ואביר העט, שהמונים בלעו בשקיקה את מאמריו (שעל רבים מהם חתם בשם ר')

24 בסקר חשיפה שערך איגוד המפרסמים בישראל ב-1998 התברר כי 63.5 אחוזים מקוראי העיתונים נחשפים לידיעות אחרונות בימי שישי. יעל גאוני: 'נתוני TGI: 63.5% מהאוכלוסייה הבוגרת קוראים בסופי שבוע ידיעות אחרונות' (הארץ, 26.10.1998, עמ' 5). סקר אחר, שנערך ב-2001, העלה כי בחודשים ינואר-יוני 2001 הגיעה החשיפה לידיעות אחרונות בסופי שבוע ל-61.2 אחוזים. חני ברבש: 'סקר TGI: ירידה בחשיפה ל"ידיעות אחרונות" ו"מעריב"' (הארץ, 13.8.2001, עמ' 6).

25 יחיאל לימור ואינס גבל, "'עיתוני הפרוטה" ב-1948: מלחמה כערש העיתונות הפופולרית בישראל', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), אזרחים במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ע, עמ' 290-314.

26 ריאיון עם ג'ודי ניר-מוזס, מתוך תחקיר לסדרה 'הכל אנשים', הטלוויזיה החינוכית, ללא תאריך.

27 ריאיון עם יצחק נופך-מוזס, מתוך תחקיר לסדרה 'הכל אנשים', הטלוויזיה החינוכית, ללא תאריך.

28 ורד לוי, 'אם אבא היה בחיים, זה לא היה קורה', על המשמר, 13.12.1991, עמ' 11. עמוס נבו, ריאיון אישי עם תקומה מנדאל-קרליבך, 30.1.2007, ירושלים; בלובשטיין-נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 357-358.

29 בלובשטיין-נבו, שם, עמ' 145, 146-150.

איפכא (מסתברא), אלא גם המנהיג הכריזמטי והדומיננטי. אפשר שמותו של המנהיג סימן את תחילת השחיקה במעמדו של העיתון, שכן אבדן מנהיגות, כהגדרת פיקאר, היא אחת הסיבות העיקריות לקריסת אימפריות של תקשורת.³⁰

עם מותו של קרליבך עברה השליטה בעיתון לידי קבוצת עיתונאים בכירים, שכונתה 'הצמרת', והעורך הראשי החדש, אריה דיסנצ'יק, היה 'ראשון בין שווים'.³¹ עיתון, כמו ספינה, זקוק לקברניט יחיד, ואין הוא יכול להתנהל על ידי צוות של קברניטים, ואולי משום כך לא צלחו עד היום כל הניסיונות לכוון 'עיתון של עיתונאים'.³² לקשיחות במבנה השליטה בעיתון הייתה תוצאה הרסנית נוספת: 'העיתון לא היה מסוגל לגייס את ההון הרב שהיה דרוש לו ללא הרף לשם הרחבתו [...] ההגיון [חייב] לגייס משקיעים ואף לפנות לבורסה בתל-אביב [...] אך כל משקיע רציני היה דורש השתתפות בשליטה, כלומר ערעור מערכת היחסים העדינה שעליה הושתת העתון'³³ – ולכך לא הייתה הצמרת מוכנה להסכים.

שני העיתונים, שהיו מסחריים ופרטיים, התמודדו לא רק ביניהם, אלא ניהלו קרבות בארבע חזיתות נוספות, ובמקרים רבים לחמו כתף-אל-כתף נגד יריביהם. החזיתות הנוספות היו: המאבק של העיתונות הפרטית-מסחרית נגד העיתונות המפלגתית; המאבק של מעריב וידיעות אחרונות נגד עיתוני ערב אחרים, פרטיים-מסחריים ומפלגתיים; המאבק של עיתוני הערב, שמעריב וידיעות אחרונות היו הדומיננטיים בהם, בעיתוני הבוקר, והמאבק של העיתונות בשפה העברית נגד העיתונים בשפות הלועזיות.³⁴

בעשור האחרון לתקופת שלטון המנדט ובעשור הראשון לאחר הקמת המדינה, היה מספר העיתונים המפלגתיים גדול בהרבה ממספר העיתונים הפרטיים-מסחריים; לא הייתה כמעט מפלגה שלא היה לה עיתון משלה. ריבוי העיתונים המפלגתיים שיקף לא רק את התפיסה הלניניסטית בדבר חשיבותו של העיתון כאמצעי הסברה ותעמולה, אלא גם את ההערכה שרווחה בקרב עסקני המפלגות כי 'מפלגה ללא עיתון יומי, במציאות הפוליטית שלנו, היא מפלגה אילמת'.³⁵ עדות לתפיסה זו אפשר למצוא בדבריו של דוד בן-גוריון בדיון במזכירות מפא"י בקיץ 1949: 'עיתון בשביל המפלגה חיוני, כי לא ייתכן קיום מפלגה בלי עיתון משלה. אנו חייבים [...] להגיד את מילתנו יום יום'.³⁶ ואמנם עם הקמת המדינה והבחירות הראשונות לאספה המכוננת נוצרו מפלגות חדשות (ובראשן מפ"ם וחרות) ועמן צמחו גם עיתונים מפלגתיים חדשים.

30 Picard, 'The Rise and Fall', p. 40

31 יובל אליצור, **משחרית עד מעריב**, תעודה, תל אביב 2002, עמ' 129, 137.

23 יחיאל לימור, 'דרוש עריץ: הרעיון של "עיתון של עיתונאים" הוא פנטזיה שלא תוכל להתממש', **העין השביעית**, 14.10.2012, www.the7eye.org.il/11104 (אוחזר ב-24.5.2018).

33 אליצור, **משחרית עד מעריב**, עמ' 133.

34 על המאבק בעיתוני הלעז ראו: עמוס בלובשטיין נבו, "'חוצפת הלעז": כך ניסתה העיתונות העברית לחסל את העיתונות הלועזית בעשור הראשון למדינה', **קשר**, 50 (2017), עמ' 53-70.

35 'סימפוזיון: עתונות מפלגתית מול עתונות בלתי-תלויה', **ספר השנה של העיתונאים 1966**, עמ' 50.

36 מצוטט אצל מרדכי נאור, 'הדור: לבטיו של עיתון מפלגתי', **קשר**, 13 (1993), עמ' 113.

בינואר 1950 חלשו העיתונים המפלגתיים על כמחצית משוק היומונים בעברית: תפוצתו של עיתון ההסתדרות דבר, שהיה למעשה ביטאונה של מפלגת השלטון מפא"י, הייתה השנייה בגודלה (25,000 עותקים), אחרי מעריב (35,000 עותקים) ולפני הארץ (23,500 עותקים) וידיעות אחרונות (21,000 עותקים). שבעה עיתונים מפלגתיים אחרים – על המשמר (מפ"ם), הבוקר (הציונים הכלליים), חרות (מפלגת חרות), הדור (מפא"י), קול העם (המפלגה הקומוניסטית), הצפה (המזרחי-הפועל המזרחי) והקול (אגודת ישראל) – נהנו מתפוצה כוללת של למעלה מ-68,000 עותקים.³⁷

ריבוי העיתונים המפלגתיים ותפוצתם הנרחבת בעשור הראשון למדינה העידו לא רק על החשיבות הרבה שהמפלגות ייחסו להחזקת כלי ביטוי משלהן, אלא גם על הרגלי קריאה וצריכת עיתונים, שהיו מושרשים בציבור היהודי.³⁸ לבעלי העיתונים המסחריים – שלא נהנו מגיבוי ומתמיכה מפלגתיים של הזרמת כספים וגיוס מגויי חובה בקרב חברי המפלגה – היה ברור כי כל עיתון מפלגתי שייסגר הוא מאגר פוטנציאלי של קוראים לעיתונות המסחרית, שכן קורא שיחדל לקרוא עיתון מפלגתי יהיה, במקודם או במאוחר, לקורא של עיתון פרטי-מסחרי. מעריב וידיעות אחרונות לא היו שני עיתוני הערב היחידים בשוק התקשורת הישראלי. בשנים 1948-1955 ראו אור במדינה הצעירה חמישה עיתוני ערב נוספים: הדור, עיתון הערב של מפא"י (הופיע בשנים 1948-1955); חדשות הערב, אף הוא עיתון ערב של מפא"י (הופיע בשנים 1946-1948); מברק, שהיה עיתונה של לח"י (1947-1948); המבשר, עיתונה של מפלגת אגודת ישראל (1948-1950), וכן יום יום, עיתון ערב בבעלות משפחת שוקן, בעלי עיתון הארץ (1948-1949). ראשיהם של לפחות שלושה מעיתוני הערב הללו – שני עיתוניה של מפא"י והעיתון של משפחת שוקן – ביקשו להתחרות בפופולריות הגוברת של מעריב ושל ידיעות אחרונות, שהיו בעבורם איום כלכלי או אידיאולוגי.

מאבק מסוג אחר היה בין עיתוני הערב ובראשם מעריב וידיעות אחרונות, ובין עיתוני הבוקר. עיתוני הבוקר נחשבו עיתוני איכות, ואילו עיתוני הערב, למרות השפעתם הגוברת והולכת, זכו במקרים רבים ליחס מזלזל. ביטוי לכך אפשר למצוא בכינוי עיתוני 'הפרוטה'³⁹ שהדיבק לעיתונים אלה אחד מעורכי דבר, דוד זכאי. מנקודת מבט אחרת, ביטוי זה גם עשוי ללמד על היראה שהייתה מפני העיתונים העממיים והזולים, שאיימו לכבוש את שוק התקשורת ואת לב הקוראים ולדחוק את רגליהם של עיתוני האיכות ושל העיתונים האידיאולוגיים.⁴⁰

37 לתפוצה הנרחבת של יומונים בעברית יש להוסיף את תפוצת היומונים בשפות לועזיות. בסך הכל הגיעה תפוצת כל היומונים באותה שנה, בעברית ובשפות זרות, לכ-274,000 עותקים. ראו: עזריאל קרליבך, 'משק העיתונים היומיים', ספר השנה של העיתונאים 1951, עמ' 243-266.

38 על הרגלי צריכת עיתונים בימי הקמת המדינה ראו: Leslie John Martin, 'Press and Radio in Palestine under the British Mandate', *Journalism Quarterly*, 26 (1949), pp. 186-193. הרגלי הקריאה היו מושרשים בציבור היהודי באירופה כבר במאה ה-19. ראו: גדעון קוז, מעריכים ומכתבי עתים, ירון גולן, תל אביב 1999, עמ' 75 ו-76.

39 בלובשטיין-נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 48-55.

40 לימור וגבל, 'עיתוני הפרוטה'.

והיה גם מאבק שכל העיתונים בשפה העברית היו שותפים לו, מאבק שניטש נגד עיתוני הלעז הפרטיים-מסחריים ונגד עיתוני הלעז המפלגתיים שפרחו ושגשגו. מפלגות שונות ראו בעיתון גשר חיוני של נייר כדי להגיע אל מוחם ואל ליבם של העולים החדשים, שלא שלטו בשפה העברית ולא יכלו לקרוא עיתונים בעברית, ולכן הוציאו לאור עיתונים וכתבי עת שונים בשפות זרות – יומונים,⁴¹ שבועונים, ירחונים ותקופונים אחרים. אף ש'רומנים פוליטיים' פרחו גם בין עיתוני הלעז והמפלגות,⁴² מאמר זה יתמקד רק בקשרים הפוליטיים שבהם היו מעורבים ידיעות אחרונות ומעריב.

ה'רומן' בין ידיעות אחרונות למפ"ם

כאמור, הפוטש במערכת ידיעות אחרונות כמעט הביא לחורבנו של העיתון. הוא איבד את בכירי עובדיו וגם רבים מקוראיו שנהרו למתחרה החדש, ומצבו הכלכלי היה בכי רע. הגיעו דברים לידי כך שבעלי העיתון, יהודה מזוס, התחיל למכור בתים שהיו בבעלותו כדי לאפשר את קיום העיתון.⁴³

בין אלה שעקבו בעניין אחרי המלחמה בין שני עיתוני הערב הייתה גם מפלגת פועלים מאוחדת (מפ"ם), שלטשה את עיניה לעיתון המובס וקיוותה להילחם באמצעותו בהדור,⁴⁴ עיתון הערב של מפא"י, שזה אך הוקם על חורבות חדשות הערב.⁴⁵ במפ"ם, שהוקמה בסוף

41 בין העיתונים היומיים בשפות הלועזיות שהיו בבעלות מפלגתית אפשר למנות את: 'לאקו דישראל' (צרפתית, מפא"י, 1948-1958); 'ידיעות חדשות' (גרמנית, מפא"י, 1935-1973); 'לעצטע נייעס' (יידיש, מפא"י, 1949-1994); 'נוביני קורייר' (פולנית, מפא"י, 1958-1994).

42 'רומנים הפוליטיים' בעיתונים הלועזיים החלו בחיזור מצד המפלגות עצמן שנאלצו להתמודד עם עיתונות לועזית עוינת של המפלגות היריבות ועם עיתונות לועזית עוינת של מו"לים פרטיים. כדי לפתור את הבעיה ניסו המפלגות להשתלט על העיתונים הפרטיים האלה במטרה להשתיקם ולהרחיב את כוח השפעתן, אם על ידי תמיכה כספית בעיתונים האלה תמורת שינוי התוכן והקו הפוליטי, אם על ידי שתילת אנשים שלהן במערכות השונות ואם על ידי קניית העיתון היריב או שכירתו לתקופת הבחירות. תומכי המפלגה הפרוגרסיבית, לדוגמה, השתלטו על העיתון הפרטי 'נוביני' בשפה הפולנית; חברי מפא"י השתלבו במערכת 'אוי קלט' ההונגרי ובמערכת העיתון הבולגרי היומי 'פאר' ושינו את עמדותיהם האופוזיציוניות הקיצוניות נגד השלטון. מפא"י אף ניהלה משא ומתן לרכישת העיתון הפרטי של דוברי הצרפתית 'לאקו דישראל' כדי להשתלט בעזרתו על עולי צפון אפריקה. כמו כן, במטרה להגביר את השפעתה גם בקרב דוברי היידיש, שילבה מפא"י את אנשיה בעיתון 'לעצטע נייעס' שלחם בה ואף בדקה אפשרות להיכנס לשותפות עם עורך העיתון מרדכי צאנין. ראו: בלובשטיין נבו, 'חוצפת הלעז', עמ' 55-56.

43 רן אדליסט, 'המדינה זה אני', 'מוניטין', 57 (1983), עמ' 30.

44 העיתון הופיע בשנים 1948-1955 וסבל כל התקופה מקשיים כלכליים. על העיתון ראו: נאור, 'הדור', עמ' 102-115.

45 העיתון, שיצא לאור בניסיון להתחרות בידיעות אחרונות, הופיע במשך שנתיים, ממארס 1946 ועד מארס 1948. על העיתון ראו: בלה קמבל, "'חדשות הערב': עתון הערב של מפא"י, 1946-1948", קשר, 3 (1988), עמ' 93-98.

נח מוזס, העורך האחראי
של ידיעות אחרונות
(צילם דוד אלדן, לע"מ)

ינואר 1948 זמן קצר לפני הפוטש, האמינו ש'בלתי אפשרי לקיים מפלגה גדולה בלי עיתון ערב'.⁴⁶ ראשיה קיוו שבאמצעות עיתון ערב יוכלו להרחיב את קהל הבוחרים של המפלגה ולחזק את הקשרים עמם.

מתברר כי המגעים הראשונים בין מוזס לאנשי מפ"ם החלו עוד לפני הפוטש, בימים שעזריאל קרליבך עמד עדיין בראש העיתון. המגעים האלה לא הניבו פרי 'בגלל השתייכותו [של העיתון] לקרליבך', כלומר בגלל האישיות הדומיננטית של קרליבך, ואולי בגלל עמדותיו הפוליטיות; אולם עם פרישתו מידיעות אחרונות 'השתנה [כך במקור] צורת העיתון'.⁴⁷ אז החלו נציגי מפ"ם ומשפחת מוזס לנהל משא ומתן ענייני שכתוצאה ממנו סוכם שמפ"ם תיכנס כשותפה לידיעות אחרונות ובתמורה תקבל מחצית ממניות העיתון. כדי להתמודד בהצלחה מול עיתון הערב המוביל, מעריב, הציעה משפחת מוזס למנות את ד"ר משה סנה שהגיע למפ"ם ממפלגת 'הציונים הכלליים' והיה סגן עורך על המשמר, לעורך הראשי של העיתון. עוד סוכם כי יהודה מוזס ינהל את הצד העסקי של העיתון ומפ"ם תנהל את ענייני המערכת.

בדיונים במזכירות מפ"ם נחשפו פרטי המשא ומתן בין הצדדים: 'מוזס מציע לנו את העיתון כדבר עצמאי. מציע רק שותפות של חצי. אינו דורש שום השקעה כספית ואחרי

46 כדבריו של רישרד ויינטרוב בישיבת מזכירות מרכז מפ"ם ב' 2.11.1948, ארכיון השומר הצעיר, תיק 1054 ב', 62.90 (1), עמ' 169.

47 שם, 11.10.1948, עמ' 149.

חצי שנה נעשה חשבון'.⁴⁸ 'אנחנו סירבנו – ואז הוא ויתר על שלו והציע לנו את המערכת ולו את האדמיניסטרציה [...] חברינו המומחים קובעים שאפשר לצאת מהעסק הזה ברווח'.⁴⁹ ה'רווח' לא היה דווקא עסקי-כלכלי אלא פוליטי שכן הבחירות לאספה המכוננת, הבחירות הראשונות במדינת ישראל, כבר עמדו באופק, ובמפלגה היו שראו ב'שידוך' עם עיתון הערב הזדמנות טובה להעצים את נוכחותה של מפ"ם במרחב הציבורי-פוליטי ולהגביר בו את קולה.

'התנאים של מוזס הם טובים. אני רואה בעיתון ערב מכשיר רב [ערך] ומציע למזכירות לקבל את ההצעה', אמר החבר יצחקי. בישיבה אף הוצגה שאלה ישירה: 'האם תהיה כותרת גלויה שהעיתון שייך למפ"ם?' יצחק בן-אהרן השיב: 'לא. העיתון יהיה מוסווה'.⁵⁰ אף שבפני יישומו של הרעיון עמדו קשיים שונים – למשל, אנשי מערכת על המשמר טענו שלא יוכלו לקבל על עצמם את משימות העריכה בעיתון החדש שכן מצבת כוח האדם שלהם מצומצמת מאוד בגלל הגיוסים לצבא – ניתן 'אור ירוק' להמשך המגעים.

כעבור כשבוע שוב הועלה הנושא לדיון במזכירות המפלגה. יצחק בן-אהרן שהיה אז המזכיר המדיני של המפלגה (יחד עם יעקב ריפטיין) דיווח: 'מוזס לוחץ בקבלת [כך במקור] תשובה. ההצעה האחרונה שהצענו לו היא – אנו המערכת והוא העסק. הוא מוכן לקבל את זה בתנאי. הוא מוכן לשלם בעד העריכה, הדפסה וסידור. הוא רוצה מאתנו הצעה של סכום טוטלי. בשיחה אתו היתה לנו נטיה לקבל את הקבלנות הזו [...] החברים המומחים מציעים לנו לגמור אתו ולקבל את העיתון [...] צריך גם לחשוב על שם חדש'. יעקב חזן הציע לאשר את המתווה שהציע מוזס – וההצעה התקבלה.⁵¹

המשא ומתן בין הצדדים נמשך, וכעבור שבוע דיווח בן-אהרן למזכירות: 'מוזס קיבל את כל תביעותינו. הדפוס [דפוס על המשמר שבו בהתאם להסכם עמדו להדפיס את ידיעות אחרונות, שעד אז הודפס בדפוס של עיתון הבוקר] דרש 1,300 ל"י לחודש, רק בתנאי שיקבל מכונה נוספת. וזה כרוך בכסף ומוזס מוכן גם את זה לקבל'.⁵² עוד דיווח בן-אהרן כי בשיחות עם ידיעות אחרונות התברר שבין העובדים שעמם חתם מוזס על חוזה העסקה יש גם רביזיוניסטים, וכי 'הוא [מוזס] מוכן לפטר כל אדם שאנו נדרוש ולשלם להם פיצויים. העסק הזה הוא בשבילו זול'. בן-אהרן ציין כי את רשימת העובדים 'החשודים' מסרנו לבדיקה למערכת; וסיכם: 'החלטנו להגיש לו הצעת חוזה מעובדת על ידי עורך דין שבו [כך במקור] המערכת מטפלת בהכנת רשימת מועמדים'. כעבור כמה ימים, כשנדמה היה כי המשא ומתן עומד לפני סיום, התברר שדפוס על המשמר כבר קשור בחוזה להדפסת מעריב⁵³ ולא יוכל

48 שם, עמ' 148. מהפרוטוקול לא ברור מי מסר את הדיווח.

49 שם, עמ' 149.

50 שם.

51 שם, 19.10.1948, עמ' 154-155.

52 שם, 26.10.1948, עמ' 164-165.

53 שם, 2.11.1948, עמ' 167. בשבעת החודשים הראשונים לקיומו נזקק מעריב (או בשמו המקורי ידיעות מעריב, שם שכאמור שונה למעריב ב-5.9.1948) לשירותי הדפסה של בתי דפוס אחרים, ורק

להדפיס בד בבד שני עיתוני ערב האמורים להיות מופצים ברחוב באותן שעות. לכן הוחלט להעביר את ההדפסה לדפוס הבוקר.

בסופו של דבר גווע המשא ומתן וה'שידוך' בוטל מהסיבות האלה: ד"ר משה סנה סירב לערוך את העיתון; מנהיג מפ"ם, מאיר יערי, הסתייג משותפות של המפלגה עם איש עסקים פרטי; והיו גם חששות מהעלויות הכרוכות בעסקה בשל מצבה הכספית הקשה של המפלגה.⁵⁴

מניעיה של מפ"ם במשא ומתן עם ידיעות אחרונות היו ברורים: היא חיפשה כלי תקשורת כדי להרחיב את ערוצי הגישה שלה אל קהל תומכיה ובוחריה, ואולי גם לפתח מקור הכנסה נוסף למפלגה דלת האמצעים. אך מה היו מניעיו של מוזס? בהיעדר תיעוד אפשר לשער כי לנגד עיניו עמדו שני מניעים, חלופיים ומשלימים: האחד, ביסוס וייצוב מצבו הכלכלי של העיתון שהיה בכי רע; והאחר – האפשרות להסתייע באנשי מפ"ם, שהיו חברים בממשלה, כמקור למידע בלעדי ('סקופים').

כך או כך, מסבבי המשא ומתן בין הצדדים עולה תמונה כלכלית-פוליטית-חברתית מרתקת: מפלגה המנופפת בדגלי הסוציאליזם ונלחמת למען הפועלים, מוכנה עקרונית 'להתחתן' עם בעל הון פרטי ('קפיטליסט'), כדי לקדם את האינטרסים שלה; ואילו בעל הון פרטי, שהדאגה לענייני הפועלים ורווחתם אינה עומדת בראש מעייניו, מוכן להיכנס לשותפות עם מפלגה סוציאליסטית – שערכיה מנוגדים לחלוטין לערכים שלו – רק כדי לקדם את עסקיו, ואולי גם כדי להגשים מאוויי נפש פרטיים.

ה'רומן' בין ידיעות אחרונות למפא"י

הפוטש ותוצאותיו הבהירו לבעלים של ידיעות אחרונות, יהודה מוזס, כי הוא יתקשה לשאת לבדו בהפסדים הכבדים שהעיתון גורם לו מדי חודש. 'המחשבה לוותר על העיתון לא עלתה בדעתו אף כאפשרות קלושה'⁵⁵ ועל כן החליט, כבר בשנת 1949, לחפש שותף או משקיע. הוא פנה לצבי לוביאנקר (אחיו של אחד מבכירי מפא"י, פנחס לבון, שהיה באותה עת חבר כנסת ומזכ"ל ההסתדרות), והציע לו להיכנס כשותף בעיתון. באוגוסט 1949 נחתם חוזה למכירת מחצית ממניות ידיעות אחרונות לחברת 'יסודות', חברת-בת של 'שיכון עממי', שמנהליה היו לוביאנקר ויהודה מוזס. אין כל דרך לדעת אם הכסף שהוזרם בדרך זו לעיתון היה של מפא"י או של לוביאנקר (שעיברת את שמו מאוחר יותר ללבון).⁵⁶ לוביאנקר השקיע

לאחר שנים אחדות רכש לעצמו מכונת הדפסה, שהייתה הבסיס להקמת בית דפוס עצמאי גדול. ראו: בלובשטיין-נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 228-230.

54 מן, המנהיג והתקשורת, עמ' 56.

55 שם, עמ' 190.

56 שם, עמ' 191.

בעסקה 75,000 ל"י שתמורתן קיבל מחצית ממניות היסוד של העיתון; בד בבד התחייב להעמיד לשותפיו הלוואה של 100,000 ל"י, שתוחזר בתשלומים במשך מספר שנים. לא חלפו אלא שנים אחדות והתברר כי לא היה די בסכום שהשקיע לוביאנקר ברכישת המניות ובהלוואה שהעמיד לרשות שותפיו. 'במועד כלשהו ב־1952 שוב נזקק העיתון לעירוי מזומנים. לוביאנקר היה מוכן להעביר את חלקו למפא"י, שהזרימה בתמורה סכום של 500,000 ל"י. לעסקה זו לא נמצאו רישומים מסודרים'. מבדיקות שונות עולה אפוא כי מפא"י החזיקה בבעלותה מחצית מהעיתון לפחות מ־1952, אם לא ממועד מוקדם יותר.⁵⁷ המניות שנמכרו או הועברו למפא"י נמסרו לנאמנות. הסכם המכירה עצמו והתנאים שגלוו אליו נכתבו על קופסת סיגריות.⁵⁸ בשלבי הניסוח של ההסכם השתתף גם יוסף אלמוגי, מזכיר מועצת פועלי חיפה, שהעמיד תנאי 'שהעיתון יימנע מלגנות את בן־גוריון וישתדל להציג אותו, וגם את כל מי שיעמדו לאחוריו בראשות מפא"י, באור חיובי'. בין 1949 ל־1962 עברה הבעלות במחצית המניות של ידיעות אחרונות לידיים שונות, אך כל אותן שנים היה חלק זה של הבעלות שייך בפועל, 'במונחי בעלות פשוטים, למפא"י'.⁵⁹ מדוע מכרה מפא"י את חלקה בעיתון בשנת 1962? דב יודקובסקי, בן משפחתו של מוזס שהיה עורך העיתון ובעל מניות בעצמו, סיפר כי נודע לו שאריה דיסנצ'יק שהיה אז עורך מעריב, גילה את העובדה שמפא"י שולטת על מחצית מידיעות אחרונות ושיתף בכך את עורך הארץ, גרשום שוקן. יודקובסקי פנה למזכיר הכללי של מפא"י, ראובן ברקת, והסביר לו כי 'לא כדאי שייוודע ברבים כי מחצית הבעלות על עיתון הערב היא של מפלגת השלטון' וכי 'מפא"י רק תינזק מהמשך הקשר שלה לעיתון'. במשא ומתן קצר בין הצדדים נקבע כי בני משפחת מוזס, שהחזיקו במחצית המניות, ירכשו את חלקה של מפא"י – וכך היה.⁶⁰

ה'רומן' בין מעריב למפא"י

כתשעה חודשים לאחר הולדת מעריב יצא לאוויר העולם עיתון ערב נוסף – הדור. העיתון החדש, שראה אור ב־10 בנובמבר 1948, היה עיתון ערב של מפלגת השלטון, מפא"י, והוא נוסד לצד דבר, עיתון הבוקר של המפלגה. עורך מעריב, ד"ר עזריאל קרליבך, ראה בהוצאת העיתון המתחרה תגובה נואשת של בן־גוריון להצלחת מעריב. לדעתו, בן־גוריון הקים את העיתון כדי להשתלט על הקהל ברחוב, 'לכבוש אותו מידי "עיתוני הערב חסרי האחריות", ולשבור את מעריב המצליח'.⁶¹

57 שם, עמ' 192.

58 הסכם מכירת המניות שנחתם בין יהודה מוזס לצבי לבון נמצא בארכיון מפלגת העבודה, אך לפי שעה נותר חסוי. ראו: ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמ"ע), 86-1954-1952-932.

59 מן, המנהיג והתקשורת, עמ' 193.

60 שם, עמ' 196-197.

61 'מעריב – השנה השלישית' (דוח פנימי על שנת 1950), 15.2.1951, עמ' 106, 107.

קרליבך תיאר את הדור כ'תופעה שלילית עלובה',⁶² כ'מכשיר לפולמוס מפלגתי ולפרסומת עצמית של המפלגה' וכעיתון לא אמתי.⁶³

לתת אינפורמציה אחת מכל המקורות הרבים שמהם ניזונו למשקם – זאת לא. העיתון העשיר ביותר בכוח היה גם הדל ביותר בפועל. המבורך ביותר בקשרים – היה התלוש ביותר מן המציאות. ובאותם המקרים המעטים, בהם קיבל אינפורמציה מיוחדת לו – או שנאלצה הממשלה עצמה להכחישו למחרת, או שנתגלה כי הדבר נתקבל במעילה (של פקיד הצנזורה) ובגניבת הדעת (של סופר 'הדור' שראש הממשלה קיבלו כסופר 'עיתון חוץ-לארץ') עד שלא פעם נתעוררה שערוריה בעיתונות העולמית.⁶⁴

קרליבך כעס על כך שמפא"י ניהלה מלחמת קודש למען הדור במועצת המדינה: 'ארבע ישיבות מועצת המדינה, שהוקדשו לבעיה החשובה של תוכנית "הדור" באמצע ימי המערכה – גילו עד מה חלש עדיין אצלנו בסיס הדמוקרטיה';⁶⁵ הוא כעס גם על כך שמפא"י נאבקה בעבור הדור במנהל הצבא ובמשרד האספקה והקיצוב והזרימה לו כספים בלי סוף;⁶⁶ ועל כך שדאגה לו לאספקה סדירה של נייר, שהוא חומר הגלם החיוני להדפסת עיתונים.⁶⁷ הוא חשש שאף שהעיתון אינו מצליח ברחוב הוא יזכה לעזרה ממשלתית וצבאית, רק כדי להוריד את מעריב מן הבמה ב'כוח השלטון הכל יכול'.⁶⁸

המאבק בין שני העיתונים שלא היה נטול רגשות עזים וסממנים אישיים, היה גלוי לעין כל. הדור, לטענת קרליבך, חסם את הכניסה של מעריב להתיישבות העובדת, ליישובים החקלאיים ולמחנות הצבא 'בדרכים כשרות ובלתי כשרות'.⁶⁹ היו גם חיכוכים יום-יומיים בין שני העיתונים ליד מכונת הדפוס של הארץ, שם הודפס הדור מדי יום בין

62 'מעריב – השנה הראשונה' (דוח פנימי על שנת 1948), 15.2.1949 (לחברי 'הוצאת מודיעין' בע"מ ועובדי 'מעריב' בלבד!), עמ' 42.

63 'מעריב – השנה השנייה' (דוח פנימי על שנת 1949), 15.2.1950 (לחברי 'הוצאת מודיעין' בע"מ ועובדי 'מעריב' בלבד!), עמ' 75 ו-76.

64 'מעריב – השנה הראשונה'.

65 שם.

66 ראו את תשובת קרליבך לחייל משה סילש, ללא תאריך, ארכיון עזריאל קרליבך (להלן: אע"ק), תיק 9, מסמך 059-060. קרליבך האשים את ראשי המפלגה שלמרות שלרשות העיתון עמדו כספים לא מוגבלים של המפלגה ומנגנון ממשלתי ומפלגתי משומן, הם לא ידעו לנצל את המשאבים בהגיונות. הוא מתאר תופעות אחדות של התנהגות לא ראויה: שחרור חיילים בעיצומה של המלחמה כדי לעבוד במערכת העיתון המפלגתי; החרמת נייר שהוזמן על ידי אחרים; עיכוב חקיקה ובזבוז רבבות ל"י מכספי ציבור וקבלת מטבע זר. ראו: 'מעריב – השנה הראשונה'; 'מעריב – השנה השנייה', עמ' 76.

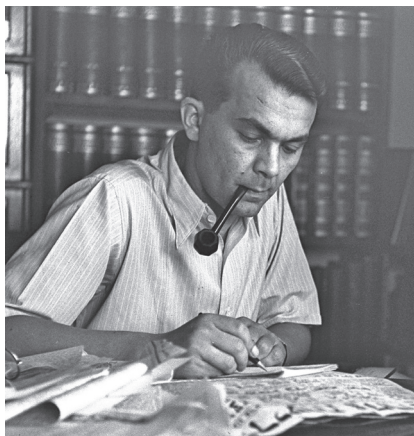
67 על מצוקת הנייר בשנותיה הראשונות של המדינה ראו: יחיאל לימור ועמוס בלובשטיין-נבו, "מלחמות הנייר" של העיתונות הישראלית בשנות המדינה הראשונות, עיונים בתקומת ישראל, 28 (2017), עמ' 283-315.

68 'מעריב – השנה הראשונה', עמ' 43.

69 'מעריב – השנה השלישית', עמ' 106 ו-107.

שתי המהדורות של **מעריב**.⁷⁰ בזמן פרשת 'השילומים' למשל תקף הדור קשות את קרליבך במאמרים ובקריקטורות,⁷¹ ואף נאלץ להתנצל יחד עם דבר לאחר שהשניים פרסמו מידע שיקרי על קרליבך.⁷² כחלק מהמאבק ניסה הדור אף לחקות את צורתו החיצונית של **מעריב** 'עם תבנית מוקטנת וכותרות גדולות, עם ראש אדום ומחיר כשלנו ועימוד ומבנה שכולם יחד צריכים היו למשוך את הקורא שלנו'.⁷³

אבל כל הניסיונות הללו להתחרות ב**מעריב** לא צלחו: הדור נכשל ברחוב. הוא עבר טלטלות ומשברים,⁷⁴ ורק כאשר עבר ל'מכירת כפייה' – כלומר מינוי חובה לחברי המפלגה – חלה עלייה בתפוצתו. אלפי קוראים חדשים נוספו אז לעיתון וקרליבך חש שהדבר יפגע בתפוצת **מעריב**.⁷⁵ באותה עת החלו להתגלות גם סימני התאוששות ראשונים בידיעות אחרונות, והתקדרות השמים הניעה את קרליבך ליוזם פעולה מורכבת ומתוחכמת שהמוטו שלה ברור: אם אינך יכול לגבור על העיתון של השלטון – חסל אותו.⁷⁶

עזריאל קרליבך
(צילום זולטן קלוגר, לע"מ)

- 70 שם.
71 קרליבך, 'ימן אישי', 11.1.1952, אע"ק, מסמך 008; 12.1.1952, שם, מסמך 009.
72 מדובר במידע שקרי שבן-גוריון מסר בישיבת הממשלה בדיון על השילומים ולפיו קרליבך ביקר בגרמניה ב-1950 כשחיפש שם מכונת דפוס. הדבר נחשף בעקבות תביעת לשון הרע שהגיש קרליבך נגד העיתונים **דבר** ו**הדור**, שפרסמו את המידע הזה ערב ההצבעה בכנסת מפי 'מקורות שאין להטיל ספק במהימנותם'. ראו: "'אבירי' המלחמה נגד השילומים השתדלו בעצמם להביא מכוונות מגרמניה', **דבר**, 6.1.1953, עמ' 4. לפני תחילת הדיון בבית המשפט התנצלו שני העיתונים על הפרסום וקרליבך משך את תביעתו, אך בן-גוריון לא טרח אפילו לחזור בו מהאשמותיו ולא התנצל. ראו: 'דבר והדור התנצלו על שחשדו בד"ר ע. קרליבך', **מעריב**, 2.12.1953, עמ' 1.
73 'מעריב' – השנה החמישית' (דוח פנימי על שנת 1952), 15.2.1953, (לחברי 'הוצאת מודיעין' בע"מ ועובדי 'מעריב' בלבד!), עמ' 166.
74 ראו על כך בהרחבה: מן, **המנהיג והתקשורת**, עמ' 52-55.
75 'מעריב' – השנה השנייה', עמ' 75 ו-76.
76 על ניסיונות החיסול ראו בהרחבה: בלובשטיין נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 141-142.

וכך נרקמה התכנית: בתחילת 1954 פנה קרליבך לחבר הכנסת מרדכי נמיר, איש מפא"י שכהן אז גם כמזכ"ל ההסתדרות, והציע שמפא"י תסגור את הדור, ובתמורה הוא יאפשר למפלגה להיכנס כשותפה למעריב.⁷⁷ קרליבך הבטיח שיפרסם מדי יום בעיתון דף פנימי מטעם המפלגה וימנע מהתקפת המפלגה גם בשאר העמודים.⁷⁸ הוא הציב תנאי לשותפות – 'כי יישאר חופשי לכתוב הוא עצמו כעולה על רוחו – והכל כדי להכות את הידיעות'⁷⁹ והתנה עוד שמפא"י, שהחזיקה אז כאמור ב-50 אחוז ממניות ידיעות אחרונות, תדאג לסגור עיתון זה.⁸⁰

נמיר עדכן את ראש הממשלה משה שרת וציין לפניו שהצעת קרליבך נשמעת רצינית מאוד. ב-3 במארס 1954 כתב שרת ביומנו:

מבחינה פובליציסטית ואינפורמטיבית יהיה אז עיתון זה מכשיר בידי הממשלה והמפלגה. רק קרליבך עצמו יהיה חופשי לכתוב ככל העולה על רוחו, כעיתונאי עצמאי לחלוטין. תנאי להסדר זה – חיסול 'הדור'. 'מעריב' מוגבר ומשופר יכה שוק על ירך את 'ידיעות אחרונות', אשר על ידי ירידה לרמה עוד יותר נמוכה של וולגריות וחוסר ברורות גמור בטכסיסי השמצת השלטון, הפך בזמן האחרון מתחרה רציני ומאיים לעשות חיל עוד יותר. ההצעה עם כל אופייה היוצא דופן מושכת את הלב. עם זה לא ברור את מי נשלח ומי ילך לנו. וכן מוקשה מאד עניין חירותו הגמורה של קרליבך, שממילא נעשה עצמנו אחראים לתעלוליו.⁸¹

בהיעדר תיעוד מספיק, ומאחר שכל הנוגעים בדבר כבר הלכו לעולמם, לא ברור מדוע רעיון השותפות בין מעריב למפא"י לא הגיע לכלל מימוש. אך למרות שההצעה המקורית ל'שידוך' בין מעריב למפלגת השלטון – הצעה שהייתה אמורה להביא לחיסולם של שני העיתונים המתחרים – לא קרמה עור וגידים, קרליבך לא ויתר. הוא העלה רעיון חדש: לאחד את כל היריבים – מעריב, ידיעות אחרונות והדור – 'לעיתון ערב אחד גדול ומשוכלל [...] ולמזגם יחד בארגון מערכת מנהלית ומשקי אחיד'.⁸²

על פי הצעתו יקובצו ידיעות אחרונות והדור יחד לקבוצה שתקרא 'קבוצת מ' (מוזס), ואילו הקבוצה האחרת תהיה קבוצתו של קרליבך ומעריב שתקרא 'קבוצת ק'. שתי הקבוצות תתאחדנה לחברה אחת ולה עיתון אחד וכל קבוצה תשקיע בעיתון החדש את נכסיה ואת רכושה ותקבל 50 אחוזים מהמניות ומספר שווה של נציגים ב'מועצת המערכת'.

77 משה שרת, יומן אישי, ב, ספרית מעריב, תל אביב 1978, עמ' 345.

78 יומן בן גוריון, 20.11.1954, ארכיון בן גוריון (להלן: אב"ג); מן, המנהיג והתקשורת, עמ' 73.

79 שרת, יומן אישי, ב.

80 יומן בן גוריון, 24.9.1954, 25.9.1954, אב"ג; מן, המנהיג והתקשורת, עמ' 73.

81 שרת, יומן אישי, ב, עמ' 384.

82 תרשומת לקראת הכנת זיכרון דברים, 12.12.1954, ארכיון בן-עמי, עריית נתניה (להלן: אב"ע), קופסה 20, תיק 182, מסמך 183. בלובשטיין-נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 142-143.

תפקידה של המועצה יהיה למנות את צוות המערכת, לחלק תפקידים וסמכויות ולפקח על שמירת קווי היסוד של המערכת ועל ביצוע הוראותיהם.⁸³

העיתון החדש עתיד היה להיות בלתי מפלגתי ובלתי ממסדי ובעל אופי פטריסטי מחנך, ויועד להעלות 'את הרמה הציבורית, הציבורית והתרבותית של עיתונות ההמונים בישראל בכלל ושל עיתונות הערב בפרט'.⁸⁴ קרליבך גם רצה שהעיתון החדש יאמץ את העקרונות של בניין הארץ, ייתן תמונה מאוזנת על המתרחש במדינה, יעודד יזמות קונסטרוקטיביות ויהיה במה לוויכוח חופשי ולביקורת. עם זאת, הוא ציפה שהעיתון גם ייחד תשומת לב ל'ישראל השנייה' ולשם כך תכנן להדפיס חלק מתוכנו בעברית מנוקדת, וליזום מהדורות מקבילות עצמאיות שבהן הנוסח העברי המנוקד יתפרסם בצד הנוסח הלועזי, וכך יילחם בעיתונות הלועזית.⁸⁵ 'מקצת המטרה הזאת', כתב, 'תושג במידה שיוקם תיאום מרסן בין שלושת עיתוני הערב הקיימים - מעריב, הדור וידיעות אחרונות - בשטחי הופעתם החיצונית, בחירתם את נושאייהם והצגתם בפני הציבור, אחריותם הממלכתית וצורות ההפצה והפרסומות [...] אולם הובן, שהמטרה תושג במילואה רק באם ייעלם לחלוטין גורם התחרות בין העיתונים הקיימים'.⁸⁶

לפי התכנית עמד העיתון להופיע מדי יום בשתי מהדורות, מהדורת צהריים ומהדורת ערב, שמונה עמודים ביום חול ו-16 עמודים בסופי שבוע, בתקווה שיזכה לתפוצה של 100,000 עותקים ביום (כ-300,000 קוראים). את מערך ההפצה ומערך המכירה של העיתון תכנן קרליבך לבנות כך שלא יאפשר קיומו של עיתון ערב נוסף. כדי להשלים את השתלטותו על עיתוני הערב הציע להקים לצד העיתון היומי, שבועון פופולרי מצויר למשפחה ולבית 'בעל רמה ציבורית עיתונאית וטכנית גבוהה ביותר'. השבועון יועד לצאת לאור במסגרת חברה חדשה בשם 'השבועון המצויר' ש-50 אחוזים ממניותיה יהיו בידי **מעריב** והשאר בידי **ידיעות אחרונות** והדור. שלושת השותפים היו אמורים לרכוש מכונית דפוס מיוחדת להדפסת השבועון בשווי 150,000-180,000 דולרים. קרליבך התעתד להקצות מקצת מסכום ההשקעה בשבועון לרכישת שבועונים קיימים 'העשויים להיות מתחרים'.⁸⁷ לצד העיתון ביקש להקים גם 'בית הוצאה לסדרת ספרים', כדוגמת ספריית פינגווין (Penguin) האנגלית או מודרן ליברארי (Modern Library) האמריקנית.

את עצמו ייעד קרליבך לעמוד בראש עיתון הערב המאוחד וכן בראש השבועון, עם אותן זכויות ואותם תנאי עבודה שהיו לו **במעריב**, ועם סמכויות בלעדיות להכריע בנוגע לקו של העיתון, בנושאים שיתפרסמו, בעריכה, בתקציבים ובחלוקת התפקידים השוטפים היום-יומיים. התוספת הזו בכתב ידו, שמשום מה לא נכנסה לזיכרון הדברים, יכולה ללמד

83 תרשומת לקראת הכנת זיכרון דברים, 12.12.1954, אב"ע, קופסה 20, תיק 182, מסמכים 183-189.

84 שם, מסמכים 183 ו-184.

85 שם.

86 שם.

87 אע"ק, 27.8.1955, קופסה 20, תיק 1, מסמכים 182-191.

משהו על אופיו: השאיפה לשלוט, לקבוע, לגעת בכל. קרליבך הבטיח לכל מי שיבוא לעבוד בעיתון החדש תנאי עבודה כמו במעריב ומשכורת הגבוהה ב-15 אחוזים מתעריף אגודת העיתונאים.⁸⁸

בסופו של דבר גם איחוד שלושת העיתונים לא יצא אל הפועל. לאחר משא ומתן שנמשך כשנה, החליטו קרליבך ומוזס להוציא את הדור מההסכם המתגבש, ונשארו רק שניהם; אלא שקרליבך כבר לא רצה את מוזס. לדבריו, הוא איבד את האמון בו לאחר שהגיע למסקנה שיחסו להצעה אינו רציני. קרליבך גם חשש שבעקבות האיחוד המוצע ילך ויתחזק מעמדו של מוזס והוא ישתלט על המערכת ויעשה 'במינהלה ובמערכת ככל העולה על רוחו, וככל אשר עשה עד הנה'.⁸⁹ בשתי הזדמנויות נוספות, בשנת 1952, הסביר קרליבך לחברי ועדת העורכים ולחברי המערכת שלו כי בסופו של דבר החליט לחזור בו מתכניתו המקורית, היות שהגיע למסקנה שהדור וידיעות אחרונות 'מעדיפים, שאנחנו נעשה בשבילם, והם יחקו אותנו'.⁹⁰

ה'רומן' בין מעריב למפלגה הפרוגרסיבית

בשלהי 1950 או בראשית 1951 נודע למעריב כי המפלגה הפרוגרסיבית – שגרשום שוקן, עורך הארץ, נמנה עם חבריה⁹¹ (ואף כיהן כחבר כנסת מטעמה בכנסת השלישית) – מתכננת להוציא לאור עיתון⁹² ולהקים בית דפוס משוכלל. המידע הזה הצית את דמיונו של עורך מעריב, עזריאל קרליבך, שראה הזדמנות לזכות במכונת דפוס מודרנית שתאפשר לו לוותר על ההסדרים הלא נוחים והיקרים של הדפסת העיתון בבתי הדפוס של על המשמר או הארץ. קרליבך פנה אפוא לראשי המפלגה הפרוגרסיבית והציע לאחד את נכסיה עם נכסי מעריב.⁹³ על פי התכנית יאוחדו נכסיה של מפעלי המפלגה הפרוגרסיבית בע"מ עם אלה של הוצאת מודיעין בע"מ (הבעלים של מעריב), ותיווסד חברת מניות פרטית שתקים בית דפוס לעיתונים ולכתבי עת ותנהל במשותף על ידי שתי החברות.⁹⁴ הצדדים נפגשו

88 תרשומת לקראת הכנת זיכרון דברים, 12.12.1954, אב"ע, קופסה 20, תיק 182, מסמך 183 ו-184.
98 סיכום משא ומתן על איחוד עיתוני הערב, ללא תאריך, אע"ק, תיק 1, מסמכים 252-254, עמ' 1, 2 ו-3.

90 'מעריב – השנה החמישית', עמ' 166.

91 לדברי משה קול שהיה מראשי המפלגה הפרוגרסיבית 'גם כאשר עורך הארץ, גרשום שוקן, היה חבר כנסת מטעם המפלגת הפרוגרסיבית, לא נשתנה מבחינה זו דבר בהארץ כלפי מפלגתנו'. ולכן, הוחלט 'לעשות מאמץ עליון, לגייס אמצעים ולהוציא עיתון יומי שיהיה בטאון שלנו'. ראו: משה קול, מאבקים ומפעלים, צ'ריקובר, תל אביב 1984, עמ' 79.

92 העיתון זמנים הוקם רק בשנת 1953.

93 בלובשטיין נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 168.

94 זיכרון דברים בין הוצאת מודיעין ובין 'מפעלי המפלגה הפרוגרסיבית, אפריל 1951, אב"ע, קופסה 13, תיק 100, מסמכים 093-096.

פעמים אחדות וניסחו זיכרון דברים שבו נקבעה הפרדה ברורה בין ההיבטים התוכניים של העיתונים ובין ההיבטים העסקיים-כלכליים של החברה המשותפת. כך נכתב בזיכרון הדברים: 'חוזי ההדפסה והדיוור [של בית הדפוס] ייעשו כדוגמת החוזים בין מודיעין להארץ או על המשמר, על בסיס מסחרי גרידא [...] אין כל נגיעה וזכות או חובה כל שהיא לגבי תוכן העיתונים'. העסקה לא יצאה בסופו של דבר אל הפועל, ולא ברור מדוע.

בינתיים, בספטמבר 1953, הקימה המפלגה הפרוגרסיבית את עיתון **זמנים**, וקרליבך מיהר להיפגש עם נציגי המפלגה, ישראל למדן, שכיהן כיו"ר הנהלת העיתון. השניים הסכימו לאחד את שני העיתונים במסגרת מוציא לאור משותף; עוד הוסכם כי **זמנים** יפעל כעיתון נפרד וייהנה מעצמאות מערכתית וכי **מעריב** לא יתערב בזמנים ובתכנון 'עד מכבש הדפוס', וזמנים לא יתערב בתהליכים 'אחרי מכבש הדפוס'. סוכם כי **מעריב** יספק את הנייר הדרוש להדפסת העיתון המפלגתי ויקבל את ההכנסות של **זמנים** מתפוצה וממודעות. בסופו של משא ומתן גם עסקה זו לא יצאה לפועל, מסיבה לא ידועה.⁹⁵ **זמנים** לא החזיק מעמד, וכעבור כשנתיים נסגר בשל קשיים כלכליים.⁹⁶

הון-שלטון-עיתון גרסת 1954: **מעריב** מציע לממשלה להוציא עיתון ממשלתי

בפברואר 1954 נדונו במשרדי הממשלה הצעות להוציא לאור שבועון ממשלתי, שיהיה מעין 'עיתון הסברה' שיספר לתושבי המדינה על פעולותיה של הממשלה, ולמעשה יפאר וישבח אותן. עורך **מעריב**, עזריאל קרליבך, ששמע על היוזמות הללו, ראה בהן הזדמנות לשיתוף פעולה בין העיתון לממשלה.

הוא החל בסדרת פגישות עם שרים. 'התכנית היא ליצור עיתון שיגיע שבוע-שבוע לידי כל אזרחי המדינה, על כל שכבותיהם ומפלגותיהם, וילווח אותם בכל ימי השבוע והחודש והשנה כולה', כתב לשר בלי תיק, זלמן ארן, שהיה אחראי על הטיפול בנושאי הסברה. 'מטרתו היא להמחיש לאזרחי המדינה את הישגיה ודאגותיה של המדינה, ולשתף ולשלב אותם בהם. העיתון צריך לאחד את השבטים והחוגים והמעמדות מסביב למשותף לכולם, ולהדריך לחיי אזרחות. הצורה והסגנון צריכים להיות פופולריים ביותר, ולהימנע מכל תעמולה ישירה'.⁹⁷

השר זלמן ארן הכניס בסוד העניין גם את בן-גוריון, שכבר פרש מראשות הממשלה. בן-גוריון אף שמע ישירות מקרליבך על הצורך 'להשביח את היחסים עם הציבור', בין השאר באמצעות עיתון ממשלתי שבו יפורסמו 'ידיעות על הנוצר בארץ'.⁹⁸

95 אע"ק, 14.12.1954, תיק 1, מסמכים 141-142.

96 תפוצת העיתון הגיעה לכ-3,500 עותקים. ראו: מסמך רקע על העיתונות, 19.1.1955, אמ"ע, תיק 132-13-2.

97 מכתב עזריאל קרליבך לזלמן ארן, 23.2.1954, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), תיק גל-6861/6.

98 מכתב ארן לבן-גוריון, 18.8.1954, אב"ג, חטיבת התכתבויות; מן, *המנהיג והתקשורת*, עמ' 209.

קרליבך הכין תכנית מפורטת להוצאתו של 'השבועון המצויר אשר יגיע לידי כל ישראל', ואף הציג תחשיבים כלכליים לצד רעיונות מערכתיים-תוכניים. כדי להבטיח לעיתון תפוצה רחבה הציג לחלקו ל-240,000 בעלי מקלטי הרדיו, דבר שעשוי היה להבטיח חשיפה לכמיליון בני אדם, שכן בכל בית התגוררו לפחות ארבע נפשות בממוצע.⁹⁹ אשר לעיתון ולתכנון ציין קרליבך כי אין לצפות שתהיה זו 'במה חופשית לווכחנות רעיונית ופוליטית, או ראי לתופעות השליליות בחיינו, או פורקן לביקורת נרגנת'. ארן דיווח לבן-גוריון כי שבועון השידור שיעניק למדינה כלי הסברתי עצום, ייקרא 'המדינה', ו'השם קובע את התוכן'.¹⁰⁰ השיחות והמגעים לא הניבו פרי והרעיונות נותרו נעולים במגרה, אם כי שנים אחדות לאחר מכן הוציאה הממשלה שבועון רדיו ששבק חיים כעבור כשנה.

מדוע 'חזיר' קרליבך אחרי הממשלה שאותה לא היסס לתקוף פעם אחר פעם מעל דפי עיתונו?¹⁰¹ יש לכך שלושה הסברים אפשריים: הראשון, קרליבך ביקש להרחיב את הבסיס העסקי של **מעריב** באמצעות חוזה שיניב לעיתון הכנסה גדולה, ואף יאפשר תעסוקה מלאה לבית הדפוס שאותו תכנן להקים; השני, קרליבך חשש שהרעיונות להוצאת עיתון ממשלתי יבשילו במקדם או במאוחר, וכי הפקת העיתון תופקד בידי גורם עסקי-תקשורתי מתחרה, ועל כן ביקש להקדים תרופה למכה; והשלישי, הוא קיווה שהוצאת השבועון הממשלתי תתרום להידוק הקשרים בין הממשלה ל**מעריב**, הידוק שפירושו, בין השאר, אספקה שוטפת של מידע בלעדי שיקנה לעיתון יתרונות על פני מתחריו ובראשם **ידיעות אחרונות**.

הון-שלטון-עיתון גרסת 1955: רכישת מכונת הדפוס של **מעריב**

המגעים עם הממשלה להוצאת העיתון הממשלתי לא היו האחרונים במסכת יחסי הון-שלטון-עיתון ש**מעריב** מילא בהם תפקיד מרכזי.

99 הצעה להפוך את שבועון 'קול ישראל' לביטאון עממי, א"מ, חטיבה 43, גל-6/6861; מן, שם.

100 מן, שם, עמ' 210.

101 קרליבך ביקר את ממשלת מפא"י ואת בן-גוריון ללא הרף. אמנם הוא תמך בדרך כלל בקו המדיני-ביטחוני של בן-גוריון, אך בשאר הנושאים, אלה שנוגעים לפוליטיקה ואלה שקשורים לחופש העיתונות, הוא לא היסס לבקר ולתקוף אותו. הוא הטיל דופי ביכולותיו של בן-גוריון לתפקד כמנהיג דמוקרטי, והעלה חשש שבן-גוריון מוביל את העם למשטר רודנות, 'למלחמת אחים אכזרית'. ראו: ר' איפכא מסתברא, 'התותח בבית המקדש', **ידיעות מעריב**, 25.6.1948, עמ' ב. בן-גוריון, 1950, לאחר שבן-גוריון הודיע על הליכה לבחירות, קרליבך קבע ש'התאוה לשלטון יחיד' של בן-גוריון היא הסיבה האמתית לבחירות האלה והיא שתוביל את ישראל, בסופו של דבר, לדיקטטורה. ראו: ד"ר עזריאל קרליבך, 'מטרת הבחירות היא - שלטון יחיד', **מעריב**, 24.7.1951, עמ' 2; ד"ר עזריאל קרליבך, 'שלטון יציב!', **מעריב**, 27.7.1951, עמ' 3. בן-גוריון מצדו לא נשאר חייב. הוא חש מהתחזקותו של קרליבך וחשב שצריך לחסל את עיתונו. ראו: מכתב בן-גוריון לש"ד ירושלמי, 28.1.1954, אב"ג, חטיבת התכתובות. לא פעם השמיע כלפיו דברים קשים, קרא לו 'הפכפך', כינה אותו 'המנוול הזה' וזלזל בכתבתו. ראו: ארכיון משה גורארי, הארכיון הציני המרכזי, A442/6; מרכז מפא"י,

כזכור, למעריב לא היה בית דפוס משלו והוא נזקק לשירותי הדפסה מבתי דפוס אחרים; כתוצאה מכך הואטה התפתחותו והתרחבותו של העיתון. אמנם הייתה לו מסדרה משוכללת¹⁰² שבה סודרו שורות הדפוס ועמודי העיתון, אך ההדפסה עצמה נעשתה מחוץ לבניין העיתון. אין פלא אפוא שהעיתון, ובראשו עזריאל קרליבך עשו מאמצים למצוא מכונת דפוס מתאימה. המכונה החדשה נועדה לייעל את הדפסת העיתון, לשפר את איכותו ולהגדיל את מהירות ההדפסה – וכן לשנות את תבניתו (הפורמט). תבנית הטבלואיד (tabloid) של מעריב – תבנית של עמודים קטנים – הייתה אופיינית לעיתוני ערב בארץ ובמדינות רבות בעולם, וקרליבך ביקש להחליפה בתבנית של יריעה רחבה – ברודשיט (broadsheet) – המאפיינת עיתוני בוקר. תבנית העמודים הגדולים נועדה לא רק לאפשר הכנסת חומר קריאה רב יותר לעיתון אלא גם להקרין על תדמיתו, שכן תבנית הטבלואיד הייתה אופיינית לעיתונים עממיים ופופולריים, ואילו היריעה הרחבה אפיינה עיתונים שנתפסו איכותיים.

ההצעה לשינוי הפורמט נתקלה בהתנגדותו של אחד מבעלי המניות של מעריב, שמואל חפץ, ובהתנגדותו של מנהל העיתון, זלמן לוינברג. השניים טענו כי אין זה הזמן המתאים להיכנס להשקעה גדולה ולרכוש מכונת דפוס יקרה, וכי פורמט קטן יאפשר לקנות מכונת דפוס חדשה זולה יותר.¹⁰³

קרליבך לא היה מוכן לוותר על רצונו לרכוש את מכונת הדפוס הגדולה והיקרה, אך מכיוון שלא היה לו הסכום הנדרש הוא פנה למנכ"ל משרד האוצר, פנחס ספיר, וביקש סיוע במימון רכישת המכונה. קרליבך לא ראה בקבלת מימון ממשרד האוצר בעיה עד שחבריו להנהלה ולמערכת העירוני לו והעמידו אותו במקומו. 'עסקה עם ספיר וחבריו מסוכנת, כי הכיוון שלהם הוא תמיד השתלטות [...] "מעריב" נהפך למכשיר רב כח, ואסור שמישהו ימשוך בחבל שיקשור מכשיר זה' קבע עובד בן-עמי, יו"ר מועצת המנהלים. הוא חשש מפני אבדן העצמאות של העיתון ואולי גם מפני התקרבות יתירה בין מעריב לספיר, איש מפא"י, שלא נמנה כידוע עם חברי מפלגתו של בן-עמי. 'אנו רוצים להפוך לגורם ראשון במעלה ולהיות מושלים בעולם המו"לים', הוסיף בן-עמי. לדבריו, מה שגרם להצלחת מעריב היה בין השאר עצמאות העיתון; אי-תלותו גרמה להערצת העיתון ולפחד מפניו, יחס שחיזק אותו. עוד אמר כי צריך לעשות הכול כדי שהעיתון 'ירם' את נושא המיכון בכוחות עצמו ללא טובות מאחרים.¹⁰⁴

13.8.1951, אב"ג, חטיבת פרוטוקולים, עמ' 21. עם זאת ידע בן-גוריון גם להחמיא לקרליבך, וכינה אותו 'העיתונאי המבריק וברוך הכישרון'. ראו: חיים כהן, ריאיון מתוך תחקיר לסדרה 'הכל אנשים', הטלוויזיה החינוכית, ירושלים, 18.11.1999; בן-גוריון למשה רון, 20.2.1956, ארכיון אגודת העיתונאים, קופסה 10, תיק 51א', מסמך 007.

102 דין וחשבון יושב ראש ההנהלה שהוגש לאספה הכללית השמינית של הוצאת מודיעין בע"מ, 4.1.1957, אב"ע, קופסה 22, תיק 218, מסמך 196.

103 בלובשטיין נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 228-230.

104 מעריב ישיבת הנהלה (ללא תאריך), אב"ע, קופסה 20, תיק 182, מסמכים 149 ו-150.

מאוחר יותר, ב-1956, הביע גם אריה דיסנצ'יק, שנבחר לעורך **מעריב** לאחר פטירתו של קרליבך, התנגדות ל'שידוך' עם ספיר – אז שר המסחר והתעשייה בממשלה השביעית: 'כל התקשרות עם גורם פוליטי בכלל ועם גורם פוליטי כמפא"י בפרט היא אבדון'.¹⁰⁵

ובחזרה לפרשת מכונת הדפוס – קרליבך לא ויתר כאמור והמשיך לחפש מכונת דפוס מתאימה לצרכי העיתון. המומחים ששלח לחוץ לארץ ללמוד את הנושא המליצו על שתי מכונות: האחת, המסוגלת להדפיס בשעה 100,000 עיתונים בני ארבעה עד שמונה עמודים בארבעה צבעים; והאחרת, מכונה להדפסת שבועון בן 8-16 עמודים. בעדיפות ראשונה המליצו על מכונה מתוצרת חברה שוויצרית, ובעדיפות שנייה – מכונה מתוצרת חברה גרמנית.¹⁰⁶

קרליבך העדיף את המכונה משווייץ, בעיקר בשל איכותה ובשל תנאי התשלום הנוחים.¹⁰⁷ על המכונה מגרמניה לא רצה לשמוע, בגלל התנגדותו החריפה לרכישת מוצרים משם.¹⁰⁸

אולם כל הניסיונות למצוא הסדרי מימון לרכישת המכונה לא עלו יפה, ולמרות הביקורת שנמתחה עליו מבית החליט קרליבך לחזור אל פנחס ספיר ולבקש ממנו הלוואה של כ-200,000 דולרים לארבע שנים. ספיר התנגד בנימוק שהמכונה משווייץ יקרה ואפשר לקנות מכונה זולה יותר בגרמניה. 'סירובו של השר להקציב דולרים לקניית מכונת דפוס שאפשר לקבל אותה בגרמניה – היה סירוב מוחלט וחד-משמעי', כתב קרליבך להנהלת העיתון.¹⁰⁹ הבעיה הייתה שרכישה בגרמניה חייבה להשתמש בכספי השילומים, ואין זה הוגן, הסביר ספיר, להשתמש בכספי השילומים לשם קניית מכונת דפוס. יש לזכור כי באותן שנים כל יבוא מחוץ לארץ היה כרוך באישורים ממשלתיים ובפרט בהקצבה של מטבע זר מקופת המדינה.

ואז אירע מה שנתפס בעיני רבים כבגידה, ואפילו כפולה: קניית מכונה מתוצרת גרמנית ועוד בכספי השילומים. האיש שלחם מעל דפי עיתונו נגד השילומים ונגד קשירת יחסים עם גרמניה וקומם עליו את המערכת הפוליטית;¹¹⁰ האיש שנשבע, שכף רגלו לא תדרוך עוד על אדמת גרמניה; האיש שסרב לקבל פיצויים מהגרמנים, לנסוע במכונת תוצרת גרמניה ולהכניס לביתו מוצרים ומכשירים שיוצרו בה¹¹¹ – האיש הזה טס ב-21 במאי

105 שם, מסמך 150.

106 מעריב, ישיבת הנהלה, 16.1.1956, שם, מסמך 149; יעקב סלומון לקרליבך, דוח טכני, 1.12.1955,

שם, מסמך 176; מכתב קרליבך לחברי הנהלת 'מודיעין', 24.1.1955, שם, מסמכים 152-153.

107 שם, מסמך 153.

108 ר' איפכא מסתברא, 'עמלק', **מעריב**, 5.10.1951, עמ' 3; וראו גם: עזריאל קרליבך, **ספר החורבן**, ספרית מעריב, תל אביב [חש"ד], עמ' 238-252.

109 מכתב קרליבך לחברי הנהלת 'מודיעין', 24.1.1955, אב"ע, קופסה 20, תיק 182, מסמך 153.

110 'השתגעתי, אל בלהה!', חרות, 11.1.1952, עמ' 2; דבר, 11.1.1952, עמ' 2; קרליבך, יומן אישי, 8.1.1952, 11.1.1952, 12.1.1952, 16.1.1952, אע"ק, מסמכים 007, 008, 009 ו-011 בהתאמה; עמוס נבו, ריאיון אישי עם משה מייזלס, 18.2.2007, תל אביב.

111 עמוס נבו, ריאיון אישי עם תקומה מאנדל-קרליבך, 30.1.2007, ירושלים.

1955 להמבורג לארבעה ימים,¹¹² ושב עם החלטה לרכוש את המכונה משם. ההתנגדות של חבריו לא הועילה. הוא חזר לספיר וניסה לשכנע אותו להסכים להקצות מכספי השילומים לרכישת המכונה. אחרי לחצים רבים, ומסיבות לא ידועות, נענה ספיר לבקשה ומעריב קיבל סכום של 180,000 דולרים לצורכי הקמת הדפוס.¹¹³

זו התבנית החדשה של „מעריב”
ממחר יגדל העתון ב-45 אחוז
יהיה גדול יותר מכל עתון אחר מסוגו במדינה
יודפס במכונה החדשה ביותר
והמשוכללת ביותר בארץ

גליון זה, שהוצג בחזית בית, בא להדגים את התבנית החדשה והמגדלת של „מעריב” – גדולה בארבעים וחמשה אחוז מן התבנית הקיימת במגזינים וזו יופיע עתידה הול המחר.
ההקדמות החדשה והגדולה לאחר שרכשנו מכונת הדפוס סיבובית (רשתית) חדשה ביותר ומשוכללת ביותר. הראשונה מסוגה בישראל. בה נפתחו אפשרויות טכניות נרחבות בהדפסת „מעריב”.

כספי השילומים חוללו מהפכה: 'מעריב מבשר לקוראיו', **מעריב**, תוספת מיוחדת, 30.10.1958, עמ' 1

קשרי הון-שלטון-עיתון נוסח 1955 הניבו את המימון הרצוי. **מעריב** רכש את המכונה המשוכללת, שינה את תבניתו מטבלואיד ליריעה רחבה, והעמיק את אחיזתו ומעמדו בשוק העיתונות הישראלי. אריה דיסנצ'יק הגדיר את המאורע 'מפנה', שתוצאותיו לא ישוערו בהתפתחות העיתונות העברית בכלל, ומהפכה ממש ב"מעריב".¹¹⁴ עובד בן-עמי כתב: 'מפנה מהפכני בתהליכי הייצור של מכונות הרוטציה בישראל'.¹¹⁵ אולם קרליבך עצמו לא זכה לראות את המכונה החדשה בפעולתה שכן היא הורכבה והחלה לפעול רק לאחר מותו (בשנת 1956).

בראשית שנות התשעים, אחרי שאיל העיתונות הבריטי רוברט מקסוול רכש את העיתון, הוחלט לשוב ולאמץ את התבנית הטבלואידית המשמשת את **מעריב** עד היום.

- 112 הדרכון האישי של קרליבך, אע"ק, תיק 1, מסמך 099.
- 113 קרליבך קיבל מכספי השילומים 180,000 דולרים לצורכי הדפוס. ראו: מעריב ישיבת הנהלה, אב"ע, קופסה 20, תיק 182, מסמך 148; מכתב קרליבך לחברי הנהלת 'מודיעין', 24.1.1955, שם, קופסה 20, תיק 182, מסמכים 152-153. בלובשטיין נבו, 'מקומו של ד"ר עזריאל קרליבך', עמ' 169-171.
- 114 אריה דיסנצ'יק, 'דף חדש', **מעריב**, 31.10.1958, עמ' 3.
- 115 דין וחשבון יושב ראש ההנהלה שהוגש לאסיפה הכללית השמינית של הוצאת מודיעין בע"מ, 4.1.1957, אב"ע, קופסה 22, תיק 218, מסמך 196. ראו גם: 'ממחר' – "מעריב" בתבנית מוגדלת', **מעריב**, 30.10.1958, עמ' 1.

סיכום

כל מחקר על העיתונות, מדגיש חוקר התקשורת הסקנדינבי הנס פרדריק דל,¹¹⁶ מאפשר לא רק להכיר את העיתונות של העבר, אלא גם להבין טוב יותר את העיתונות של ימינו. ואמנם מי שעוקב אחרי התפתחויות התקשורת הישראלית בראשית המאה ה-21 אינו יכול שלא לראות כבר בעשור הראשון לאחר הקמת המדינה את השורשים, ואולי אף את הניצנים, של יחסי תקשורת-שלטון שהיו כעבור שנים למושא חקירות משטריות.¹¹⁷

המחקר הזה מלמד כי קשרי הגומלין בין עיתונים פרטיים ('עיתון') שבבעלותם של אנשי עסקים ובשליטתם ('הון') ובין המערכת הפוליטית ('שלטון') אינם תופעה חדשה שנוולדה עקב חידושי הטכנולוגיה או בשל הגברת התחרות הכלכלית בין אמצעי התקשורת, כי אם תופעה שיסודותיה נטועים עוד בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה. כבר אז נהנו העיתונים המפלגתיים – ובעיקר אלה שהיו בבעלות מפלגות החברות בקואליציה ושותפות בשלטון – מתמיכה כלכלית, מאספקה סדירה של נייר, ממודעות ממשלתיות וכן ממידע. לעומתם נאלצו העיתונים הפרטיים לחזור על פתחי השלטון כדי ליהנות מסיוע כלכלי או ממידע. מידע הוא נכס חשוב לא רק כעבור קוראי העיתון המבקשים להיות מעודכנים בנעשה בסביבתם, אלא גם, ואולי אפילו בראש ובראשונה, כעבור בעלי העיתונים הפרטיים מסחריים בהיותו נושא ערך כלכלי. ככל שהעיתון יכול להציע לקוראיו מגוון רחב, עשיר ומדויק יותר של מידע, כך גוברים סיכויי לנצח בתחרות התפוצה מול מתחרי וכן להגדיל את הכנסותיו. הכנסות העיתון נובעות לא רק ישירות מתפוצתו אלא גם ובעיקר ממודעות, וככל שהתפוצה גדולה יותר כך ינותבו לעיתון מודעות רבות יותר, ומחירן אף יהיה גבוה מזה של עיתונים דלי תפוצה. מידע הוא אפוא משאב חיוני לעיתונים (בדיוק כמו נייר) אלא שהוא גם 'סחורה' שלעיתים יש לשלם תמורתה ב'מטבע' של פרסום אוהד או במקרים מסוימים בהימנעות מפרסום שלילי.

'יחסי הסחר' בין אמצעי תקשורת ובין פוליטיקאים זכו בסיקור נרחב בתקשורת בעשור השני של המאה ה-21. חשיפת המגעים בין פוליטיקאים לבעליהם של אמצעי תקשורת, מגעים שיש להם היבטים כלכליים מובהקים, עוררה אצל רבים געגועים לעיתונות של פעם'. האומנם הייתה עיתונות כזו? האם פרסום אוהד בתמורה ליחס אוהד מצד השלטון הוא תופעה חדשה? – ממצאי המחקר מוכיחים שלא.

Hans Fredric Dahl, 'The Uses of Media History', Keynote Address at the Media History Conference, London 1998

הדוגמה הבולטת לכך היא החקירה המשטרית המכונה 'תיק 2000', שהחלה בשנת 2017. החקירה עוסקת בשיחות שהתנהלו על פי החשד בין ראש הממשלה, בנימין נתניהו, למוציא לאור של ידיעות אחרונות, ארנון (נוני) מוזס, ותכליתן הייתה להטיל מגבלות שונות על העיתון **ישראל היום** בתמורה לסיקור אוהד **בידיעות אחרונות**. חקירה אחרת ('תיק 4000') עוסקת בחשד שחברת בזק נהנתה מיחס ממשלתי מועדף ומטובות הנאה כלכליות בתמורה לסיקור אוהד של ראש הממשלה באתר אינטרנט שהיה בבעלותה. עד לפרסום הדברים האלה, החקירות טרם הבשילו לכתבי אישום.

מכתב הנושא את הכותרת 'אישי' שכתב בחודש אוגוסט 1957 דובר ההסתדרות, לוי יצחק הירושלמי (שהיה קודם לכן דובר מפא"י), למזכיר המפלגה, גיורא יוספטל, מגלה כי אין חדש תחת השמש. במכתב זה מדווח הירושלמי על פגישתו עם הבעלים והעורך האחראי של **ידיעות אחרונות**, נח מוזס, שנערכה לבקשתו של מוזס. נושא הפגישה: 'היחסים בין המפלגה [מפא"י] לבין העיתון'. וכך דיווח הדובר למזכיר המפלגה:

נח מוזס טען כי בתקופה האחרונה מופלה עתונו לרעה – מבחינת קבלת אינפורמציה – מצד המפלגה ושליחיה במוסדות השונים. לדבריו, מבכרים חברי המזכירות (ובכללם מזכיר המפלגה), שרי הממשלה ונציגי המפלגה במוסדות השונים עתונים אחרים על פני **ידיעות אחרונות**. יתר על כן, גם כאשר כתבי **ידיעות אחרונות** פונים בשאלה אל איש-מפלגה – הם נתקלים בסירוב מוחלט ועקשני להשיב עליה, ולעתים התשובה הניתנת להם אינה עדינה ביותר. יחס זה הוא שגרם וגורם לכך שהעתון מצדו נוקט יחס בלתי-ידידותי כלפי המפלגה ושליחיה.

הירושלמי התלונן **שידיעות אחרונות** נוקט קו אנטי-מפא"י מובהק גם כאשר הוא מקבל 'ידיעות' אלו או אחרות, כפי שקיבלו עתונים אחרים'. הוא הוסיף ואמר שהעתון ניהל 'מסע השמצה' נגד משה שרת ו'פתח בהתקפה' נגד דוד בן-גוריון, ואף האשים כי כתבים של העיתון ואף מוזס עצמו הודיעו 'שיסדרו את מפא"י, אם זו לא תספק להם אינפורמציה'. עוד אמר הירושלמי כי גם בפרשת השביתה במפעל אתא¹¹⁸ 'איימו אנשי ידיעות אחרונות כי יזעזעו את מפא"י ויתקפו את ראשיה אם לא תימסר להם אינפורמציה'. מוזס, דיווח הירושלמי, הבהיר כי הוא מעוניין 'לשנות את הקו' שכן 'טובת העתון דורשת מאתנו לא לתקוף בצורה כזאת את מפא"י' והוסיף כי 'הדבר תלוי במפא"י – באיזו מידה תמסור לנו אינפורמציה ותשנה את יחסה כלפינו'. מוזס הוסיף ש'הוא מוכן ללכת לקראת מפא"י ולהיפגש במחצית הדרך, בתנאי שגם מפא"י תהיה מוכנה ללכת לקראתו'.¹¹⁹

האומנם שינתה המפלגה את יחסה לעיתון? האומנם שינה העיתון את יחסו למפלגה, ולראשיתה? האומנם נפגשו השניים 'במחצית הדרך'? – השאלות הללו, והתשובות עליהן, חורגות מהמאמר הזה ומצדיקות מחקר ועיון נפרדים.

המחקר הזה מעלה את השאלה מדוע קיימו עיתונים פרטיים מסחריים יחסי שותפות עסקיים למחצה, או ניהלו מגעים לפיתוח יחסים שכאלה, עם מפלגות פוליטיות שאף לא היו קרובות לראשי עיתונים אלה קרבה אידיאולוגית.¹²⁰ ממצאיו מלמדים כי הגורמים

118 הכוונה לשביתה הגדולה שהוכרזה באותה שנה במפעל הטקסטיל. ראו לעניין זה בין השאר: 'שביתה' 'אתא' 'ליומה השלישי', **מעריב**, 12.5.1957, עמ' 4; 'שביתה כללית בבית-חרושת 'אתא'', **קול העם**, 12.5.1957, עמ' 4.

119 מכתב לוי יצחק הירושלמי לגיורא יוספטל, 1.8.1957, אמ"ע, 142-1956-932-2.

120 לדוגמה, העורך הראשי של **ידיעות אחרונות**, הרצל רוזנבלום שהיה מחותמי מגילת העצמאות, היה פעיל בתנועה הרוויזיוניסטית והיו בעיתון עוד כמה כותבים בכירים שהיו מזוהים עם הימין, ובהם אביעזר גולן ואלהיה עמיקם. קרליבך היה חבר אצ"ל (כינויו היה 'נורטון'. ראו: גרשון ועליזה ריבלין,

לצמיחת אימפריות תקשורת שתוארו לעיל – מנהיגות חזקה המבקשת להגביר את כוחה וניצול הזדמנויות לרכישת נכסים אסטרטגיים שגם המתחרים לוטשים (או עשויים ללוטש) אליהם עין¹²¹ – אלה עשויים להסביר גם את העומד בשורש היחסים שנבחנו כאן. כפי שראינו, כאשר לשיקול הכלכלי הדומיננטי מצטרפות אמביציה ואמוציות – האידיאולוגיה נדחקת הצדה.

כיצד עשויים היו להגיב עובדי העיתון שלא היו בסוד קשרי הגומלין הפוליטיים-כלכליים? האם היו נכונים לוותר על העצמאות ועל תחושת השליחות העיתונאית כאשר מדובר בצנזורה פנימית המופעלת בהוראה מגבוה מטעם הבעלים של העיתון? מתברר כי צנזורה פנימית של הבעלים ‘נתפסה’, בדרך כלל, כמהלך טקטי שנועד לבסס את היציבות הכלכלית, כדי לאפשר לארגון התקשורת לפעול בעתיד אך ורק לפי שיקולים מקצועיים. הבעלים נתפסו אפוא כמי שרוצים את טובת הארגון, ולא כמי שיש לראותו כ‘אויב מבפנים’.¹²² יתרה מזאת, אנשי התקשורת ראו את תפקידם העיקרי לשמש כ‘כלב השמירה של הדמוקרטיה’ – כלומר לפקח על השלטון ועל פעולותיו – ‘והנכונות להיכנע לצנזורה הכלכלית הפנימית, אף שלא הוגדרה ככזו, נתפסה על ידם כויתור מחויב, כדי לאפשר להם למלא את שליחותם החברתית’.¹²³

כל המקרים שתוארו במאמר זה, חושפים רק את הרובד העליון של יחסי הון-שלטון-עיתון בשנותיה הראשונות של המדינה. הם מלמדים על הצורך בעריכת מחקרים נוספים, איכותניים וכמותיים גם יחד, במטרה לחשוף רבדים נוספים של קשרי גומלין אלה ולבדוק אם העיתונים אכן העניקו את התמורה החשובה היחידה שהייתה בידיהם להציע: סיקור אוהד, או בלשון ימינו – ‘איתרוג’.

זר לא יבין: ספר הכינויים, המרכז לתולדות כוח המגן ע"ש ישראל גלילי ומערכות, תל אביב 1988, עמ' 307, ובין חברי ‘הצמרת’ במעריב בלטו ותיקי התנועה הרוויזיוניסטית, אריה דיסנצ'ק ושלום רוזנפלד.

121 Picard, ‘The Rise and Fall’, p. 40

122 Moshe Negbi, *The Enemy Within: The Effect of ‘Private Censorship’ on Press Freedom and How to Confront it — an Israeli Perspective* (Discussion Paper D-35), Harvard University Press, Cambridge, MA 1998

123 לימור ונוסק, ‘הצנזורה של “היד הנעלמה”’, עמ' 102.

דוד בן-גוריון ויצחק בן-צבי: התבוננות משווה בדפוסי מנהיגותם

אביבה חלמיש

יצחק בן-צבי (שימשלביץ שמו הקודם) ודוד בן-גוריון (עד 1910 - גרין) נפגשו לראשונה בשנת 1907 בארץ ישראל. בן-צבי עלה לארץ זה מקרוב, ובן-גוריון חי בה כבר כשנה. לפני עלייתו היה בן-גוריון, יליד 1886, פעיל במפלגת פועלי ציון בעיירת הולדתו פלונסק, ואף נשלח על ידי מרכז המפלגה בוורשה למלא שליחויות שונות במחוזות סמוכים. בחוגים שבהם פעל הוא נחשב נואם מבריק וכמי שניחן בחוש צדק מפותח ובכושר ארגוני.¹ אך בהגיעו לארץ, בשנת 1906, הוא לא היה מוכר כלל לחברי המפלגה המקומיים, והיה עליו לפלס בכוחות עצמו את דרכו לחוג מקבלי ההחלטות במפלגה. הביוגרפיה של בן-צבי, יליד 1884, לפני עלייתו, עשירה יותר. בשנת 1903 הוא ייסד חוג של פועלים יהודים בפולטובה שבאוקראינה, והיה ממארגני ההגנה העצמית של היהודים בעיר לאחר פרעות קשינב שאירעו באותה שנה. בשנת 1904 הוא ערך ביקור בארץ ישראל. בניצוחו של דב בר בורוכוב פעל להקמת מפלגת פועלי ציון ברוסיה, השתתף בוועידת הייסוד שלה בפולטובה ב-1906 והיה חבר הוועד המרכזי של המפלגה.² כשעלה לארץ ישראל ב-1907 הוא נחשב לשליח חצי רשמי של המפלגה, ואת ראשו עיטרה הילת היותו חברו של בורוכוב, המייסד והאידאולוג של המפלגה.

* ראשיתו של המאמר בהרצאה 'בן-צבי ובן-גוריון: מסלולי חייהם ודפוסי מנהיגותם', שנשאתי ביד יצחק בן-צבי בירושלים ב-18.4.2013, ביום עיון שנערך במלאת חמישים שנה לפטירתו של יצחק בן-צבי. גרסה מקוצרת של הדברים השמעתי בכנס השנתי השלישים של האגודה ללימודי ישראל (Association for Israel Studies) במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות בקריית שדה בוקר, ביוני 2014, בכותרת: 'Ben-Gurion and Ben-Zvi: A Comparative Leadership Analysis'. אני אסירת תודה לד"ר מיכאל פייגה ז"ל, ותבל"א ד"ר פולה קבלו, שדרכנו אותי לעבד את ההרצאה למאמר. סדר הופעת שמות האישים בכל אחת מן ההרצאות נקבע על פי האכסניה שבה היא הושמעה. בכותרת המאמר הזה דבקתי בכלל של רישום לפי סדר הא"ב.

- 1 מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, א, עם עובד, תל אביב 1975, עמ' 41. על פעילותו של בן-גוריון לפני עלייתו, ראו: שבת טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, א, שוקן, ירושלים ותל אביב 1976, עמ' 29-78. ארבעת כרכי הביוגרפיה של בן-גוריון מאת טבת הם המקור הנרחב ביותר לסיפור חייו עד שנת 1946.
- 2 חגי צורף ויממה רוזנטל (עורכים), יצחק בן-צבי הנשיא השני: מבחר תעודות מפרקי חייו, (1884-1963), ארכיון המדינה, ירושלים 1998, עמ' ח.

בראשית דרכם המשותפת, מוסכם היה על הכול שבן-צבי הוא הבכיר מבין השניים. למן פגישתם הראשונה ועד שנסעו יחד לאמריקה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, הבכורה הייתה שלו בכל התחומים: מילוי תפקידים מרכזיים במפלגה, ייצוגה בכינוסים בחו"ל וייסודם של ארגוני שמירה. כשנפטר בשנת 1963, היה בן-צבי נשיא המדינה, תפקיד רם מעלה ורב יוקרה, אך בעיקרו סמלי; בן-גוריון היה אז ראש הממשלה ושר הביטחון, משמע הוא ניצב בראש הפירמידה של המנהיגות הלאומית. במהלך 56 השנים מאז פגישתם הראשונה ועד פטירתו של בן-צבי היו מסלולי חייהם של השניים שלובים זה בזה, נעו במקביל זה לזה, הצטלבו זה בזה, התרחקו זה מזה, אך מעולם לא התנגשו זה בזה. המאמר מציע התבוננות משווה במשעולי חייהם ובדפוסי מנהיגותם של השניים, ומנסה לענות על השאלה מתי, כיצד ומדוע חל השינוי בהיררכיה המנהיגותית שהביא לעלייתו של בן-גוריון לראש הסולם המפלגתי והלאומי (מפלגת אחדות העבודה, מפא"י, ההסתדרות הכללית, היישוב, ההסתדרות הציונית ומדינת ישראל). המהלך במאמר הוא כפול: סיפורם של שני האישים מוסבר באמצעות תופעות אחרות בתולדות היישוב, ובה בעת מקצת מן התובנות וההבחנות העוליות מן ההשוואה שמבקש המאמר לעשות הן רלוונטיות ותקפות לתופעות נוספות בתולדות היישוב והמדינה ולדגמי המנהיגות שהתפתחו בהם במחצית הראשונה של המאה ה-20.

דרכים מקבילות, מצטלבות ומתפצלות, 1907-1963

בשלהי שנת 1954, במלאת לבן-צבי שבעים שנה, והוא אז נשיא המדינה, שלח לו בן-גוריון (שהיה אז בפסק זמן מתפקידיו בממשלה) מכתב ברכה, ובו ציין את התחנות שעברו ביחד מאז נפגשו לראשונה בפסח תרס"ז: טיפוח הניצנים הראשונים של התנועה (פועלי ציון), הנחת יסודות לספרות עברית סוציאליסטית, לימודים בתורכיה, גירוש מן הארץ בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ייסוד תנועת החלוץ באמריקה, הוצאתו לאור של הספר 'זכור',³ חיבור הספר 'הרציני' הראשון ביידיש על ארץ ישראל,⁴ הקמת הגדוד העברי (האמריקני), ייסוד אחדות העבודה, בניין ההסתדרות, גיבוש האוטונומיה של היישוב, טיפוח ההגנה, ההכנות להקמת המדינה ובניינה מאז נוסדה.⁵ מרשימה זו עולה שבראשית דרכם הציבורית עברו השניים יחדיו בתחנות רבות וסמוכות זו לזו בזמן, ואילו בהמשך, לאחר הקמת ההסתדרות וביסוסה, הגדרת התחנות המשותפות היא יותר כללית והן מרוחקות זו מזו בזמן.

3 [יעקב זרבל, י' צחק] בן צבי וא' לכסנדר] חאשין [עורכים], 'זכור: צום אנדענקען פון די געפאלענע וועכטער און ארבייטער אין ארץ ישראל, ניו יורק תרע"ו.

4 ד' בן-גוריון ו' בן-צבי, 'ארץ ישראל אין פארגאנגענהייט און געגענווארט: געאגראפיע, באפעלקערונג, לאנדווירטשאפט, האנדעל און אינדוסטריע, פועלי-ציון פאלעסטינא קאמיטעט, ניו יורק תרס"ח. הייתה זו, ככל הנראה, יזמתו של בן-גוריון.

5 צורף ורוזנטל (עורכים), 'בן-צבי: הנשיא השני, עמ' ז.

בן־צבי הגיע לארץ לאחר שנוסד הסניף המקומי של מפלגת פועלי ציון, אירוע שבו מילא בן־גוריון תפקיד מוביל. בסוכות תרס"ז (שלהי 1906) השתתף בן־גוריון בוועידה הראשונה של המפלגה בארץ ישראל, שהתקיימה ביפו, ונבחר לוועד המרכזי של המפלגה (שמנה חמישה חברים). כחבר ועדת הניסוח של מצע המפלגה הוא השתתף בניסוח 'הפלטפורמה של רמלה'. במושב השני של ועידת המפלגה, שהתכנס ביפו בראשית 1907, עלה בידיו להביא להוספת הסעיף הזה למצעה: 'המפלגה שואפת לעצמאות מדינית לעם היהודי בארץ הזאת'. באותה התכנסות הוא נבחר (יחד עם ישראל שוחט) לוועד המרכזי של המפלגה, אך כעבור זמן קצר התפרק הוועד. או אז הגיע בן־צבי, שמכוח אישיותו והילת היותו תלמידו ומקורבו של בורוכוב נעשה עד מהרה לאדם המרכזי במפלגה.⁶

מיד לאחר בואו של בן־צבי לארץ, התגלעו חילוקי דעות בינו לבן־גוריון בכמה עניינים שעמדו אז על הפרק. בוועידה השנייה של פועלי ציון בארץ ישראל (18-20 במאי 1907) התייצב בן־צבי נגד המגמה של מה שנחשב 'הימין' במפלגה, בראשות בן־גוריון, להתאים את התכנית הרעיונית של המפלגה למציאות בארץ ולהתרחק מן הדוגמות של מפלגת האם ברוסיה, שעוצבו במציאות שונה. ברוח זו הייתה מחלוקת בין השניים גם בשאלת השפה. בן־צבי דגל בהוצאת ביטאון המפלגה ביידיש, מתוך תפיסה שהמפלגה אמורה להיות תנועה מעמדית של עולים ממזרח אירופה ואל לה להסתמך רק על אנשי היישוב בארץ ישראל. בן־גוריון ראה בתנועה שבן־צבי תיאר תנועה של מהגרים שהגיעו לארץ ממניעים כלכליים, נטולי שאיפה לתמורה רוחנית. הוועידה השנייה של המפלגה החליטה להוציא לאור את העיתון ביידיש, אולם לאחר שני גיליונות שינתה הוועידה השלישית (בשלהי 1907) את ההחלטה. היה זה בניגוד לעמדתו של בן־צבי, שטען שרוב החברים לא יוכלו לקרוא אותו בעברית וכי יש לדבוק ביידיש גם כדי לשמור על קשר עם חברי המפלגה בחו"ל. שינוי שפת העיתון של המפלגה היה אות להתחזקות מעמדו של בן־גוריון לעומת זה של בן־צבי, אך עדיין לא היה בו כדי להעיד על תמורה בהייררכיה ביניהם.⁷

אדרבה, בתוך זמן קצר תפס בן־צבי את מקומו של בן־גוריון במילוי תפקידים אחדים, צורך לוועד המרכזי של פועלי ציון בארץ ישראל והיה למנהיגה הבכיר של המפלגה, כשהוא דוחק למעשה את בן־גוריון הצידה. בכתיבה על אודות העלייה השנייה ועל תולדותיהם של שני האישים באותה תקופה מתואר השינוי שחל במעמדו של בן־גוריון לאחר עלייתו של בן־צבי כמעט כמהלך של הדחה מהמעמד שכבר כבש לעצמו.⁸ כשהתכנסה הוועידה השישית של פועלי ציון בפסח תר"ע (אפריל 1910), היה בן־צבי המנהיג הבולט והמוכר ברבים של המפלגה, ולצד תפקידיו המרכזיים במפלגה בארץ נשלח לייצג אותה בקונגרסים

6 ישראל קולת, 'דוד בן־גוריון', בתוך: זאב צחור (עורך), העלייה השנייה: אישים, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 54.

7 שם, עמ' 54-55.

8 מתתיהו מינץ, 'יצחק בן־צבי', בתוך: זאב צחור (עורך), העלייה השנייה: אישים, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1997, עמ' 84.

ציוניים ובכנסים ובוועידות בחו"ל. הגיעו הדברים לידי כך, ששנה לאחר מכן, בוועידה השביעית של פועלי ציון (פסח 1911), מחו דוברים רבים נגד ריכוז הפעילות של המפלגה ועבודת המערכת של ביטאונה בידי אדם אחד – בן-צבי, ולבקשתו הוא לא נכלל בוועד המרכזי החדש שנבחר בוועידה זו (ובראשו הוצב יעקב זרובבל).

בן-צבי מילא תפקיד מרכזי בהקמת התארגנויות מעין צבאיות, ראשונות מסוגן, בארץ ישראל: תחילה הארגון החשאי בר גיורא, שנוסד ב-1907 בדירתו בִּיפו⁹, ולאחר מכן ארגון השומר רב-היוקרה, שנוסד בפסח 1909 בסג'רה.¹⁰ בן-צבי לא הזמין את בן-גוריון להצטרף לשני ארגונים אלה. בן-גוריון נפגע מאוד ונותרה בו תחושת מרירות שליוותה אותו עד סוף ימיו.¹¹

בשנת 1908 עבר בן-צבי לירושלים, לאחר שבעקבות קטטה בין צעירים יהודים וערבים בִּיפו, באמצע חודש פברואר, הוחלט (ב-21 באפריל 1908) להעביר את מרכז המפלגה לירושלים, ועל בן-צבי הוטלה המשימה להקימו שם מחדש. בחלוף כשנתיים הוא הזמין את בן-גוריון להצטרף למעגל הפנימי של המפלגה וגם לשמש חבר במערכת ביטאונה, האחדות. שם, בירושלים, נוצרו יחסי רעות בין השניים, ולמעשה הייתה זו שלישייה: שני 'הבנים', כפי שנהגו לקרוא להם, ורחל ינאית, שנשאה חן בעיני שניהם. בן-צבי וינאית באו בברית הנישואין בשנת 1918.

בראשית אוגוסט 1911 יצאו בן-צבי ובן-גוריון יחדיו לווינה לייצג את פועלי ציון הארץ-ישראלית בוועידה השלישית של הברית העולמית של המפלגה. מסלולם המשותף כלל גם לימודי משפטים: בן-גוריון החל את לימודיו בסלוניקי ולאחר זמן מה חבר לבן-צבי שלמד מלכתחילה בקונסטנטינופול (קושטא). באותו שלב ראה בן-גוריון בבן-צבי מתחרה ששימש לו 'נקודת השוואה': כשלמד בסלוניקי ובקושטא, נהג להתפאר במכתביו על הצלחותיו והיה מדווח על ציוניו המעולים ומשווה אותם עם הציונים הנמוכים יותר של בן-צבי (ושל ישראל שוחט).¹² בעת שהיו בחופשה בארץ פרצה מלחמת העולם הראשונה וקטעה את לימודיהם; הם נותרו בארץ.

באמצע פברואר 1915 עצרו את השניים השלטונות העות'מאניים, האשימו אותם בחברות באגודה סודית וגזרו עליהם גירוש מן הארץ ומכל תחומי האימפריה. זמן קצר

9 על הקמת הארגון 'בר-גיורא' וחלקו של בן-צבי בה, ראו: יעקב גולדשטיין, 'ההתנגדות, השמירה וארגוני "בר-גיורא" ו"השומר" בעלייה השנייה', בתוך: ישראל ברטל (עורך), **העלייה השנייה: מחקרים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1997, עמ' 445-450.

10 על מעמדו של בן-צבי בארגון השומר עד יציאתו מן הארץ ב-1915, ראו: שם, עמ' 474.

11 יחיעם ויץ, 'אל הפנטזיה ובחזרה: מדוע החליט בן-גוריון לדרת לשדה-בוקר?', **עיונים בתקומת ישראל**, 8 (1998), עמ' 311; טבת, **קנאת דוד**, א, עמ' 133 ו-142. על הדרתו של בן-גוריון מארגון בר-גיורא ומארגון השומר ראו: קולת, 'בן-גוריון', עמ' 55. על פרשות בר-גיורא והשומר כתב גם תום שגב, **מדינה בכל מחיר: סיפור חייו של דוד בן-גוריון**, כתר, בן שמש 2018, עמ' 101. הספר ראה אור בשלבי הליטוש הסופי של מאמרי.

12 בר-זוהר, **בן-גוריון**, א, עמ' 130.

לפני פסח (תרע"ה) יצאו למצרים בדרכם לאמריקה. הם הגיעו לניו יורק, ביחד, בערב חג שבועות (17 במאי 1915). באמריקה הם שיתפו פעולה בכתיבת חומרים תנועתיים, ובהם החוברת החלוצי – תפקידי ברגע זה, ויצאו למסעות של הרצאות ופגישות ברחבי היבשת, לעתים יחד ולעתים בנפרד.

במאי 1916 ראה אור באמריקה הספר יזכור לחללי ארגון השומר, ביידיש.¹³ בן-צבי היה אחד מעורכי הספר (יחד עם יעקב זרובבל ואלכסנדר חשין); מאמרו של בן-גוריון חתם אותו. לקראת סוף השנה יצאה מהדורה שנייה של הספר.¹⁴ הפעם היו העורכים חשין ובן-גוריון; שמותיהם של זרובבל ובן-צבי הושמטו משער הספר (אך הם הוזכרו במבוא), ומאמרו של בן-גוריון הוזז קדימה. בן-צבי חש עלבון צורב מאי-שיתופו בהכנת המהדורה השנייה ומהשמטת שמו משער הספר. בן-גוריון טען שלהבדיל ממנו, בן-צבי, זרובבל וחשין, עורכי המהדורה הראשונה, כלל לא היו שומרים. אפשר לפרש זאת כתגובה מאוחרת על אי-צירופו לארגון השומר, אף שבעת הקמתו הוא מילא תפקידי שמירה בסג'רה, בעוד בן-צבי, שהיה מראשי הארגון, מעולם לא עסק בשמירה. עד מהרה יושרו ההדורים בין השניים והם חזרו לשותף פעולה ונטלו על עצמם במשותף את המשימה לחבר ספר נוסף, ארץ-ישראל בעבר ובהווה, ביידיש.¹⁵ אבל פרשת המהדורה השנייה של ספר יזכור הותירה משקעים בלבו של בן-צבי, בדומה להרגשה שהותירה ההדרה מהשומר בבן-גוריון.

בראשית 1918 הצטרפו השניים לוועד המכין לענייני הגדוד העברי בניו יורק, וכשצלחו המאמצים נשלח בן-צבי לאימונים בקנדה. בן-גוריון הצטרף אליו לאחר זמן קצר. גם לבריטניה, בדרך מצריימה, הגיע בן-צבי לפני בן-גוריון, אולם לפורט סעיד הם הגיעו יחדיו (ב-28 באוגוסט). במצרים רכש בן-גוריון ידידים חדשים, ממטנדבי הגדוד הארץ-ישראלי, שצעדו אתו ולצדו בדרכו הפוליטית עד מותם: ברל כצנלסון ושמאל יבנאלי. בינו ובין רעיו אלה התפתחו קשרי ידידות שהתממשו בעיקר בשדה הפוליטי (אם כי לקשר של בן-גוריון עם כצנלסון היה גם נופך נפשי, והוא נהג לציין שהוא ראה בו את החבר היחיד האמתי שהיה לו). ליחסיו עם בן-צבי, לעומת זאת, היה, ונותר, אופי של רעות נעורים, שעם הזמן ניטל ממנה ההיבט הפוליטי, או למזער – היבט זה לא היה דומיננטי בה. מנקודת זמן כלשהי ראה בן-גוריון בבן-צבי ידיד נעורים ולא שותף פוליטי; בן-צבי מצדו, שהיה איש רעים, לא היה זקוק לבן-גוריון כחבר, אך ציפה לשותפות פוליטית אתו, וליתר דיוק – להמשכה של זו שהם קיימו עד נקודת זמן מסוימת.

13 ראו לעיל הערה 3.

14 [אלכסנדר] חשין ו[וד] בן-גוריון [עורכים], יזכור: צום אנדענקען די געפאלענע וועכטער און ארבייטער אין ארץ ישראל, פועלי ציון פאלעסטינא קאמיטעט, ניו יורק תרע"ז. ראו גם: יונתן פרנקל, 'ספר "היזכור" משנת 1911 – הערה על מיתוסים לאומיים בתקופת העלייה השנייה', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 67-96.

15 ראו לעיל הערה 4; שגב, מדינה, עמ' 134-135. המהדורה העברית של הספר, ארץ-ישראל בעבר ובהווה, ראתה אור בהוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים תש"ם (1979).

עם תום מלחמת העולם הראשונה נפתחה תקופה חדשה בתולדות הארץ, התנועה הציונית, היישוב ומפלגת פועלי ציון, וגם בחייהם של שני גיבורי המאמר. מפלגתם התאחדה תוך זמן קצר עם הבלתי מפלגתיים ויחד הם ייסדו מפלגה חדשה – אחדות העבודה. על האבניים של הקמתה ישבו בן-גוריון וכצנלסון, ואף שגם בן-צבי השתתף בוועדה להכנת האיחוד בין פועלי ציון לבלתי מפלגתיים (וכן גם דוד רמז ויבנאלי), היו בן-גוריון וכצנלסון הדמויות הבולטות בה. משהוקמה המפלגה החדשה ניצב בן-גוריון בעמדת ההובלה, ואילו בן-צבי, שהשתייך עדיין למעגל הפנימי, חדל להיות גורם מוביל. עם זאת הוא הוסיף ליהנות ממעמד ייצוגי מכובד, ויש אולי סמליות בכך שבוועידה האחרונה של פועלי ציון בארץ ישראל ערב הקמת אחדות העבודה, נשא הוא את הנאום המרכזי בישיבת הפתיחה (21 בספטמבר 1919).

המהלך הארגוני הבא של מפלגות הפועלים היה הקמת ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל. בוועידת היסוד, שהתקיימה בחיפה בשלהי 1920, לא נכח בן-גוריון (הוא היה אז בלונדון). בן-צבי שימש יושב ראש הוועדה המתמדת, נבחר לוועד הפועל ובשנה הראשונה לקיומה של ההסתדרות ניהל, למעשה, את ענייניה לצדם של רמז ודוד זכאי. בהמשך העשור היה זה בן-גוריון שמילא תפקידים מרכזיים בהסתדרות, והוא עשה אותה ואת אחדות העבודה (ומ־1930: מפא"י) לבסיסי הכוח הפוליטי שלו. בן-צבי העביר את מרכז הכובד של פעילותו למוסדות היישוב ('כנסת ישראל'), אספת הנבחרים והוועד הלאומי, ולעיריית ירושלים. בסוף 1920 הוא נבחר להנהלת הוועד הלאומי ולסגן היושב ראש שלה, ואחר כך, עם דוד ילין ויעקב טהון, לנשיאות הוועד הלאומי. ב־1929 היה בן-צבי מחליפו של דוד ילין כיושב ראש הוועד, ובתקופת אספת הנבחרים הרביעית (נבחרה ב־1944) הוא היה נשיא הוועד הלאומי. ב־1927 הוא נבחר למועצת עיריית ירושלים. בן-גוריון השקיע את כל זמנו ומרצו בפעילות פוליטית. בן-צבי פרסם, לצד פעילותו הציבורית, החל בראשית שנות העשרים, מאמרים על עתיקות ארץ ישראל ועל תולדות היישוב היהודי בה. מאוחר יותר אף פרסם ספרים בנושאים אלה, ובשלהי העשור החל לייחד זמן לחקר השבתאות.¹⁶

באחדות העבודה היה מעמדו של בן-צבי פחות מרכזי מזה שהיה בפועלי ציון ומזה של בן-גוריון. עם זאת, הוא עדיין נמנה עם ראשיה במחצית הראשונה של שנות העשרים. בוועידות המפלגה בדצמבר 1922 ובמאי 1924 הוא נבחר לנשיאותן ונשא נאומים מדיניים. פיחות נוסף במעמדו של בן-צבי, באופן מוחלט ויחסי לבן-גוריון, חל עם הקמת מפא"י בראשית שנת 1930. בתמונה מוועידת היסוד נראה בן-גוריון יושב במרכז שולחן הנשיאות; לא ברור היכן ניצב אז בן-צבי, ובכיתוב לתמונה שמו אינו מוזכר. ירידת מעמדו של בן-צבי התבטאה גם בכך, שהוא, שייצג את מפלגתו בקונגרסים ציוניים לפני מלחמת העולם הראשונה, לא השתתף בקונגרסים הציוניים המכריעים

16 בעניין אחרון זה ראו: יעקב ברנאי, 'יצחק בן-צבי וזלמן שזר בחקר השבתאות', עיונים בתקומת ישראל, 25 (2015), עמ' 240–269.

בין מלחמות העולם. ב־1929, כאשר חבריו נסעו לקונגרס ה־16, שבו הוחלט על הקמת הסוכנות היהודית המורחבת, הוא נשאר בארץ בתוקף היותו חבר נשיאות הוועד הלאומי, וכיהן בוועדה שטיפלה בענייני ההנהלה הציונית בירושלים בזמן הקונגרס. ב־1931, כשנערך הקונגרס הציוני ה־17, שבו נדחתה ההצעה של הרוויזיוניסטים להכריז ברבים על 'המטרה הסופית' של התנועה הציונית (מדינה יהודית משני עברי הירדן), שוב נשאר בן־צבי בירושלים, וחלקו בהכרעה ההיסטורית ההיא הסתכם בשיגור מברק המאשר את הערכתם של אליהו גולומב וסעדיה שושני שהכרזות קיצוניות עלולות לגרום להתפרצות מחודשת של מאורעות דמים, בשעה שאפשרויות ההגנה של היישוב מוגבלות.¹⁷ הוא גם לא השתתף בקונגרס הציוני העשרים ב־1937, שבו נדונה הצעת החלוקה של ועדת פיל,¹⁸ ונבצר ממנו להשתתף בוועד הפועל הציוני בלונדון, במאוס 1938.¹⁹

בעוד מעמדו של בן־צבי במוסדות המפלגה, ההסתדרות הכללית וההסתדרות הציונית, הלך ונחלש, זה של בן־גוריון הלך והתחזק. ב־1933 הוא נבחר להנהלה הציונית (ולהנהלת הסוכנות היהודית, שלצורך הדיון הנוכחי הן היינו הן) ומ־1935 כיהן כיושב ראש שלה, והיה למעשה ראש הממשלה של המדינה שבדרך. מאז ועד התפטרותו מתפקיד ראש הממשלה ב־1963 הוא היה המנהיג בה"א הידיעה של היישוב, של ההסתדרות הציונית ושל מדינת ישראל (למעט תקופה קצרה, ובאופן חלקי, בשנים 1954-1955). הוא ניצב ליד הגה ההנהגה בכל הצמתים של ההכרעות הלאומיות הגורליות והטביע עליהן חותם משמעותי. ואילו בן־צבי החל להשתתף בישיבות הנהלת הסוכנות היהודית רק ב־1937 כנציג הוועד הלאומי במעמד של משקיף ללא זכות הצבעה.

בתקופת מלחמת העולם השנייה הייתה פעילותו של בן־צבי מינורית. הוא לא נמנה עם מעצבי המדיניות הציונית וגם לא עם אלה שהציגו את עמדות ההנהגה לפני הציבור הרחב. הגוף שבראשו עמד, הוועד הלאומי, איבד מחשיבותו לאחר שנשיאו, פנחס רוטנברג, פרש מתפקידו באוגוסט 1940. באותן שנים פעל בן־גוריון בארץ, בבריטניה ובארצות הברית לקראת כינונה של מדינה יהודית בארץ ישראל לאחר המלחמה. זה היה אופי הפעילות של כל אחד מהם גם במאבק בבריטים ובזירה הבין־לאומית בין סיום מלחמת העולם השנייה להקמת המדינה.

בעת הקמת המדינה היה בן־גוריון יושב ראש מנהלת העם, שהייתה לממשלה הזמנית, ובן־צבי היה חבר מועצת העם, שהייתה למועצת המדינה הזמנית. ב־14 במאי 1948,

17 זאב צחור, 'המאבק על הנהגת התנועה הציונית, 1929-1935', בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים) תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה: קובץ מאמרים, שי לשמואל אטינגר, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 268-276.

18 במכתב לווייצמן, מ־27.7.1937, כתב בן־צבי שגם הפעם הוא הוכרח לרגל מצב העניינים להישאר בארץ ואינו יכול להשתתף בקונגרס הציוני ה־20. ראו: צורף ורוזנטל (עורכים), בן־צבי: הנשיא השני, עמ' 245.

19 שם, עמ' 257.

בעת שבן-גוריון הכריז על הקמת המדינה בתל אביב, היה בן-צבי בירושלים הנצורה, ואת חתימתו על מגילת העצמאות הוסיף מאוחר יותר. בעת המלחמה ניהל בן-גוריון את המערכה בכל הארץ, ובן-צבי הופקד, ואף זאת לא כראשון במעלה, על הדאגה לענייני ירושלים, וייצג את האינטרסים שלה.²⁰

בבחירות לאספה המכוננת, בינואר 1949, ניצב בן-גוריון בראש רשימת מפא"י; בן-צבי הוצב במקום השביעי, אחרי משה שרתוק (שרת), אליעזר קפלן, דוד רמז, יוסף שפרינצק וגולדה מאירסון (מאיר). לשווא ציפה להתמנות לשר בממשלה.²¹ הוא היה חבר כנסת מן השורה, ולא כיהן בוועדות היוקרתיות שלה, כגון ועדת החוץ והביטחון או ועדת הכספים, אלא בוועדת הפנים ובוועדת הכנסת. ב-1952, והוא בן 68, דומה היה שהקריירה הציבורית שלו עומדת על סף סיום. 'בתור ח"כ מן השורה הוא נותר מחוץ למרכז קבלת ההחלטות וההכרעות', נכתב בכרך שיוחד לו בסדרת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה בהוצאת ארכיון המדינה, שיכול להיחשב הביוגרפיה הרשמית שלו.²²

לאחר שנפטר חיים וייצמן, הנשיא הראשון של ישראל (9 בנובמבר 1952), פנה בן-גוריון לאלברט איינשטיין בהצעה שיכהן כנשיא מדינת ישראל, אך הלה סרב; או אז עלה במפא"י שמו של יושב ראש הכנסת, יוסף שפרינצק, וכשנראה היה שמועמדותו מוסכמת על הכול, העלה בן-גוריון, ברגע האחרון, את מועמדותו של בן-צבי.²³ הוא נימק זאת בכך שהנשיא 'צריך לסמל את מיוזג הגלויות [...] את] הטהרה והאצילות האישית; הוא צריך להיות איש רוח. [...] מכל עשרות החברים הראויים בהחלט לאצטלא זו - הרי כאשר אני בודק מי מסמל דבר זה בשלמות יתרה, אני רואה לפני את אישיותו של יצחק בן-צבי'.²⁴ ב-8 בדצמבר 1952 בחרה הכנסת בבן-צבי לנשיא. יומיים לאחר מכן הוא הצהיר אמונים לפניו והחל לכהן כנשיא מדינת ישראל, תפקיד שחוקיה לא העניקו לו סמכות ביצועית של ממש, והוא הצטמצם לתחום הייצוגי והטקסי.

השינוי במעמד המוחלט והיחסי של השניים

בשפע החיבורים על בן-גוריון נכתב מעט למדי על בן-צבי. יחסיו עם בן-צבי אינם תופסים מקום מרכזי והדיון בהם מוגבל לתקופת העלייה השנייה ולתקופת מלחמת העולם

20 כך, למשל, הוא דרש מבן-גוריון בסוף חודש מאי 1948 לתת זכות בכורה לפתיחת הכביש לירושלים על פני כל פעולה צבאית אחרת. שם, עמ' 370.

21 שם, עמ' 388.

22 שם, עמ' 401.

23 על אופן בחירתו של בן-צבי לנשיא המדינה ביזמתו של בן-גוריון, ונימוקיו, ראו: מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, ב, עם עובד, תל אביב 1977, עמ' 939-941; וגם שגב, מדינה, עמ' 482.

24 הציטוט מבר-זוהר, בן-גוריון, ב, עמ' 941; וראו גם צורף ורוזנטל (עורכים), בן-צבי: הנשיא השני, עמ' 402.

הראשונה. בחיבורים המעטים יחסית שנכתבו על בן־צבי, הוקצה לבן־גוריון מקום נכבד והם נדרשים לשאלה מתי התרופפו הקשרים בין השניים ומתי חלה או החלה ירידתו של בן־צבי ממעמד הבכורה שנהנה ממנו – זה המוחלט ויחסית לבן־גוריון.²⁵

התמורה במעמד היחסי הפציעה מעבר לים, במהלך שהייתם המשותפת בארצות הברית, אליה הגיעו באביב 1915. תחילה הם היו במעמד שווה, פחות או יותר, ושיתפו פעולה בתחומים רבים. בו בזמן הם גם התחרו זה בזה. בן־צבי לא היה נואם מחונן ולא שלט בשפה האנגלית, ולבן־גוריון היה יתרון על פניו בשני תחומים אלה, אף כי גם בן־גוריון דיבר עם קהל שומעיו בעיקר ביידיש. בדיעבד אפשר להצביע על חלקו של כל אחד מהם בעריכת שתי המהדורות של הספר יזכור כאירוע שסימן את ראשית השינוי היחסי במעמדם. הביקורת שמתח בן־גוריון על אופיו של הספר במהדורתו הראשונה הכעיסה את בן־צבי (שהיה אחד מעורכיה), ובעטיה הוא סירב לשתף פעולה עם בן־גוריון בעריכת המהדורה השנייה,²⁶ וכפי שראינו הושמט שמו מעמוד השער שלה.

עם זאת, בראשית שנות העשרים עדיין לא הייתה ההיררכיה בין השניים לגמרי מובחנת וחד־משמעית. רק בהמשך העשור התבררה ההשפעה לרעה שהייתה להקמת אחדות העבודה על מעמדו של בן־צבי. שלא כפועלי ציון, שהייתה מפלגה קטנה ואליטיסטית עם דגש על חשיבה רעיונית, אחדות העבודה הייתה מפלגה רחבה ופולורליסטית ששאפה לשלטון. השינויים בגודלה של המפלגה וביעדיה הצריכו מנהיגים בעלי כריזמה ויכולת להלהיב ציבור רחב, כפי שהיו בן־גוריון וכצנלסון, מוביליה של המפלגה החדשה מהקמתה, ולימים גם יצחק טבנקין. בן־צבי, שהיה צנוע ומופנם ולא ניחן בכישורים אלה, נותר מחוץ למעגל הפנימי של הנהגת המפלגה החדשה.

השתלבותו של בן־גוריון בהנהגת ההסתדרות, הארגון היישובי החזק ביותר בתקופת המנדט, ועלייתו בסולם התפקידים בה, יצרה פער ניכר בינו ובין בן־צבי. פער זה הלך והתרחב בשנות העשרים עד שבראשית שנות השלושים, עם הקמת מפא"י, הוא היה גלוי לעין כול. באותו זמן כבר היה בן־צבי מזוהה עם מוסדות כנסת ישראל ועם עיריית ירושלים. הצטרפותו של בן־גוריון להנהלה הציונית בשנת 1933 ובחירתו ליושב הראש שלה בשנת 1935, הציבו אותו בשורה הראשונה של ההנהגה הציונית ובראש הפירמידה המנהיגותית של היישוב כולו, ולא רק של ההסתדרות. בן־צבי נותר מאחור למרות, או שמא בגלל, תפקידו הרשמי כיושב ראש הוועד הלאומי. בשנות הארבעים הוא כבר נמצא בשורה השנייה של מנהיגי המפלגה. מהשתלשלות האירועים עולה שמעמדו הנמוך, יחסית, של בן־צבי בזירה הלאומית השפיע לרעה על מעמדו במפלגה, ולא להפך. קשה לקבוע במדויק אם תפקידו במוסד חלש פגע במעמדו במפלגתו, או שמא היה זה בגלל, או גם בגלל,

25 מינץ, 'יצחק בן־צבי'; הנ"ל, 'בין דוד בן־גוריון ליצחק בן־צבי: על מיקבץ אחד של מכתבי בן־גוריון בגלות אמריקה (1915-1916)', קתדרה, 44 (1987), עמ' 81-96; וכן צורף ורוזנטל (עורכים), **בן־צבי: הנשיא השני**.

26 מינץ, 'בן־צבי', עמ' 89.

ביקורת במפא"י על תפקודו בוועד הלאומי כנציג המפלגה. ואולי החברים הרשו לעצמם למתוח עליו ביקורת מפני שמעמדו במפלגה נחלש.²⁷

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נקרא פנחס רוטנברג לשוב לכהן כנשיא הוועד הלאומי, מהלך המעיד על הערכה נמוכה למנהיגותו של בן-צבי. בהנהלה החדשה של הוועד הלאומי, שנבחרה ב-17 באוקטובר 1939, היה רוטנברג הנשיא ובן-צבי היושב ראש.²⁸ האחרון היה מודע לכך שהיו בין חברי מפלגתו מי שלעגו לו מאחורי גבו והפגינו בגלוי זלזול במוסד שבראשו עמד. הגיעו הדברים לידי כך שבראשית 1943, בעקבות ביקורת חריפה שנמתחה בישיבת מזכירות מפא"י על הנהלת הוועד הלאומי, הוא חש ששוב אין בכוחו להיות היושב ראש שלה, אך לא נקט צעד מעשי בעניין. לאחר הבחירות לאספת הנבחרים ב-1944 החלו לשקול במפא"י את החלפתו בראשות הוועד הלאומי, ואף עלה הרעיון למזג את משרת יושב ראש הוועד הלאומי, שבה החזיק בן-צבי, עם זו של יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, שבה החזיק בן-גוריון. במכתב למרכז המפלגה התלונן בן-צבי: 'שנים שימשתי מטרה לחצי הלעג של השאננים, [...] המחרמים שמבחוץ ואנשי האופוזיציה אשר מבפנים. מאידך גיסא לא היתה שום הגנה עלי מצד אנשי המפלגה שלי, מפלגת הרוב, אשר בשליחותה פעלתי מה שפעלתי. ולהפך, גם מצד חברים ראיתי יחס של זלזול ואי התחשבות'.²⁹

הוא שקל להתפטר, אך גם הפעם לא נקט צעד של ממש. בסופו של דבר נבחר דוד רמז לתפקיד יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי ובן-צבי הוכתר כנשיאו. הייתה זו, בלשון בוטה, 'בעיטה כלפי מעלה'; ברמת הגינונים והכיבודים מעמדו שודרג, אך בפועל הוא נותר נטול כוח והשפעה. לצד תפקידו כנשיא הוועד הלאומי היה בן-צבי גם מנהל המחלקה המוניציפלית שלו והממונה על הקשרים עם עדות המזרח.

מנהיגות שראשית צמיחתה בארץ ישראל אל מול יוקרה מיובאת מהגולה

בן-גוריון הגיע לארץ אנונימי כמעט לחלוטין והחל לפלס דרכו במפלגת פועלי ציון רק לאחר עלייתו, בלא שעמדו לזכותו הישגים וקשרים מעברו בגולה. כשהגיע בן-צבי לארץ, הלך שמו לפניו בקרב חברי המפלגה ונזקפה לזכותו חברותו עם המייסד והאידאולוג של המפלגה – דב בר בורוכוב. ההכרה במעמדו הרם ניתנה לו מיד וביד רחבה, ודרכו להנהגת המפלגה בארץ הייתה סלולה. ואילו בן-גוריון, שצריך היה לנתב את דרכו להנהגת המפלגה בכוחות עצמו, יצר קשרי חברות וכונן בריתות פוליטיות לשם בניית בסיס כוח. בן-צבי השתתף במעמדים מכוננים של המפלגה בחו"ל, אך לא נכח במעמד המכונן של

27 ראו צורף ורוזנטל (עורכים), **בן-צבי: הנשיא השני**, עמ' 263.

28 שם, עמ' 278.

29 מכתב בן-צבי למרכז מפא"י, ספטמבר 1944 [לא נשלח], שם, עמ' 322.

המפלגה הארץ-ישראלית ברמלה. ואילו בן-גוריון, שלא נטל חלק במעמדים המכוננים של המפלגה בגולה, עמד ליד עריסתה בארץ ישראל. ידו של בן-גוריון הייתה, בסופו של דבר, על העליונה, בין היתר כי הוא לא התייחס למעמדו הרם כמובן מאליה, והתאמץ יותר מבן-צבי כדי להגיע למעמד זה. הוא פעל באופן מודע, שיטתי ועקיב לביסוסו.

השלכות ההבדל במקום ראשית צמיחת המנהיגות של השניים עולות בקנה אחד עם תופעה חוזרת ונשנית בתולדות היישוב: ככלל, בראש היישוב ומפלגותיו עמדו אישים שהחלו את דרכם כמנהיגים רק לאחר בואם לארץ. הילת המנהיגות שעטרה את ראשו של מי שהגיע לארץ עם זכויות עבר, התעמעמה ואף נמוגה, בדרך כלל, על רציף נמל יפו או חיפה או זמן קצר לאחר מכן. אלה שניצבו בשורה הראשונה של הנהגת מפלגתם או תנועתם בארץ ישראל ובמוסדות הארץ-ישראליים של התנועה הציונית היו אישים שבבואם לארץ היו נטולי מעמד מנהיגותי.

ברל כצנלסון, מי שעד מותו בשנת 1944 ניצב לצדו של בן-גוריון בקודקוד הפירמידה של הנהגת אחדות העבודה ומפא"י, הגיע לארץ בגיל מבוגר יחסית, 22, ובשלב מאוחר של העלייה השנייה, 1909, כשהוא מוכר למעטים בלבד.³⁰ את מעמדו בציבור הפועלים קנה בפעילותו בארץ. השלישי בחבורת מנהיגי העלייה השנייה, יצחק טבנקין, היה בן 25 בעת עלייתו. אף כי היו מאחוריו שנים של פעילות בפועלי ציון בגולה, בארץ הוא לא היה מוכר. התקופה הפורמטיבית של מנהיגותו החלה רק לאחר עלייתו, בשנת 1912 ואולי אף מאוחר יותר, במהלך פעילותו כשליח ארץ-ישראלי מטעם קיבוץ, עין חרוד, בתנועת החלוץ בפולין.³¹

מאיר יערי, לימים מנהיג השומר הצעיר, עלה לארץ בשנת 1920 כאלמוני כמעט לחלוטין והחל להעפיל אל מנהיגות תנועתו רק בארץ. היותו מנהיג התנועה לא הייתה מובנת מאליה והוא חצב את דרכו למעמד זה כשהוא מותיר מאחור דמויות שרכשו שם ומעמד עוד באירופה, אך אלה התפוגגו בארץ, או שהם עצמם חזרו לארץ מוצאם או עזבו את התנועה.³² ומה עלה בגורלו של מי שרכש מעמד של מנהיג ושמו היה ידוע ברבים עוד לפני עלייתו? ככלל, אנשים שהגיעו לארץ במעמד רם או עטורי הילה של מנהיג, לא הגיעו לצמרת

30 אניטה שפירא, ברל, א, עם עובד, תל אביב 1981, עמ' 45-95.

31 ההערכה שראשית צמיחת מנהיגותו של טבנקין הייתה לאחר עלייתו לארץ מובאת אצל מתתיהו מינץ, חבר ויריב: יצחק טבנקין במפלגת פועלי ציון, 1905-1912, יד טבנקין, רמת אפעל 1986; ואצל ברוך כנרי, טבנקין בארץ-ישראל, יד טבנקין, רמת אפעל 2002. על ייחוס מקום צמיחת מנהיגותו לשליחותו לאירופה בשנות העשרים, ראו: Aviva Halamish, 'Review of Baruch Kanari, Tabenkin be-Eretz-Yisrael', *The Journal of Israeli History*, 24, 1 (2005), pp. 165-169. אייל כפכפי בספרה, אמת או אמונה: טבנקין מחנך חלוצים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1992, עמ' 3, מקדימה את ראשית מנהיגותו של טבנקין לתקופה שלפני עלייתו.

32 אביבה חלמיש, 'מנהיג מחפש ציבור: דרכו של מאיר יערי להנהגת השומר-הצעיר, 1918-1927', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 99-121; הנ"ל, מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית, חמישים השנים הראשונות 1897-1947, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 29-112.

ההנהגה היישובית והישראלית. יהושע השל פרבשטיין, שהיה מראשי המזרחי העולמי וציר בסיים הפולני, עלה לארץ בשנת 1931 לאחר שנבחר להנהלת הסוכנות היהודית, אך לא היה כאן למנהיג תנועתו. בדומה לבן-צבי הוא התמסר לפעילות ציבורית הממוקדת בירושלים. המקרה המובהק ביותר, אולי, של ירידה דרסטית במעמד הציבורי לאחר העלייה לארץ הוא זה של יצחק גרינבוים, שהיה המנהיג בה"א הידיעה של ציוני פולין, ניצב בשורה הראשונה של הנהגת כלל היהודים שם ואף היה חבר בולט בסיים הפולני. לאחר עלייתו לארץ ב-1933 ירד מנכסיו המנהיגותיים ומילא תפקידים בעלי חשיבות משנית או סמלית. 'גרינבוים הפך עם עלייתו ארצה לגנרל ללא חיילים, אדם שהיה רגיל להנהיג ולהוביל ולעמוד במרכז הזירה היהודית והמדינית בפולין – ובבת אחת צנח לשורה השנייה בהנהגת היישוב', כתבה דינה פורת.³³

יוצא דופן היה משה סנה, יורשו של גרינבוים בהנהגת הציונים הכלליים בפולין, שבא לארץ בשנת 1940 כמנהיג בולט של יהודי פולין. הוא התקדם במהירות לתפקיד גבוה בתחום פעילות שונה לגמרי – צבאי, בזכות כישוריו האישיים יוצאי הדופן ובשל העובדה שהשתייכותו המפלגתית לא הציגה איום. סנה הוא מקרה מובהק של יוצא מן הכלל שאינו מעיד על הכלל.³⁴ לעומתו, מנהיגי תנועות הנוער הציוניות שעמדו בראש ההתארגנות, ההתקוממות והמרד של תנועותיהם ושל כלל הציבור בתקופת השואה, לא צמחו להיות מנהיגים מן השורה הראשונה בישראל.³⁵

מנהיגי הציונות האמריקנית חסכו לעצמם את מבחן 'רציף הנמל' בכך שנותרו בחו"ל. ייתכן שרמז לצפוי להם קיבלו ממה שעלה בגורלו של עמנואל ניומן שעלה לארץ מארצות הברית ב-1931 כדי לכהן בהנהלת הסוכנות היהודית, אך לא צמח בה למנהיג מוביל. המנהיג הבולט של ציוני אמריקה בתקופת המאבק להקמת המדינה, אבא הלל סילבר, לא עלה לארץ ולא העמיד עצמו במבחן המעבר מעמדתו של מנהיג רב כוח והשפעה בחו"ל לזו של מנהיג במדינת ישראל, והסתגל לכך שמי שהיה יריבו לפני הקמתה של מדינת ישראל, בן-גוריון, האפיל עליו ונהנה מן היוקרה הבלתי מעורערת של 'אב מייסד'.³⁶

33 דינה פורת, "עשה הכל לאמת את מברקך": יצחק גרינבוים, פעילותו והתבטאויותיו בתקופת השואה, בתוך: הנ"ל (עורכת), **שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה, 1933-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2009, עמ' 451.

34 אלי שאלתיאל, **תמיד במרי: משה סנה, ביוגרפיה**, עם עובד, תל אביב 2000, עמ' 103-120. אפשר לראות גם במסלול מנהיגותו של מנחם בגין מקרה יוצא מן הכלל, אם כי כשהגיע ארצה עדיין לא נהנה ממעמד ציבורי מוכר בקרב הציבור הרחב מחוץ לארגון אליו השתייך, ופעילותו החלה בתוך הארגון שלו ולא ברמה הלאומית.

35 נעימה ברזל, **עד כלות ומנגד: המפגש בין מנהיגי מרד הגיטאות לבין החברה הישראלית**, הספריה הציונית על יד ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים 1998.

36 Ofer Shiff, 'Abba Hillel Silver and David Ben-Gurion: A Diaspora Leader Challenges the Revered Status of the "Founding Father"', *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 10, 3 (2011), pp. 391-421.

יש בדוגמאות אלה כדי לסייע להסברת מקצת ההבדלים בקורותיהם של בן-גוריון ובן-צבי כמנהיגים. למעשה, תקופת הזוהר הקצרה של בן-צבי כמנהיג מפלגתו בארץ ישראל הייתה מקרה יוצא דופן בתולדות היישוב, ולא לאורך זמן עמדה לו יוקרתו המיובאת מן הגולה. אדרבה, ייתכן שדווקא ההילה שליוותה אותו מחו"ל וכמו פרשה לרגליו שטיח אדום בראשית ימיו בארץ, כאילו מנהיגותו מובנת מאליה, הייתה לו לרועץ בהמשך הדרך.

כוחם של מוסדות ההסתדרות הציונית וחולשתם של מוסדות כנסת ישראל

מעמדם היחסי של בן-גוריון ובן-צבי עוצב והתקבע גם בשל ההבדלים במעמדם, בכוחם וביוקרתם של המוסדות שכל אחד מהם עמד בראשו או מילא בו תפקיד מרכזי. תחילה יש לתת את הדעת לתהליכים שהתרחשו בשנות העשרים: התחזקות מעמדה של ההסתדרות הכללית, שבה מילא בן-גוריון תפקיד מרכזי, ובמקביל עיצוב מעמדם המוחלש של המוסדות היישוביים, שהיו זירת פעילותו של בן-צבי. בשנות השלושים יש להפנות את המבט לעליונותם של מוסדות ההסתדרות הציונית, שמראשית העשור היה בן-גוריון המנהיג הארץ-ישראלי הראשון במעלה שלהם, על מוסדות כנסת ישראל.

מעמדם של מוסדות כנסת ישראל התעצב בסד המגבלות שהטילו עליהם שלטונות המנדט ובצל מאבקים פנים-יישוביים על אופיים וסמכויותיהם.³⁷ 'התקנות לסידורה של כנסת ישראל בארץ-ישראל', שהתפרסמו בשנת 1928, שאבו את תוקפן מ'פקודה הקובעת הוראות לארגון עדות דתיות, 1926'.³⁸ משמע, הבסיס החוקי לפעילותם של המוסדות היישוביים היה דתי ולא לאומי. יתר על כן, התקנות לא הטילו על תושבי ארץ ישראל היהודים חובה להשתייך לכנסת ישראל ולמוסדותיה. ואכן, החרדים בידלו עצמם מההתארגנות היישובית וקיימו מוסדות משלהם בכל תחומי החיים. הפיצול הפוליטי של היישוב היה מקור חולשה נוסף, ואף חמור יותר, של המוסדות היישוביים, ומנע את האפשרות שהם יהיו מוקד כוח בעל גב ציבורי איתן.³⁹ יתר על כן, הציבור שהשתייך לכנסת ישראל נחלק בדעותיו באשר לאופיים הרצוי של מוסדותיה, סמכויותיהם ומעמדם.

בראשית תקופת המנדט, כשכוון של מפלגות הפועלים בהסתדרות הציונית היה דל ורחוק מלשקף את משקלן בארץ ישראל, הן ייחסו חשיבות רבה למוסדות היישוב וראו בהם כלי ליצירת הגמוניה פועלית בארץ. הן ראו בהם נדבך בדרך להקמת מדינה יהודית עצמאית, והיו מעוניינות שהם יהיו חזקים ובעלי סמכויות נרחבות, לרבות הטלת מסים וגבייתם. החוגים האזרחיים, האיכרים וחוגי השלטון המקומי במושבות ובתל אביב ראו

37 אביבה חלמיש, מבית לאומי למדינה בדרך: היישוב היהודי בארץ-ישראל בין מלחמות העולם, א, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2004, עמ' 173-180.

38 העתון הרשמי של ממשלת פלשתינה (א"י), יצא לאור ברשות הממשלה, ירושלים, 1.1.1928.

39 ראו על כך גם: צורף ורוזנטל (עורכים), בן-צבי: הנשיא השני, עמ' 317-318.

במוסד כלל-ארצי חזק איום על סמכויותיהם, על מעמדם ועל כוחם. הם חששו מפני מוסדות יישוביים מרכזיים וחזקים, בעלי סמכות להטיל מסים ולאכוף את גבייתם, בייחוד לנוכח האפשרות שבמוסדות אלה ישלטו מפלגות הפועלים.

בסופו של דבר עוצבו מוסדות היישוב במתכונת המנוגדת לתפיסתן של מפלגות הפועלים. לפיכך הן הגבירו את מאמצייהן לבסס את מעמדה של ההסתדרות הכללית כמערכת חלופית או מקבילה להם, ועניינן במוסדות היישוב הלך ופחת. עם עלייתן למעמד הגמוני בהסתדרות הציונית פחת עוד עניינן בחיזוק מעמדם של מוסדות כנסת ישראל (אספת הנבחרים, מליאת הוועד הלאומי והנהלת הוועד הלאומי), ובשנות השלושים הצטמצמה פעילותם של המוסדות האלה לענייני חינוך, בריאות וסעד (רווחה). בן-צבי, שהיה מזוהה עם הוועד הלאומי (יחד עם דוד ילין ויעקב טהון), ניצב, למעשה, בראש מוסד נטול כוח, סמכות ויוקרה, והיה מודע לכך. בראשית שנות הארבעים הוא קבל לפני חבריו במועצת מפא"י על כך, שככל שסיגלה לעצמה הסוכנות 'אופי ארץ-ישראלי', וגופים שונים ביישוב הוסיפו להחרים את מוסדות כנסת ישראל, כך הלך הוועד הלאומי והיה 'לכעין הוצאה שנייה, אולי גם פחות חשובה' גם בענייני היישוב.⁴⁰

מעמדם של מוסדות כנסת ישראל היה מלכתחילה נחות מזה של מוסדות ההסתדרות הציונית. היו לכך שלוש סיבות עיקריות. הראשונה היא ההבדל במעמדם החוקי של המוסדות. כאמור, מעמדם החוקי של מוסדות כנסת ישראל נקבע ב-1928 על פי פקודת העדות הדתיות, ופעילותם הוגבלה לעניינים פנימיים של היישוב. מעמדה המעוגן בחוק של ההסתדרות הציונית נקבע מוקדם יותר, ב-1922, בכתב המנדט, שהיה מסמך בעל תוקף בין-לאומי. משמע, ההסתדרות הציונית זכתה בשלב מוקדם להכרה בין-לאומית כגוף המייצג בלעדית את כל היהודים בענייני הבית הלאומי, ועסקה גם בענייני פנים (עלייה, התיישובות) וגם בניהול מדיניות החוץ של היישוב ושל התנועה הציונית בכלל. ממשלת ארץ ישראל עמדה בקשר עם הסוכנות היהודית בעניינים האדמיניסטרטיביים והכלכליים הנוגעים לאינטרסים הכלליים של בניין הבית הלאומי, ואילו עם הוועד הלאומי היא עמדה בקשר במה שנוגע לאינטרסים המקומיים של יהודי ארץ ישראל. הסיבה השנייה לחולשתם היחסית של מוסדות היישוב הייתה ההבדל במקורות המימון: להסתדרות הציונית היו מקורות מימון חיצוניים (תרומות ודמי חבר: ה'שקל' הציוני), ואילו למוסדות היישוב לא זו בלבד שלא היו מקורות הכנסה משלהם בחו"ל, אלא מקורות ההכנסה שלהם בארץ היו מצומצמים, משום שלא היה בסמכותם להטיל מסים ולגבותם. בפועל הם היו תלויים בתקציבים שהעבירה לרשותם ההסתדרות הציונית. הסיבה השלישית הייתה ההבדל בשליטה על משאבים חיוניים. לצד ההון הלאומי שעמד לרשותה של ההסתדרות הציונית, היו לה סמכויות בשני משאבים חשובים שלמוסדות היישוב לא הייתה בהם כל מעורבות: מתן רישיונות עלייה, שהסמכות לחלק נתח ניכר מהם הקנתה לה עצמה רבה ביישוב, שהיה ביסודו חברת מהגרים, והקצאת קרקעות הלאום להתיישבות. בקצרה, מוסדות

היישוב, שהופקדו על ניהול חיי היום-יום ועסקו בענייני חינוך, בריאות, סעד ודת, היו מוסדות של עדה אוטונומית. המוסדות הציוניים, לעומתם, עסקו גם בהכנתו של היישוב כישות לאומית לקראת ריבונות ועצמאות.

תוך כדי כך התפתחה ההסתדרות הכללית כארגון רב השפעה בחייו של ציבור הפועלים. מטרתה הוגדרה כך: 'סידור כל העניינים היישוביים, הכלכליים וגם התרבותיים של כלל העובדים בארץ'. ואכן, פעילותה הקיפה את כל תחומי חייו של הפועל. היא הייתה איגוד מקצועי שהגן על האינטרסים של הפועלים ופעל לשיפור תנאי עבודתם, עסקה בחלוקת עבודה באמצעות לשכות העבודה, בהמשך הייתה גם מעסיק (חברת העובדים). כמו כן היא סיפקה שירותי בריאות (קופת חולים), בנקאות (בנק הפועלים) וטיפול בתחומים שונים של עזרה הדדית. ההסתדרות עסקה גם בענייני חינוך ותרבות: הקימה את זרם העובדים במערכת החינוך, נתנה את חסותה לתיאטרון אהל, הקימה את העיתון דבר ולימים גם את הוצאת הספרים עם עובד, את ארגון הספורט הפועל, ועוד ועוד.⁴¹

במודע ובנחישות העפיל בן-גוריון אל ראשות המוסדות של ההסתדרות הכללית ושל ההסתדרות הציונית; במכוון או בלית ברירה נדחק בן-צבי לפעילות במוסדות היישוביים. באמצע שנות העשרים כבר היה ברור שהתקוות הרמות שתלו בן-צבי וחבריו להנהלת הוועד הלאומי בהקמתו אינן מתממשות, וכי הוא גוף חסר משאבים וכוח, נטול סמכות של ממש ביישוב.⁴² בן-צבי מילא תפקיד בכיר במוסדות נטולי כוח והשפעה של ממש, שתחומי פעילותם היו מוגבלים ובמידה רבה אף משניים, מוסדות שמפלגתו לא ייחסה להם חשיבות רבה.

בן-צבי היה מודע למעמדו החלש של המוסד שבראשו עמד, לחולשת מעמדו שלו עצמו ולזלזול של מפלגתו במוסד ובו עצמו, ונתן לתחושות אלה ביטוי פומבי.⁴³ בטרוניות שביטא היה עירוב של עלבון אישי ועמידה על שמירת הכבוד והמעמד של המוסד שהוא עמד בראשו. במכתב לווייצמן, באמצע שנת 1937, תיאר בפרטי פרטים מקרה מוזר שפגע בו 'בעומק נפשי' והגדיר זאת לא עניין פרטי הנוגע לו בלבד, אלא פוגע בכבודו של הוועד הלאומי. לאחר התיאור המפורט הוא סיכם: 'יחס כזה שפגשתי היום – וגם לא רק היום – מצדך ומצד שאר חברי ההנהלה והוא מגלה יחס של זלזול ואי-התחשבות עם המוסד הציבורי שאני בא-כוחו'.⁴⁴

ההבדל בין שני מושאי המאמר היה אפוא כפול: המודעות העצמית למעמדם כמנהיגים ומידת השאיפה לעמוד בראש הפירמידה; והעמידה בראש מוסדות חזקים ומשפיעים לעומת הפעילות, לא תמיד כבכיר ביותר, במוסדות נטולי יוקרה וסמכות.

41 זאב שביט, 'הפעולה התרבותית בתנועת העבודה הארץ-ישראלית בשנות ה-20: ראשית ייצורה של הגמוניה תרבותית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2001.

42 צורף ורוזנטל (עורכים), **בן-צבי: הנשיא השני**, עמ' 317-318.

43 בן-צבי במרכז מפא"י, 28.2.1933, מובא שם, עמ' 191-194.

44 מכתב בן-צבי לווייצמן, 1.6.1937, שם, עמ' 245.

בין שתי ערים

פעילותו של בן-צבי הייתה ממוקדת וקשורה בירושלים: הוא התגורר בעיר מאז 1908; משנת 1927 היה חבר מועצת העיר (לא ברציפות); בשנת 1930 היה חבר בוועדת הכותל של הסוכנות היהודית, העיד לפני ועדת שאו והגיש לה תזכירים בענייני העיר בשם הוועד הלאומי; בשנת 1938 היה חבר בוועדת ירושלים ויושב ראש ועדת המקומות הקדושים של הסוכנות היהודית. אולם, גם בענייני ירושלים הוא לא היה כינור ראשון, וכאשר הוקמה בינואר 1948 'ועדת המוסדות לענייני ירושלים' מטעם הסוכנות היהודית והוועד הלאומי הוא התמנה להיות חבר בה, אך בראשה עמד דב יוסף. כזכור, בן-צבי לא נכח בטקס ההכרזה על הקמת המדינה כי היה בירושלים הנצורה, והוא לא נמצא ראוי להימנות עם חברי מועצת העם שהובאו לתל אביב מירושלים בטיסה.⁴⁵

בקשריו עם ירושלים ובפעילותו בה ולמענה היה בן-צבי יוצא דופן בין המנהיגים הציונים בכלל ואלה של תנועת הפועלים בפרט. מנהיגים ציונים שבאו לבקר בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית לא הזדרזו לשים פעמיהם לירושלים והיא לא הייתה יעד מרכזי לביקוריהם. כך, למשל, בביקורו הראשון בארץ, בשנת 1891, הגיע אחד העם לירושלים רק 'אחרי אשר תרתי את הארץ וראיתי מה שראיתי ביפו ובהמושבות'.⁴⁶ כך נהג גם בביקורו השני בשנת 1893.⁴⁷ הרצל הגיע לירושלים בסתיו 1898 לא כיעד בזכות עצמו, אלא כדי לפגוש את הקייזר הגרמני. חלפו כמעט שלוש שנים מיום בואו של בן-גוריון לנמל יפו עד שדרכה כף רגלו בירושלים, וגם ברל כצנלסון לא הזדרז להגיע לעיר.⁴⁸

בשנת 1910 עבר בן-גוריון לירושלים, בהזמנתו של בן-צבי, כדי להצטרף למעגל הפנימי של הנהגת המפלגה ולהשתתף בעריכת כתב העת של פועלי ציון, **האחדות**. אך בסתיו 1914 הוחלט להעביר את המערכת מירושלים ליפו, מהלך שהיה מעין אות סמלי לעליונותה של יפו על פני ירושלים בעיניהם של אנשי העלייה השנייה, שלא זו בלבד שלא התגוררו בירושלים, אלא אף לא הזדרזו לבקר בה.⁴⁹

תיאור אותנטי של מעמדן המוחלט והיחסי של שתי הערים בשלהי התקופה העות'מאנית הובא בביטאון הפועל הצעיר:

שתי בנות גדולות יש לה לאמנו מולדתנו, שתי אחיות צרות זו לזו, והן – ירושלים ויפו. הבכירה, זקנה ואדוקה, עגונה ועזובה, עוטפת שחורים תמיד ופושטת יד לכל

45 שם, עמ' 357.

46 אחד העם, 'אמת מארץ-ישראל; מאמר ראשון' [תרנ"א, 1891], בתוך: **כל כתבי אחד העם**, דביר, תל אביב תשכ"ה, עמ' כט.

47 'וגם הפעם, כמו לפני שנתיים, אחר שהתבוננתי תחילה על מצב הארץ בכלל והקולוניות בפרט, עליתי באחרונה לירושלמה'. אחד העם, 'אמת מארץ-ישראל; מאמר שני' [תרנ"ג], שם, עמ' לד.

48 על יחסו של בן-גוריון לירושלים וביקורו הראשון בה, בשלהי שנת 1908, ראו: שגב, **מדינה**, עמ' 103.

49 שפירא, **ברל**, א, עמ' 112-113.

עובר ושב; והצעירה, כשמה כן היא, צעירה ועליזה, יצאנית וצעקנית, מעורבת תמיד עם שכנותיה המושבות המוסיפות לה לזית חן מיחדת. ואף ידה הפשוטה ענוגה היא, ולכן נותנים לה הכל בעין יפה, ומדי שנה היא הולכת ומתיפה, הולכת ומתפתחת יותר ויותר. ראתה זאת האחות הבכירה ותהי עינה צרה בהצלחת הצעירה. תחלה התבישה לגלות את קנאתה זאת ברבים, אולם לבסוף לא יכלה עוד להתאפק [...] פרצה בזעקה גדולה ומרה: 'למה עזבתני?'⁵⁰

לאחר שכבשה את הארץ במהלך מלחמת העולם הראשונה, ועוד לפני שהופקד בידיה המנדט על ארץ ישראל, קבעה בריטניה את ירושלים לבירת הארץ; בעקבות זאת התיישבו בעיר גם המוסדות הציוניים. ירושלים הייתה לבירת ארץ ישראל המנדטורית ולבירה הרשמית של הבית הלאומי, אבל בפועל היא הייתה רחוקה ממרכזי העשייה הציונית. הלב הפועם של היישוב היה בתל אביב, במושבות, בעמק יזרעאל ובעמק בית שאן. על כן, המהלך שהוביל בן-גוריון להעביר את מוסדות ההסתדרות הכללית לירושלים, כדי שיהיו סמוכים למקום מושבם של הממשלה ושל המוסדות הלאומיים, לא האריך ימים. ההחלטה על העברת הוועד הפועל ומוסדות ההסתדרות הכללית לירושלים התקבלה בנובמבר 1921, ובן-גוריון עצמו העתיק את מגוריו לירושלים בפברואר 1922. אולם היה עליו 'לרדת לתל-אביב פעמים אחדות בשבוע ולנסוע לחיפה ולעמקים פעם או פעמיים בחודש', כתב הביוגרף שלו, שבתי טבת. 'במקום שבתחילת כהונתו בוועד הפועל היה לן במלון ורשבסקי בירושלים, צריך היה מעתה ללון במלון ברש בתל-אביב'. במאי 1925 החליטה מועצת ההסתדרות להחזיר את הוועד הפועל ואת המוסדות לתל אביב, ובן-גוריון קבע שם את מקום מגוריו באמצע שנות העשרים.⁵¹

ירושלים הייתה הבירה המדינית ובה התקיימו המגעים עם השלטונות, אבל היא הייתה עיר שדה בתחומי הכלכלה, התרבות והפעילות המפלגתית.⁵² כך נכתב בדוח הוועדה המלכותית הבריטית הידועה כוועדת פיל: 'בשנת 1936 הגיע הבית הלאומי היהודי לידי כך שהוא גדל ויהי מעין מדינה בתוך מדינה. היישוב היהודי בפלשתינה (א"י) מונה כיום 400,000 נפש, ולו בירתו שלו, תל-אביב, העיר הגדולה ביותר בפלשתינה (א"י).'⁵³ בן-צבי נשאר נאמן לירושלים כמקום מגוריו וכבסיס פעילותו הציבורית, ונותר שקוע בעבודתו במוסדות היישוב החלשים ובעירייה, הרחק ממוקדי הכוח המפלגתיים וההסתדרותיים. בכך הוא היה יוצא דופן בין מנהיגי מפלגות הפועלים ופעיליהן, שגם אלה מהם שבינם היה בהתיישבות העובדת, כלומר בפריפריה, התגוררו במהלך השבוע בתל

50 הצופה, 'מכתבים מירושלים'. ג. ירושלם ויפו, 'הפועל הצעיר', 23, 14.3.1913, עמ' 12.

51 שבתי טבת, קנאת דוד: חיי דוד בן-גוריון, ב, שוקן, ירושלים ותל אביב 1980, עמ' 158.

52 אביבה חלמיש, 'ירושלים בתקופת המנדט הבריטי (ירושלים לדורותיה)', 10, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1991, עמ' 34-35.

53 דין וחשבון הוועדה המלכותית [ועדת פיל], יולי 1937 (מסמך פרלמנטרי 5479), פרק י, סעיף 94 [תרגום רשמי; ההדגשה שלי].

אביב וחזרו לקיבוץ או למושב בסופי השבוע. בן-צבי ישב קבע בירושלים ומיעט להגיע לתל אביב.

תחומי ההתעניינות

בן-גוריון היה 'הומו פוליטיקוס', כולו מכוון למטרה אחת: הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. הוא גילה עניין בתחומים רבים, אולם ריכוז את פעילותו ומיקד את מאמציו בהשגת המטרה שהציב ובבניית כוח פוליטי (לחיצוק מעמדו) ומדיני (להשגת המטרה), ללא נטות ימינה ושמאלה. ראינו שבעת שהותו באמריקה בזמן מלחמת העולם הראשונה כתב יחד עם בן-צבי את הספר ארץ-ישראל בעבר ובהווה, ביידיש, אך משנות העשרים ואילך ייחד את כל משאביו לתחום המדיני. בן-צבי ייחד זמן ומחשבה גם לתחומים אחרים, ובהם חקר תולדות הערבים והשומרונים, ובעיקר חקר יהודי המזרח, הן קהילות ישראל במזרח הן יוצאי ארצות אלה שחיו בארץ ישראל. הוא פרסם מאות מאמרים בנושאים אלה, שמקצתם נדפסו ב־16 הכרכים של כתביו.⁵⁴ חמישה כרכים מהם, ובהם זיכרונותיו ומבחר ממאמריו המחקריים והפובליציסטיים, ראו אור בתקופת המרד הערבי.⁵⁵ שאלה פתוחה היא אם ייחוד משאבי הזמן והמחשבה למחקר הסיטה אותו מלב התחום הפוליטי וגרמה לפיחות במעמדו, או שמא הוא פנה לעיסוקים אלה מפני שנדחק ממרכז העשייה. בדיעבד, נסמך בן-גוריון על פעילותו המחקרית של בן-צבי להנמקת הבחירה בו כנשיא המדינה.

יש אף להתבונן ביעדי המסעות של השניים. בן-צבי, מתוקף התעניינותו בתולדות יהודי ארצות האסלאם והמזרח ופעילותו בקרב הציבור מארצות אלה, ביקר בעיראק, לרבות כורדיסטאן, בסוריה ובלבנון, בפרס (איראן) ובמצרים (נוסף על יעדים באימפריה העות'מאנית לפני מלחמת העולם הראשונה), יעדים הקשורים לתחומי המחקר שלו, אך נטולי חשיבות בבניית בסיס כוח פוליטי.⁵⁶ ואילו יעדי מסעותיו של בן-גוריון בשנות השלושים היו בעיקר ארצות מזרח אירופה, שם חי הציבור שאותו רצה להנהיג ואת קולותיו רצה לקבל בבחירות לקונגרס הציוני שהתקיימו מדי שנתיים.

עניין נוסף הראוי להתבוננות משווה הוא שיעור מעורבותם של גיבורי המאמר במה שנהוג לכנות 'השאלה הערבית', דהיינו קשת הדילמות המעשיות, המדיניות, העקרוניות והמוסריות שהציב קיומם של ערבים בארץ ישראל לפני הציונות והיישוב ולאופן

54 יצחק בצלאל, 'כתבי יצחק בן-צבי על יהדות המזרח', פעמים, 25 (1986), עמ' 124.

55 יצחק בן-צבי, 'כתבי יצחק בן-צבי', מצפה, תל אביב תרצ"ו-תרצ"ז, א: זכרונות ורשומות; ב-ג: שאר ישוב; ד: בעיות הישוב; ה: אוכלוסי ארץ ישראל. וראו גם: צורף ורוזנטל (עורכים), בן-צבי: הנשיא השני, עמ' 261.

56 על יעדי המסעות של בן-צבי ומקצת פעילותו בקרב קהילות ישראל במזרח, ראו: ברנאי, 'יצחק בן-צבי וזלמן שזר בחקר השבתאות', עמ' 241-251; סקירה מקיפה על כתיבתו של בן-צבי בנושא: בצלאל, 'כתבי יצחק בן-צבי'.

ההתמודדות שלהם אתן, וכן למסכת היחסים בין יהודים לערבים בארץ ישראל ולעמדותיו של הצד היהודי בשאלת עתידה המדיני של הארץ. בן-צבי הקדים לעסוק בשאלת הפועל הערבי והרבה להתייחס לנושא הערבי.⁵⁷ הוא אף למד את השפה הערבית. בשלהי 1929 הוקמה 'הלשכה המאוחדת של המוסדות היישוביים לטיפול בשאלה הערבית', ובן-צבי, שעמד בראשה, יחד עם הקולונל פרדריק הרמן קיש וחיים מרגלית-קלווריסקי, היה דמות מרכזית בעבודתה היום-יומית.⁵⁸ פעילותו של בן-גוריון בשאלה הערבית הייתה מדינית וממוקדת מטרה; לא התייחסות למצבם של הערבים כשלעצמו, אלא למקומם בקביעת עתידה המדיני של ארץ ישראל.

ההשוואה בין המידה והאופי של העיסוק של השניים בנושאים הקשורים לערבים מסבה את תשומת הלב לכך שבציונות וביישוב היה יחס הפוך בין מידת ההתלבטות בשאלה הערבית וייחוד משאבי זמן ומחשבה למציאת פתרונות, בעיקר אלה המתגבשים גם על סמך שיקולים מוסריים, ובין הקרבה של האישיות, של המפלגה, של התנועה או של האגודה אל שולחן ההכרעות ואל הגה הביצוע. ככל שמועטה הייתה האחריות השלטונית והביצועית של האישיות או של הארגון, כך רבות היו התבטאויותיהם והתלבטויותיהם הפומביות בשאלה הערבית, ולהפך.⁵⁹

הבדלי אופי ואישיות

מתתיהו מינץ הסביר את היחסים בין השניים בצעירותם, בתקופת העלייה השנייה ומלחמת העולם הראשונה, כעימות של אופי. בן-גוריון היה בעל אישיות דינמית עם חוש חזק ליחסי ציבור, חסר ריסון פה ושם, אקטיביסט ללא היסוס, נחוש ולא רגיש. ואילו בן-צבי היה מופנם קמעה, מצטנע, נענה ופסיבי; יותר משהתעקש במופגן על הכרה במשקלו ובתרומתו הוא ציפה שאלה יינתנו לו מאליהם.⁶⁰ בעדות מאוחרת העריך אחד ממיודעיהם מתקופת שהייתם באמריקה: 'בן-צבי ידע להתאים את עצמו אל זולתו. בן-גוריון דרש מכולם להתאים את עצמם אל אורח המחשבה שלו'.⁶¹ בראייה רטרוספקטיבית נכתב:

57 צורף ורוזנטל (עורכים), **בן-צבי: הנשיא השני**, עמ' 145.

58 שם, עמ' 180.

59 אביבה חלמיש, 'אנחנו ושכנינו: הפרימאט הציוני' (על הספרים: **השאלה הערבית והבעיה היהודית** מאת יוסף גורני; **ציונות בדרכי שלום** מאת דוד זית; **בן-גוריון וערביי ארץ-ישראל** מאת שבתאי טבת), **יהדות זמננו**, 4 (תשמ"ח), עמ' 349-357, בעיקר עמ' 352-353. יוצא דופן בעניין זה הוא ארתור רופין, שהיה חבר בברית שלום בעת שמילא תפקידים בכירים בהנהלה הציונית.

60 מינץ, 'יצחק בן-צבי'; הנ"ל, 'בין דוד בן-גוריון ליצחק בן-צבי'.

61 מובא אצל שגב, **מדינה**, עמ' 132.

בן-צבי לא נהג מעולם לנטור טינה בגלל מעמד אישי או חילוקי דעות. הוא היה ונשאר מידידי-האמת היחידים של בן-גוריון בשורות מפלגתו וגילה כלפיו לויאליות גמורה. ואולם בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים הלכו והתרופפו הקשרים ביניהם והרעות הישנה כאילו דעכה. יחסו של בן-גוריון כלפיו עורר בלבו של בן-צבי מרירות ואכזבה. הוא נוכח לאכזבתו שעם השנים נקבע יחסו של בן-גוריון אל הסובבים אותו, ובהם חברים ותיקים, על-פי תרומתם להשגת המטרות שהתווה לעצמו.⁶²

התמונה המצטיירת היא שבן-צבי היה בעל אופי נוח וחברותי, איש רעים להתרועע ואוהב אדם שייחס חשיבות לרעות האישית. ואילו בן-גוריון נחשב איש ריב שפעל ללא סנטימנטים רבים בדבקתו להשגת מטרותיו. ככלל, הוא לא החצין את רגשותיו, לא ניהל שיחות בטלות (small talks), לא פיתח קשרי רעות ולא נזקק לחיבתם של אחרים, או למצער לא שידר נזקקות מעין זו.⁶³

בן-גוריון לא חשש מבן-צבי. הוא לא ראה בו יריב או מתמודד. לדברי רחל ינאית בן-צבי: 'בן-גוריון אהב את בן-צבי, במיוחד אהב כמה בן-צבי אהב את בן-גוריון'.⁶⁴ ברבות הימים, ממרומי הגיל והמעמד גילה בן-גוריון נדיבות רבה ביחסו לבן-צבי. וכך כתב לו לרגל יום הולדתו השבעים:

יצחק היקר באדם, ידעתי כי אתה גדול ממני בערך שנתיים, אבל לא ידעתי בדיוק יום הולדתך ורק אתמול נודע לי הסוד, והבינתי לנפשך למה התחמקת מהקהל ביום הולדתך השבעים. אילו היית אזרח פשוט ביום אתמול היו חברים וידידים ותיקים מתכנסים אתך ביום שכזה. ועכשיו שמדינת ישראל זכתה שאתה תהיה נשיאה, ובעיני זוהי זכות גדולה לנו, יכולת להתחמק מחגיגות פומביות, וזה הולם פשטותך הטבעית, אבל אינך יכול לברוח מאהבת עם המלווה אותך, האיש האחד במדינת ישראל שנמצא ראוי לאהבת עם שלמה וכנה זו. וכידיד נעורים אני לוחץ באהבה ידך כאח, אין הרבה אנשים בעמנו שיכולים כמותך להביט בסיפוק כזה על חייהם הטהורים והפוריים, עטורי גבורה וענוות חן, עשירי תוצאות ופשוטים גם יחד. ואני רואה לעצמי זכות גדולה ויקרה שהייתי בכמה דברים שותף לחיים אלה. מאז נוסדה המדינה לא היתה לי שעת קורת רוח ואישר אולי כבשעה שהופעת בכנסת לאחר היבחרך לנשיאות. היו לי הרבה חוויות גדולות, קשות, מרות וגם מרוממות בשנות עבודתי בממשלה, אבל לא היתה אף פעם הרגשת שמחה, אנושית, עמוקה כבאותה שעה. הופעת עטור הוד והדר, ענווה וכן פשטות וכנות וכל האווירה בכנסת היתה ספוגה כבוד ואהבה, גם בספסלים שרק לפני זמן קצר הצביעו נגדך, כי מיד הורגשה בך התגלמות הופעה המוסרית של האישיות

62 צורף ורוזנטל (עורכים), **בן-צבי: הנשיא השני**, עמ' 443.

63 ההפניה כאן היא אל האמירות המתומצתות של אניטה שפירא, 'ויצמן ובן-גוריון', בתוך: אורי כהן ומאיר חזן (עורכים), **ויצמן מנהיג הציונות**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2016, עמ' 452-453.

64 ויץ, 'אל הפנטזיה ובחזרה', עמ' 307.

המופתית, הצנועה והנאמנה המעורה עמוק עמוק בכל השכבות, הדורות והשכטים של עם מוזר ומופלא זה. כך התגלמה אחדות העם כאשר לא נתגלמה בשום איש אחר ועל זאת תבורך יצחק, אח יקר, וגם רחל היקרה, וקבלו שניכם ברכת אח ואחות, מפולה וממני וגם תשבעו נחת ותשביעו נחת לעמנו עוד שנים רבות.⁶⁵

המכתב הובא באריכות, כי הוא מעיד לא רק על בן-צבי ועל יחסו של בן-גוריון כלפיו אלא גם על יכולתו של בן-גוריון, שנחשב למי שאינו מחזין את רגשותיו, לבטא רגשות אנושיים במילים חמות. כתיבתו של בן-צבי הייתה יותר יבשה. בעוד מצויים בידינו דברי שבח והלל מקולמוסו של בן-גוריון לבן-צבי ביום הולדתו וסביב בחירתו לנשיא, לא הגיעו לידינו דברי ברכה והלל של בן-צבי לבן-גוריון בהזדמנויות דומות.

נקודה נוספת הראויה להשוואה בין הנסיבות שהביאו את האחד לפסגת ההנהגה הציונית והישראלית ואת האחר לתפקידים משניים ולבסוף למשרה רמה שעיקרה כבוד, היא טיבו של הקשר הזוגי של כל אחד מהם עם רעייתו, אולם מתוך החשש של גלישה לפסיכולוגיזציה יושאר עניין זה בצריך עיון.⁶⁶

המורשת וההיסטוריוגרפיה

בזיכרון הציבורי צרובה הצניעות שאפיינה את אורח חייהם של שני האישים. בן-צבי מילא את תפקידו כנשיא המדינה בצריף שניצב בשכונת רחביה בירושלים, שהיה מעין שחזור של הצריף שבו התגורר שנים רבות קודם לכן עם רעייתו באותו מתחם. צריף מגוריהם המקורי הועבר לקיבוץ בית קשת, שבנם עלי היה חבר בו ונפל בשדותיו במלחמת העצמאות. דירתם של בני הזוג הנשיאותי הייתה בבניין שניצב באותו מתחם. בן-גוריון עבר עם רעייתו פולה להתגורר בצריף בקיבוץ שדה בוקר, לאחר פרישתו מתפקידיו כראש הממשלה ושר הביטחון בשנת 1954; לאחר שובו לתפקידיו הממלכתיים ב-1955, המשיכו בני הזוג להגיע לשדה בוקר לעתים מזומנות, ולאחר פרישתו מראשות הממשלה ב-1963 היה זה מקום מגוריו (במקביל לביתו בתל אביב).

הצריף של בן-צבי וסביבתו היו ל'יד יצחק בן-צבי', על שתי זרועותיה הקשורות לתחומי התעניינותו המחקרית של בן-צבי: המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה והמכון לחקר קהילות ישראל במזרח. אזור המגורים של בן-צבי ורעייתו לא שוחזר. הצריף של בן-גוריון, וכן ביתו בשדרות קרן קיימת לישראל (שהיו לאחר מותו לשדרות בן-גוריון), היו לאתרי תיירות ובהם שחזור חדרי המגורים כפי שהיו בעת ששימשו את בעליהם. בבית בן-גוריון בתל אביב מתקיימת גם פעילות תרבותית וחברתית, ובשדה בוקר, לא הרחק מן הצריף

65 צורף ורוזנטל (עורכים), **בן-צבי : הנשיא השני**, עמ' ז. בן-גוריון שיגר את המכתב ממלון גלי כינרת, טבריה, ב' 14.12.1954.

66 ראו ניסיון זהיר להתמודד עם היבטים אחדים של סוגיה זו אצל שפירא, 'ויצמן ובן-גוריון', עמ' 444.

המפורסם, פועל מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות. מכוני המחקר מנציחים אפוא כל אחד מן האישים על פי תחומי הפעילות וההתעניינות העיקריים שלהם. מבחינה רשמית זכו השניים להנצחה ממלכתית. אולם במה שנוגע לכתיבת ביוגרפיה, שהיא היום מעין כרטיס כניסה לפנתאון הזיכרון הלאומי, או אישור על ההמצאות בו, הפער הוא אדיר. בישראל פורחת בשנים האחרונות הכתיבה הביוגרפית, המוסברת בין היתר בהשתרגותם זה בזה של מעמד ההנצחה בחברה הישראלית והאקדמיזציה של תחומי חיים רבים. אם בעבר די היה במוסד או במבנה הנושאים את שמו של המנהיג שהלך לעולמו או ב'כל כתבי' של המנוח או במבחר מהם, צורות הנצחה שזכו לה שני גיבורי המאמר, הרי עתה מלאכת ההנצחה אינה שלמה, כך נראה, ללא ביוגרפיה מדעית, הכתובה בידי איש אקדמיה. ברוח הביטוי השגור, שההיסטוריה שייכת למנצחים, ייאמר שהיא שייכת למנציחים, שהם במקרים רבים גופים המבקשים לחזק את מעמדם בהווה באמצעות הנצחת פועלם של קודמיהם ושל מנהיגי העבר שלהם. במקרה הנדון ההיסטוריה מאירה את פניה למונצח. בפרפרזה על מטבע לשון נוספת ייאמר שבעל המאה הוא בעל הזיכרון: רבות מן הביוגרפיות שהתפרסמו בשלושת העשורים האחרונים נכתבו בייזמתם ובמימוןם – המלא או החלקי – של התנועה שהגיבור עמד בראשה או מילא בה תפקיד בכיר ושל מוסדות המחקר שלהן, וכן של גורמים פוליטיים, עמותות 'אד הוק' שקמו לצורך העניין והתארגנויות של 'חברים של'.⁶⁷ בתחום זה ההבדל בין השניים גדול. בן-גוריון לא נזקק לחסותו של המכון שנושא את שמו, שכן דמותו ופועלו ריתקו ביוגרפים רבים מני ספור. לא כן בן-צבי. הכתיבה עליו מועטה: בשנת 1965 הוציא מכון בן-צבי **ספר זכרון ליצחק בן-צבי: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח**, ובו סקירת פעילותו המדעית, רשימת פרסומיו וקובץ מחקרים הנוגעים בתחומי עניינו.⁶⁸ החיבור המקיף ביותר עליו הוא פרקי המבואות והרקע בכרך שיוחד לו בסדרת נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה בהוצאת ארכיון המדינה.⁶⁹ אולם ביוגרפיה שלו, במובנה המלא, עדיין לא נכתבה. שני המנהיגים לא נקברו בחלקת גדולי האומה בהר הרצל. בן-צבי נטמן בשנת 1963, על פי בקשתו, סמוך לקברי הוריו בהר המנוחות, בירושלים עירו. בן-גוריון בחר את מקום מנוחתו האחרונה כחמש שנים לפני מותו, כשהחליט שרעייתו פולה תיקבר סמוך לקיבוץ שדה בוקר, הרחק בנגב. למרות מיקומו המרוחק, משמש קברו של בן-גוריון מקום עלייה לרגל וסמוך לו נערך טקס אזכרה רב משתתפים מדי שנה. לא רבים פוקדים את קברו של בן-צבי בירושלים. דומה שרצונו להיטמן סמוך לקברי הוריו, ולא בחלקת גדולי האומה על הר הרצל, תרם להרחקתו מן הזיכרון הציבורי.

*

- 67 אביבה חלמיש, 'העידן הביוגרפי בהיסטוריוגרפיה הישראלית', קתדרה, 150 (2013), עמ' 254.
- 68 מאיר בניהו (עורך), **ספר זכרון ליצחק בן-צבי: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח**, א-ב, מכון בן-צבי, ירושלים תשכ"ד-תשכ"ה.
- 69 צורף ורוזנטל (עורכים), **בן-צבי: הנשיא השני**.

מעמדם של בן-גוריון ושל בן-צבי כמנהיגים ומיקומם המוחלט והיחסי בסולם המנהיגות הם תוצאה של סיבות ונסיבות רבות: הבדלי אופי ואישיות; המקום שבו החלה לצמוח מנהיגותם; סוגי המוסדות והארגונים שכל אחד מהם עמד בראשם או מילא בהם תפקיד מרכזי; תחומי הפעילות של כל אחד מהם; והמיקום הגיאוגרפי של מגוריהם ושל מוקד פעילותם הפוליטית.

סיפור חייו של כל אחד משני גיבורי המאמר, וההשוואה בין השניים, נושקים לדילמה הנצחית על 'האישיות וההיסטוריה': האם מנהיגים דגולים הם אלה שמעצבים את פני תקופתם ואת מהלך ההיסטוריה, או שנסיבות הזמן הן שמצמיחות את המנהיגים?⁷⁰ שאלה זו רלוונטית בעיקר לגבי בן-גוריון. עליו חלים הדברים הכמעט מובנים מאליהם שכתב אלן בולוק (על סמך ניסיונו העשיר כביוגרף של סטלין, של היטלר ושל ארנסט בוויין), שאי-אפשר להבין את האירועים רק באמצעות הנסיבות ההיסטוריות או רק באמצעות האישיות האינדיווידואלית.⁷¹

נותרה, כמובן, שאלת הכריזמה והחומר שממנו קורצו מנהיגים, שהיא חמקמקה לא פחות מקודמתה. עד היום, לאחר כמה וכמה ביוגרפיות של בן-גוריון, עדיין לא פוענח עד תום סוד גדולתו. ייתכן שהשוואה בינו לבין מנהיגים ציונים אחרים, ומנהיגים בכלל, עשויה לשפוך אור נוסף על חידת מנהיגותו.⁷²

ייתכן שאם בן-צבי לא היה נבחר לנשיא בשנת 1952 הוא עלול היה להישכח מן הזיכרון הציבורי למרות זכויותיו הרבות בפרק הראשון של חייו הציבוריים ופועלו הציבורי והמדעי בשנים שלאחר מכן, ודומה שהיה זה בן-גוריון, בהעלותו את מועמדותו לנשיאות, שהצילו מתהום השכחה. בסופו של דבר, לצד החשיבות שבמתן חשיפה גם למנהיגים שלא ניצבו בשורה הראשונה, עיקר חשיבותו של הדיון במאמר זה היא בהארה נוספת על מנהיגותו של בן-גוריון ובהצגת תובנות כלליות על סוגיות אחדות בתולדות היישוב והמדינה.

70 ראו: אביבה חלמיש, 'מה מנסים ביוגרפים לעשות?', בתוך: אמיר הורוביץ ואחרים (עורכים), **העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה, שי לאלעזר וינריב**, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ו, עמ' 219-243 בעיקר עמ' 222-227.

71 Alan Bullock, *Hitler and Stalin*, Knopf, New York 1992, p. 977

72 ניסיון מעין זה ראו אצל שפירא, 'ויצמן ובן-גוריון'.

חברה

זהות מקצועית בהיסטוריה אורלית של עובדות רווחה ילדות מרוקו מבאר שבע

יעל זילברמן

מבוא: חקר סיפורי מקצוע מפי נשים ישראליות

לעבודה – כערך וכמעשה – היה מקום מרכזי בציונות ובכתיבת תולדותיה. ההיסטוריוגרפיה הפמיניסטית בישראל שימרה את מעמדה המיוחד של העבודה והתמקדה בעשור הראשון לקיומה, שנות השמונים של המאה ה-20, בנשים עובדות ובעבודת נשים בהתיישבות העובדת בחברה היישובית.¹ לימים הופנה המבט במחקר גם לעבודתן של נשים בחברה היישובית והעירונית,²

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך עבודת הדוקטור שלי: יעל זילברמן, 'פולקלור פמיניסטי אורבני: סיפורת ושיח אישיים על הגירה, התיישבות, התמקצעות וייסוד מפי ותיקות באר-שבע', אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2011.

1 על ההיסטוריוגרפיה של המחקר על פועלה של האישה הארץ-ישראלית ראו: בילי מלמן, 'מן השוליים אל ההיסטוריה של הישוב: מגדר וארץ ישראליות 1890-1920', ציון רבעון לחקר תולדות ישראל, סב, א (1997), עמ' 143-278; הנ"ל, 'שוליים ומרכז: היסטוריה של נשים והיסטוריה של מגדר בישראל', שם, עד (2009), עמ' 245-266; דבורה ברנשטיין, 'חקר נשים בהיסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך', בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ב, עמ' 7-25.

2 עפרה גרינברג וחנה הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצ"ו לחברה הישראלית, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1978; חנה הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים: פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (תשס"ו), עמ' 191-214; דבורה ברנשטיין, אישה בארץ ישראל – השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1987; מרגלית שילה, 'לדמותה של האישה בעלייה השנייה: האזרחית', בתוך: הנ"ל, אתגר המגדר – נשים בעליות הראשונות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2007, עמ' 193-216; אורלי לובין, 'בין מטבח הפועלים לקפה ההונגרי: אוטוביוגרפיה של אישה עירונית', תרבות דמוקרטית – מגדר וחברה בישראל לזכרה של פרופ' דפנה ירעאלי, 10 (2006), עמ' 357-394; Hanna Herzog, 'Redefining Political Space: A Gender Perspective on the "Yishuv" Historiography', *Journal of Israeli History*, 21, 1-2 (2002), pp. 1-25.

ובעשור האחרון אף ניכרת התעניינות הולכת וגוברת בפועלן של נשים עירוניות מן העשורים הראשונים למדינה עד לימינו.³

העשור הראשון למדינה הוא ציון דרך חשוב בהתפתחותן של נשים כבעלות מקצועות חיוניים להתפתחות החברה החדשה שנוצרה אז בארץ. בשנים ההן הועתק המוקד במשימות הלאומיות – מהתיישבות חלוצית של קבוצות נבחרות לעלייה או להגירה של המונים ולקליטתם. להבדיל מהסתירה שאפיינה את חייהן של נשים בעלות מקצוע בתקופת היישוב, בין הערכים והמחויבויות במרחב הציבורי לאלה של המרחב הפרטי והמשפחתי, שינוי זה זימן לנשים אפשרויות עבודה בתחומי טיפול שקישרו בין מחויבויותיהן ואפשרו להן לשלב צורות מחשבה וערכים משני המרחבים גם יחד.⁴ הצורך הדחוף במורים, באחיות ובעובדי רווחה הביא לפתיחת קורסי הכשרה קצרים ולפיתוח זמני ברמת ההכשרה, והדבר זירז את השתלבותן של נשים בתחומים אלה.⁵

במאמר זה אני מתמקדת בסיפורי החיים המקצועיים של שתי נשים כאלו – מרגלית אוזן ווייזן הכט – שנוולדו במרוקו בראשית שנות השלושים של המאה הקודמת. הן רכשו בארץ מוצאן השכלה תיכונית ברשת אליאנס, ולימים גם השכלה על-תיכונית כמורות (וויזן), והגיעו לבאר שבע במחצית השנייה של שנות החמישים. הן השתלבו במהרה בתפקידי רווחה שונים, ללא הכשרה מקצועית מתאימה (הן רכשו אותה רק שנים לאחר מכן). מקום הולדתן של הנשים האלה, מהלך חייהן, מגוריהן בעיר באר שבע, ובייחוד תהליכי ההתמקצעות שלהן בזמן העבודה המעשית 'בשטח', כל אלה משייכים אותן לקבוצה דורית ואזורית של נשים אחרות כמותן, שחייהן האישיים והמקצועיים דומים. עם זאת, קולן הוא קול ייחודי ומרתק הן משום שהן מייצגות קבוצת מיעוט של נשים משכילות שהיגרו ממרוקו ועבדו בתפקידים מקצועיים בעשורים הראשונים לאחר הקמת

3 כפי שעורכי הקובץ המקיף **מגדר בישראל** מציינים, המגמות החדשות במחקר העכשווי הן זניחת המגזר הפועלי והתמקדות בחברה האזרחית-בורגנית הלא פועלית, שרובה חי בערים, וכן עיסוק בתקופת המדינה. כך ב של קובץ זה עוסק כולו בפועלן של נשים בשנות המדינה. ראו: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ, 'מבוא: חברה כמעצבת מגדר, מגדר כמעצב חברה', בתוך: הנ"ל (עורכים), **מגדר בישראל – מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2011)**, עמ' 1-2.

4 יעל עצמון, 'היסטוריה של קבלת אחריות', בתוך: הנ"ל (עורכת), **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2001, עמ' 134-152. עצמון מדגישה כי הנסיבות בישראל יצרו בעבור הנשים בארץ אפיק פעולה מקצועי ייחודי לעומת מקומות אחרים בעולם כמו ארצות הברית.

5 Shimon E. Spiro, Moshe Sherer, Nora Korin-Langer and Idit Weiss, 'The Professionalization of Israeli Social Work', in: F. Meir Loewenberg (ed.), *Meeting the Challenges of a Changing Society: Fifty Years of Social Work in Israel*, Magnes Press, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1998, p. 32. במאמר זה סוקר המחבר את הרקע להתפתחות המקצוע בתקופה שלפני הקמת המדינה ואת תהליכי ההתמקצעות שחלו בו מאז עד סוף המאה ה-20.

המדינה,⁶ הן משום ששימשו נציגות הממסד, אך ארצות המוצא שלהן היו ארצות המוצא של מטופליהן.⁷ עם זאת, כנשים משכילות הן באו מרקע סוצי־אקונומי גבוה יותר, שאפשר להן השכלה וחיבר אותן בארץ מוצאן עם ארגוני נשים. בסיפוריהן אין הן מביעות הזדהות מפורשת עם הרקע התרבותי שממנו הגיעו מרבית מטופליהן, אך גם בדבריהן יש ביטוי לקשיים ולחוויות קליטה קיבוציות שחוו הן עצמן, כגון אפליה לרעה על בסיס מוצא, הגעה בלילה למקום נידח, מגורים במעברה ויחס משפיל מצד הרשויות הקולטות. ובכל זאת, הדגש בסיפוריהן איננו על חוסר האונים אלא דווקא תושייתן ועל פעלתנותן. זיכרונותיהן מימי עבודתן הם בבחינת צוהר שמאפשר הצצה לחיי היום־יום במקצוע אשר מבטא אמפתיה כלפי המטופלים ונימה ביקורתית כלפי המערכת הבירוקרטית שהן היו חלק ממנה. כמענה למצוקות שנתקלו בהן נשים אלו, הן יזמו את הקמתם של מוסדות שונים

6 להמהגרות בנות 40-50 שהגיעו ממרוקו בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה היו הישגים נמוכים בהשכלה ובתעסוקה. רק ל־2.5 אחוזים מהן הייתה תעודת בגרות, ולאחוז דומה הייתה תעודת הסמכה מקצועית. ראו: Beverly Mizrahi, *Paths to Middle Class Mobility among Second Generation Immigrant Women in Israel*, Wayne State University, Detroit, MI 2013, p. 24. יש לציין כי מרבית המחקרים שנערכו על עבודת נשים מזרחיות בכלל ועל נשים ממוצא מרוקני בפרט מתמקדים בנשים בנות הדור השני של מהגרות ממרוקו שאינן בעלות מקצוע. למשל, בברלי מזרחי עוסקת בניעות המקצועית של נשים כאלו, כגון יזמיות, סיעות גננות, מזכירות וגם מורות בתיכון. ראו למשל: 'החינוך העקיף, ניעות מוגבלת והדור השני של מהגרות ממרוקו – מקרה של סיעת לגננות', בתוך: אורי כהן ואחרים (עורכים), **ישראל והמודרניות – למשה ליסק בויבולו**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2006, עמ' 461-482. יוצא מכלל זה הוא מחקרה של עזיזה כוזם שעסק בנשים עיראקיות משכילות שכמעט השלימו את לימודיהן התיכוניים ברשת אליאנס והיגרו בהיותן בנות 17 לארץ בשנות החמישים. במחקרה מראה כוזם כיצד נשים אלו, להבדיל מהנשים העומדות במרכז מאמר זה (שסיימו את לימודיהן במרוקו) לא הצליחו לממש את שאיפותיהן המקצועיות בשל הדינמיקה שנוצרה לדבריה בין 'תהליך ההגירה' ל'תהליך האתניזציה' שעברו בארץ. ראו: עזיזה כוזם, 'להפוך למיעוט, לבחון את המגדריות: נשים עיראקיות יהודיות בשנות החמישים', בתוך: חנן חבר, 'יהודה שנהב ופנינה מוצפי האלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2002, עמ' 212-244.

7 דוח מקיף על מצבה הכלכלי והחברתי של העיר באר השבע עד שנת 1963 מספק נתונים סטטיסטיים רבים על 'הנחשלות' או על 'הפיגור הכלכלי והחברתי', המאפיין לדברי עורכי הסקר את תושבי העיר באר שבע הן לעומת הממוצע הארצי הן לעומת ערים דומות. מחברי הדוח מתייחסים בין השאר לאחוזים הגבוהים של נתמכי לשכת הסעד בעיר וכן לאחוזי הנשירה מבית הספר היסודי והתיכון. בנתונים המובאים בדוח יש הדגשה חוזרת של הקשר בין המוצא הערבי, בייחוד יוצאי צפון אפריקה, ובין אחוזי נשירה גבוהים מבית הספר וקבלת סעד. מחברי הדוח קוראים לנקיטת אמצעים דחופים בטווח הקצר, שכן 'נשירתם הרבה של בני עדות המזרח לא זו בלבד שהיא מאיטה את קצב ההתפתחות הכלכלית בבאר שבע ובמדינה כולה אלא שהיא טומנת חומר נפץ חברתי ולאומי' (עמ' 308). לנתונים מפורטים בנושאים אלו ראו: שמואל רולבנט (עורך), **באר־שבע: הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי (סקר גורמי היסוד ותחזית התפתחותה)**, המכון למחקר כלכלי וסוציולוגי, תל אביב 1963, עמ' 283-315.

בדרום הארץ בכלל ובבאר שבע בפרט, וללא ספק אפשר לראות בהן מייסדות אלמוניות, שלא נכנסו עד כה להיסטוריוגרפיה של מקצועות הרווחה בישראל.⁸ המאמר מבוסס על ראיונות שנערכו עם שתי הנשים מטעם הארכיון לתולדות ההתיישבות בנגב על שם דוד טוביהו, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב,⁹ וכן על ראיונות שקיימתי עם הגברת הכט בשנת 2008, וכעשור לאחר מכן, עם הגברת און.¹⁰ הראיונות שערכתי ותומללו היו לא מובנים. שאפתי לאזן בין הענקת חופש למרואיינת לשוחח ולספר בלי לקטוע את דבריה ובין יצירת שיחה קולחת, הכוללת מטבע הדברים גם מחוות גופניות ומילוליות להבעת תמיכה, פליאה, הזדהות ושאלות אשר מתעוררות בזמן הראיון. שיטה זו של ראיון פתוח מתאימה בייחוד לחקר סיפורים אישיים; המספרים מעניקים באמצעותם משמעות לניסיון חייהם ומצדיקים את תפיסות עולמם.¹¹ הראיונות האישיים הראו צדדים נוספים לראיונות מטעם הארכיון,¹² כגון סיפורים מפורטים על מקרים סוציאליים וכן פרטים אוטוביוגרפיים שלא בהכרח שייכים להצגת העצמי הייצוגית.¹³

8 ג'וני גל ורוני הולר מדגישים את החשיבות הקיימת בעריכת מחקרים המתמקדים בחיי היום-יום של עובדים ועובדות סוציאליות ובהוצאה של מייסדות המקצוע מ'אלמוניות'. ראו: הנ"ל (עורכים), 'לא צדקה אלא צדק': פרקים בהתפתחות העבודה הסוציאלית בישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, בדפוס. לסקירה של התפתחות המקצוע וכתובת ההיסטוריוגרפיה עליו ראו את פרק המבוא בקובץ זה – 'על ההיסטוריה של העבודה הסוציאלית בישראל'.

9 ויזאן הכט, 2005, ארכיון טוביהו (להלן: א"ט), תיק מס' 1434-09; מרגלית און, 2006, תיק מס' 1555-01.

10 הראיון עם הגברת הכט התקיים בביתה בבאר שבע כחלק מעבודת שדה שערכתי לצורך עבודת הדוקטור. במסגרת זו ראיינתי כ-30 נשים ותיקות מבאר שבע, מהן כשליש נשים בעלות מקצוע שעבדו כגננות, כמורות, כאחיות, כעובדות סוציאליות וכרופאות. מקצת מהנשים רואיינו בזמנו בעבור ארכיון טוביהו. לצורך כתיבת המאמר ראיינתי את הגברת און בירושלים בחודש דצמבר 2017. לראיונות האלה אפנה באמצעות הקיצור ע"ש (עבודת שדה).

11 Miriam Camitta, 'Gender and Method in Folklore Fieldwork', *Southern Folklore Quarterly*, 47, 1 (1990), pp. 21-32; Larisa Fialkova and Maria N. Yelenevskaya, *Ex-Soviets in Israel: From Personal Narratives to a Group Portrait*, Wayne State University Press, Detroit 2007, p. 9.

12 חיה גביש עמדה במחקרה על ההבדל בין תוצרי הראיונות שערכה בעצמה ובין התוצרים שהתקבלו עם אותן מרואיינות במכון לתיעוד בעל פה של החוג ליהדות בת זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. על כך ראו: חיה גביש 'ביטויי זמה, עצמה ותושייה אצל נשים בסיפור העממי של יהודי זאכו בכורדיסטן', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כד-כה (תשס"ו-תשס"ז), עמ' 192. לדיון עקרוני בהבדלים בין תוצרי ראיונות שנערכים ב'שדה' ובין אלו המיועדים לארכיב ראו למשל: Kathryn Marie Dudley, 'In the Archive, in the Field — What Kind of Document is an "Oral History"?' in: Mary Chamberlain and Paul Richard Thompson (eds.), *Narrative and Genre*, Routledge, London 1998, pp. 160-166.

13 לדברי ספקטור-מרזל, הקשרים ציבוריים מזמינים הצגה חיצונית וייצוגית יותר של 'העצמי', ואילו ראיונות בעלי צביון אינטימי יעודדו סיפורים שיש בהם תכנים מורכבים יותר, אשר עלולים לא לעלות בקנה אחד עם נורמות חברתיות שונות. ראו: גבריאלה ספקטור-מרזל, 'הסיפור אינו כל הסיפור: תעודת הזהות הנרטיבית', *מגמות*, מח, 2 (2012), עמ' 237.

תוצרי הראיונות, הן אלה של הארכיון הן אלה שתיעדתי, הם בבחינת היסטוריה אורלית – סיפורי חיים מקצועיים ממקור ראשון, והם עשירים בפרטים ובראיה רפלקסיבית. משום כך הם מציגים את הנשים כסוכנות אנושיות (human agents), כלומר כישויות בעלות מרחב פעולה והחלטה בזמן ובמקום שהן פעלו בהם.¹⁴ הצגה כזו עולה בקנה באחד עם אחת ממטרותיה המרכזיות של היסטוריה אורלית פמיניסטית – תיאור נשים כשחקניות חשובות בהיסטוריה.¹⁵ חוקרות שונות מדגישות כי היסטוריה שבעל פה עשויה לאפשר לאוכלוסיות שוליות לתאר את ההיסטוריה מנקודת מבטן, ולא דווקא לפי ההיסטוריה הרשמית.¹⁶ לכן לנשים ולנשים מקבוצות שאינן שייכות לתרבות השלטת (outside group) יש משיכה מיוחדת לסיפורי נגד (counter narratives), המביעים התנגדות סמויה או גלויה לנרטיבים דומיננטיים בתרבות.¹⁷ לשם כך נשים משתמשות במגוון של אסטרטגיות לשוניות ונרטיביות כדי לשאת ולתת עם מסורות דומיננטיות וכדי להצדיק את סיפוריהן.¹⁸ זה המקום להדגיש כי בסיפורי חיים יש תמיד מניפולציה של אמת, ואין הם בבחינת מסירת עובדות אובייקטיביות בנוגע לאירועים. הסיפור הוא תוצר של בחירה של עובדות ופרשנויות, והוא משקף אמת יחסית או מעשית,¹⁹ כמו שהמספרות מבינות ומבקשות לספר אותה, המעוגנת בהקשרים תרבותיים והיסטוריים רחבים יותר.²⁰

- 14 מזרחי, החינוך העקיף, עמ' 465.
- 15 Selma Leydesdorff, Luisa Passerini and Paul Thompson (eds.), 'Introduction', *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, IV: *Gender and Memory*, Oxford University Press, Oxford 1996, pp. 1-16. היסטוריה פמיניסטית שבעל פה היא קורפוס עשיר ומגוון שלא אוכל להקיף במאמר זה. על מתודולוגיה של היסטוריה פמיניסטית שבעל פה ראו למשל: Kathryn Anderson et al., 'Beginning Where We Are: Feminist Methodology in Oral History', *Oral History Review*, 15 (1987), pp. 103-127.
- 16 אסתר שלי-ניומן, 'המסע הלילי: מפגש בין עולים למקומם החדש', בתוך: דליה עופר (עורכת), *בין עולים לוותיקים: ישראל בעליה הגדולה 1948-1953*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1996, עמ' 287-288; אילנה רוזן, 'אם תרצו אין זה רק סיפור אישי – היסטוריה שבעל-פה כמעצבת עבר והווה', *סדן מחקרים בספרות עברית*, ו (2007), עמ' 13-16.
- 17 Molly Andrews, 'Introduction: Counter-Narratives and the Power to Oppose', *Narrative Inquiry*, 12, 1 (2002), pp. 1-6.
- 18 Susan Gal, 'Between Speech and Silence: The Problematics of Research on Language and Gender', in: M. di Leonardo (ed.), *Gender at the Crossroads of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, Berkeley, Los Angeles & Oxford 1991, pp. 175-203; Joan N. Radner & Susan S. Lanser, 'The Feminist Voice: Strategies of Coding in Folklore and Literature', *Journal of American Folklore*, 100 (1987), pp. 412-425.
- 19 קיי קתרין מציעה את הצירוף 'אמת פרגמטית' לציון הגדרת האופן שהמספרים מעצבים מחדש את המציאות שסיפוריהם האישיים מתייחסים אליה: Kay Cothran, 'The Truth as a Lie – the Lie as a Truth: A view of Oral History', *Journal of the Folklore Society of Greater Washington*, 3, 1+2 (summer 1972), pp. 3-6.
- 20 דורית יוסף, מ'ייקיות' לציוניות: אסטרטגיות נרטיביות בסיפורי חיים של נשים יהודיות-גרמניות בארץ ישראל, *ישראל*, 22 (2014), עמ' 112.

על רקע דגשים תיאורטיים אלו אבקש במאמר זה לנתח את תוצרי הראיונות של שתי הנשים מנקודת מבט לשונית-ספרותית בהקשר סוציו-היסטורי.²¹ לפיכך אתיחס לנסיבות ההיסטוריות והאזוריות ששתי הנשים פעלו בהן, ואתמקד באסטרטגיות הפעולה, העיבוד והסיפור או ההיגוד²² הייחודיות שלהן בספרן על חייהן במבט לאחור.²³ אתיחס לשני סוגי נרטיבים שבלטו בסיפוריהן המקצועיים – דיאלוגים של עימות וסיפורי מקרים אישיים – ואראה כיצד סוגות אלו תורמות להצדקת סיפוריהן ולהאדרת פועלן של הנשים במבט לאחור.

רקע על המספרות ועל תהליך התמקצעותן בארץ

מרגלית אוזן לבית כנפו נולדה בעיר מוגדור בשנת 1931. בראיונות עמה היא הדגישה את ייחוסה המשפחתי כנצר לרבי יוסף כנפו, שהיה פילוסוף ופוסק הלכה, ואת תפקידה של אמה, ששימשה נשיאת ויצ"ו במוגדור. ויואן הכט לבית אזולאי נולדה בקזבלנקה בשנת 1936 למשפחה אמידה שהייתה מצאצאיהם של סוחרים שהגיעו מברזיל ומפורטוגל. הוריה התגרשו כשהייתה ילדה, והדבר הביא להידרדרות כלכלית של המשפחה. שתיהן למדו בבתי ספר של רשת אליאנס.²⁴ מרגלית אוזן למדה עד גיל 14 בבית ספר יסודי צרפתי לבנות

21 בהקשר זה ברנשטיין מציינת כי מצד אחד התפתחו ההיסטוריה והסוציולוגיה ההיסטורית של נשים ומן הצד האחר התפתח חקר הספרות, ועל כן 'יש מקום לבחון דרכי חשיבה, מחקר וכתובה שהשיתוף המושגי, התאורטי והאמפירי ביניהם הדוק יותר [...] ולעורר זוויות התבוננות חדשות וגישה והוליסטית יותר'. ברנשטיין, 'חקר נשים', עמ' 24-25. ג'נט וולף מדגישה כי דיכוי של נשים בחברה ובחקר ההיסטוריה נבע בין השאר מההפרדה החדה בין דיסציפלינות ובין ספרות החיים השונות. בכך הזינו גבולות המחקר את הגבולות המגדריים ואת אי-השוויון. ראו: Janet Wolff, 'Text and Institutions: Problems of Feminist Criticism', *Feminine Sentences — Essays on Women and Culture*, Polity Press, Cambridge 1990, p. 105.

22 את המונח 'היגוד' פיתחה האסכולה ההקשרית בחקר הפולקלור, והוא קשור במונח שטבע רוברט ג'ורג'ס – 'אירוע היגוד' (story-telling-event). התפיסה העומדת בבסיס מונח זה היא שהסיפור הכתוב הוא רק שריד של מה שאמר המספר בעל פה בזמן ובמקום מסוימים ולפני קהל מסוים. יחסי הגומלין בין כל המרכיבים האלה יוצרים את האירוע ההיגודי שהוא מעין הצגת יחיד אשר נוצרת בכל פעם מחדש. ראו: Robert A. Georges, 'Toward an Understanding of Story Telling', *Journal of American Folklore*, 82 (1969), pp. 313-328.

23 במקום אחר עמדתי על השימוש של נשים מזרחיות מבאר שבע אשר חסרות השכלה בסיסית באסטרטגיות לשוניות ובדגמים נרטיביים בסיפורי חייהן. ראו: יעל זילברמן, "כמעט הייתי מתה רק אלוהים שלח לי את אליהו הנביא": מעמד, גוף ומיניות בסיפורי חייהן של נשים מזרחיות מבוגרות מבאר-שבע, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי (תשע"ה), עמ' 143-181.

24 חברת כל ישראל חברים (רשת אליאנס אזוראלית פרנסו – UIF – Alliance Israelite Française) נוסדה בפריז בשנת 1860 כדי לפעול למען התערותם של יהודי המזרח בארצות שבהן חיו באמצעות הקניית חינוך צרפתי. רשת זו השפיעה השפעה מהפכנית על השכלתן של נערות יהודיות מזרחיות, שכן חינוכן נחשב חינוך ביותר בשל השפעתו על הדורות הבאים. למרות תרומתה של התרבות

יהודיות, ולימים נסעה לקזבלנקה כדי ללמוד בתיכון אורט חינוך מיוחד. וויאן הכת למדה בבית הספר היסודי והתיכון וילאם ואליד, ולימים התקבלה לבית ספר ללימודים גבוהים בקזבלנקה ולמדה את הוראת האמנות. בשנת 1951 נישאה מרגלית וקוותה לעלות עם בעלה לארץ, אך בשל התנגדותם של חמיה, נדחה הדבר. בינתיים עסקו בני הזוג בפעילות ציונית מחתרתית, ובכללה סיוע ליהודים להגר ארצה מטעם המוסד לעלייה ב' ועליית הנוער.²⁵ בשנת 1958 נחשפה פעילותם של בני הזוג, והם ברחו עם ילדיהם לצרפת באישון לילה, ומשם היגרו לישראל. מרגלית הייתה אז בהיריון עם בנם השלישי, שנולד כבר בארץ. וויאן, להבדיל ממרגלית, היגרה ארצה כאשר רווקה. משפחתה הגיעה לארץ באופן בלתי לגלי לאחר הפוגרום הגדול שהתרחש בקזבלנקה בשנת 1956. היא עצמה הגיעה ארצה שנה לאחר מכן מכיוון שהתחייבה בפני רשת אליאנס לעבוד בתום הלימודים, וכך להחזיר את שכר הלימוד. תחילה היא גרה במעברת חצרים עם בני משפחה, ולימים השיגה הלוואה מעמידר ורכשה דירה בבאר שבע, ואליה עברו בני המשפחה. כעבור כמה שנים נישאה וגידלה שני ילדים.

וויאן עבדה עם הגעתה בעבודות זמניות שונות, כגון קריינית חדשות בערבית בקול ישראל וסיעה לראיין עולים חדשים בשדרות ובאופקים. לימים עבדה כעוזרת גננת ועוזרת למורה לאמנות בבית הספר אלומות במעברת חצרים.²⁶ אז הציע לה אריה סימון, ששימש בשנים 1952-1964 מנהל מחלקת החינוך של עיריית באר שבע,²⁷ ללמוד בסמינר למורים תמורת הלוואה כדי לעסוק במקצועה – מורה למלאכה, אך היא סירבה בטענה שהיא המפרנסת היחידה של משפחתה, ועל כן לא תוכל להתחייב להחזיר את ההלוואה.

הצרפתית לתרבות הקולוניאלית בצפון אפריקה, יחסן של המשפחות לחינוך ולאוריינות לבנות היה דו-ערכי בשל הניגוד שהיה טמון בין חינוך זה לתפקידים המסורתיים של הנשים. על כך ראו: אסתר שלי-נימון, 'בית ספר כציון דרך בחיי קשישות תוניסאיות', בתוך: טובה כהן ושואל רגב (עורכים), **אישה במזרח, אישה ממזרח – סיפורה של היהודייה בת המזרח**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2005, עמ' 233-248.

25 בשנת 1956 נהייתה ההגירה ממרוקו לארץ ישראל לבלתי לגלית. על הפעילות המחתרתית במרוקו ראו למשל: מאיר קנפו, **המחתרת היהודית במרוקו 1955-1964**, ארגון פעילי המחתרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, נתניה 2001.

26 הנתונים על בית ספר זה מפורטים בדוח שחיבר צוות חוקרי המכון למחקר כללי וסוציולוגי בראשות שמואל רולבנט על באר שבע: כ־40 אחוזים מהתלמידים שלמדו בו בשנים אלו היו ממשפחות שנתמכו במחלקת הסעד וכ־82 אחוזים מהמשפחות היו מצפון אפריקה. ראו: רולבנט, **באר שבע**, עמ' 287.

27 אריה סימון היה מייסדה ומנהלה הראשון של המדרשה למורים בנגב (2002-2013) ומפקח מחוז הדרום במשרד החינוך והתרבות (עד שנת 1972). הוא פרסם מחקרים שערך על אחוזי הנשירה הגבוהים בבתי ספר בבאר שבע. על פעלו ועל הכשרת המורים בשנים אלו ראו: צפורה שחורי-רובין, 'אריה סימון: איש החזון והמעש – מייסד מערכת החינוך בנגב', **דור לדור – קבצים לחקר ולתייעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2007, עמ' 196-195.

בשנת 1962 הציע לה דב ברנע, מנהל אגף החינוך והתרבות בבאר שבע, להיות קצינת ביקור סדיר ראשונה בבאר שבע (בארץ בכלל ובבית ספר במעברה בפרט), והיא נעתרה. תפקיד זה היה חלק ממנגנון המנע שפיתח סימון להתמודדות עם אחוזי הנשירה הגבוהים שהיו אז בבתי הספר בעיר. בתפקידה היא נדרשה לאתר ילדים מעל גיל חמש שלא למדו בבית ספר. בתפקיד זה היא עבדה כעשר שנים, וגם בו סייעה לה ידיעת השפה הערבית המרוקנית משום שלדבריה רבים מהילדים היו ילדי עולים ממרוקו. בראשית שנות השבעים החלה ויזאן את לימודי התיאור הראשון במדעי ההתנהגות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בלימודיה היא הכינה מיזם לשיקום ילדים ונוער, ובעקבותיו ייסדה בבאר שבע משנת 1978 עשר פנימיות יום לילדים ולנוער.²⁸

גם למרגלית הוצע ללמוד בסמינר למורים תמורת הלוואה, אך היא העדיפה לעבוד במחלקה הסוציאלית בעיריית באר שבע, שהציעה לה מלגה ללימודי עבודה סוציאלית בעתיד, אף שהדבר היה כרוך בשינוי המקצוע שלמדה במרוקו. מרגלית עבדה במחלקת החינוך כעובדת סוציאלית בבית הספר שורשים, ולימים עברה לשירות הפסיכולוגי, שחיפש אז עובדים סוציאליים דוברי שפה זרה.²⁹ שם היא הייתה אחראית לעובדות הסוציאליות (כלי שהייתה אז עובדת סוציאלית אקדמית בעצמה). כמו ויזאן, גם היא ציינה כי שליטתה בערבית המרוקנית ובצרפתית סייעה לה לזכות בעבודה, וגם היכרותה המוקדמת עם מנהל השירות הפסיכולוגי אז, שהיה ידיד המשפחה. כאשר הוקם המכון להכשרת עובדים סוציאליים בבאר שבע בשנת 1969 נפתחה בפני מרגלית ההזדמנות ללמוד, ולשם כך היא נדרשה לעזוב את תפקידה בשירות הפסיכולוגי ולחזור למחלקת הסעד בעירייה. כשסיימה את לימודיה חזרה לתפקידה הקודם בשירות הפסיכולוגי.

סיפורה של מרגלית חושף את המצוקה החמורה שהייתה בשנות החמישים והשישים בעובדות מוסמכות במקצועות הרווחה בארץ בכלל ובבאר שבע בפרט,³⁰ ואת מלחמות הבירוקרטיה שהתנהלו בין גופים שונים בעיר ובין מחלקות שונות בתוך העירייה, למשל בין מחלקת הסעד ובין מחלקת החינוך, על עובדים בעלי השכלה כלשהי, גם אם לא הוכשרו לתפקידים שביצעו בפועל.

מרגלית הייתה אחראית מכוח תפקידה להקמה של שירותים שונים, כגון מחלקת קצין ביקור סדיר והשירות לילד ונוער. היא פיקחה על מוסדות שונים וגם יזמה, לעתים בשיתוף

28 מיזם זה מבטא את שינוי הגישה שחל במשרד הסעד עם הירידה בממדי ההגירה, מהשמה במוסדות לטיפול בתוך הקהילה. ראו: שפירו ואחרים, **ההתמקצעות של עובדים סוציאליים**, עמ' 36.

29 בשנות השישים הורחבו תחומי העשייה של העבודה הסוציאלית והוחל בשילובם של עובדים סוציאליים בתחומי הבריאות, בתי הספר והשיקום. ראו: גל והולר, **'לא צדקה אלא צדק'**.

30 על השכיחות הנמוכה של עובדות סוציאליות מוסמכות בתקופה זו בבאר שבע אפשר ללמוד מחילופי הדברים שהתקיימו בין בטי שמואלי, עובדת סוציאלית אקדמאית, ובין ראש העיר הראשון של באר שבע, דוד טוביהו, בראשית שנות החמישים: 'אמר: "מה את?" אמרת: "אני עובדת סוציאלית אקדמאית" אז הוא אמר: "עוד לא היה לנו דבר כזה". בטי שמואלי, 2001, א"ט, תיק מס' 1, 1240-12.

אחרים, הקמת מוסדות שונים בבאר שבע ובערים אחרות בדרום, ופעלה למען גיוס כספים בעבורם. עם המוסדות הרבים שייסדה נמנים בית הספר המקצועי לנוער מפתח, כפר הילדים והנוער אשלים וכן שורה של מוסדות לילדים ומעונות משפחתיים. שתי המספרות ייחדו את מרב סיפוריהן המקצועיים לתיאור המוסדות שהקימו.

‘אל תשימי את הרגליים במקפיא’: דיאלוגים עימותיים בתיאור הקמת מוסדות

חלק ניכר מ'האני המקצועי' של ויואן ומרגלית ומעשייתן נוסח בצורת דיאלוגים מובנים אשר 'משחזרים' חילוקי דעות מקצועיים שהיו ביניהן ובין מנהלים ומנהלות, עמיתים ועמיתות וכן ביניהן לבני זוגן. כמו שנעשה במחזאות ובקטעי דרשה בפרוזה לסוגיה, השימוש בדיאלוג מובנה בסיפור אישי הוא בגדר פעולה יצירתית אשר נושאת מטרות שונות כמו מסגור מידע בדרך שיוצרת מעורבות והזדהות של המאזין. לכן, כפי שטאנן מדגישה, הצירוף 'שיח מדווח או מצוטט' (reported speech), שנהוג להשתמש בו בהקשר זה, מטעה מכיוון שבבסיסו עומדת ההנחה כי אדם יכול לחזור במדויק על דברים שאמר אדם אחר, למרות הוצאתם מההקשר שהם נאמרו בו. עניין זה בולט בייחוד ב'ציטוט' של דיאלוגים שמסיבות שונות לא יכלו להתקיים כלל (למשל 'שחזור' שיחות שהמספרת לא נכחה בהן), אך למעשה כל שיח מצוטט הוא דיבור שחל בו שינוי וקיבל הקשר חדש בתהליך של היגוד הסיפור, ולכן הוא בדוי במהותו.³¹ הדיבור הישיר כאסטרטגיה פרפורמטיבית נחקר בלימודי זיכרון ואתנוגרפיה של תקשורת ודיבור. לפי גישה זו, השימוש בדיבור ישיר הוא דוגמה לאופן שההיזכרות נעשית הצגה, והמראיינים נהיים בה שחקנים אשר נעים בחופשיות בין דמויות ותקופות שונות. כך הריאיון נעשה מעין תיאטרון פוליפוני של הזיכרון, והוא מספק

הנאה למספרים ולקהל ומעמיק את המסר.³²

דיאלוגים של עימות מעולם העבודה מבטאים עימותים מקצועיים אשר מצויים בתשתית הזהות המקצועית ומבנים אותה. באופן זה תהליך הבניית הזהות המקצועית מתרחש תוך כדי בחינת מעמדה המקצועי של המספרת לעומת מקצוען 'אחר' או לעומת קולות מקצועיים מתחרים והשוואתם למשמעות האישית שהיא מעניקה ל'אני המקצועי' שלה.³³ אביא כעת כמה דוגמאות לדיאלוגים כאלו ולניתוחם לאור סיפור החיים המקצועי הכולל של המספרות.

31 טאנן, קולות מדברים, עמ' 99.

32 Kobi Peled, 'The Theater of Memory: Direct Speech in Palestinian Oral History', *Memories Studies* (2018), pp. 1-16

33 ארנה שץ-אופנהיימר ונורית דביר, 'סיפור חיים מקצועי: נרטיב של קונפליקטים', בתוך: רבקה תובל משיח וגבריאלה ספקטור-מרזל (עורכות), מחקר נרטיבי – תאוריה, יצירה ופרשנות, כליל, מכון מופ"ת, מאגנס, תל אביב וירושלים 2010, עמ' 322-346.

כך סיפרה ויויאן:

1. ופעם אחת באתי לאיזה בית ב[שכונה] ג ברמט.
2. הם צרפתים והוא [הבעל] היה לוקח סמים.
3. אבל הגג דלף, המיטה הייתה רטובה, האישה הייתה עם תינוק, הילד בוכה והייתי עם עובדת סוציאלית.
4. ואני אומרת 'אני חייבת להביא את המנהל של המחלקה. לא יכול להיות שעובדת סוציאלית לא תעשה משהו'.
5. קודם כל שאלתי אותה 'למה התינוק בוכה?'
6. אומרת 'אין לי חלב בשבילו',
7. אמרתי 'הנה קחי כסף תביאי חלב'.
8. והעובדת הסוציאלית המטומטמת הזאת היא הלכה וכתבה מכתב שאני נכנסת לה לעבודה הסוציאלית שלה, שזה לא חינוכי מה שאני עשיתי והיא רוצה לשקם את המשפחה וזה.
9. ואני שמעתי דבר כזה המנהל קורא לי
10. אמרתי 'כן? אתה בא אתי. אתה בא אתי'. סחבתי אותו
11. אמרתי 'אני אעשה את הסקנדל הכי גדול אתה בא אתי. אם אתה לא תראה את המצב הזה אתה לא יכול לדבר'.
12. באנו לשם. הגג דלף, המיטה שבורה, הבגדים מלוכלכים על הרצפה, החתולים מסתובבים, התינוק בוכה,
13. אוי שאני זוכרת [נזכרת] אני הייתי מכניסה אותה, את העובדת הסוציאלית לבית סוהר.
14. אמרתי 'זה תינוק בוכה, אני אמרתי שתלך לקנות חלב בשבילו, על זה אני קלקלתי את העבודה?'
15. אומר 'תביני וזה',
16. כל מיני פילוסופיה של [ב] גרוש.
17. בסוף הוא אומר 'טוב, אנחנו נשלח לה ארון, ואנחנו נקנה לה מיטה, ואנחנו נתקן את הגג'.
18. בסדר, הוא עשה עבודה מסודרת.
19. כשבאתי הביתה ואמרתי לבעלי: 'תשמע אני לא יכולה לסבול שעובדת סוציאלית רואה ילד בוכה בלי אוכל לא לדבר על אמא. הילד ושאר הילדים גם'.
20. מזה, מהמצבים האלה נבע הרעיון שאם אין אוכל בבית, ואין מקלחת בבית ואין הכנת שיעורים, אנחנו ניתן את התמיכה. כי אני אומרת שילד שבא לבית ספר ובטן ריקה הוא לא מרוכז. תדברי מפה יוצא מפה. הוא לא יכול להיות מרוכז וזה, אז היה המוטו שלי (ע"ש, ויויאן, 38).

סיפור זה מסביר את המניע להקמת פנימיות היום שיזמה המספרת. המבנה שלו, כמו סיפורי עימות אחרים שתיעדתי, מתאים למבנה הבסיסי שהציע ויליאם לאבוב לתיאור חוויות אישיות, ובו תמצית, אוריינטציה, הערכה, תוצאה, קודה וחזרה להווה.³⁴ הקטע נפתח בתיאורי מקום (שורות 1-3) שאפשר להגדירם 'אוריינטציה עודפת', אשר נוטה להיות מפורטת מאוריינטציה 'רגילה' ובעלת מטרות החורגות מעיגון הסיפור בזמן ובמקום.³⁵ כמה מתיאורי המקום חוזרים בשנית בשורה 12: גג דולף ומיטה רטובה ושבורה ותינוק בוכה. לתיאורי מקום אלו תפקיד חשוב בסיפור. מטרתם לגרום זעזוע ולהצדיק את המעשה 'הבלתי מקצועי' שעשתה המספרת ולגרום למאזינה להזדהות עמה ו'לקחת את הצד שלה'. בסיפור ניכר שימוש מרובה ב'דיבור מצוטט' ובדו־שיח,³⁶ וניכרים מעברים תכופים של עמדות היגודיות שונות.³⁷ דיאלוגים של עימות קיימים בין המספרת לשתי דמויות: הבוס והעובדת הסוציאלית. 'הדיבור המצוטט' הראשון המובא בשורה 4 הוא ספק ציטוט של מונולוג פנימי של המספרת ספק האשמה שהטיחה המספרת בעובדת הסוציאלית, אך הוא מתפקד למעשה כתמצית הסיפור כולו. הדיאלוג הראשון (שורות 5-7) מתנהל בין וויאן לאם התינוק. בשורה 8 המספרת מסכמת את דברי התלונה של העובדת הסוציאלית על המעשה 'הבלתי מקצועי' של וויאן. אפשר לראות כי מעשה זה מתואר באמצעות דיאלוג ישיר עם האם, ומנגד – דבריה של העובדת הסוציאלית נאמרים לא בגוף הראשון אלא מובאים בדרך של סיכום הדברים. עניין זה מדגים את היותו של 'הדיבור המצוטט' כלי שכנוע. היות ומטרת הסיפור היא יצירת הזדהות עם המספרת, דיבורה הישיר של העובדת

34 William Labov, 'The Transformation of Experience in Narrative Syntax', in: idem, *Language in the Inner City*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, PA 1972, pp. 354-396. לסקירה עדכנית של השפעת מחקרו של לאבוב על חוקרים מתחומים מגוונים ראו: Barbara Johnstone, 'Oral Versions of Personal Experience: Labovian Narrative: Analysis and its Uptake', *Journal of Sociolinguistics*, 20/4 (2016), pp. 542-560.

35 Barbara Johnstone, 'Variation in Discourse: Midwestern Narrative Style', *American Speech*, 65 (1990), pp. 195-214. במאמר אחר שעסק בשיח נוסטלגי על העיר העתיקה בבאר שבע עמדתי בהרחבה של השימוש באוריינטציה מסוג זה. ראו: Yael Zilberman, 'Nostalgia in Oral Histories of Israeli Women', *CLC: Comparative Literature and Culture*, 14, 4 (December 2012).

36 על הדיאלוג כמאפיין של הסיפור העממי עמד בשנת 1908 החוקר הדני אקסל אולריק במאמרו הידוע שניסח את חוקי הפואטיקה של הסיפור העממי. אחד החוקים הוא חוק שתי דמויות על הבמה או חוק הדו־שיח, כלומר שבכל אפיזודה תפעלנה שתי דמויות ראשיות בלבד. כך העלילה, המתפתחת על בסיס של דיאלוגים בין שתי דמויות, מופשטת: Axel Olrik, 'Epic Laws of Folk Narrative', in: Axel Dundes (ed.), *The Study of Folklore*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ 1965, pp. 129-141.

37 ריבוי החלפת עמדות משחקיות הוא קו היכר מהותי לביצועו של סיפור עם. תמר אלכסנדר ומיכל גוברין מנסחות במחקרן ארבע עמדות או ארבעה גילומי יסוד של נוכחות המספר בהיגוד: מספר מגיד, מספר מתלווה, מספר דמות ומספר מסכם. ראו: תמר אלכסנדר ומיכל גוברין, 'קווים להגדרת אמנות ההצגה של המספר העממי', *עיתון 77*, 60-61 (ינואר 1985), עמ' 45-51.

הסוציאלית אינו נשמע. מלבד זה, וויאן היא זו שמפרה את כללי הבירוקרטיה, אך מציגה את העובדת הסוציאלית כמי שראויה לשבת בבית הסוהר, ובכך מציגה את עבודתה כלא לגיטימית. ההקפדה לקיים על הכללים ועל הנהלים המקצועיים ללא גמישות ורגישות למצבם של המשפחה והילד אינה מוסרית בעיניה. אפשר לראות כי המספרת משתמשת במילים המעצימות את חוסר ההסכמה ואת המחלוקת בין השניים, למשל ב'אוצר מילים שיפוטי ושלילי' וב'דברי עלבון'.³⁸

אי-הסכמה גלויה באה לידי ביטוי גם בהתייחס לדברי המנהל, שכמו מילות העובדת הסוציאלית, אינם 'מצוטטים' בפירוט אלא מובאים בשורה 15 בלקוניות בלבד: 'אומר "תביני זוה"', ומיד לאחר מכן בשורה 16 המספרת עוברת להעריך אותם בשלילה במילים 'כל מיני פילוסופיה של [ב]גרוש'.

ה'עיונות' בין הדמויות בסיפור נוגע בשאלות של סמכות, ידע, אחריות מוסרית ותפיסות סותרות בנוגע לתפקידים מקצועיים ולמהותה של התערבות טיפולית. תפיסתה המקצועית של וויאן, העולה מתוך הדיאלוגים העיוניים, היא כי יש להתייחס לחוקים בירוקרטיים בגמישות ולהבנים לפי הסיטואציה וכן כי במקרים מסוימים המוגדרים 'פיקוח נפש', כמו במקרה של תינוק בוכה ורעב, אין הצדקה להתעקש על קיומם. יש להדגיש כי בשנים אלו חרג היקף הצרכים של אוכלוסיית העולים הרבה מעבר למה שיכלו השירותים הקיימים לספק. מסיבה זו קיבלו עליהן לעתים העובדות הסוציאליות את האחריות למטופלים.³⁹ להבדיל מכך, העובדת הסוציאלית בסיפורה של וויאן וגם המנהל מייחסים חשיבות רבה לעבודה על פי הנהלים. קבלת אחריות אישית לא רשמית אינה מקצועית בעיניהם. מלבד זה, נראה שהעיונות בסיפור נוגע גם בשאלות של הגדרת תפקידים. וויאן מתערבת בתפקידה של העובדת הסוציאלית, וייתכן כי ברובד עמוק יותר זוהי מהות המחלוקת ביניהן. בעניין זה יש לזכור כי וויאן שימשה קצינת הביקור הסדיר הראשונה בארץ, והתפקיד נוצר לדבריה 'תוך כדי תנועה', בשל צורך שהתעורר. ייתכן מאוד כי גבולות התפקיד עוד היו אז היו בהתהוות, ולא היו ברורים לשניים. הסיפור משקף תמונה חלקית בנושא זה וכן בנושאים אחרים, כגון הרקע של העובדת הסוציאלית ושל המנהל. האם העובדת הסוציאלית שהתלוננה על וויאן הייתה מוסמכת? האם היא הייתה ותיקה בארץ? שאלות אלו נותרות בסיפור ללא מענה. הדיאלוג האחרון בשורה 18 מתקיים בין וויאן לבעלה, אם כי איננו שומעים את הבעל אלא רק את דבריה של המספרת; זו חוזרת שוב בתמציתיות על הסיפור וקושרת בין

38 על ביטויי חוסר הסכמות בשיח אשר נעים בין ביטויים מעודנים או 'מרוככים' ובין ביטויים מוגברים (intensifiers) ו'מתלהטים' ראו: Hadar Netz and Adam Lefstein, 'A Cross-Cultural Analysis of Disagreements in Classroom Discourse: Comparative Case Studies from England, the United States, and Israel', *Intercultural Pragmatics*, 13, 2, (2016), pp. 214-215.

39 עצמון מביאה במחקרה דוגמאות לכך מהראיונות שקיימה עם עובדות הסוציאליות. למשל סיפורים על עובדות סוציאליות שהיו מביאות למטופלים אוכל לבתייהם. כך סיפרה חיה על עובדת בשם אסתר: 'אני זוכרת נער בטיפול שלה שהיה נער עזוב לחלוטין. ישן בבתים לא גמורים. היתה הולכת ברגל עם אוכל לבית שישן בו', עצמון, 'היסטוריה של קבלת אחריות', עמ' 144.

חוויותיה מהשטח ובין 'המוטו' שלה (שורה 19), שגרם לה להקים פנימיות יום שיכלו לספק לילדים אוכל, מקלחת ועזרה בשיעורי הבית. בריאיון מטעם הארכיון פירטה ויזאן את ה'מוטו' שלה:

אין אפס, כשאתה נותן את כל הצרכים לילד, אין לו [מה] לחפש ברחוב שום דבר. ילד זקוק לחום, לאהבה, לבטן מלאה, לניקיון, אלה דברים אלמנטאריים. רק אם יש לו פגם אורגאני, או שהוא מפגר, או שהוא זה. אבל אם הוא ילד רגיל, את נותנת לו את כל מה שהוא צריך, הוא לא מחפש ברחוב שום דבר. חוץ מזה, הוא גם מפתח חושים אחרים, מפתח התנהגות אחרת [...] אין לך מושג מה זה לקחת נער, שהוא למחרת הולך נקי לבית הספר, ואף אחד לא דוחה או לא דוחף אותו, שהוא לא רוצה לשבת על ידו. אין לך מושג מה זה, שילד בא לבית הספר, והבטן שלו מלאה. איזה דימוי הוא מקבל, כאשר הוא מביא את שיעורי הבית, והמורה נותנת לו את המילה הטובה והמתוקה, שלא שמע מחייו. אלה דברים שדחפו את הנוער הזה.⁴⁰

המספרת פירטה גם את תהליך ההקמה של הפנימייה הראשונה. גם בתיאור זה מובאים 'ציטוטים ישירים' ודיאלוגים עימותיים ופירוט של שיתופי הפעולה שיצרה עם גורמים שונים, ובכלל זה עם בן זוגה, שהיה גזבר העיר. היא תיארה את המשא ומתן שהיא ניהלה עם גורמים שונים כדי ליצור תמונה מפורטת של ענייני הביורוקרטיה שהתמודדה עימם, ובתוך כך נעשתה מעין נצרכת בעצמה מבחינת דרכי הפעולה שנאלצה לנקוט למען הנצרכים שהיא פעלה בעבורם. בדיאלוגים הקצרים של ויזאן עם בעלה וכן עם מנהל לשכת הסעד, עם מנהל עמידר ועם הנהג של העירייה, המספרת מביאה את נקודת המבט ה'פנימית' והמציאותית של הילדים למשפחות קשות היום אל מול הטיעונים והדרישות של הגברים שהיא משוחחת עימם; הדרישות הגיוניות, אך אינן מתאימות לנסיבות ולקהל היעד של הפנימיות. היא פירטה את ההליך הביורוקרטי המייגע והסיזיפי שגופים שונים נרתמו בו חלקית להקמת הפנימייה, אגב העברת האחריות לגוף אחר – מנהל לשכת הסעד היה מוכן לתת דירה, אבל לא לשפץ אותה, מנהל עמידר היה מוכן לשפץ, אבל דרש שהעירייה תדאג לחומרים, ואשר לכוח האדם, העירייה הסכימה לממן אותו, אך לארבע שעות בלבד. למרות זאת הצליחה ויזאן להשיג מימון עבור אמהות הבית עד שעות הערב. בהערות חוזרות היא הדגישה את הקושי שהיה בביצוע המשימה: 'זה גם כן סיפור מן ההפסדה, לא יודעת איך עשיתי את זה [...] אני מספרת את זה אבל אני רוצה להגיד לך אני אכלתי חצץ אכלתי'.

גם בתיאור הקמת הפנימיות הדגישה המספרת שלא תמיד מומלץ ליישם את החוקים ואת הנהלים הביורוקרטיים. בתיאורים אלו מודגשת העברת הערכים מן הבית לסביבת העבודה. למשל, ויזאן ציינה כי למרות התנגדותו של משרד החינוך לערב בין ילדים בגילים שונים בפנימיות היום, היא הכניסה ילדים מגיל שש עד ארבע עשרה וגם נהגה

להשיג להם בגדים מתרומות, גם זה לא לפי המדיניות הרשמית.⁴¹ לדבריה, מטרתה הייתה שפנימיות היום תתנהלנה באופן דומה, עד כמה שאפשר, למשפחה אמיתית, שיש בה בדרך כלל ילדים בגילים שונים. בהקשר זה סיפרה: 'הייתי מקבלת בגדים, הייתי מחייבת את אם הבית לכבס, לגהץ, לשים בארון ולא להגיד לילד בוא אני אתן לך בגד, אלא להגיד לו לך תבחר מה שאתה רוצה, כמו בבית' (ע"ש, 15). גם ההורים היו מעורבים בפנימיות הללו, והם הוזמנו מפעם לפעם להרצאות בנושא תזונה על 'כוס קפה וביסקוויט'. כעת אעבור לסיפורה של מרגלית. גם בשיח העימות הזה מובאים דיאלוגים עם דמויות שונות:

1. לעיתים קרובות הדברים שעשיתי הם תוצאה של איזה משהו שקרה.
2. למשל, כשאמרתי לפרץ אוריאלי: 'בוא נקים מוסד פה, לפחות עם מחצית האוכלוסייה של בית-ספר 'שורשים', כשאמרתי לו, למה זה קרה? למה? איך זה שבאתי, ואמרתי לו: 'בוא נעשה משהו?'
3. אני פשוט באתי בוקר אחד לחדר שלי בבית-ספר 'שורשים',
4. ומצאתי במיטה, הייתה מיטה בחדר העבודה, הייתה מיטה, עליה היו יושבים הילדים, ומספרים, ומשחקים אתי, וכו' וכו'. ומצאתי שני ילדים שם, שני ילדים של בית-ספר 'שורשים',
5. אז אני אומרת להם: 'מה עשיתם פה?'
6. הם פרצו את החדר שלי, וישנו בתוך החדר.
7. אז אמרתי: 'למה ישנתם פה? מה קרה? ההורים יודעים?'
8. 'אין לנו הורים',
9. 'מה זאת אומרת אין לכם הורים?'
10. 'יש לנו אבא, אבל יש לנו אם חורגת'.
11. אז אני אומרת להם: 'טוב, הם בוודאי דואגים. בואו נלך לשם'.
12. לקחתי את שני הילדים ונסעתי.
13. זה היה בשיכון א', אני זוכרת. הגעתי לבית עם אישה צעירה מאוד, אישה צעירה בת עשרים ומשהו, ברור שאלה לא היו ילדים שלה, מפני שאני לקחתי ילדים בני 10-9, משהו, שני אחים.
14. ואני אומרת לה: 'את יודעת ש...'
15. היא אומרת: 'אני יודעת שהם לא באו. אני אמרתי להם לא לחזור הביתה'.
16. בעלה עבד כמלצר, הרבה יותר מבוגר ממנה, בעיר באר-שבע.

41 'היו חילוקי דעות בין אנשי מקצוע במשרד החינוך, שלא ייתכן לשים קטנים וגדולים. אבל אני רוצה להגיד לך שלהיפך, הגדול עזר לקטן, והקטן עזר ליותר קטן. וככה הייתה קבוצה של ילדים, שאחד אהב את השני, לא היו בעיות. הגדול שמר על הקטן, כמו משפחה היה. למרות חילוקי הדעות, אני עמדת על שלי, כי אמרתי, אני לא אבחר רק את גיל 5 וגיל 10, ו-11 ו-12 יישארו לי ברחוב. הרבה באו אלי בטענות ממשרד החינוך שזה לא וזה לא יפה ולא, אבל זה היה יפה מאוד' (שם, עמ' 10).

17. אז אמרתי לה: 'תראי, את לא יכולה לעזוב את הילדים בצורה כזאת, שישנו במיטה, שניהם אצלי, זה לא מקום לישון. הם צריכים להיות בבית שלהם'.
18. אז היא אומרת לי: 'תראי, אני רוצה להזהיר אותך, את משאירה לי את הילדים פה, אם מחר בעיתון את תקראי שמצאו ילדים חתוכים בבאר, באחת הבארות של באר־שבע, תדעי שזאת אני'.
19. הייתי עולה חדשה, הייתי נאיבית, הייתי מזועזעת מהמצב של הילדים. אני חשבת שכל הילדים של מדינת ישראל הם מופרעים, וקשים והם בסיכון. אמרתי לעצמי, איפה אני מגדלת את הילדות שלי?
20. אז לקחתי את הילדים. היה לי בית של 48 מ"ר, בלי דלתות בחדרים, ובלי כלום. בית ככה, שיכון ערום כזה. לקחתי את שני הבנים, והבאתי אותם הביתה, אלי.
21. ואיב [בעלה] אמר לי: 'מה את עושה? יש לך בנות קטנות. מה את עושה? הילדים...'
22. אמרתי: 'מה אתה רוצה שאני אעשה? אני אשאיר אותם?'
23. הלכתי למחלקה הסוציאלית, ואמרתי להם: 'יש לי שני בנים שהאמא אמרה כך וכך וכך וכך'.
24. היא אמרה לי, היא צוחקת, לא הייתי מוסמכת הרי, אני זוכרת שהמנהלת אז הייתה מנהלת מקבילה לעובדיה רבי,
25. אז היא אומרת לי: 'את יודעת, את עשית מעשה בלתי מקצועי לחלוטין'.
26. אז עשיתי צעד הומניטרי לחלוטין.
27. ורק כדי להגיד לך [למראיית] שכך הגעתי למסקנה שצריך מוסד לילדים (א"ט, עמ' 12-22).

מטרתה של מרגלית בסיפור זה היא לתאר כיצד הסיקה שעליה להקים מוסד לילדים, והיא מביאה ציטוט ישיר של דברים שנאמרו לבוס שלה ועיצבו את דמותה כדמות אקטיבית ויוזמת. בשורות 3-4 מתבררת האוריינטציה של הסיפור, ולאחר מכן מובאים שני דיאלוגים: הראשון (בשורות 5-11) נערך עם הילדים, וממנו אנו מבינים שיש לילדים אם חורגת, והשני (בשורות 14-18) הוא הדרמה האמתית של הסיפור – תגובתה של האם החורגת, שנראה כאילו נלקחה ממעשיות עממיות. כאן ניכרים בייחוד דבריה של טאנן על אודות דיאלוגים משנים סיפור דרמה, ואת המאזינים – לקהל הפרשני שלה.⁴² דרמה זו מעוגנת במציאות בתיאורי אוריינטציה בשורות 13 ו-16, המוסיפות פרטים, שוליים כביכול, על הורי הילדים (המראה הצעיר של האם, גילו המבוגר של האב ועיסוקו). בדיאלוג זה האם מאשרת את דברי הילדים כי אָמם אסרה עליהם לחזור הביתה. חמור ככל שיהיה ציווי זה, בנקודה זו עדיין המספרת מסוגלת לנהל עם האם דיאלוג ולהסביר לה כי הילדים צריכים להיות בבית שלהם. אך לאחר איומה לרצוח אותם (שורה 18) אין מקום להמשך הדיאלוג. בנקודה זו המספרת עוברת לתפקיד של 'מספר מסכם' ומתארת את השפעת האירוע על

תפיסתה (שורה 19). מעניין כי דווקא לאחר השאלה הרטורית 'איפה אני מגדלת את הבנות שלי?' מרגלית מספרת כי הביאה את הילדים לביתה. התיאור המפורט של תנאי הדירה שהיא התגוררה בה בראשית שנות השישים (שורה 20) נועד להראות כי הדבר לא היה קל. בריאיון שקיימתי עמה היא הוסיפה כי הילדים גרו עם משפחתה כשלושה שבועות וכי הם היו אלימים, בייחוד כשראו את היחס הטוב הניתן לילדיה לעומת היחס שקיבלו בבית שלהם. בעקבות הכנסת הילדים לבית המשפחה בעלה של מרגלית נזף בה. גם כאן מובא הדיאלוג הישיר ביניהם (שורות 21-22), שהתנהל באמצעות שאלות רטוריות. מיכל אפרת מציינת כי שאלה רטורית עשויה להיות הצגה של טענה בתחושת של שאלה, והיא כלי אסטרטגי אשר מדגיש כי הדובר משוכנע בצדקתו.⁴³ במקרה זה השאלה הרטורית משמשת להדגשת שתי עמדות מתנגשות: עמדתו של הבעל, העולה בקנה אחד עם עמדת נציגי הממסד כי אין לערב בין החיים האישיים לעבודה, כנראה משום שהזדהות 'היתר' של מרגלית מתחרה בעיניו על תפקידה כאם; וזו של המספרת המרגישה אחריות אישית על הילדים. בהמשך הדברים (בשורה 25) גם המנהלת נזפת בה בטענה שעשתה מעשה לא מקצועי. שלא כ'השתקת' העובדת הסוציאלית והמנהל בסיפור הקודם של וויאן, כאן דבריה של המנהלת דווקא מובאים 'כלשונם' אולם לא בהכרח כדי ליצור הזדהות אלא כדי להדגיש את האבסורדיות בהם. הציון 'לא הייתי הרי מוסמכת' יכול לבוא כהסבר לכך שהמנהלת הרשתה לעצמה לנזוף במרגלית או כהסבר לפעילותה 'הבלתי מקצועית' של המספרת, שאינה מפרידה בין חייה המקצועיים לחייה האישיים. בשורה 26 מרגלית אינה עונה למנהלת כדמות בסיפור אלא מגיבה באמצעות דיבור עקיף ופונה ישירות כמספרת מסכמת וסמכותית למראיינת, ממסגרת את האירוע ומדגישה כי בעקבותיו הסיקה שעליה להקים מוסד (שורה 27).

העיונות המתואר בסיפור נעוץ בשאלה מהי מקצועיות. בעיני מנהלת המחלקה הסוציאלית, זוהי שמירה על גבולות בין זירת העבודה לספרה הביתית. ומנגד, בעיני מרגלית, מקצועיות כרוכה בקבלת אחריות במקרים קיצוניים. כמו כן, מרגלית מדגישה בסיפורה את נקודת מבטה כעולה חדשה. אמנם עמדה זו שמה אותה במעמד נחות, אך מאפשרת לה למתוח ביקורת חריפה על אופן גידול הילדים בישראל.

במקום אחר בריאיון פירטה מרגלית את תשובתו של מנהל בית ספר 'שורשים' להצעתה להקים מוסד בשטח בית הספר בזמן שפנתה אליו לראשונה, כעובדת סוציאלית בבית הספר, וכעבור חמש עשרה שנה כמפקחת במשרד הרווחה:

מרגלית, אל תשימי את הרגליים למקפא, אל תכניסי את הראש הבריא שלך למיטה חולה [...] זו בעיה קשה מאוד. בית הספר שייך לעיריית באר-שבע. הפיקוח זה משרד החינוך, פיקוח של מוסד, זה משרד הסעד. צריך הרבה משאבים. לא מקימים משרד הסעד לא מקים מוסדות [...]

43 מיכל אפרת, מדברים שתיה: עיון בלשוני בשתיקה כאמצעי הבעה, מאגנס והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2014, עמ' 408.

ב־75' באתי לפרץ אוריאל, שהיה כבר בגמלאות, ואמרתי לו: 'פרץ, אתה זוכר שדיברתי איתך לפני חמש־עשרה שנה על מוסד בתוך בית־ספר "שורשים"? על מוסד לילדים קשיי חינוך, ומוכים, ובסיכון? אז עכשיו, מקודם אתה אמרת לי שזה נורא מסובך, ומשרד החינוך, ומשרד הסעד, וכו' וכו'. היום אני משרד־הסעד, אז אני יכולה לקדם את הפרויקט הזה. מה דעתך?'.
אז הוא אומר לי: 'דעתי טובה' (א"ט, עמ' 15).

המוסד שהוקם היה כפר הילדים והנוער אשלים בשכונת נווה נוי (משק עזר לשעבר) בבאר שבע, והוא היה פעיל עד שנת 2012. מרגלית תיארה את הקשיים שהתעוררו בהקמת מוסד זה, בין השאר את המאבק המשפטי שהתנהל בעקבות תביעתם של דיירי השכונה שהתנגדו להקמת המוסד. כמו ויויאן, היא תיארה את גיוס הכספים ואת ההליכים הביורוקרטיים שחוותה. אף שפעלה להוצאת ילדים ממשפחותיהם, גם היא הדגישה ששאפה להקים מוסד שיהיה ביתי ככל האפשר:

שלא יובן שאני בעד סידור ילדים מחוץ לבית אם היינו יכולים [אחרת] [...] בנינו פרויקט ב'אשלים', בנינו פילוסופיה אחרת, או מודל אחר ב'אשלים'. עשינו מ'אשלים' ומבית הבוגרים, זה התחיל בבית הבוגרים, עשינו מוסד עם בתים משפחתיים, כדי שלא יהיה מוסד, כדי שלא יהיה מוסד כזה אנונימי, שיהיה אינטימי [...] כשהמדריכים הם הורים [...] זוג נשוי (א"ט, עמ' 18).

אפשר לראות כי ביטול הדיכטומיה בין המרחב הפרטי (הבית) למרחב הציבורי (מקום העבודה), החוזר בסיפורה של מרגלית, בא לידי ביטוי גם בתפיסתה כיצד מוסד צריך להיות – אינטימי ומשפחתי.

אביא כעת עוד סיפור שמתאר את הקמת מוסד לילדים בסיכון באמצעות דיאלוג מובנה:

1. ב־84', כשבעלי נפטר באופן פתאומי, הייתי בשלבי הקמת בית לתינוקות בבאר־שבע,
2. מפני שאף פעם לא היה לנו איפה לשים תינוק בסיכון [...] כל הזמן הייתה לנו בעיה איפה לשים תינוקות בסיכון, בעיקר שהם היו בבית־חולים. בית־חולים היה מתקשר אלינו ואומר לנו שיש להם ילד מוכה. אנחנו לא נחזיר אותו הביתה.
3. אז אני רציתי להקים בית לילדים בסיכון. ניסיתי בכל הצורות, אצל הבוס שלי, אצל הסגנית שלו, והכל והכל. זה היה נורא קשה, זה היה לפני 84'.
4. אז יום אחד אני באה לוועדת השמה,
5. ומביאים לנו מקרה של ילד בבית־חולים, ששמעו בכל האגפים שלו. אבא שלו זרק אותו מהמרפסת, לא פחות ולא יותר.
6. כמובן שלא יכולנו להחזיר אותו הביתה.
7. הוא היה בגבס כולו, ובית־חולים רוצים להוציא אותו מבית־חולים. בית־חולים זה לא מוסד סוציאלי, זה בית־חולים.

8. אז אנחנו קודם ביקשנו מהעובדת סוציאלית של אופקים, כי הוא היה מאופקים, ביקשנו ממנה לבדוק את המצב של האח שלו, שהיה בו 5. הוא היה בן שנה, שנה ומשהו.
9. כשבדקו את הילד בן ה־5, מצאו שבריים שהתאחו.
10. אני הזדעזעתי, לא ידעתי מה אני אעשה, מה אני אניגד להם. אמרתי לך [למראיינת] שאני עוברת מהכיסא הזה לכיסא הזה. אני צריכה לתת להם תשובה.
11. אני באה לאיזו סגנית של 'השרות לילד ולנוער' במשרד הראשי, ואני אומרת לה: 'אי אפשר, צריך לעשות משהו'.
12. היא אמרה לי: 'תשתמשי במשפחות אומנות'.
13. אמרתי: 'לא. אלה ילדים שאנחנו צריכים לבחון, ולבדוק אם בכלל אנחנו נחזיר אותם פעם הביתה. צריך לראות אולי צריך לטפל בהם, לסדר אותם, לטפל בהורים, לראות אם יש אפשרות לשקם. אם אין אפשרות לשיקום, אימוץ. אז למה אנחנו נהרוס את החיים של הילדים האלה לאורך שנים?'.
14. 'אני לא יכולה, אין לנו, אין לנו משאבים, אין לנו זה, אין לנו זה'.
15. 'יצאתי מאצלה, והלכתי למפקחת ארצית אחרת, שטיפלה בחוק נוער, שטיפלה רק באמצעות החוק.
16. אז אני מספרת לה, אני אומרת לה, אמרתי לה: 'אין לנו פתרון, אנחנו חייבים לפתוח משהו בבאר־שבע'.
17. היא אומרת לי: 'את מסוגלת להרים את זה?'.
18. אמרתי לה: 'כן, אני מסוגלת להרים את זה. רק תגידי לי אם אפשר לקבל תקנים, אם אפשר לקבל...'
19. היא אומרת לי: 'בסדר' [...]
20. אז מתקשרת אלי המפקחת הארצית השנייה, הזאת של חוק הנוער הלכה אליה, מפני שהיא ממונה על הקמת המוסדות האלה,
21. אז היא אמרה לה: 'מרגלית באה אלי, וסיפרה לי שיש המצב הזה, למשל'.
22. אז היא מתקשרת אלי, אני זוכרת שעוד עבדנו בימי שיש, מתקשרת אלי ביום שיש בשניים,
23. ואומרת לי: 'מרגלית, את לא נכנסת בדלת, אז את נכנסת מהחלון?'.
24. אמרתי: 'בדיוק'.
25. היא אומרת לי: 'מה קרה? יש לך רשימת המתנה?'.
26. אמרתי לה: 'לא רק רשימת המתנה, יש לי את הילדים עצמם'.
27. אז היא אומרת לי: 'ואיפה הם?'.
28. אמרתי: 'מה, את לא יודעת? שמתי אותם במקרר שלי'.
29. אז היא אומרת לי, היא דיברה צרפתית, אז היא אומרת, היא נהדרת האישה הזאת,
30. היא אומרת לי: 'מה, את שונאת אותי? חוצפנית גם'.
31. אז אמרתי לה: 'ומה את חושבת? מה אני אעשה עם ילדים בסיכון במצב כזה?

32. אני מוצאת פה משפחה אומנת, פה... אבל אני לא רוצה. אני רוצה אבחון, אני רוצה הרגעה, אני רוצה לעבוד עם ההורים. משפחה אומנת זה לא עוזר לי, ואין לי מוסד מאפס עד שש. יש לי מוסדות אחרים, אבל',
33. אז היא אמרה: 'טוב, טוב, בסדר, אז נעשה משהו', וככה הקמתי את המוסד הזה גם כן (א"ט, עמ' 20-21).

הסיפור מתאר הקמת מוסד בעבור תינוקות בסיכון. תיאור המקרה המזעזע על אב שזרק את בנו הפעוט מהמרפסת וככל הנראה גם התעלל באחיו הגדול (שורות 5-9), כמו תיאור האם החורגת והתינוק הרעב בסיפורה של וויאן, ממחיש את הדחיפות שהייתה בהקמת מוסד כזה. המספרת 'מצטטת' שלושה דיאלוגים שהתקיימו בינה ובין שתי נשים בתפקיד פיקוח. הדיאלוג העימותי הראשון (שורות 11-14) מתקיים עם סגנית השירות לילד ולנוער במשרד הראשי בירושלים, ובו מרגלית מסבירה לה מדוע משפחות אומנת אינן תחליף להקמת המוסד. הנימוק הוא שלעיתים אי-אפשר להחזיר כלל את הילדים לבתיהם וצריך לדאוג להם לאימוץ. המוסד אמור להיות מקום זמני אשר מספק לילדים הגנה, ולאנשי המקצוע – שהות לחשוב על פתרון הולם לטווח הארוך. הסגנית משיבה בשלילה ליזמה בטענה כי אין משאבים לכך. מרגלית אינה מסתפקת בתשובתה ופונה למפקחת הארצית. הדיאלוג שהתקיים ביניהן (16-19) אינו עימותי, שכן מפקחת זו דווקא משיבה בחיוב ליזמה של מרגלית. אך בינתיים שתי המפקחות משוחחות זו עם זו (המספרת מצטטת את שיחתן בשורה 21).

לימים פנתה אל מרגלית הסגנית אשר סירבה ליזמה, והשתיים קיימו דיאלוג עימותי (שורות 21-33). אמנם דיאלוג זה מובא באמצעות ציטוט, אך יש פער בין הישירות של הדברים למשמעותם המטפורית, העקיפה. הדיאלוג נפתח בפתגם אשר מופנה כשאלה רטורית או האשמה אל מרגלית: 'את לא נכנסת בדלת אז את נכנסת מהחלון?' והוא מתכתב עם המלצתו של פרץ אוראלי בעניין יזמתה של מרגלית להקים את כפר הילדים והנוער אשלים. כזכור, בהמלצתו הוא השתמש בשני פתגמים או בשתי אמירות מטפוריות: 'אל תשימי את הרגליים ל[ב]מקפא, אל תכניסי את הראש הבריא שלך למיטה חולה'. פתגם הוא לרוב משפט תנאי אשר נאמר ונתפס באופן מטפורי, ולפיכך הבנתו דורשת הסטת מובן בין הקשרים שונים. הפתגם הוא מסר תמציתי אשר מבטא חכמה, אמת וסמכות בבסיסו.⁴⁴ פתגמים שמשוברים בסיפור חיים עשויים למלא מגוון תפקידים בסיפור שהם מסופרים בו, כגון הדגשה וחידוד המסר העולה מן הסיפור הכולל או ריכוכו דווקא.⁴⁵

44 בחקר הפולקלור הפתגם משתייך – בשל קוצרו – לקבוצות הסוגות המכונות 'מינוריות', והוא נחקר רבות מהיבטים שונים. כיום הפתגמים נתפסים יותר ויותר כחלק מהשיח או מהטקסט שהם נאמרים או נכתבים בו. ראו למשל את מאמרה של אילנה רוזן, בו היא מנתחת פתגמים לפי הקשר סיפור חיים כולל: 'זקנה ומוות בפתגמים ואמירות של ישראל מבוגר מרקע אוטו-הונוגרי', גרונטולוגיה, לח, 1 (2011), עמ' 112.

45 אדם רצון מציין ומדגים במחקרו את שלל התפקידים שעשויים למלא פתגמים בהקשר של סיפור חיים נתון. ראו: אדם רצון, 'אל-מא יסמעש כבירו, יא אלת תדכירו' [מי שאינו שומע למבוגרים לא

בהקשר הנוכחי אין זה מפתיע כי בשני הדיאלוגים (עם סגנית המפקחת ועם פרץ אוראלי) המנהלים, שהם בעלי הסמכות, מפתגמים את הפתגמים. חילופי הזמנים המתקיימים בדיאלוג בשורש אמ"ר מדגישים את פערי הסמכות בינם ובין מרגלית. בדיאלוג השלישי (שורות 21-33) כאשר המספרת מדברת, הפועל מובא בלשון עבר – 'אמרת', ואילו כאשר המנהלת מדברת הפועל מובא בלשון הווה – 'אומרת' (למעט השורה האחרונה). שינויים אלו תואמים את התבנית החוזרת שזיהתה ברברה ג'ונסטון בדיאלוגים מובנים עם דמות סמכותית (He says/I said). לדבריה, דמויות סמכותיות נוטות לדבר בדיאלוגים אלו בקול ציבורי כנציגי החוק והמוסר, ולא כאנשים פרטיים, ולכן השפה שלהן על פי רוב חסרת זמן (נצחית) ונאמרת בזמן הווה.⁴⁶

בפתגמים הנאמרים בהקשר של מרגלית יש שימוש סינקדוכי בכפות הרגליים והראש, שני איברים אשר מקומם בחלק העליון ובחלק התחתון של הגוף. לפתגמים אלו שני היבטים: בהקשר של הדיאלוג העימותי הם מתפקדים כמתיחת ביקורת על פועלה הלא ראוי, הלא מקצועי או הלא חוקי של המספרת, המתוארת כפורצת אשר נכנסת מהחלון במקום מהדלת, שהוא לא הגיוני ולא בריא (להכניס (כפות) רגליים למקפא, להכניס ראש בריא למיטה (חולה). מנגד, הפתגמים מטיבים דווקא לנסח בחיוב, מנקודת מבטה של המספרת, את אופן הפעולה העיקש שלה כפורצת דרך שאינה הולכת בתלם. אמנם הפתגמים מנוסחים כהתרסה וכהטפה מצד הממונים, אך היות ומרגלית מנצחת בדיאלוגים אלו, הפתגמים מעצימים בלשון ציורית את הצלחתה ומנסחים בצורה תמציתית ופואטית את המסר הכללי המועבר בסיפור חייה המקצועי. מלבד זה, משום שזהו דיאלוג 'משוחזר', המספרת היא זו ששמה בפי המנהלים את הפתגמים, ולפיכך הסמכות האמתית הנקשרת לפתגמים אלו היא סמכותה של המספרת, והיא ממסגרת כעת את העימות בהקשר חדש ומבליטה אגב כך גם את יכולותיה הרטוריות.

ובחזרה לדיאלוג העימותי המתקיים עם סגנית המנהלת. תשובתה של מרגלית לשאלה 'האם יש לך רשימת המתנה?' (שורה 25) מתחילה כתשובה מוחשית לשאלתה של המפקחת 'לא רק רשימת המתנה יש לי את הילדים עצמם' (שורה 26) ומתאימה לאחריות שמרגלית מרגישה כלפי ילדים במצבים קשים, אך הדיאלוג נהיה ציני, ואז מרגלית מפגינה חוש הומור, במקרה זה הומור שחור או עוקצנות – בשל חשיפתה למקרים קשים של רצח והתעללות בילדים (שורה 28). הילדים שמרגלית 'שמה במקרה' 'מתכתבים' עם שימת הרגליים במקפא ויוצרים מעין שדה סמנטי אשר מקשר בין האמרות ובין הפתגמים השונים. כאשר מרגלית מציינת כי שתי המשוחחות דיברו בצרפתית וכי המפקחת הייתה 'אישה נהדרת' אנו מבינים כי ככל הנראה הנשים נהנו מעצם ניהול השיחה ומהשימוש בעוקצנות, וכצפוי – בסוף הדיאלוג השיגה מרגלית את מטרתה. לשון 'מושחות' וצינית

ידע להסתדר בחיים] – קריאה משולבת של פתגמים בהקשרי חיים של יוצאי מצרים בישראל, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ל (תשע"ו), עמ' 101-138.

46 Barbara Johnstone, "He says... so I said": Verb Tense Alternation and Narrative Depictions of Authority in American English, *Linguistics*, 25 (1987), pp. 33-52

באה לידי ביטוי בדיאלוגים אחרים שמתוארים בין המספרת למנהל אחר שלה, המכונה 'מר מררי'. למשל בסיפור ההקמה של מעון לילדים בדימונה:

1. הוא [מר מררי] אומר: 'זה לא יהיה מוכן בספטמבר'.
2. אמרתי: 'תסמוך עליו [מקים המוסד] זה יהיה מוכן בספטמבר. אני רוצה תקן לשניים-עשר ילדים'.
3. אז הוא אומר לי: 'לא. שמונה ילדים'.
4. אמרתי: 'מה אתה אומר אריה? לי אתה לא תספר שיש לך בית כזה לשמונה ילדים. אני מכירה את המוסדות, ואני מכירה את המעונות'.
5. ואתה יודע מה? שמונה ילדים, אני מסכימה איתך, שמונה ילדים. נראה אותך אם אתה לא תפעיל עלי לחץ לקבל עוד ילדים'.
6. זהו, אז גמרנו. בספטמבר לא גמר באמת, אבל נכנסו לבית.
7. והתחלתי לפי הפילוסופיה שלי, איך לקלוט, איך לעשות.
8. זה היה המעון הראשון. אני רוצה להגיד לך שעד עכשיו זה בייבי שלי, אבל כבר נגמר. [...]
9. אדם אחד רצח את אשתו [...] היו שלושה ילדים. צריך למצוא מקום לשלושה ילדים, תוך כדי טרגדיה. שלושה ילדים, שאבא שלהם נעצר, ואמא שלהם שרופה על יד ים-המלח [...]
10. אז מררי מתקשר אלי, הבוס שלי מתקשר אלי,
11. ואומר לי: 'מה זאת אומרת אין מקום? יש לך מעון משפחתי בהקמה'.
12. אמרתי: 'כן, מר מררי, יש לי כבר תשעה ילדים, אתה יודע, עברתי בילד אחד את המכסה שנתת לי'.
13. 'באמת, באמת, אל תעשי בעיות. קבלי את השלושה ילדים'.
14. זה היה משהו. להכניס את השלושה ילדים למעון הזה ((א"ט, עמ' 14-15).

אפשר לראות כי אכן, נבואתה של המספרת בשורה 5 מתממשת; הבוס שהתעקש בעבר על תקן לשמונה ילדים במקום שניים עשר מבקש בסוף הסיפור ממרגלית, והיא דווקא נצמדת אז אל מה שהחליט מררי – 'שלא תעשה בעיות' ותקלוט את הילדים הנוספים על אלה שבתקן. סיפור זה מדגים שוב כי הראייה המציאותית, 'מהשטח', גוברת על חוקי ביורוקרטיה נוקשים.

במבט כולל על הדיאלוגים העימותיים ניכר כי מיצובן המורכב של המספרות – 'בין העולמות'; כנשים מהגרות שקולטות מהגרים, כנשים מזרחיות שפועלות במסד 'אשכנזי', כנשים בעלות מקצוע שעוד לא התמקצעו בתחום עיסוקן – עיצב אותן כמתווכות בין הממסד ובין השטח. גם לימים, כאשר זכו השתיים להכשרה אקדמית, הן השתמשו בידע שצברו בשטח כדי למלא את החסרים שהיו קיימים בו לדעתן. הדיאלוגים הדגישו את יזמותיהן המקצועיות על רקע החסמים וההתנגדויות שלפיהם פעלו. תפיסותיהן המקצועיות צמצמו את הפער או הגבולות בין הספרה הביתית המשפחתית לזירה המקצועית. דבר זה ניכר בייחוד בסיפורי 'מקרים אישיים' שתיארה ויזאן.

'יותר מבת': סיפורי 'מקרים אישיים' והרהורים רפלקסיביים

'לאט לאט נגלה לפני עולם מלא סבל. עולם זה הפך לעולמי אני עד כדי כך שגם בלילות הרביתי לחשוב כיצד לעזור לנוקמים'.⁴⁷

להבדיל מסיפורי העימות והייסוד, ובכללם מקרים קשים ואנונימיים, בריאיון שערכתי עם ויז'אן (וכן עם עובדות סוציאליות אחרות) היו סיפורים שהתמקדו בילדים, בילדות, בנערות ובנערות מסוימים שהיא טיפלה בהם. דבר זה אינו מפתיע כי כפי שגבריאלה ספקטור-מרזל מציינת, סיפורים מצויים בלב העשייה של העבודה הסוציאלית הן בהקשבה ובשיח עם הלקוחות והעמיתים והן כחלק מן הדיווח לרשויות עליהם.⁴⁸ סיפורים אלה מתארים במפורט טרגדיות אנושיות, נסיבות חיים קשות, הורים שאינם מתפקדים, ילדים זנוחים אשר סובלים מבעיות פיזיות ונפשיות ועוד. שלא כנימה המרוחקת והביקורתית המשתקפת לעתים במסמכים של גורמי רווחה בנוגע למי שמוגדרים נערים עזובים ומשפחותיהם,⁴⁹ בולטים בסיפורים אלו אמפתיה וחוסר שיפוטיות, הדגשת פרטים המעניקה לדמויות פנים ושמות, וכן אי-הפרדה בין החיים האישיים ובין החיים המקצועיים, אם כי האירועים מן הסתם מסופרים מנקודת מבטה של המספרת, ולא מנקודת המבט של הילדים והנערים עצמם. התייחסות מסוג זה לאנשים אשר נחשבים מקרים סוציאליים ולאנשי שוליים מלמדת על היכולת להתקרב ולו מעט אל עולמם ולראות אותם, למרות הכול, באנושיות.⁵⁰ מבין שלל המקרים האישיים המפורטים בסיפורה של ויז'אן אתייחס בקצרה לשני סוגי סיפורים מנוגדים – 'סיפור סינדרלה' ו'סיפור נפילה'. בשם זה דבורה ברנשטיין מכנה סיפורים מתוך העיתונות הפופולרית של שנות השלושים והארבעים בארץ על נערות ועל

47 חנה כצנלסון-נשר, **אח ואחות: זיכרונות**, עם עובד, תל אביב 1978, עמ' 125. כצנלסון-נשר הייתה אחות ועובדת סוציאלית בתקופת היישוב, ובספרה האוטוביוגרפי היא תיארה דמויות מגוונות מעדות, מדתות וממגזרים שונים שנתקלה בהם בעבודתה. היא פירטה סבל רב ונסיבות חיים קשות כמו אבות שנטשו את משפחתם, הידרדרות כלכלית, אונס, הידרדרות לזנות והתמודדות עם נכיות שונות.

48 גבריאלה ספקטור-מרזל, 'מחקר נרטיבי ועבודה סוציאלית', **חברה ורווחה**, ל' 1 (מארס 2010), עמ' 75-110.

49 תמי רוז ניתחה במחקרה מסמכים רשמיים של גורמי רווחה אשר פעלו בתל אביב בימי המנדט בנוגע לנערים ולנערות עזובים ומשפחותיהם, והיא מציינת כי הם כתובים על פי רוב מתוך חמלה, התנשאות ורתיעה עמוקה כלפיהם. ממחקרה עולה כי הרשויות נטו לייחס נחשלות תרבותית ועוובה בייחוד למשפחות מזרחיות שחזקו בדרך של הפניית ילדיהן אל מסגרות אשר מיועדות לילדים עזובים ועבריינים. ראו: תמי רוז, **ילדי הפקר – החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית**, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 303-304; הנ"ל, "'בתי – אש, אש' – אמהות ובנות עזובות בתל אביב בשנות השלושים והארבעים", בתוך: שילה וכו"ץ (עורכים), **מגדר בישראל**, עמ' 140-169.

50 מיכל קרומר-נבו ניתחה את סיפורי החיים של נשים עניות, והיא מדגישה כי באימוץ נקודת מבט כזו היא ביקשה להשמיע את קולן האנושי והמורכב. ראו: מיכל קרומר-נבו, **נשים בעוני: סיפורי חיים מגדר, כאב, התנגדות**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006, עמ' 22-24.

נשים צעירות שנקלעו למצבי מצוקה, סטו מדרך הישר והידרדרו לזנות, למחלות וכולי.⁵¹ שני הסיפורים מבליטים את היחסים הדיפוזיים בין חייה האישיים של ויויאן לחייה המקצועיים. הסיפור הראשון על הילדה אהובה הוא דוגמה מובהקת ומרגשת להייתה של העבודה חלק מחיי המשפחה. בסיפור זה ויויאן מתארת כי בשנת '56 הלכה, מכוח תפקידה כקצינת ביקור סדיר, בליווי עובדת סוציאלית לביקור במשפחה שדווח עליה כי האם נפטרה והאב נועל את ילדיו במשך היום כשהוא בעבודה. הילדים הוצאו מהבית ונמסרו למשפחות אומנה, אך לילדה אהובה, שהייתה בת שלוש, לא נמצאה מסגרת מתאימה. אמה של ויויאן לקחה אותה אליה זמנית, ולאחר מכן היא נמסרה למשפחת אומנה; אך הילדה נקשרה לאמה של ויויאן וברחה מבית משפחת האומנה בבכי ובקריאות 'מָמָה' (אמא) בלשונות זרות שונות, ובהקשר זה – אמה של ויויאן). בשל כך החליטה העובדת הסוציאלית שטיפלה במשפחתה של אהובה למסור אותה לאמה של ויויאן, שרצתה לאמץ אותה כחוק, אך נתקלה בסירובו של האב; זה לא היה מוכן 'לוותר' על הילדה, אף שלא התעניין בשלומה. למרות זאת, אהובה גרה עם אמה של ויויאן עד גיל שמונה עשרה והייתה כבת לכל דבר:

עכשיו, הילדה הזו [...] הייתה בת שלנו, אחות שלנו. אני מגיעה לסיפור שזה ירגש אותך. בצבא עד גיל שמונה עשרה היו נותנים תמיכה עבור הילדה, שמונה עשרה את חיה לבד [...] הציעו לה גם מגורים בצבא קבע. טוב, מה היא תעשה אמא שלי? אם הילדה בגיל שמונה עשרה רוצה לחיות לבד להתקדם, אבל היא הייתה באה לשבתות וזה [...] ואבא שלה אף פעם לא בא לבקר אותה. היה לה קשר עם אחותה הקטנה התינוקת, עם לאה [אחות אחרת] לא היה לה קשר בכלל, הם שלחו אותה לאיזה עיר אחרת, ואהובה נשארה, אהובה נשארה הבת של אמא. ילדה של אמא. אמא עשתה את הכול שירשמו אותה [כבת בתעודת הזהות] ולא רצו. הגיע משהו שהייתה בצבא קבע. הבחור הזה הם התחתנו, אני הייתי בחתונה ואמא שלי הייתה בחתונה, אמא שלי בכלל הייתה, את יודעת מה, כמו אמא שלה, ואחרי שנה הבעל שלה, יש לו איזה דוד בארצות הברית, אומר לו תבוא לעבוד במוסך אצלי. ואהובה הייתה בהריון בשלושה חודשים ונסעה לארצות הברית ועבדה בדחק, ועבדה במכונות כביסה שהיא הייתה שומרת על הכביסה של אחרים. ואלוהים שיפר לה את הזה, הבעל הזה הצליח הוא פתח מוסך, הוא היום אחד המיליונרים בארה"ב יחד איתה. אנחנו מתכתבים, היא באה ליום הולדת ליום הזה ליום הנישואים של הבת שלי, היא באה ליום לבת מצווה של הבת שלי, היא טלפונים כל חגים. יש לה שני ילדים מוצלחים, שהנכדים שלי אחד, הנכד שלי מעתיק אותו [מחקה אותו] כי הוא שחקן כדורגל הבן, והיא מתחננת 'דודה, תבואי אלי שאני רק אחזיר לך אחוז אחד ממה שעשית בשבילי' [...] את מבינה? זה אחד הסיפורים של העבודה שלי של כקצין ביקור סדיר. ביום הפטירה של אמא היא הופיעה. היא באה שאמא שלי הייתה מאוד חולה אימא שלי גם הזדקנה.

51 דבורה ברנשטיין, נשים בשוליים – מגדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2008, עמ' 129.

וכל ראש השנה וכל חג פורים לא משנה, היא מתקשרת 'דודה מה נשמע' ויש לה קשר טוב עם הבת שלי וקשר טוב עם הבן שלי הבן היה אצלה הוא ואשתו, זאת אומרת, זה יותר מאשר בת, זה יותר מאשר בת. זה מקרה של ביקור סדיר בשטח. זה אחד (ע"ש, עמ' 21-18).

הסיפור על הילדה אהובה מדגים במובהק את הפתרונות היצירתיים שנוצרו לעתים בתקופה שעוד לא היו נהלים ברורים ומסודרים בנוגע למקרים סוציאליים כפי שקיימים היום. ויזאן עצמה ציינה זאת בראייה לאחור, למשל כאשר היא סיפרה שהפרידו בין האחיות. הסיפור מעמיד במרכז את הקשר בין אהובה לאמה של ויזאן. כאמור, קשר זה נוצר כמצב זמני וכתולדה של מצוקה של רשויות הרווחה, שלא מצאו מקום מתאים לילדה עד שיוחלט משפטי בענייניה. אפשר לראות בסיפור מעין סיפור סינדרלה על ילדה נטושה ומוזנחת שמסלול חייה ישראלי נורמטיבי, ובכלל שירות צבאי ולימודים אקדמיים, ונעשית אישה עשירה באמצעות נישואיה. המספרת הדגישה את הקשר ההדוק שנשמר כל השנים בין אהובה לאמה (של ויזאן). קשר זה נמשך עם הדור הצעיר של המשפחה לאחר מות האם ובא לידי ביטוי בשורה של מחוות ותשומת לב במועדים מיוחדים במעגל החיים ובחגים. בתיאור קצר זה נחשפת רשת שלמה של קשרי אהבה וידידות בין בני המשפחה ובין נשים⁵² (אלה באים לידי ביטוי בכינויים דודה, ממה, אחות ובת) עד כי נדמה שהסיפור אינו שייך כלל לתחום המקצועי. בסופו מחזירה ויזאן את הדברים להקשר המקצועי 'זה מקרה של ביקור סדיר בשטח. זה אחד'. סוף הסיפור יוצר ניגוד חריף בין הקשרים בין בני המשפחה ובין נשים ובין השפה הרשמית 'המקצועית' וה'גברית' של התפקיד 'קצין ביקור סדיר'. ויזאן סיפרה לא רק על סיפורי ההצלחה אלא גם על כישלונות שחוותה. היא ציינה כי המעונות שהקימה לא עזרו לכל הילדים וכי מקצתם העדיפו את ה'רחוב' וכיום הם נמצאים בבתי סוהר. מבין המקרים שהיא לא הצליחה לטפל בהם היא התעכבה בייחוד על סיפורו של נער מבאר שבע שחלם לעבור לגור בקיבוץ, אך סמוך לקבלתו שם, כאשר יצא מהקיבוץ לחופשת חנוכה בבית, פגש זונה, נדבק בסיפילים והתאבד:

היה לי עוד מקרה אחד של נער שאני טיפלתי בו והפכתי עולמות שהוא יתקבל לקיבוץ וקיבלו אותו לקיבוץ סאסא בצפון [...] והילד התקבל לקיבוץ ונתנו לו לנהוג בטרקטור והכול היה יפה. עכשיו בחנוכה שלחו אותם הביתה. היה לו מדריך מעולה. שלחו אותם הביתה והוא היה בחנוכה בבית. עכשיו, אחרי חנוכה הוא לא חזר לקיבוץ, אז המדריך מתקשר אלי, קראו לו גפן למדריך. הוא אומר לי 'תשמעי הילד לא חזר הוא לא רציני'

52 מרגריט יאקום מציינת כי שמירה על קשרים משפחתיים במעגל החיים, והשקעה במחוות ובמתנות שונות לצורך כך, מאפיינת נשים. נראה שבמקרה זה המגדר של המראיית והמראיית וגם מיקום הריאיון (ביתה של ויזאן) יצרו הקשר מתאים לסיפור מסוג זה. על כך ראו: Margaret R. Yocom, 'Women to Women: Fieldwork and the Private Sphere', in: Jordan Rosan A. and Susan J. Kalčík (eds.), *Women's Folklore, Women's Culture*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985, pp. 45-53.

אמרתי טוב, אני אלך הביתה אני אראה מה קורה איתו. אני הולכת הביתה, זה דברים שלא היו עושים אותם היום זה רק השיגעון שלי ... מישוהו היה אמר לי פעם המפקח 'את מזדהה איתם' זה לא... אמרתי אני הולכת אליו הביתה [...] אמא שלו פותחת לי ואומרת 'ואוו ואוו', בערבית, 'הילד הזה הוא חולה ולא רוצה שיתקרבו אליו ומקלל'. עכשיו הוא שומע אותי אומר לי 'לכי מפה יא בת זונה, לא רוצה לראות את הפרצוף שלך' [...] אני יודעת שיש לו איזה מצוקה. אמרתי לה 'מה יש לו?' היא אומרת 'הוא בוער מחום הוא עטוף בשמיכה ולא רוצה לדבר ולא רוצה כלום ולא רוצה לאכול'. אמרתי אני באה עם רופא [...] לקחתי אותו [את הרופא] [...] הרופא ניגש אליו [...] הוא אמר לי 'את יכולה לקחת אותו באוטו לבית חולים?' אמרתי 'כן' [...] מה התברר? התברר שהוא היה בתחנה בחיפה מחכה לטרמפ, והייתה איזה זונה שמחכה גם אמרה לו 'לאן אתה נוסע?' אמר 'לבאר שבע' אמרה לו 'אל תיסע לבאר שבע בוא אתי הביתה לילה, מחר תיסע לבאר שבע'. לקחה אותו הביתה, עשתה ממנו מה שהיא רוצה, כמו שאומרים, אנסה אותו, ילד מה הוא מבין? הוא קיבל את המכה שלו, ואז במשך כל החנוכה הייתה ההתפתחות של המחלה, ואז הוא אומר לי, הרופא, תשמעי אני לא יודע הוא צריך פה להישאר והוא צריך אחר כך טיפולים. מה אני אגיד לקיבוץ? אני אגיד להם שיש לו מחלת מין? מה אני אגיד לגפן הזה? אמרתי 'הוא חולה יש לו חום הוא מאושפז בבית חולים'. הוא אומר 'טוב, כשהוא יגמור שהוא יביא את הממצא של הזה' [...] בא לקיבוץ עם זה [האבחנה] הקיבוץ אמר 'אנחנו לא יכולים לקבל אותך, לך הביתה'. הוא חזר למעגל איפה שהוא היה את מבינה? עכשיו אני מה אני יכולה לעשות? אני יכולה לעשות משהו? היה בן שש עשרה וחצי שבע עשרה וחצי. גם בצבא לא רצו לקבל אותו [...] עברו חודשים [...] אמרתי אני חייבת לשאול מה עם הנער הזה. בא לי אבא שלו אני אומרת 'תגיד מה קורה עם הבן?' אומר 'הוא לא בחיים. הוא התאבד'. את שומעת [ליעל זילברמן, המאזינה], זה גם מקרה שזה משאיר לך איזה שהוא צביטות בלב [...] זה היה מקרה גם כן שהוא השאיר לי הרבה, הרבה, הרבה מחשבות הרבה, הרבה, חשבתי המון, המון על הילד הזה, באתי הביתה בכיתי, כאילו לקחתי חלק באשמה. אבל אלוהים יודע שאני לא אשמה אבל מתת מודע לא עשיתי מספיק. זה דברים. אלה מקרים שלפעמים משאירים לך בזיכרון הרבה מאוד (ע"ש, עמ' 22-24).

מן הסיפור עולה כי ויזאן הרגישה אחריות מלאה למצבו של הנער ושימשה לו מעין הורה; היא הצליחה לתקשר עימו, להבדיל מאימו. גם כאן, כמו בסיפור על הילדה אהובה, המספרת פועלת בדרכים לא רשמיות ומבינה זאת ממרחק הזמן. בסיפור בולטת ההתייחסות האמפתית כלפי הנער. למשל, היא לא שפטת אותו על שהתפתה ללכת עם הזונה. להפך, היא הדגישה כי הזונה היא זו ששידלה אותו. ההזדהות והקרבה לעולמו ניכרות גם בהבאת דברי הנער, ובכללם שפה במשלב נמוך, גידופים וקללות; אלה מעידים שהנער היה במצוקה.

מחלת המין שנדבק בה הנער נעשתה מעין אות קלון (מלבד הנימוק הרפואי) ומנעה ממנו שיבה לקיבוץ ולאחר מכן גיוס, כלומר מסלול נורמטיבי, שיכול לאפשר השתלבות

בחברה הישראלית. הקיבוץ בצפון, הטרקטור והמדריך גפן – כל אלה מייצגים את 'ישראל היפה' המנוגדת לשכונת המצוקה של באר שבע, שאליה נאלץ הנער לחזור. מתיאור השתלשלות האירועים עולה כי וויאן ניסתה לעזור לנער ככל שיכלה, ועם זאת, סופו הטרגי גרם לה צער עמוק ואף רגשי אשמה. אמנם היא מביעה מודעות והכרה במגבלות שלה כ'סוכנת פעולה', אך בכל זאת היא מתייסרת שאולי יכלה לפעול עוד. מבין השיטין עולה המחיר הנפשי הכרוך באי־הפרדה של וויאן בין החיים האישיים לחיים המקצועיים; וייתכן שלא הייתה לה דמות מקצועית שהיא יכלה לשתף אותה בהרגשתה ולחלוק עמה את צערה על מות הנער.

המספרת התייחסה בקטע זה להזדהות שלה עם הילדים ועם הנערים שעזרה להם והבהירה כי היא יודעת שדרכי הפעולה שלה אינן מקובלות כיום. היא גם ציינה כי בעלה (כמו בעלה של מרגלית, כוזור) מתח ביקורת על הזדהות היתר שלה עם הילדים. אך במקומות אחרים בסיפור ניכר כי קשה לה לומר במפורש שהיא מזדהה עם הילדים ועם הנערים שהיא עבדה איתם במשך השנים. ייתכן כי הדבר נובע מהבנתה כי מקצועיות בעבודה טיפולית כרוכה בהצבת גבולות ובזהירות מהזדהות יתרה עם המטופלים. מלבד זה, נראה שלמרות המצוקה הכלכלית שאפיינה את ביתה כילדה, תנאי המחיה שהיא גדלה בהם שונים בעיניה מהרקע הקשה אשר ממנו באו הילדים שהיא עזרה להם:

זה אולי בגלל [המצוקה הכלכלית] לא יודעת לא, לא, זה לא שייך, זה לא שייך. אני יודעת שאני מגיל צעיר דאגתי לחיות שלא יהיה להם קר ודאגתי לילדים מסכנים גם שלא היה לי. אם היה לי סודר נוסף אז הלכתי ונתתי למי שאין לו, בלי רשות של אימא, זה לא חשוב. היה לי את ה... רחמנות הזאת. אם אני הייתי מקבלת שלושה גרוש בשביל לקנות לחמנייה, הייתי נותנת לאחד שמבקש נדבות ואני לא הייתי, הייתי אומרת אין דבר אני אבוא הביתה אני אוכל [...] קשה לי לתאר אם אני מזדהה או לא מזדהה [...] אני (עצמי) בשיניים שרדתי. [...] אני מזדהה אני לא יודעת. תראי, אני לא הייתי, תשמעי אני באתי ממשפחה מאוד, מאוד מבוססת, מאוד יוקרתית עם יוקרה במרוקו מאוד בעלת שם [...] ואמא שלי מסכנה שרדה מכל הזה, עבדה קשה מאוד עבדה יום ולילה כדי לקיים את המשפחה, אנחנו לא, אני גם גאה בכוח הרצון להתקדם. לכן, אני אומרת זה שאני עוזרת לילדים אולי מתוך הרצון שלא יראו, לא שראיתי דברים קשים בילדות שלי, לא, להיפך לא, לא, אהבה קיבלתי ודאגה קיבלתי [...] אני לא יודעת גם אני עם בעלי שאמר לי 'תשמעי את יותר מדי מזדהה איתם', לא קיבלתי את זה, זה לא שאני לא מזדהה, לא יודעת [...] כי אני לא באה ממקרים של סמים וזנות וכל הדברים האלה. (ע"ש, עמ' 27-30).

אני עבדתי משעה אולי שבע וחצי בבוקר, עד, אולי, שמונה בערב, כאשר שילמתי בייבי־סיטר לקטנים שלי, ובעלי, עליו השלום, תמיד אמר: 'את יותר מידי משוגעת לדבר'. זה נכון, זה נכון... וגם במשרד החינוך אמרו: 'את יותר מידי מזדהה

עם הילדים האלה' [...] היה לי דיבוק כזה, שכמה שאני יכולה יותר לשקם, אני עשיתי משהו. זה סיפק לי איזה שהם דחפים (א"ט, עמ' 11).

המחסור שחוותה וויאן בילדותה, לאחר השפע אשר ידעה המשפחה לפני שעזב האב, יכול לשמש הסבר אפשרי לאמפתיה אשר הייתה טבועה בה לדבריה מילדות ואשר, ככל הנראה, השפיעה מאוחר יותר על מקצועיותה ועל הזדהותה עם הילדים שהושיטה להם עזרה.⁵³ הדבר בא לידי ביטוי גם בתיאור הזה:

היה עוני ולא הייתה לשכת הסעד ולא היה מי שיעזור לך. אני הייתי קטנה [...] [בילדותי] היו מביאים אותי באוטו. הנהג של אבא היה מביא אותי באוטו. כן, אני מיום ראשון שהלכתי לכיתה א' קנו לי מזוודה אדומה ושמו לי לחמנייה ותפוח ושוקולד [...] אבל אחרי שאבא עזב [...] אמא שלי עברה, עברה באמת שבועת [מדורי] גיהנום כדי לגדל (ע"ש, עמ' 28).

ואולם וויאן עמדה על קשר זה וגם סייגה ושללה אותו בו בזמן, כאמור. היא השתמשה בלשון שלילה (אני לא הייתי, אני לא ראיתי, להיפך, לא) וכן ב'שפת השינוי', שבאה לידי ביטוי בביטול של ידע קודם ותיקון עצמי של עובדות אגב הכחשתן, המלמדות כי הסכמה מלאה או ישירה עם ההזדהות היא בבחינת תוכן שלא יכול להיאמר במפורש.⁵⁴

53 אורניה יפה-ינאי ואיילה מלאך-פיינס מציגות כי חוויות ילדות, בעיקר השליליות, משפיעות מאוד על בחירת המקצוע של אנשים בגרותם. באמצעות העבודה אנשים יכולים לשחזר 'התנסויות משמעותיות' של ילדותם ולספק לעצמם צרכים שלא סופקו בילדות. ראו: אורניה יפה-ינאי ואיילה מלאך-פיינס, 'הלא מודע ובחירת המקצוע', **אדם ועבודה**, 10 (2-1), (2000), עמ' 10. הלפרן ואבנר חקרו את סיפורי החיים של עובדות סוציאליות שחוו משבר נפשי עמוק, ולדבריהן העיסוק בעבודה סוציאלית היה גורם כבד משקל בתהליך ההחלמה שלהן, שהעניק משמעות, תיקון וחוויות ניצחון לנשים. במחקרן הן יישמו את גישת 'המטפל הפצוע' (the wounded healer), המבוססת על התפיסה כי גם למטופל הכוח לרפא את המטפל. ראו: עיינה הלפרן ויהודית אבנר, 'עובדות סוציאליות שעברו משבר נפשי עמוק: בחירה, החלמה והתמודדות בתוך המקצוע', **חברה ורווחה**, לו, 4-3 (ספטמבר-דצמבר 2016), עמ' 409-437.

54 רוג'רס ואחרים עומדים במאמרם על החשיבות שבניתוח שפת 'הבלתי ניתן להיאמר' בתוצרי ראינות אישיים, כלומר התכנים ש'מתחננים למלים' אבל שאסור למספרים מסיבות שונות 'לומר אותם' ראו: Annie G. Rogers at el., 'An Interpretive Poetics of Languages of the Unsayable', in: Ruthellen Josselson and Amia Lieblich (eds.), *Making Meaning of Narratives: The Narrative Study of Lives*, 6 (1999), pp. 77-106; עמיה ליבליך, רבקה תובל-משיח ותמר זילבר, 'בין השלם לחלקיו ובין תוכן לצורה', בתוך: לאה קסן ומיכל קרומר-נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2010, עמ' 36-37.

'אף אחד לא האמין שאני לא עובדת סוציאלית מוסמכת': סיפורי מקצוע וייסוד נשיים' ברטוריקה מאדירה

סיפורי החיים של ויויאן ושל מרגלית משקפים את האתגר הגדול שניצב בפני רשויות המדינה בקליטת מהגרים רבים בעשורים הראשונים למדינה ואת הקשיים שנאלצו עובדי שירותי הרווחה להתמודד עמם. בו בזמן, הסיפורים מראים כי מצוקה זו, שהורגשה במלוא חריפותה בעיר העולים באר שבע, יצרה הזדמנויות מקצועיות, ניעות מקצועית מהירה וגם אפשרות למציאת פתרונות יצירתיים ולהקמת מוסדות שלא היו קיימים בעיר. זאת ועוד, מסיפוריהן של השתיים עולה כי הרקע התרבותי שלהן ושליטתן בשפה הערבית המרוקנית ובצרפתית היו גורם חשוב בהצלחתן. במובן זה המספרות הפכו את מוצאן ומיקומן הפריפריאלי ל'יתרונה של שוליות'.⁵⁵ מלבד זה, נראה כי הזהות המגדרית שלהן עיצבה את ה'אני' המקצועי שלהן ואת הרגשת האמפתיה, ההזדהות וחוסר השיפוטיות בנוגע לאוכלוסייה ששירתו. מן הסיפורים ניכר כי הזהות זו אינה מקצועית בעיני הממסד, אך כמו ששפירו ואחרים מזהירים, המעמד והסמכות שקיבלו העובדים הסוציאליים מתהליכי ההתמקצעות בתחום עלולים להגדיל את המרחק בינם ובין האנשים הנזקקים ולעשות את המקצוע לא רלוונטי לבעיות החברתיות הדוחקות והקשות ביותר.⁵⁶

שלא כטענה כי נשים, ובכלל זה פורצות דרך, אינן מביעות מודעות לחשיבות סיפוריהן האישיים,⁵⁷ אינן זוקפות את יזמותיהן המקצועיות לעצמן אלא לאחרים או שנוטות להמעט בערכן, ולו כמס שפתיים בלבד,⁵⁸ המספרות העומדת במרכז מאמר זה הבליטו את הישגיהן. הן הרבו לתאר את הצלחותיהן בתפקידים שנולו 'תוך כדי תנועה' ולהדגיש את החלוציות שאפיינה את עבודתן. למשל, הן ציינו צל"שים ופרסים שונים שקיבלו על עבודתן והשתמשו במשפטים, כגון 'פעם ראשונה בתולדות ישראל ש"קצין ביקור סדיר"

55 על יתרונה של שוליות נשית ראו: איריס פרוש, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה, עם עובד, תל אביב 2001; תמר רפפורט ועדנה לומסקי-פדר, 'סיפורי "עבודת בית" של מהגרות יהודיות רוסיות בישראל', בתוך: חנה הרצוג, טל כוכבי ושמעון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2007, עמ' 193; בתיה שמעוני, 'מבבל למעברה: מבט ספרותי על נשים יהודיות עיראקיות בהגירת שנות החמישים', סוגיות חברתיות בישראל, 14 (2012), עמ' 18-19.

56 שפירו ואחרים, ההתמקצעות של עובדים סוציאליים, עמ' 48.

57 אייל כתבן ראיין במחקרו עורכות דין שהיו מהראשונות בארץ. הוא מציין כי כמה מהן לא ייחסו לכך חשיבות ואף סירבו בתחילה להתראיין בטענה שהן 'בסך הכול היו עורכות דין'. ראו: אייל כתבן, "נשים בטוגה של גבר": נתיב השתלבותן של נשים בפרופסיה המשפטית בארץ ישראל ובמדינת ישראל, בתוך: שילה וכו"ץ (עורכים), מגדר בישראל, עמ' 286.

58 ראין, לא עשיתי משהו חשוב. המעטה עצמית ואפולוגטיקה של נשים ניכרות למשל בהקדמות לאוטוביוגרפיות שכתבו נשים בעלות מקצוע ונשים שאינן בעלות מקצוע בתקופת היישוב. ראו: נורית גוברין, נוסעת אלמונית: שלומית פלאום - חיים ויצירה, כרמל, ירושלים 2005, עמ' 102-103.

ראשון שמו הכת וויאן' (א"ט, עמ' 7), 'אף אחד לא האמין, אף אחד לא האמין שאני לא עובדת סוציאלית מוסמכת. זאת האמת' (מרגלית, א"ט, עמ' 9-10), 'ואמרו במשרד העבודה והרווחה: "זאת עובדת מצוינת", נתנו לי פרס' (שם, עמ' 14).

בסיפוריהן מובאים תיאורים מפורטים של חשיבה, התמודדות ויזמה עוקפת ביורוקרטיה. כמו הנשים במחקרה של עצמון,⁵⁹ גם נשים אלו לא ראו בכללים הביורוקרטיים גזרה משמים אלא חשבו והחליטו לפי ניסיון האישי. תפיסות אלו הובעו באמצעות 'ציטוט' של דיאלוגים עימותיים. הדיאלוג העימותי מבטא דרמטית רעיונות ועמדות, ובאמצעותו המשוחחים מחדדים את טיעוניהם. כך השיחה נעשית מעין דו-קרב מילולי שהמשוחחים מתחרים בו מי יגיד את המילה האחרונה ודעתו של מי תוצג כצודקת יותר.⁶⁰ מכיוון שדיבור במקום עבודה הוא ממוגדר והייררכי,⁶¹ הניסוח הישיר ואף התקיף או הבוטה שהשתמשו בו וויאן ומרגלית בשיחות עם הממונים עליהן לא נועד בהכרח להיות ציטוט מימתי או אמין של חילופי הדברים אלא מטרתו בראש ובראשונה למסגר את תפיסותיהן המקצועיות בדרך אפקטיבית ומשכנעת.⁶² למשל, הפתגמים שהמנהלים אומרים כדי לתאר את פעילותה של מרגלית (שימת רגליים במקפיא, הכנסת ראש בריא למיטה חולה, כניסה מהחלון במקום מהדלת) מבטאים מטפורית ותמציתית את סגנון פעולתה – את עקשנותה ואת עקיפתה את הביורוקרטיה. כאשר דיאלוגים אלו נשזרים בתוך סיפור חיים הם תורמים להגברת המתח והדרמטיות הנדרשים מביצוע חי של סיפור, וחשוב לא פחות מכך, הם כלי לביצוע זהותן של המספרות (linguistic acts of identity)⁶³ כנשים דעתניות ונחושות וכמספרות מוכשרות. החשיבות שהן מייחסות להבאת הדברים בשם אומרים באה לידי ביטוי באמצעות משפטים מטא-נרטיביים שונים, כגון 'הוא אמר, ואת זה אני לא שכחתי, כמו שאני לא שוכחת את המשפטים שהיו לי [שאמרתי]' (שם, עמ' 17), המדגישים אגב כך את 'מהימנותם' של חילופי הדברים.

59 עצמון, 'היסטוריה של קבלת אחריות'.

60 זלי גורביץ, שיחה, בבל, תל אביב 2011, עמ' 140-145.

61 Thimm Caja, Sabine C. Koch, and Sabine Schey, 'Communicating Gendered Professional Identity: Competence, Cooperation, and Conflict in the Workplace', in: Janet Holmes and Miriam Meyerhoff (eds.), *The Handbook of Language and Gender*, Blackwell, Malden, MA 2003, pp. 528-549.

62 אייל-לובלין וקרומר-נבו ניתחו את סיפורי המקצוע של עובדות סוציאליות פמיניסטיות בישראל. הן ציינו כי כמה מהן נקטו את טקטיקת 'עבודה תחת הדרדר', כלומר 'עיגול פינות' וחוסר דיווח ישיר לממונים עליהן במקרים שחששו כי פעולתן המקצועית תעורר ביקורת ואנטגוניזם. התנהגות כזו מנוגדת כמובן לדפוסי הפעולה והדיאלוגים שהמספרות העומדות במרכז מאמר זה מתארות. ראו: Roni Eyal-Lublin and Michal Krumer-Nevo, 'Feminist Social Work: Practice and Theory of Practice', *Social Work*, 61, 3 (July 2016), pp. 251-252.

63 Barbara Johnstone and Judith Mattson Bean, 'Self-Expression and Linguistic Variation', *Language and Society*, 26 (1997), pp. 221-246.

המסרים העולים מתוך דיאלוגים אלו הם כי יש להתייחס לחוקים ביורוקרטיים בגמישות ולפי המצב וכי לפעמים אין הצדקה להתעקש על קיומם. תפיסה כזו עולה בקנה אחד עם האתיקה ה'נשית' שעליה עמדה לראשונה קרול גיליגן. לדבריה, אתיקה זו היא בבחינת 'אתיקה של דאגה' (ethics of care), שהיא סובייקטיבית ויחסית ומבוססת על אחריות ועל היכולת לדאוג לזולת ולטפל בו. לעומת זאת, אתיקה 'גברית', שהיא 'אתיקה של צדק' (ethics of justice), מאופיינת בסגנון חשיבה רשמי, אובייקטיבי, מופשט ולא אישי, שמבוסס על חוקים. לכן הבנת מוסר מנקודת מבט 'נשית' מצריכה סגנון חשיבה הקשיר וסיפורי כאחד.⁶⁴ במובנים מסוימים אפשר לראות בתפיסותיהן המקצועיות של נשים אלו ניצנים לתפיסה פמיניסטית של עובדות סוציאליות בישראל, שמאתגרת את המונחים 'יחסים מקצועיים' ו'מקצועיות' כדבר טבעי, מרוחק ואובייקטיבי.⁶⁵ תפיסה זו ניכרת בהזדהות ובחוסר ההפרדה של המספרות בין הבית לעבודה, כפי שניכר במובהק בסיפורי המקרים האישיים של ויויאן ובייחוד 'הסיפור על הילדה אהובה', שנהייתה 'יותר מבת'. הזדהות זו, כפי שראינו ב'סיפור הנפילה' כרוכה גם במחיר נפשי ובהרגשת אשם. עם זאת, מעניין לציין כי שתי המספרות מיעטו לספר על בני משפחתן ועל ילדיהן, למעט על בני זוגן. במובן זה הן חשפו דווקא תפיסות 'גבריות' של סיפורי קריירה.⁶⁶ ייתכן שלא היו מוכנות לדבר בגלוי על המחירים האישיים ששילמו בעקבות עבודתן.

המספרות תיארו את עבודתן כמרכזית וחשובה לחייהן ולזהותן. בסיפורה של ויויאן סיפורי המקרים האישיים שתיארה הצטלבו עם סיפור המקרה האישי שלה והוסיפו עומק פסיכולוגי וביוגרפי להזדהותה עם המטופלים (ולהסתייגותה מההזדהות). ייתכן כי העובדה שהן פעלו בימי ראשית המדינה והעיר השפיעה על החשיבות שהן ייחסו לעבודתן ועל הרגשתן כחלוצות שהשתתפו בקליטת העלייה בעשורים המעצבים של המדינה. במובן זה אפשר לראות את סיפוריהן כשייכים לסוגה 'ספרות עבודה' שנכתבה עוד בתקופת היישוב בידי נשים שעסקו במגוון מקצועות. בסיפורים אלו העבודה איננה רק עיסוק או פרנסה, אלא זהות בעלת השפעה על מגוון תחומי החיים ועל התפיסה העצמית.⁶⁷ אין תמה אפוא כי הן הצטערו מאוד על סגירת כמה מהמוסדות שייסדו: 'אחרי שעזבתי, נורא כאב לי, שאני שומעת שפה הם החזירו את הדירה, ופה הם נתנו את זה למישהו לגור, ופה [...] והילדים האלה אני לא יודעת מה קורה איתם' [ויויאן, א"ט, 12]; 'אם היו לי

64 קרול גיליגן, בקול שונה – התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה (תרגמה נעמי בן-חיים), ספרית פועלים, תל אביב [1982] 1995.

65 Eyal-Lublin and Krumer-Nevo, 'Feminist Social Work', p. 252

66 רבקה תובל-משיח, 'זהות, מגדר וסטטוס בסיפורי-חיים של נשים וגברים בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2000.

67 יפה ברלוביץ, "בחיפוש אחר דיוקן הארץ-ישראלית" בספרות הנשים בתקופת היישוב, ביקורת ופרשנות, 34 (2000), עמ' 104. סיפורים אשר מעמידים במרכזם גיבורות מתקופת היישוב שעובדות במגוון תפקידים, כגון פועלות, סוללות כבישים ומורות בגימנסיה אפשר למצוא בקובץ שערכה יפה ברלוביץ, שאני אדמה ואדם: סיפורי נשים עד קום המדינה, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2003.

הכוחות שהיו לי בשנת שבעים וחמש ושמונים ותשעים הייתי נלחמת, אבל אין לי כוח יותר. התורמים הזדקנו, ומה שכואב לי הכי הרבה זה שהדברים התנהלו בפגיעה קשה מאוד בתורמים ובי, אבל אני את נשמתי נתתי [...] אני לא מסוגלת אפילו לדבר על הצורה שזה נסגר או שעבר למישהו אחר' (מרגלית, ע"ש, עמ' 5).

אחרית דבר

ההיסטוריוגרפיה של היישוב התעלמה ממעורבותן של נשים בתחומים אשר מזוהים כ'נשיים', כגון עבודה סוציאלית.⁶⁸ למרות זאת, נשים שעבדו במקצועות אלו ראו בהם מקצועות שדורשים מומחיות ובעלי תרומה לאומית ומקצועית.⁶⁹ ניכר כי גם ויואן ומרגלית התייחסו כך לעבודתן, והן הבליטו זאת בעיקר באמצעות שימוש בדיאלוגים מובנים. לדעת חוקרים שונים, נשים משתמשות שימוש רב יותר בציטוטים ישירים, בדיאלוגים ובז'אנרים מצוטטים כשהן מספרות סיפורים אישיים. גברים ובנים לעומת זאת נוטים 'לסכם' את השיחה כפי שהם זוכרים אותה.⁷⁰ במחקר תולים את ההבדלים האלה בתיאוריות פמיניסטיות שונות בנוגע להבדלים בהתפתחות השפה בין בנים לבנות ולתהליכי חברות שונים,⁷¹ אך ייתכן כי השימוש התכוף ב'ציטוט' נובע מכך שלנשים יש מוטיבציה רבה יותר להצדיק את סיפוריהן האישיים. עם זאת, ראוי לסייג ולומר כי השימוש בדיבור ישיר מאפיין גם היגוד גברי, למשל בתרבויות כפריות שקיימת בהן מסורת מפותחת של תרבות אורלית.⁷² אם כן, משמעותו של הדיבור הישיר משתנה לפי התרבות, החברה, המגדר וההקשר המסוים שהראיונות נערכים בו; ועל כל פנים, ניכר כי זוהי אסטרטגיה פרפורמטיבית בעלת חשיבות רבה שמשמשת מפתח לניתוח התוכן של הראיונות ולהבנת משמעותם.⁷³ לכן השאלה אם אכן התקיימו הדיאלוגים העימותיים איננה השאלה החשובה וגם לא המעניינת, שכן הסיפור האישי

68 גרינברג והרצוג, *ארגון נשים וולונטרי*, עמ' 31-42.

69 ביילי מלמן, 'מן השוליים'.

70 Barbara Johnstone, 'Community and Contest: Midwestern Men and Women Creating their Worlds in Conversational Storytelling', in: Deborah Tannen (ed.), *Gender and Conversational Interaction*, Oxford University Press, New York 1993, pp. 62-80

71 Richard Ely and Allyssa McCabe, 'Gender Differences in Memories for Speech', in: Leydesdorff, Passerini and Thompson (eds.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, IV: Gender and Memory, pp. 17-30

72 כך למשל עמד קובי פלד במחקרו על משמעות הדיבור הישיר הרווח בהיסטוריה פלסטינית שבעל פה שתיעד מפי ערבים נוצרים מהכפר פסוטה שבגליל. לדבריו, הדיבור הישיר היה למרואיניו אמצעי לביטוי הזדהות ו'העלאה באוב' של קרובי משפחה ודמויות חשובות מן העבר שאינם עוד בחיים. ראו: Kobi Peled, 'The Theater of Memory' שם.

73 שם.

נמדד לא על פי מידת הדיוק של הפרטים המוזכרים בו אלא על פי המרכיבים היוצרים את האירוע ההיגודי כמו ביצוע, מבנה פואטי והקשר.⁷⁴ על כן זיכרונות אוטוביוגרפיים נכונים ואמתיים תמיד ותפקידו של הפרשן לחשוף באיזה מובן ולאילו מטרות.⁷⁵ ייתכן כי את המגמה של וויאן ושל מרגלית – האדרת פועלן – אפשר לתלות ברצונן לזכות בהכרה ולהיות חלק מן ההיסטוריה הרשמית של העיר, הנוטה, ככל היסטוריה רשמית, להיות 'גברית' והרואית ולא להתמקד בנושאים הקשורים לחיי היום-יום.⁷⁶ במובן זה נראה שהן שואפות, באמצעות סיפוריהן, לעשות את עבודתן הרואית. עוד נראה שסיפורים אלה מאפשרים לנו להרחיב ולגוון, ולו מעט, את המבט ההיסטורי על מקצועות הרווחה, שאופיין בפער מעמדי ותרבותי בין בעלי המקצוע ובין האוכלוסייה המטופלת,⁷⁷ ולהעמיק את הזהות המקצועית של נשים בישראל.

תעודת העובד של גב' וויאן הכה: תעודת קצין ביקור סדיר
הראשונה שהונפקה בארץ. מספרה 001

- Esther Schely-Newman, *Our Lives are But Stories: Narratives of Tunisian Israeli Women*, Wayne State University Press, Detroit 2002, p. 19 74
- Luisa Passerini, 'Women's Personal Narratives: Myths, Experiences, and Emotions', in: The Personal Narratives Group (eds.), *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1989, p. 195 75
- Susan Armitage, 'Through Women's Eyes: A New View of the West', in: idem and Elizabeth Jameson (eds.), *The Women's West*, University of Oklahoma Press, Norman 1987, pp. 9-18 76
- הולר וגל, 'לא צדקה אלא צדק'. פער זה בא לידי ביטוי בשירו של רוני סומק, 'אזיקים – שיר רחוב': 'אין לו גם אב, ואמא שלו היא שורה במחברת של העובדת הסוציאלית'. איזה רגלים לבנות היו לה לסוציאלית, כמו גבינה 9 אחוזו שהגישו כל בקר במוסד', בתוך: הנ"ל, גן עדן לאורז: מבחר 1976-1996, זמורה ביתן, תל אביב 1996, עמ' 75. 77

יחסי יהודים וערבים במרחב הכפרי ראש פינה-ג'אעונה, 1948-1918

אורי בירן ואסף זלצר

ב־23 באוגוסט 1929 פרצו מאורעות דמים בירושלים על רקע ויכוחים ומאבקים קשים בעניין הסטטוס קוו הנוגע לזכויות תפילה בכותל המערבי. המאורעות התפשטו לערים נוספות, ונפצעו ונהרגו בהם יהודים וערבים.¹ מאות ערבים השתכנעו כי יהודים פגעו במסגדי הר הבית, ולכן התפרצו ב־29 באוגוסט לרובע היהודי בצפת ותקפו את תושביו.²

בראש פינה הסמוכה ובכפר הערבי ג'אעונה הצמוד אליה גברו באותו יום המתח והחרדה שמא יגיעו גם אליהם אירועי הדמים.³ מוכתר ראש פינה יעקב בנדל תיאר את השתלשלות האירועים ב־30 באוגוסט 1929:

בשעה ארבע וחצי על פי הוראת הצעירים נתרוקן מיושביו כל הרחוב העליון [...] כל המשפחות הנשים הילדים והטף נאספו לבית העם, וכל חוגר חגורה ומעלה הזדיין במקל, במוטי ברזל בקלשונים ובקרדומות והקיפו את כל הבניין.⁴

במקום אחר הרחיב בנדל:

מצאתי לנכון, באותו רגע מסוכן, לעלות לכפר ג'אעונה, ובאמצע הרחוב, במילים אחדות חמות על פי הסגנון הערבי, מסרתי לרשותם ולמצפונם את הרחוב העליון על כל רכושו [...] ראשי המשפחות נשבעו בשהאמה הערבי (הרגש הנעלה הערבי) שיגנו על המקום. הבטיחו וקיימו ותודה להם. יזכור אותם אלוהים לטובה. אילולא הם, זולת

* המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר שני שנכתבה בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת חיפה בהנחייתם של ד"ר אסף זלצר וד"ר משה נאור – אורי בירן, 'ראש פינה-ג'אעונה: יחסי יהודים וערבים בספר הכפרי, 1918-1948', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2017.

1 הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, כתר, ירושלים 2013, עמ' 17-21.

2 מוסטפא עבאסי, צפת בתקופת המנדט 1918-1948: ערבים ויהודים בעיר מעורבת, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2015, עמ' 240-241; כהן, תרפ"ט, עמ' 305-307.

3 'בגליל', בוסתנאי, גיליון כ"ה, כ' אלול תרפ"ט [25.9.1929], עמ' 22.

4 'מיומן המאורעות בראש פינה', דאר היום, 22.9.1929, עמ' 3.

מה שהרובע העליון היה נשדד, הייתה גם אפשרות שמתנפלים מהחוץ היו חודרים לשרשרת הגנתו.⁵

האירוע המתואר למעלה הוא רגע של משבר אך אפשר למצוא בו רמזים לדו-שיח שהתקיים בין הקהילות ולמאפייניו הגיאוגרפיים של הקשר בין הכפר למושבה. למקרא הדברים מתעוררות שלוש שאלות: אילו יחסים התקיימו בין שתי הקהילות: ראש פינה וג'אעונה; מתי וכיצד התפתחו יחסים אלו; איך השפיעה מערכת היחסים מערכת היחסים בין היהודים והערבים בפלשתינה על מערכת היחסים המקומית בין קהילת ראש פינה לקהילת ג'אעונה הקרובות זו לזו גיאוגרפית. שאלות אלו הנוגעות ליחסי יהודים-ערבים במרחב הכפרי בתקופת המנדט תעמודנה אפוא במרכזו של הדיון במאמר זה.

נושא היחסים בין הקהילות הלאומיות בפלשתינה-א"י בתקופה הנדונה הוצג עד כה במחקר מכמה היבטים ובקנה מידה משתנה. מרבית המחקרים עסקו ביחסים שהתקיימו בין הקהילות במרחב העירוני, ובפרט בערים המעורבות: חיפה, צפת, ירושלים, טבריה, יפו, בית שאן.⁶ נסקרו תחומי המנהל העירוני והתפקוד הכלכלי וכן נדונו חיי היום-יום והשפעת המצב הביטחוני והעיונות הלאומי על היחסים בין היהודים לערבים. מחקרים אלו משלימים את המחקר הקיים על מכלול היחסים שהתפתחו בין הקהילה היהודית לקהילה הערבית בתקופת המנדט. מוצגות בהם כמה גישות לתיאור היחסים בין הקהילות. לפי גישה אחת, ארץ ישראל המנדטורית הייתה חברה אשר התאפיינה בהתנהלות דואלית בהיותה חברה דו-לאומית. התומכים בגישה האחרת מבקשים לערער על הנחה זו. את התפיסה המדגישה את אופייה הדו-לאומי של החברה הארץ-ישראלית בתקופת המנדט הציגו משה ליסק ודן הורוביץ. לדבריהם בתקופת שלטון המנדט קיימו הקהילה הערבית והקהילה היהודית מערכות נפרדות של פוליטיקה, תרבות וכלכלה, ללא אינטרסים משותפים. זאת ועוד, שאיפותיהן של שתי קהילות היו שונות ואף מנוגדות. לכל קהילה הייתה זיקה למרכזים חוץ-טריטוריאליים, והשלטון הבריטי תרם להיווצרות ההפרדה ולשמירה עליה באמצעות התמיכה במערכות החינוך, הכלכלה והתעסוקה הנפרדות.⁷

- 5 יעקב בנדל, 'מיומן מאורעות תרפ"ט', הארכיון לתולדות ההגנה (להלן: את"ה), 0001/359/080.
- 6 Dan Rabinowitz and Daniel Monterescu, 'Reconfiguring the "Mixed Town": Urban Transformation of Ethnonational Relations in Palestine and Israel', *International Journal of Middle East Studies*, 40, 2 (May 2008), pp. 198-199; מנחם קליין, **קשורים: הסיפור של בני הארץ**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ה. לאחרונה התפרסם גם מחקר על העיר הערבית בית שאן ועל קהילה היהודית בה. המקרה של בית שאן ייחודי לנוכח העובדה כי חברי הקהילה הגרו מן העיר בתקופת המאורעות, במידה מסוימת כמו חברי הקהילה היהודית בחברון. אלא שבחברון התקיימה קהילה יהודית תקופה ארוכה יותר והקשר אל המקום היה מבוסס על קדושתו. בית שאן שונה גם מיפו שהייתה עיר ערבית אבל הקהילה היהודית התקיימה בה עד סוף המנדט. ראובן גפני, **נקודה עברית בבית שאן**, קהילה יהודית בעיר ערבית בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט, מאגנס, ירושלים 2018.
- 7 דן הורוביץ ומשה ליסק, **מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית**, עם עובד, תל אביב 1977.

מול התזה הדואלית הוצגה התזה הקולוניאלית. גרשון שפיר בחן את היחסים בין היהודים לערבים בתקופת המנדט. לגישתו, למאפייני ההתיישבות הציונית בארץ ישראל היו סממנים קולוניאליים שעיקרם אוכלוסייה מתיישבת (היהודית) אשר יחסיה עם האוכלוסייה המקומית (הערבית) התנהלו במתכונת של יחסי ילדים ומתיישבים. לדברי שפיר, אוכלוסיות אלו חיו זו מעל זו, ואת החברה המתיישבת היהודית הניע הצורך לרכוש שטח ולהשתלט על שוק העבודה. מאפיינים אלו השפיעו על מערכת היחסים בין הקהילות.⁸ תזה אחרת, השיתופית, מציגה את חיי היום-יום של היהודים ושל הערבים בארץ כחיים משותפים, ולא רק כמסכת של חיכוכים ומעשי איבה. ההיסטוריון זכארי לוקמן עסק בהיווצרותם של החיים המשותפים מתוך בחינת היחסים בין קהילות הפועלים.⁹ אביבה חלמיש תומכת בתזה זו ומציינת כי אף שהיהודים והערבים השתייכו לקבוצות נפרדות במסגרת מדינית בריטית אחת, בהתמקדות בהיבטים הכלכליים אפשר ללמוד כי הקהילות הללו ניהלו מערכת חיים משותפת וכי היו להן אינטרסים משותפים. לדבריה, השאלה הבסיסית צריכה להיות עד כמה השפיעה החברה האחת על התפתחותה של האחרת?¹⁰ דבורה ברנשטיין עוסקת במחקרה בשוק העבודה היהודי-ערבי המשותף בעיר חיפה. ברנשטיין מצביעה על הכוחות המאחדים את קהילות הפועלים בשוק ועל הכוחות המפצלים אותן ומראה כי לצד התחרות והניסיונות להתבדלות על רקע מעמד ולאום נוצרו גם שיתופי פעולה.¹¹

כאמור, רוב החוקרים שעסקו בתיאור היחסים בין הקהילות ובהגדרת מאפייניהם התמקדו במרחב העירוני. בעיר הייתה מסכת הקשרים בין הקהילות אינטנסיבית, ולכן עוררה עניין רב במחקר. במרחב הכפרי מיעטו החוקרים לעסוק. מאיר הילדסהיימר בחן את היחסים בין הקהילות הכפריות והדגיש את נושא המים.¹² יובל בן-בסט וגור אלרואי עסקו בעימות שהתפתח בין קהילות כפריות, אך מחקרם מתמקד בהיבטים המתודולוגיים ולא במכלול היחסים.¹³

- 8 Gershon Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, University of California Press, Berkeley 1996 (update version)
- 9 Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, University of California Press, Berkeley 1996
- 10 אביבה חלמיש, 'ארץ ישראל המנדטורית: חברה דואלית או מציאות קולוניאלית?', *זמנים*, 92 (סתיו 2005), עמ' 16-25.
- 11 Deborah S. Bernstein, *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, State University of New York Press, Albany 2000
- 12 מאיר הילדסהיימר, "'מי מריבה': פרשיות מים במושבות העלייה הראשונה בגליל", *קתדרה*, 126 (טבת תשס"ח), עמ' 39-66.
- 13 Yuval Ben-Bassat and Gur Alroey, 'The Zionist-Arab Incident of Zarnuqa: A Chronicle and Several Methodological Remarks', *Middle Eastern Studies*, 52 (June 2016), pp. 783-803

איור 1: הכפר ג'אעונה ובתי ראש פינה במורד ההר, 1937¹⁴

במחקרנו נתמקד בשני יישובים כפריים כדי לבחון איזו מהתזות שהזכרנו מסבירה טוב יותר את היחסים שהתקיימו בין הקהילות השכנות. באיור 1 אפשר לראות כי ג'אעונה וראש פינה היו סמוכות מאוד זו לזו ומעטים היישובים שהיו קרובים כל כך מבחינה גיאוגרפית. השאלות המתבקשות הן באיזו מידה השפיע המאפיין הגיאוגרפי הזה על מערכת היחסים בין הקהילות ואילו גורמים אחרים עיצבו אותה.

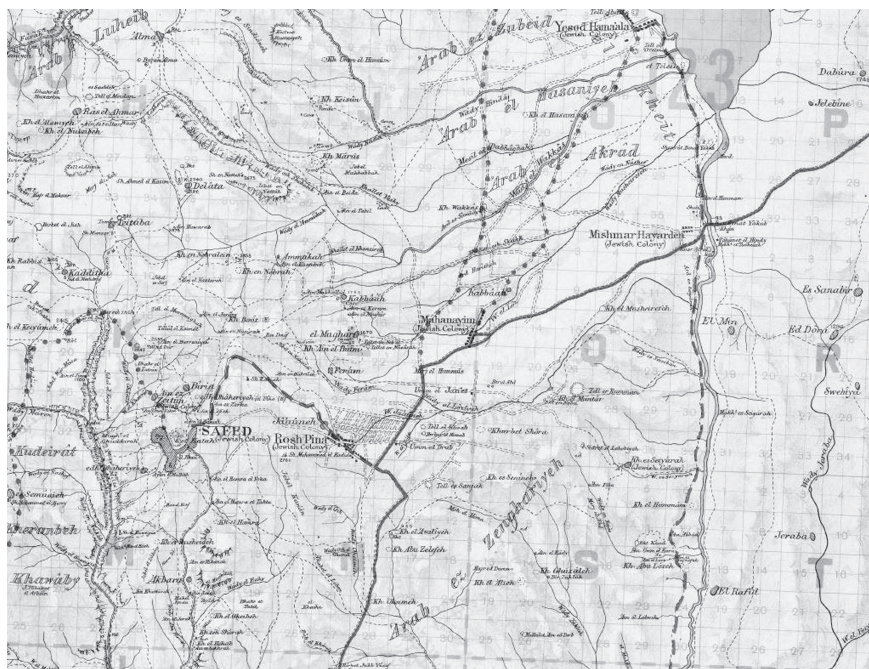
החוקרים הרבו לעסוק בתיאור קורותיה של המושבה ראש פינה הן בנוגע לשלבי הקמתה והן בנוגע להתפתחותה הפיזית והכלכלית. נוסף על ההיבטים הפיזיים נדונה פעילותם של פקידי הברון, החברה היהודית להתיישבות (יק"א) ומאפייני החינוך העברי. רק מעט נרמז במחקרים אלו על הכפר השכן, ואין בנמצא תיאור שיטתי של התפתחותו ושל היחסים האישיים, ושל יחסי הכלכלה והתרבות שקיימו תושביו עם אנשי המושבה מיום הקמתה עד 1948. החוקרים התמקדו בעיקר בשלהי התקופה העות'מאנית.

במאמר זה נציג את מערכות היחסים שהתקיימו בין תושבי הכפר לתושבי המושבה כמקרה מבחן ליחסי ערבים-יהודים במרחב הכפרי בתקופת המנדט ולעצם האפשרות לערוך מחקר על יחסים אלו.

ג'אעונה וראש פינה התקיימו זו לצד זו 66 שנים, מסוף התקופה העות'מאנית עד שנת 1948. תחילה נציג את היחסים שהתקיימו בתקופה העות'מאנית, בין היישובים השכנים

14 זולטן קלוגר, אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית, D-30-043; ראו שם את 'הבית האמריקאי' הבולט במרחב המעבר בין בתי המושבה לכפר. עוד על הבית הזה בהמשך הדברים.

כמצע להבנת היחסים ביניהם בתקופת המנדט. נמקד את הדיון בחיי היום-יום, ובעיקר בתחומי החינוך והווי החיים וכן נבחן את הפעילות המשותפת בתחום הכלכלה. באותה תקופה, בד בבד עם השגרה היום-יומית שחייבה שיתוף מסוים, התגבשו הקהילות סביב הרעיון הלאומי אשר הלך ונעשה מרכזי בקרב היהודים ובקרב הערבים בפלשתינה בכלל. התגבשות זו הובילה לקראת סיום המנדט להתנגשות אלימה. בהקשר זה נבחן את השפעת האירועים בארץ על המרחב המקומי ועל היחסים בין הקהילות בו. את המאמר נסיים בתיאור האירועים החריגים שהתרחשו ביישובים הללו במאי 1948, אשר בעקבותיהם נעקרו תושבי הכפר ג'אעונה. התבססנו במאמר על מקורות ראשוניים שאיתרנו בכמה ארכיונים ובעיקר בארכיון המושבה ראש פינה ובארכיון הציוני המרכזי. עוד מידע ראשוני, בעיקר על שנות הארבעים של המאה ה-20 ועל תקופת מלחמת העצמאות, אספנו מהארכיון לתולדות ההגנה. מלבד זה, אנו מביאים עדויות של פליטים פלסטינים מהכפר ומהאזור אשר דלינו מאתרי מידע במרשתת. עדויות אלו עוסקות בעיקר בסופה של התקופה, אך רומזות גם על התקופות שקדמו לה. מידע על ההתרחשויות היום-יומיות שהתרחשו ביישובים אלו מצאנו בעיתוני התקופה, ביומנים ובספרי זיכרונות שכתבו יהודים וערבים.

איור 2: אזור מושבות הגליל המזרחי (למעט מסולה), צפת והכפרים באזור, 1918¹⁵

Palestine Exploration Fund Map, Sheet 4, Safed, 2nd edition, March 1918 15

המבקר כיום בראש פינה יוכל לשים לב בסיוורו ברחוב העליון לצביונו של המפגש בין הקהילות בזעיר אנפין. מרחב זה היה המקום שנוצרו בו לראשונה היחסים בין הקהילות בעת התגבשות רעיון ההתיישבות של יהודים סמוך לכפר. כדי לא לעורר את התנגדותם של השלטונות העות'מאניים נבנו בתי היהודים ברצף לבתי הכפר. הכפר ג'אעונה נהרס לחלוטין במשך השנים; העדויות היחידות לקיומו הן השטח הפתוח במקום בו שכן הכפר והמבנה של שלוש הקומות שזכה לכינוי 'הבית האמריקני', שהוא בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל.¹⁶ היעדרם הפיזי של בתי הכפר אינו יכול להעלים את מסכת הקשרים שהתקיימה בין הקהילות כפי שנתאר אותה כאן.

שכנים עוד מהתקופה העות'מאנית

הכפר ג'אעונה נמנה עם קבוצת כפרים במורדות המזרחיים של הרי צפת (איור 2).¹⁷ עוד בשנת 1596 הוזכר הכפר ברשימות העות'מאניות כיישוב שתושביו משלמים מסים בנפת צפת.¹⁸ בסקר ה-PEF (הקרן לחקר ארץ ישראל) משנת 1881 היה מספר התושבים בכפר כ-140 נפש.¹⁹ כלכלת הכפר התבססה בעיקר על חקלאות בעל ועל גידולי פלחה בשיטות מסורתיות. בשנת 1876 רכשה קבוצת יהודים מאנשי היישוב הישן בצפת יותר משליש (כ-3,000 דונם) מאדמות הכפר.²⁰ ככל שידוע לנו את האדמות מכרו כמה ממשפחות הפלאחים שהעדיפו לעבור לאזור החורן.²¹ בשנת 1878 התיישבה קבוצת היהודים במקום וכינתה אותו גיא אוני. מטרת הקבוצה הייתה להקים יישוב, להתפרנס מעבודת כפיים ולהפסיק להסתמך על כספי החלוקה. כעבור כשנתיים, בשנת 1880, הגיעו תושבי גיא אוני לפת לחם; כספם אזל, בצורת קשה פגעה ביכול, ונסתמו מקורות העזרה הכלכלית. יהודי גיא אוני נאלצו לחזור לצפת.

16 את 'הבית האמריקני' בנה תושב הכפר שעשה את הונו בארצות הברית והחליט להקים בתחומי הכפר אכסנייה לאנשי הצבא והמשטרה שהוצבו באזור. הבית הכנוי אבן בזלת שונה במידה ניכרת בצורתו ובחומרי הבנייה שלו מבתי הכפר, וזו כנראה אחת הסיבות להישרדותו.

17 יהושע בן אריה ועמירם אורן, 'יישובי הגליל ערב מפעל ההתיישבות הציוני', בתוך: אבשלום שמואלי, ארנון סופר ונורית קליאוס (עורכים), **ארצות הגליל**, משרד הביטחון, חיפה 1983, עמ' 315-352.

18 Walid Khalidi, *All that Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Baltimore, 1992 (להלן: ח'אלידי, **מה שנותר**).

19 The Survey of Western Palestine, 1, 1-6: Galilee, The committee of the Palestine Exploration Fund, London 1881, pp. 196-197

20 נקדימון רוגל, 'ספר המקנה של ראש פינה', **קתדרה**, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 117-136; ראו גם: 'קול מבשר ישוב אה"ק', **הצפירה**, 25.5.1878; 'לקרוא לשבויים דרוו', **חבצלת**, 7.4.1880, עמ' 1-2; 'גיא-אוני', **דבר**, 6.8.1948, עמ' 3.

21 יעקב הרוזן, **חזון ההתנחלות בגליל**, מוסד הרב קוק, ירושלים 1971, עמ' 39-40.

בשנת 1880 נוסדה בעיר מוינשט (Moinești) ברומניה 'חבורת יישוב ארה"ק' [ארץ הקודש] בידי עבודת האדמה'. זו הייתה אחת האגודות של חובבי ציון שהוקמו באותה תקופה במזרח אירופה. בדצמבר 1881 שלחה האגודה את דוד שו"ב, למצוא ולרכוש עבורה קרקע להתיישבות בארץ ישראל. שו"ב קנה מיהודי גיא אוני שני שלישים מהאדמה שרכשו שנים אחדות קודם לכן. ארבע משפחות שהיגרו מרוסיה רכשו את השליש האחר.²² בסוף שנת 1882 הגיעה לארץ קבוצה מקרב חברי האגודה להתיישב על הקרקע שרכשו. קבוצה זו ייסדה מושבה סמוך לכפר ג'אעונה וקראה לה בשם ראש פינה.²³ שישה עשר הבתים הראשונים שנבנו בראש פינה נשקו לבתי הכפר ויצרו סמטה; זו כונתה הרחוב העליון.²⁴ לימים נהייתה ראש פינה לגדולה במושבות הגליל העליון ומרכז למושבות האזור.

המתיישבים מרומניה ורוסיה שחסרו ידע וניסיון בעבודה החקלאית, פלחה בעיקר, הגיעו בתוך פחות משנה לפת לחם.²⁵ בנובמבר 1883 פרס הברון אדמונד דה רוטשילד את חסותו על המושבה הגלילית, וכעבור כמה שנים (1889) רכשה פקידות הברון שלישי נוסף מאדמות הכפר ג'אעונה שהיה בבעלותם של בעלי קרקעות ערבים מצפת, כלומר בסך הכל נרכשו שני שלישים מאדמות הכפר.²⁶ הרחבת השטחים האיצה את עבודות הפיתוח והסלילה של דרכים באזור, ששנים אחדות הועסקו בהן מאות רבות של פועלים יהודים וערבים מהסביבה.²⁷ במושבה הושקעו משאבים רבים בניסיונות לפתח את המשק החקלאי ולשלב בו גם מטעים (מלבד פלחה). בחלק מן הפעילויות האלה יושומו שיטות חקלאיות מתקדמות ונעשו ניסיונות להקים מפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית.²⁸ בשנת 1900 העביר הברון רוטשילד את המושבות לחסות יק"א. מנהל מושבות יק"א בגליל העליון חיים מרגליות-קלוורסקי פעל לרכישת קרקעות ולפינוי האריסים שחיו עליהן כדי לבסס את המושבות העבריות.²⁹ נוסף על כך הוא קשר קשרים עם המנהיגות הערבית באזור ובכלל זה עם ראשי הכפרים הסמוכים לראש פינה.³⁰

22 'לתולדות ישוב ארץ ישראל', הצפירה, 12.9.1987, עמ' 2; 'לתולדות ישוב ארץ ישראל' (המשך), שם, 15.9.1987, עמ' 2.

23 על פי פסוק מתיילים קיח כב: 'אֶבֶן מַאֲסוּ הַבּוֹנִים הָיְתָה לְרֹאשׁ פִּנֶּה'. על פי המדרש האבן היא עם ישראל, והבונים הם עמי העולם שמאסו בעם ישראל אשר יהיה לבסוף לאחד החשובים בעמים.

24 יוסי בן-אריז, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1988, עמ' 419.

25 משה דוד שו"ב, זיכרונות לבית דויד, דפוס ארץ ישראל, ירושלים 1937, עמ' פא, עז-עט, קר.

26 'אזיען', המגיד, 16.5.1889, עמ' 5; ראו גם: 'ישוב אה"ק', הצפירה, 20.3.1892, עמ' 3; נקדימון רוגל, 'המפות האבודות של ראש פינה', עת'מול (תשנ"ג), עמ' 14-15.

27 'מכתבים מאה"ק', המליץ, 21.1.1890, עמ' 4; 'במושבות אחינו באה"ק', הצפירה, 22.5.1890, עמ' 2.

28 בן-אריז, המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל, עמ' 416-417; שו"ב, זיכרונות, עמ' קסב-קסח.

29 אביגיל יעקבסון, 'נישלת' הרבה ערבים מעל אדמתם ועבודה זו איננה קלה', הארץ, מוסף ספרים, 25.12.2009.

30 לקריאה נוספת על אודות קלוורסקי ראו: יצחק ציטרין, 'חיים מרגלית-קלוורסקי, גואל הקרקעות והשאלה הערבית: אנטומיה של יחסי יהודים-ערבים, בין אוטופיה למציאות', קתדרה, 162 (ינואר 2017), עמ' 35-66.

במושבות רבות, ובראשן פתח תקווה, התנהלו עם בואם של אנשי העלייה השנייה (1904-1914) מאבקים קשים בענייני עבודה. אנשי העלייה השנייה ביקשו להשתלט על שוק העבודה השכירה, ואילו האיכרים העדיפו להמשיך להעסיק את הפועלים הערבים. החלוצים ראו בכניסתם לענפי העבודה השונים חלק מפעילותם לבניין הארץ, והאיכרים לעומתם העדיפו את הפועלים הערבים בשל מומחיותם בעבודות החקלאות ובשל שכרם הנמוך.³¹ לגליל העליון הגיעו אך מעטים מפועלי העלייה השנייה (בעיקר למטולה), ולכן לא התפתח במרחב זה מאבק בענייני העבודה. עם השנים גדל מספרם של התושבים שלא עסקו בחקלאות במושבה. תושבים אלו שימשו נותני שירותים בעבור פקידות הברון ובעלי מלאכה. רבים מהם היו בני הארץ ממוצא ספרדי (מצפת, מעכו ומטבריה), והיו בהם גם כמה עשרות שהשתייכו למשפחות זרחיה ולוי שהגיעו מחצבאיה שבלבנון. מקצתם התגוררו ברחוב העליון ושליטתם בשפה הערבית עמדה ביסוד הקשרים הקרובים שיצרו עם תושבי ג'אעונה.

לאחר הצטרפותה של האימפריה העות'מאנית למלחמת העולם בנובמבר 1914, נעשתה ראש פינה למרכז צבאי עות'מאני. הדרך הסמוכה למושבה שימשה אלפי חיילים בבואם מדמשק לבאר שבע ודרומה ממנה. את האספקה לגייסות הרבים שעברו במרחב השיג הצבא מתושבי היישובים שחנה בהם בדרכו.³² בדצמבר 1917 כבש הצבא הבריטי את הארץ עד 'קו העוג'ות' מצפון ליפו ולירושלים, ובחודש ספטמבר 1918 נכבש גם חלקה הצפוני של הארץ. בשנה האחרונה לשלטונם של העות'מאנים באזור ולפני נסיגתם הם הכבידו את ידם על האוכלוסייה שנשארה בשליטתם. כתוצאה משנות המלחמה הקשות מספרם של יהודי ראש פינה, שהיה ערב המלחמה 650 נפש, הצטמצם לכדי 460 מתיישבים עד סוף המלחמה; מספרם של ערביי ג'אעונה היה 626 נפש.³³ בעיות הביטחון באזור גברו בשנות המלחמה, ואנשי המושבה והכפר הגבירו את השמירה המשותפת בשדות ובמטעים שעליהם פשטו רעבי האזור והחיילים העות'מאנים.³⁴

36 שנים התקיימו זו לצד זו ראש פינה וג'אעונה בימי השלטון העות'מאני. הדו־קיום התבסס על היכרות קרובה ואינטרסים משותפים. המתיישבים שהגיעו מרומניה ומרוסיה היו חסרי ניסיון בחקלאות בשנים הראשונות, וערביי ג'אעונה סייעו להם ברכישתו. לאחר שפרס הברון רוטשילד את חסותו על ראש פינה הוקמו במושבה ובאזור תשתיות רבות ופותחו ענפי חקלאות. מן הפעילות החקלאית הזאת התפרנסו גם תושבי ג'אעונה והפלאחים מכפרים סמוכים.

31 זאב צחור, 'המפגש בין האיכרים לפועלי העלייה השנייה בפתח תקווה', שם, 10 (טבת תשל"ט), עמ' 142-150.

32 זלמן בנדל, 'זיכרונות זלמן בנדל, מלחמת העולם הראשונה', בתוך: מנחם בן אריה (עורך), סיפור קורות ראש פינה ותולדותיה, עמ' 907-985, ארכיון ראש פינה (להלן: אר"פ).

33 Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922, table 11, subdistrict of Safad, 23.10.1922 (להלן: מפקד 1922).

34 דוד הורוויץ, 'השמירה וההגנה בראש פינה בזמן עבר', בתוך: בן אריה (עורך), סיפור קורות ראש פינה ותולדותיה.

כלכלה דואלית או משותפת?

בספטמבר 1918 החלה תקופת השלטון הצבאי הבריטי; זו נמשכה עד יולי 1920, שאז נוסד השלטון האזרחי בפלשתינה-א"י. שינויים אלו לא השפיעו על מעמדה של צפת, וגם בתקופת המנדט היא המשיכה לשמש מרכז הנפה. יק"א, שבשנות מלחמת העולם הראשונה דמו משרדיה בארץ ישראל, חזרה לנהל את מושבותיה באמצעות הוועדה הארץ-ישראלית. בשנת 1924 הועברו כל נכסיה לרשותה ולניהולה של החברה להתיישבות יהודית בארץ ישראל (פיק"א), ובכלל זה המושבות, ובהן ראש פינה.³⁵ בתחילת תקופת המנדט היו בראש פינה 80 משפחות, ובהן 35 משפחות איכרים. האיכרים החזיקו בשטחי קרקע גדולים, ובהם אדמות מרעה שלא התאימו לעיבוד חקלאי. אחדים מהם החזיקו בשטחי אדמה שהיו מרוחקים כ-8-10 קילומטר ממזרח למושבה ומצפון לה. חלקות קרקע רבות היו מפורזות בין שטחי הכפרים הערביים שבאזור (איור 3).³⁶ משנסוגו העות'מאנים, החלו האיכרים לשקם את משקיהם בעזרת הלוואות שקיבלו מיק"א לרכישת בהמות וזרעים.³⁷

איור 3: מפת חלקות קרקע של המושבה והכפר³⁸

- 35 יעקב גולדשטיין ובת' שבע שטרן, 'פיק"א ארגונה ומטרותיה', קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 103-125.
- 36 'לשאלת העבודה העברית בראש פינה', דבר, 14.10.1932, עמ' 4.
- 37 עדות יצחק גרינברג, איכר יליד ראש פינה, 1904, את"ה, 232.00006; 'ראש פינה', הפועל הצעיר, 5.9.1919, עמ' 23.
- 38 1905, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), J15M113.

ערביי ג'אעונה נשארו עם תום המלחמה ללא בהמות העבודה שהוחרמו על ידי הצבא העות'מאני ועם שרידים של עדרי הצאן. כמו פלאחים בכפרים אחרים בארץ, הם התקיימו מהיבולים של חקלאות הבעל בכל שנה.³⁹ את שטחי המרעה חכרו בעלי העדרים מאיכרי המושבה. כל תקופת המנדט הגישו השלטונות סיוע מועט לכפר, ועיקרו ניתן כהלוואות שהפלאחים התקשו להחזיר.⁴⁰ את מרבית עבודות הפלחה בשדות איכרי ראש פינה ביצעו ערביי ג'אעונה.⁴¹ מימי ראשית המושבה עד שנת 1936 (ראו בהמשך הדברים) עבדו אצל כל איכר משפחות קבועות של פלאחים. קשרי עבודה אלו עברו מאב לבן שהועסקו אצל אותן משפחות האיכרים. מקצת הפלאחים הועסקו כ'חראת'ים – חוכרי אדמות שעובדו את הקרקע תמורת אחוז מסוים מהיבול – בדרך כלל שליש ולפעמים מחצית מהיבול – והיו שהועסקו כפועלים שכירי יום. בני משפחה אחרים של החראת' רעו את עדרי האיכרים ועבדו בגן הירק ובנחלה הקרובה לבתים. נשותיהם של הפלאחים עבדו במשקי הבית. מערכת היחסים בין האיכרים לפלאחים הייתה שונה מאיכר לאיכר. היו שראו בהם שותפים נאמנים, ויחסי הקרבה הגיעו לידי ביטוי גם בכינויים שנהגו ילדי האיכרים לכונו את הפלאחים כמו 'דודי' (יא'עמי).⁴² לעומתם היו שראו בהם פועלים אשר ראוי לשמור מהם מרחק ולהקפיד עמם על יחסי עוסק-מעסיק.⁴³ החכרת הקרקעות לתושבי הכפר הייתה אינטרס כלכלי מובהק של האיכרים במושבה. לעומת זאת יק"א, ואחריה פיק"א, הסתייגו מכך ודרשו מוועד המושבה להפסיק את החכרת האדמות לערבים ולקלוט פועלים יהודים אחדים לפחות.⁴⁴ למרות הדרישות של יק"א ושל ועד המושבה, המשיכו מרבית האיכרים להחכיר אדמות לאנשי הכפר. החכרת האדמות פסקה בתקופת המרד הערבי (1936-1939), והאיכרים שבו להחכיר אדמות לערביי ג'אעונה רק כשמצבם הכלכלי הידרדר (על הגורמים להידרדרות ראו בהמשך הדברים), לאחר תום מלחמת העולם השנייה.

39 קנת ו' שטיין, 'התפתחויות בכלכלה הכפרית הערבית (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות', קתדרה, 41 (תשרי תשמ"ז), עמ' 133-154.

40 ח'אלד אחמד סעיד עמאירה, נולד ב-3.2.1926 בג'אעונה ועבד כשוטר במשטרת ראש פינה. באתר אינטרנט פלסטיני, <http://www.palestineremembered.com> מצוי ריאיון וידאו שנערך עמו בשנת 2007 ואורכו כשבע שעות. בריאיון זה מתאר עמאירה את החיים בכפר, את היחסים עם אנשי ראש פינה ואת העקירה בשנת 1948, סיבותיה ונסיבותיה. ראו: <http://www.palestineremembered.com/Safad/al-Ja'una/Story8201.html> (אוחזר ב-13.2.2018, להלן: עמאירה, ריאיון וידאו); ראו גם: ח'אלד אחמד עמאירה, **אלג'אעונה קריה בחגים אלוטן** (الجاعونه قريه بحجج الوطن), דאר א-שג'רה, דמשק 2007 (להלן: עמאירה, **אלג'אעונה קריה**).

41 זיכרונות צבי אורן, 1986, אר"פ.

42 ריאיון עם אביב קלר מ-3.1.2017. קלר, בן לאחת המשפחות מצפת שייסדו את גיא אוני בשנת 1878, נולד בראש פינה בשנת 1918. הוא מצאצאי המושבה שנשארו בה עד היום, דובר ערבית.

43 עדות יצחק גרינברג מ-12.10.1978, את"ה, 232.00006.

44 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-15.11.1920 ומ-20.11.1920, אר"פ; על עמדת פיק"א בנוגע להעסקת ערבים במושבות הגליל התחתון ראו גם: יאיר זלטנרייך, 'מפגשי תרבויות: מושבות הגליל התחתון בעיני יק"א ופיק"א', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ז), עמ' 107-134.

סינדיקט הטבק בראש פינה

בשנת 1921 ביטל השלטון המנדטורי את ההגבלות שהטילו העות'מאנים על גידול טבק ו'הבהלה לטבק' התפשטה ברחבי פלשתינה-א"י גם ביישובי היהודים וגם ביישובי הערבים. גידול הטבק חייב קטיף של העלים בשעה מוקדמת בבוקר, ייבושם ואריזתם. בהיעדר גופי שווק ומיעוט לקוחות היה קושי בשיווק הטבק למפעלי סיגריות בארץ ובחוץ-לארץ. ללא שיווק, עשוי היה הטבק להירקב ולהתפורר במחסנים, וכל ההשקעה בו הייתה יורדת לטמיון.

באמצע שנת 1923 הקימו איכרי ראש פינה אגודה הדדית בשם סינדיקט מגדלי הטבק העברים בראש פינה וסביבותיה.⁴⁵ לימים הצטרפו לסינדיקט חקלאי המושבות משמר הירדן, יסוד המעלה ומטולה. בשנת 1921 רק עשרה איכרים גידלו טבק בשטח של 60 דונם שממנו הפיקו כ-3,600 ק"ג יבול. כעבור עשר שנים, ב-1931, כבר הגיע מספר המגדלים החברים בסינדיקט ל-110 ושטח הגידול השתרע על 2,700 דונם שמהם נקטפו 100,000 ק"ג טבק.⁴⁶ תחילה נמכר הטבק למפעלי סיגריות מקומיים, אך השוק המוגבל חייב את האיכרים למצוא קונים בחוץ-לארץ. משנת 1926 הצליח הסינדיקט למכור חלק גדול מיבול הטבק למונופול טבק פולני.⁴⁷ הסינדיקט מראש פינה ריכז את הגידול המסחרי של הטבק ואת שיווקו עד תחילת מלחמת העולם השנייה.⁴⁸ הסינדיקט נהג בשנות פעילותו לקנות את יבולי הטבק מהכפרים באזור (איור 4), ובעיקר את יבול הפלאחים מג'אעונה ומפרעם (כפר שנמצא כשלושה קילומטר מצפון לג'אעונה ולראש פינה; אוכלוסייתו הייתה בשנת 1945 כ-740 נפש).⁴⁹ מג'אעונה נרכשו כ-40 דונם טבק, ומפרעם – כ-90 דונם.⁵⁰ זאת ועוד, מתוך כספי המקדמות שהעבירה פיק"א למגדלים העביר הסינדיקט כמקדמה כסף גם למגדלים בכפרים הערביים.⁵¹

בעקבות מאורעות שנת תרפ"ט ברחבי הארץ דנו איכרי המושבה באפשרות להעסיק גם פועלים יהודים בנוסף על הפועלים הערבים. לאחר התלבטויות סיכם ועד המושבה עם נציגי תנועת בית"ר על הגעת עשרה פועלים חברי התנועה אל המושבה. זו הייתה 'פלוגת

45 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-9.5.1923, אר"פ.

46 דוח של סינדיקט הטבק לפיק"א, 1932, אצ"מ, J15/4314/2.

47 'הטבק של ראש פינה נמכר לפולניה', דאר היום, 25.9.1929, עמ' 1; 'בערים ובמושבות', שם, 16.4.1928, עמ' 4; 'קשרי המסחר בין א"י ופולין', דבר, 7.7.1929, עמ' 3; 'מושבות – טבק ראש פינה למי?', שם, 15.7.1932, עמ' 7.

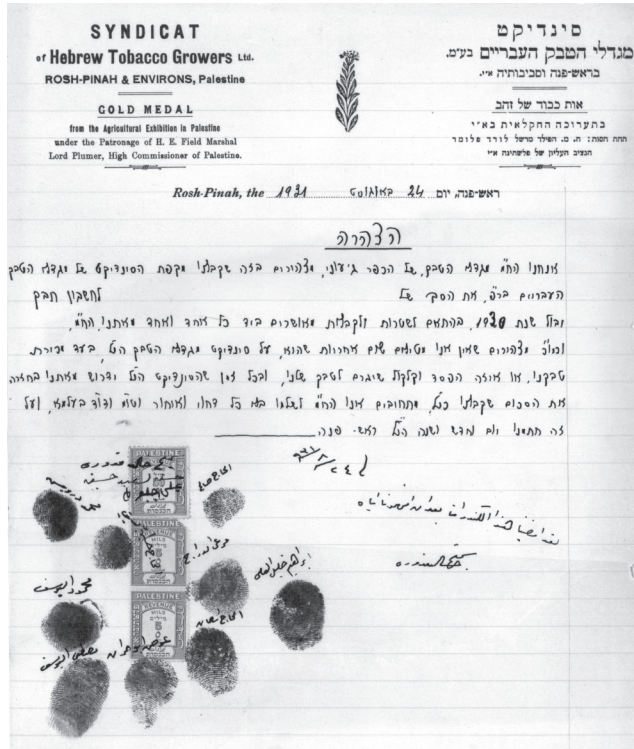
48 התכתבות של סינדיקט הטבק עם עורכי הדין המפרקים, 31.3.1941, אצ"מ, J15/5596.

49 Government of Palestine, *A Survey of Palestine (Prepared in December 1945 and January 1946 for the Information of the Anglo-American Committee of Inquiry)*, Jerusalem 1946 (להלן: סקר הכפרים).

50 דוח של סינדיקט הטבק בראש פינה לפיק"א, 10.2.1932, אצ"מ, J15/3868.

51 שם.

עבודה' שהגיעה מפולין וביקשה להתבסס בגליל.⁵² אנשיה נקלטו לעבודה במחסן אריזת הטבק, ובתום עונת הטבק הראשונה עברו לעבוד במסיק זיתים ובעבודות שונות בנחלות האיכרים.⁵³ עד שנת 1936 עברו אנשי הפלוגה לצד הפועלים הערבים ללא מתיחויות מיוחדות ביניהם. לאחר פרוץ המרד הערבי והשביתה שנלוותה אליו מילאו אנשי הפלוגה גם את מקומם של הפועלים הערבים.⁵⁴

איור 4: הסכם רכישת סינדיקט הטבק בראש פינה את טבק ג'אעונה, 1931⁵⁵

- 52 עדות ישעיהו מחנאי שגבה יהודה עצבה ב' 23.8.1981, אר"פ.
- 53 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ' 30.10.1930, שם.
- 54 ישעיהו מחנאי, נחלת ז'בוטינסקי: תולדותיה של התיישבות בית"רית, המרכז להתיישבות של תנועת החרות, תל אביב 1952, עמ' 16-18.
- 55 הסכם בין סינדיקט הטבק בראש פינה ובין מגדלים בג'אעונה, 24.8.1931, אר"פ, 21-15. הסכם דומה נחתם גם עם מגדלי הטבק בפרעם. הטבק שנרכש מג'אעונה ופרעם נמכר לפולין. ההסכם בעברית, כמו הסכמים אחרים שנחתמו בין אנשי ראש פינה לערבים מהאזור ולא נמצאה לו גרסה בערבית. יש להניח כי אחד מדוברי הערבית בראש פינה שימש מתורגמן לצדדים בהכנת החוזה ובחתימה עליו.

החרם של ג'אעונה ותוצאותיו

ב־20 באפריל 1936 הכריז הוועד הערבי העליון על שביתה כללית שתתפתח במרוצת השנים לסדרה של מחאות ופעילויות אלימות נגד השלטון הבריטי והיהודים. במאי 1937 הוחלט על הפסקת תשלום מסים ועל הטלת חרם כלכלי על היהודים.

ערביי ג'אעונה הצטרפו לחרם. החראת'ים ומשפחות שכירי היום בחקלאות עזבו יום אחד את מעסיקיהם בראש פינה שעבורם עבדו עשרות שנים; רועי העדרים חדלו להוציא את העדרים למרעה, ועובדות משקי הבית לא הגיעו לעבודתן. גם שומרי המושבה הקבועים מהכפר הודיעו ב־12 באוגוסט 1936 על הפסקת עבודתם.⁵⁶ פתאומיות החרם וצביונו הגורף הפתיעו את האיכרים בראש פינה. בחודשי השביתה שנמשכה עד 11 באוקטובר של אותה שנה נדרשו אנשי ראש פינה למצוא פתרונות למצב שנוצר בתחומי החיים השונים. פתרונות אלו היו עם הזמן לפתרונות קבע. כך למשל הוחלט לעבור לפלחה שיתופית דוגמת זו שהונהגה בהתיישבות השיתופית. בוועד המושבה ובאספה כללית של האיכרים הוחלט בסוף חודש ספטמבר 1936 לפעול בכיוון זה.⁵⁷ מיד לאחר מכן רכש הוועד טרקטור וקומביין, ופתרון הפלחה השיתופית יושם בהצלחה. המחסור בידיים עובדות בחקלאות הביא להרחבת העסקתם של פועלי פלוגת בית"ר, ובסוף חודש נובמבר 1936 נחתם הסכם להעסקת חברי הפלוגה בכל עבודות הטבק בשטח של כ־200 דונם לערך תמורת 60 אחוזים מהיבול.⁵⁸ לאחר סיום השביתה ואף בשנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה לא חודשה עבודת ערביי ג'אעונה במשקי האיכרים.⁵⁹

בשנות הארבעים הידרדר מצבם הכלכלי של איכרי המושבה. ענף הטבק קרס והשאיר את האיכרים שקועים בחובות כבדים. מספרם של תושבי ראש פינה בשנת 1945 פחת ל־340 נפש, ומספרם של ערביי ג'אעונה עלה ל־1,150 נפש.⁶⁰ קידוחים שיזמה פיק"א למציאת מקורות מים חדשים, כדי להגדיל את חקלאות השלחין, נכשלו. בני הדור הצעיר במושבה עברו ליישובים אחרים, שבהם קיוו למצוא פרנסה למחייתם, ובעקבותיהם עזבו גם אחדות ממשפחות האיכרים, ואדמותיהן נותרו לא מעובדות. עקרונות העבודה החקלאית העצמית נזנחו, המציאות הייתה חזקה מהם. האיכרים שלא גרו עוד במושבה וגם אלה שנשארו בה הפסיקו לעסוק בעצמם בחקלאות וחזרו להחכיר את אדמותיהם לפלאחים מג'אעונה. שכירי יום מתושבי הכפר חזרו לעבוד בעבור איכרי ראש פינה, אך הפעם ללא אותם יחסי קרבה בין האיכרים ובין תושבי הכפר שעבדו אצלם.

56 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ־29.10.1936, שם.

57 פרוטוקול אספה כללית מ־24.9.1936, שם.

58 הסכם שנחתם בין איכרי ראש פינה לגדוד מגויסי בית"ר בגליל, שלעתים כונה גם פלוגת הגליל. פלוגת הגיוס בראש פינה הייתה הגדולה ביותר בגדוד וכונתה 'אם הפלוגות'. עמה בגדוד הגליל נמנו פלוגות הגיוס של בית"ר במטולה, במחניים, ביסוד המעלה, במשמר הירדן, בעין זיתים, במגדל וביבנאל, בית"ר א"י פלוגות עבודה, נובמבר 1936, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן מזב"י), ב 1/2/3 5.

59 ריאיון עם אביב קלר מ־3.1.2017.

60 סקר הכפרים, עמ' 9.

בשנים 1946-1947 החלה קק"ל לרכוש אדמות מאיכרים שנקלעו למצוקה כלכלית מחשש שמא יימכרו האדמות האלה לערבים. לפי גישה זו הציעה קק"ל לאיכרים שנשארו בראש פינה למכור לה שליש מאדמתם, ובכסף שיקבלו יממנו תכנית השקיה של חברת מקורות.⁶¹

מראשית תקופת המנדט עד ימי המרד הערבי התקיימה כלכלה של אינטרסים בין איכרי ראש פינה ובין תושבי ג'אעונה. הקהילות פיתחו תלות חזקה האחת ברעותה, בעיקר בעבודה החקלאית. חדירתם של הרעיונות הלאומיים למרחב פגעה בשני הצדדים. מחד גיסא נפגע המענה שנתנו הפלאחים מג'אעונה לאיכרים בעיבוד שטחי אדמותיהם ומאידך גיסא נסתמו מקורות פרנסתם של תושבי הכפר. בשנות הארבעים יחזרו אינטרסים אלו להיות גורם משפיע על החיים הכלכליים במרחב, אך מערכת היחסים לא תחזור לקדמותה. בעבר השלים כל צד במערכת היחסים את האחר ותרם ליציבות היחסים ולטיבם, בעיקר בשל ריחוק היישובים ממקורות פרנסה אחרים.

חיי יום-יום במרחב משותף

בית הספר שהקים מרגליות קלוורסקי בג'אעונה

שמה של ראש פינה יצא למרחוק בזכות מערכת החינוך העברי שהוקמה בה עוד בשנות השמונים של המאה ה-19.⁶² מורים בעלי שם ניהלו את בית הספר במושבה ולימדו בו, ובהם יצחק אפשטיין ושמחה חיים וילקומיץ'. אפשטיין נודע גם בשל היותו מן הראשונים שהפנו את תשומת לבם של התנועה הציונית לשאלת היחסים עם הערבים בארץ ישראל. בשנת 1907 הוא פרסם מאמר בשם 'שאלה נעלמה', ובו תיאר את מסקנותיו מהיכרותו האישית בעיקר עם ערביי מטולה, וגם הזכיר את ג'אעונה ואת התרשמותו מזיקת הפלאחים בה לאדמתם, שעליה למד בתקופות פעילותו בראש פינה.⁶³ אפשטיין גם קרא במאמרו להקים בתי ספר משותפים ליהודים ולערבים. נוסף על כך הוא הציע לפתוח את בתי הספר של יישובי היהודים לתלמידים ערבים ולהורות ערבית ליהודים.⁶⁴ אפשטיין וחיים מרגליות קלוורסקי התוודעו האחד לרעהו בתחילת המאה ה-20 בגליל העליון, ושנים ארוכות היו

61 יוסי כץ, בחזית הקרקע: קרן קיימת לישראל בטרם מדינה, מאגנס, ירושלים, 2001, עמ' 237-242.

62 יובל דרור, 'בית הספר הכפרי במושבות הגליל העליון בראשית המאה', בתוך: שמואלי, סופר וקליאט (עורכים), ארצות הגליל, עמ' 56-68. ראו גם: יאיר זלטנרייך, האנשים מכאן: מחנכים וחינוך במושבות הגליל בתקופת היישוב 1882-1939, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2014.

63 יצחק אפשטיין, 'שאלה נעלמה', השלח, יז (1907), עמ' 196-199.

64 אליקים רובינשטיין, 'חיים מרגליות קלוורסקי והשאלה הערבית', כיוונים חדשים, 24 (יוני 2011), עמ' 194-213; קלוורסקי סיפר מאוחר יותר כי את המאמר 'שאלה נעלמה' כתב אפשטיין בהשראתו.

שותפים לדרך בין השאר בתנועת ברית שלום.⁶⁵ נראה כי בהשפעתו של אפשטיין החל מרגליות קלוורסקי לפעול בתחום החינוך גם בקרב הערבים, ותחילה בג'אעונה. בתקופה העות'מאנית לא היה בג'אעונה בית ספר. מקצת הבנים בכפר זכו ללמוד ב'כותאב' אצל האמאם.⁶⁶ באמצע שנת 1919 החליט מרגליות קלוורסקי לממש את תפיסתו המדיניות בחינוך ולהקים בכפר הסמוך ג'אעונה תחנת נסיונות: בית ספר שהתלמידים ילמדו בו גם עברית.⁶⁷ בית הספר הוקם בבית שהיה בבעלותו של אחד האיכרים, בצדו המזרחי של הכפר. תחילה למדו בבית הספר קריאה וכתבה בערבית וקוראן. כעבור כשלושה חודשים הורחבה פעילות ההוראה למקצועות נוספים – עברית, חשבון והיסטוריה.⁶⁸ הרחבת הלימוד התאפשרה לאחר שהצליח מרגליות קלוורסקי לגייס את המורה לערבית במושב חיים קלר ללמד בבית הספר של הכפר.⁶⁹ כשהועבר בית הספר למבנה מימן מרגליות קלוורסקי מכיסו רכישת כיסאות לתלמידים וגם את שכר העבודה לשני מורים נוספים. רק כעבור זמן מה הסכימה יק"א לכלול את עלויות בית הספר בג'אעונה בתקציב מוסדות החינוך של ראש פינה. ארבע שנים לימד קלר בבית הספר בכפר כיתה של 42 תלמידים בני 8-13, שישה ימים בשבוע, שעתיים בכל יום. בשיעוריו הורה דיבור, כתיבה וקריאה בעברית, ולימים גם חשבון וגיאוגרפיה. בשאר השעות לימדו בבית הספר בשפה הערבית. המצטיינים בתלמידים שותפו בשיעורים בבית הספר העברי במושב ובחגיגות ובאירועים בו. התלמידים היהודים מהמושב הוזמנו לעתים לבית הספר בכפר לאירועים שהיו קשורים להשלמת הקריאה בקוראן.⁷⁰ אהרן אבן חן, תלמיד בית הספר העברי באותן השנים, תיאר ברוח חיובית מאוד את זיכרונותיו מחבריו לספסל הלימודים מג'אעונה: 'האמת היא, שאנחנו בני המושבה, אימצנו לעצמנו הרבה ממנהגיהם, מדרך דיבורם, מן המנטליות שלהם [...] אנו למדנו מהם לאכול מירק השדה [...] למדנו אוצר בלום של משלים ופתגמים וחכמת חיים של אנשים החיים בטבע'.⁷¹

בבית הספר של ג'אעונה ביקרו מנהיגים ערבים, יהודים ובריטים ובהם הרברט סמואל (בעת ביקורו בארץ לפני מינויו לנציב העליון), מנחם אוסישקין ונחום סוקולוב.⁷²

- 65 ברית שלום הוקמה בשנת 1925 ודגלה בהקמת אוטונומיה דו-לאומית בחסות המנדט הבריטי כדי להביא לימים להקמת מדינה דו-לאומית עצמאית.
- 66 כותאב היה מסגרת כפרית ללימודי דת שלמדו בה קורא וכתוב ושהתבססה על שינון פסוקים מהקוראן.
- 67 'בארץ ישראל', הצפירה, 18.9.1919, עמ' 16.
- 68 א' בן יוסף, 'מוצטפא, חברי לספסל הלימודים', מעריב, 11.6.1952, עמ' 2.
- 69 דוד תדהר, 'חיים קלר', אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ג, עמ' 1423. חיים קלר נולד בראש פינה בשנת 1892 לאהרן ירמיהו קלר, מאנשי צפת אשר יסדו בשנת 1878 את גיא אוני.
- 70 'הוראת העברית בבית ספר בכפר ערבי', חקיקת אל-אמר (שבועון הסתדרות העובדים הכללית בערבית), 21.8.1941, עמ' 3.
- 71 אהרן אבן-חן, לילות בנען, ספריית מעריב, תל אביב 1983, עמ' 76-78. אבן-חן נולד בראש פינה בשנת 1908 למשפחת איכרים. הוא עבד שנים רבות כעיתונאי בעיתונים דאר היום, הארץ ומעריב.
- 72 יעקב הרוזן, חזון ההתנחלות בגליל: תולדות המושבות ראש פנה, יסוד המעלה, משמר הירדן, עין זיתים, מחנים, מטולה, מוסד הרב קוק, ירושלים 1971, עמ' 110.

מרגליות קלוורסקי התמנה לאחד משלושת הנציגים היהודים בוועדה המייעצת שפעלה לצידו של הנציב העליון הרברט סמואל בשנים 1920-1923. בדיוני ועדת החינוך של המועצה הוא נתן ביטוי לתפיסת עולמו בדבר הצורך בהקמת מערכת חינוך מממשלתית משותפת ערבית-יהודית.⁷³

בשנת 1925 הפסיקה פיק"א את המימון לבית הספר, והוא עבר לניהול מחלקת החינוך המנדטורית.

פרק הזמן הקצר שהורו עברית בבית הספר בג'אעונה ואי-ההרחבה של פעילות זו ליישובים נוספים מלמדים על השפעה מוגבלת בלבד שהייתה לניסוי יוצא הדופן הזה.

מפגשים בגרנות ואירועים חגיגיים

המקום שתושבי המושבה והכפר וילדיהם הרבו להיפגש בו בעונות הקציר והדיש עד שנת 1936 היה בגרנות, שהיו ממוקמות בצפונה של המושבה. האיכרים והחראת'ים ריכזו מדי שנה בחודשים יוני עד ספטמבר את היבול בגרנות (איור 5). לאחר מכן עסקו יחד בדיש, בזריית התבן מן הבר ובאחסון היבולים במחסנים. נוסף על הפעילויות החקלאיות התקיים בגרנות וסביבתן בחודשים אלה גם הוויי משותף.⁷⁴

איור 5: עבודה משותפת בגורן של ראש פינה, שנות הארבעים⁷⁵

73 'המועצה הארץ-ישראלית' (המושב השלישי, 'ישיבה ב'), דאר היום, 15.12.1920, דברי קלוורסקי, עמ' 1-2.

74 אבן-חן, לילות כנען, עמ' 66-70.

75 מאוסף נפתלי אופנהיים, שנות הארבעים, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, ybz.0004.0300.

כשתמה תקופת הגרנות התפנו הפלאחים בג'אעונה מהעבודה לכמה חודשים, והחלה תקופת החתונות. עוד בתקופה העות'מאנית השתתפו תושבי המושבה בחתונות של תושבי הכפר ובתחרויות הרכיבה על סוסים ובמפגני הכוח והאומץ שנלוו אליהן.⁷⁶ בתקופת המנדט נמשכה מסורת זו. תושבי הכפר היו יורדים בתהלוכה – עראדה – דרך הרחוב החוצה את המושבה עד המישורים שממזרח לה. החתן רכב על סוסו בראש התהלוכה, ואחריהם צעדו הגברים, הנשים והטף וליוו בשירה ובריקודים. מוכרי ממתקים מצפת היו מוכרים את מרכולתם, ומבתי המושבה היו משליכים על המשתתפים בתהלוכה סוכריות ויוצאים לצפות בהם.⁷⁷ תהלוכות החתונה במושבה נמשכו עד שנת 1936.⁷⁸

הרחוב העליון

הסמטה שגבלה בכפר ג'אעונה כונתה כאמור הרחוב העליון (איור 6). בשנת 1896 השלימה פקידות הברון בניית בתים לאיכרים במורדות המושבה. משפחות האיכרים שהתגוררו עד אז ברחוב העליון עברו להתגורר בבתי החדשים, ואת הבתים הישנים אכלסו נותני שירותים לפקידות ולמושבה. כמעט מחצית התושבים החדשים ברחוב היו ממוצא ספרדי, רובם ככולם, ובכלל זה האשכנזים שבהם, בני הארץ שהגיעו לראש פינה מצפת, מטבריה ומעכו; אחדים מהם הגיעו גם מחצבאיה שבלבנון. מצבם הכלכלי של רבים מהתושבים שהתגוררו ברחוב העליון היה דל.

תושבי הרחוב דיברו ערבית כשפת אם. יחסיהם עם ערביי ג'אעונה היו קרובים הן בזכות הסמיכות הגיאוגרפית והן בזכות מוצאם המקומי.⁷⁹ שלום לוי, שהיה מופר לבני המקום בכינוי סלים חצבני, היה דמות מרכזית בקרב יהודי רחוב זה.⁸⁰ משפחתו עברה בשנת 1896 מחצבאיה ללבנון לראש פינה עם משפחת זרחיה כדי לעבוד במפעל המשי שבמושבה.⁸¹ מקומו הגיאוגרפי של הרחוב העליון ואוכלוסייתו הייחודית יצרו מרחב משותף יחיד במינו, וזה התקיים שנים ארוכות. בתקופות של מתיחות ביטחונית בין הצדדים היה הרחוב העליון בקו המגע המידי, ותושביו היו מפונים (בעיקר בלילות) לבית הפקידות או לבית העם. כך בשנת 1929 וגם בתקופת המרד הערבי. כשהתפוגגה המתיחות היו מתחדשים

76 הכפר הערבי ומנהגיו, עדות מפי חיים קלר, נרשמה על ידי מנחם בן אריה, אר"פ; ראו גם: בועז לב-טוב, 'בילויים במחלוקת: דפוסי בילוי ותרבות פופולרית של יהודים בארץ ישראל בשנים 1882-1914 כמשקפי תמונות חברתיות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2007, עמ' 171-175.

77 אבן חן, לילות כנען, עמ' 73; ריאיון עם אביב קלר מ-3.1.2017.

78 ריאיון עם ציונה רונן מ-18.7.2016 וריאיון עם שוש עוזיאל מ-6.10.2016. שתיהן חיו ברחוב העליון בשנות השלושים ואינן זוכרות תהלוכות חתונה יורדות מהכפר דרך המושבה.

79 ריאיון עם שוש עוזיאל, נכדתו של סלים חצבני, מ-6.10.2016.

80 עדות יצחק זרחיה וסלים חצבני, 1954, את"ה, 21.00044; ראו גם: שמעון דר, יהודי החרמון, החברה להגנת הטבע, תל אביב 1975.

81 על תעשיית המשי במושבה ראו: יוסף גלס, 'תעשיית המשי של ראש פינה', קתדרה, 59 (ניסן תשנ"א), עמ' 83-94.

איור 6: מרחב שוק הירקות ברחוב העליון, 1931⁸²

קשרי היהודים ברחוב העליון והערבים מג'אעונה. בשתי חנויות המכולת ברחוב העליון מכרו מצרכים בעיקר לתושבי ג'אעונה ולבעלי תפקידים בממשל הבריטי ששירתו באזור.⁸³ עד שנת 1936 פעל ברחוב העליון גם שוק ירקות. כפריי האזור נהגו לפרוס את מרכולתם סמוך לבתים שברחוב (איור 6). לימים הצטמצמה הפעילות המשותפת במרחב זה למינימום.

עבודת נשות הכפר במושבה

שנים ארוכות עבדו הנשים של חוכרי האדמות והפועלים השכירים מג'אעונה במשקי הבית של האיכרים.⁸⁴ הנשים היו באות השכם בבוקר לבתי מעסיקיהם וחוזרות לעת ערב לבתיהן

82 שוק הירקות ברחוב העליון, 1931, אר"פ.

83 באזור ראש פינה פעלה תחנת מכס בריטית עוד מתחילת תקופת המנדט, ובה נבדקו מכוניות שבאו מאזור המנדט הצרפתי, מסוריה ומלבנון. בשנת 1930 הוקם מחנה של חיל הספר העבר-יירדני שחייליו פעלו בגליל המזרחי. כמו כן הוצבו במושבה לאחר מאורעות תרפ"ט כוחות של הצבא הבריטי במחנה שנקרא בשנים שלאחר הקמת המדינה מחנה פילון. מתחילת תקופת המנדט הייתה למשטרה הבריטית תחנה בראש פינה, ובתחילת שנות הארבעים היא עברה לפעול ממבנה טגארט. זה משמש עד ימינו כתחנת משטרה.

84 ריאיון עם אביב קלר מ-3.1.2017.

שבכפר. נשים אלו הכירו לפני ולפנים את בני משפחות האיכרים. שוש עוזיאל, נכדתו של סלים חצבני, סיפרה שגם למשפחתה הייתה מטפלת קבועה מג'אעונה, זיהיה שמה. זיהיה טיפלה בה ובאחיה מגיל ינקות. בכל יום הייתה זיהיה מגיעה לבית המשפחה עם בתה הקטנה ועסקה בעבודות הבית ובטיפול בילדים. אחת מבנות המשפחה נקשרה מאוד לזיהיה עד כדי כך שכאשר בכתה בלילות נכנסו הוריה לכפר והביאו את זיהיה מביתה כדי שתרגיע אותה.⁸⁵ עאדל מנאע תיאר את תולדות חייה של סבתו זוהרה, ילידת ג'אעונה. כשבאו זוהרה ובעלה ממג'דל כרום לביקור אצל משפחתה בג'אעונה הם נהגו להיפגש עם מנו פרידמן, בן למשפחת חקלאים, אשר היה בן גילה של זוהרה ואשר אמה של זוהרה שימשה מטפלת שלו בינקותו.⁸⁶ מפגש חשוב זה של ילדי המושבה עם נשות הכפר היה אחת הסיבות שבגינן ידעו כמה מילדי המושבה ערבית מילדותם. באמצע שנת 1936, משהצטרפו ערביי ג'אעונה לחרם על היהודים, חדלו גם הנשים מג'אעונה להגיע לבתיהם של תושבי ראש פינה. לקראת סוף שנת 1939 חזרו נשים אחדות בלבד מהכפר לעבוד במשקי הבית בראש פינה, אך בהיקף מצומצם יותר.⁸⁷

מערכת המים המשותפת

אספקת המים למושבה ולכפר הייתה מבוססת על שלושה מעיינות בוואדי במרחק כשני קילומטרים מהיישובים. מים אלו נועדו לצורכי משקי הבית, השקיית העדרים וגידולי השלחין. המחסור הקבוע במים ליווה את התפתחותם של שני היישובים במשך השנים. עד שנת 1895 היו נערי המושבה ונשות הכפר הולכים בכל יום אל המעיינות להביא מים בכדי חרס ובדליים. באותה שנה מתחה פקידות הברון קו מים מהמעיינות אל בתי המגורים במושבה ואל שוקת מרכזית להשקיה משותפת של העדרים. צינורות אחרים הובילו מים מהמעיינות אל הכפר וברזים הותקנו בשתי נקודות מרכזיות. לאחר הקמת תשתית זו לא נאלצו עוד נשות הכפר ונערי המושבה לכתת את רגליהם בכל יום אל המעיינות (איור 7).

85 אירוע זה התרחש במחצית הראשונה של שנות השלושים. אפשר להסיק ממנו שמשפחת המרואינת לא חששה כלל להיכנס לג'אעונה בלילה ולחפש את המטפלת זיהיה. עוד בנושא זה ובנושא חשיבותו של ההיבט המגדרי ראו: Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016, pp. 121-149.

86 Adel Manna, 'From Seferberlik to the Nakba: A Personal Account of the Life of Zahra al-Ja'uniyya', *Jerusalem Quarterly*, 30 (Spring 2007), pp. 59-76; עמנואל (מנו) פרידמן נולד בראש פינה, והוא נכדו של יוסף פרידמן, איש צפת, מראשוני גיא אוני. מנו ניהל עסקים עם ערביי הגליל, עסק שנים רבות בפעילות ביטחונית ושימש גם כמנהל סניף משרד המיעוטים בצפת לאחר הקמת המדינה; קשריו של פרידמן עם זוהרה מוזכרים גם בפתח ספרו של עאדל מנאע, **נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956**, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב 2017, עמ' 11.

87 ריאיון עם שוש עוזיאל מ-27.10.2016.

איור 7: ברזי המים בצפון מזרחה של ג'אעונה.
מימין, בית הספר שהקים מרגליות קלוורסקי בכפר⁸⁸

המחויבות של פיק"א ושל המושבה לתחזק את מערכת הובלת המים לג'אעונה לא התערערה גם בתקופות בהן גאתה המתיחות הביטחונית והלאומית. ועד המושבה הקפיד על תחזוקת המערכת במשך השנים, אם לדרישת השלטונות (למשל הסניטר האזורי של צפת) ואם עקב תקלות.⁸⁹

שירותי הבריאות

עד שנת 1900 רופא המושבה בראש פינה היה חלק ממערך פקידות הברון רוטשילד. לאחר העברת האחריות למושבות לידי יק"א המשיכה זו לממן את פעילותו של הרופא עד שנת 1920. מאוחר יותר קיבלה הדסה את האחריות למתן שירותי הרפואה בראש פינה במימון חלקי של התושבים וסיוע מפיק"א.⁹⁰ בג'אעונה, כמו במרבית הכפרים הערביים, הגישו אנשי הכפר שהתמחו ברפואה מסורתית טיפול רפואי. טיפול זה לא מנע את התחלואה הגבוהה של הפלאחים במחלות עיניים ובמלריה ואת תמותת התינוקות.⁹¹ נוסף על הטיפול

88 אוסף תצלומים גוט־מוסינזון, תצלום 001817176. התצלומים צולמו בראש פינה בשנים 1921-1926, אוניברסיטת חיפה, ספריית יונס וסוראיה נזאריין.

89 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ' 21.7.1921, אר"פ.

90 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ' 21.10.1931 ומ' 21.6.1936, שם.

91 יוסף ושיץ, **הערבים בישראל**, ספרית פועלים, מרחביה 1947, עמ' 196-200.

המסורתי נהגו ערביי האזור לפנות לבית החולים של המיסיון הסקוטי בצפת לקבלת טיפול. במרוצת השנים נהג רופא המושבה להעניק טיפול רפואי לתושבי הכפרים, ובעיקר לתושבי ג'אעונה.⁹²

בשנת 1927 הקימה האוניברסיטה העברית בירושלים את התחנה לחקר המלריה בראש פינה בראשותו של הפרופסור ישראל קליגלר (איור 8). בשלח ד"ר גדעון מר לנהל את התחנה המקומית. קליגלר ומר הקימו מרפאות גם בלב ביצות החולה, אחת מהן בכפר סאלחיה, מכפרי הבדווים של שבט הע'וארנה.⁹³ במרפאות טיפלו באוכלוסייה המקומית ללא תשלום. מר נהג לטפל בחולי המלריה מבין ערביי הגליל העליון במרפאה בראש פינה, והם כינו אותו 'רופא המלריה'. לצדו של מר עבדו רופאים מתמחים ועוזר ערבי בשם אחמד עבד אל ע'אני מקבאעה.⁹⁴ היחס המיוחד שגילה מר כלפי האוכלוסייה הערבית המקומית וכלפי שבטי הבדווים בסביבה תרם גם ליחסים בין היהודים לערבים בראש פינה.⁹⁵

איור 8: התחנה לחקר המלריה בראש פינה, שנות השלושים⁹⁶

92 עמאירה, ריאיון וידאו.

93 אוסף זלמן גיחון, 1938, אוניברסיטת חיפה, ספריית יונס וסוראיה נואריין, תצלום 000045666.

94 עמאירה, אלג'אעונה קריה, עמ' 14.

95 'כשהמדע יורד מהר הצופים: 20 שנה לתחנה לחקר המלריה', המשמר, 23.5.1947, עמ' 6; ראו גם: 'פרוסור מר', מעריב, 21.12.1956, עמ' 6; למידע נוסף על פעילותו של מר במושבה ובאזור ראו: תערוכה היסטורית בבית [ה]פרופסור מר באתר השחזור בראש פינה, אוצרת: ד"ר אסתי ינקלביץ.

96 תצלום משנות השלושים, אר"פ.

בכל תחומי החיים שתיארנו למעלה נקבעו ההסדרים בין הקהילות השכנות בהתערבות מצומצמת מאוד של השלטון המרכזי הבריטי, המחוזי והארצי. עד התגלעות המתיחות הלאומית-ביטחונית הצליחו הקהילות להסדיר את היחסים ביניהן על בסיס המסורת שנוצרה ועל רקע האינטרסים של כל צד וללא צורך בגורם מתווך.

לנוכח המציאות הלאומית והביטחונית המשתנה

היישוב היהודי, שציפה להקמתו של בית לאומי על בסיס הצהרת בלפור, קיבל בשמחה רבה את הכיבוש הבריטי. נכבדי צפת לעומת זאת, כמו מרבית התושבים הערבים בגליל ובארץ כולה, שאפו כי פלסטין תהיה חלק מסוריה רבתי בהנהגתו של האמיר פייצל. משנגזזה האפשרות הזאת התגברה בקרב ערביי צפת והנהגתם המחאה נגד הצהרת בלפור.⁹⁷ על רקע המתיחות עם הצרפתים בגבולה הצפוני של הארץ זמן לא רב לאחר תחילתו של המשטר האזרחי התעורר גם במושבה השיח בענייני הביטחון. בעקבות אירועי תל חי נדונה בישיבת ועד המושבה באוקטובר 1920 השאלה אם יש להעביר את האחריות על שמירת הלילה בתוך שטח המושבה מידי השומרים תושבי ג'אעונה ליהודים. ההחלטה שהתקבלה הייתה לדחות את ההחלטה למועד אחר. ב־7 במאי 1921 ארגנו ערביי צפת, בתגבור של פלאחים מכפרים באזור, הפגנה גדולה נגד השלטון הבריטי והיהודים. מושלה הצבאי הבריטי של צפת הזמין את מנהיגי הערבים והזהירם מפני פגיעה בסדר הציבורי. אזהרותיו הצליחו לבלום את התפשטות ההפגנות.⁹⁸ בראש פינה נמשך באותו הזמן שיתוף הפעולה בין יהודי המושבה ובין ערביי הכפר והתגבשה שיטה לשיח ולקבלת החלטות בנושאים משותפים. נכבדי הכפר הוזמנו לא אחת לישיבות ועד המושבה כדי לדון בעניינים שעל הפרק. ישיבות משותפות אלו התקיימו שנים ארוכות, ובאותה תקופה מנעו את חדירתם של העימותים המתפתחים בין שני הלאומים אל מרחב הכפר והמושבה. בחודשים ינואר-ספטמבר 1921 התקיימו חמש ישיבות לפחות של ועד המושבה בהשתתפות אנשי הכפר, ובהם המוכתר חאג' סלימאן א־תמים. בישיבות הועלו נושאים שהיו קשורים לחיי היום-יום המשותפים.⁹⁹ בישיבה אחרת נדון עניין החימוש של שומרי ג'אעונה וגירוש עדרים פולשים של בדווים.¹⁰⁰ בישיבות רבות במהלך השנים נדונו הפעולות שיש לנקוט נגד הרועים הבדווים שהשתמשו ללא רשות במים מהשוקת המשותפת (איור 9).¹⁰¹

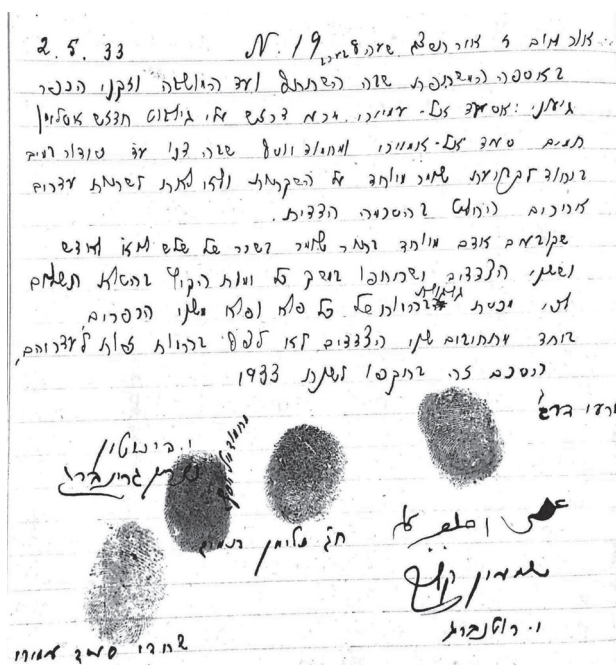
97 עבאסי, **צפת בתקופת המנדט**, עמ' 127.

98 עדות יעקב ברגמן מ־14.2.1952, את"ה, 10.00014. יעקב ברגמן, בן ראש פינה, שימש מפקד המשטרה במחוז צפת בשנים 1918-1921.

99 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה, מג בשבט תרפ"א (1.1.1921), אר"פ.

100 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה, מד באלול תרפ"א (8.9.1921), שם.

101 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה, כג בסיוון תרפ"א (29.6.1921), שם.

איור 9: פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-2.5.1933, ובו נקבע במשותף עם נכבדי ג'אעונה אופן השמירה על שקתות המים¹⁰²

ב-2 בנובמבר 1921 פרצו אירועים אלימים בעיר העתיקה בירושלים על רקע ציון יום השנה להצהרת בלפור.¹⁰³ כשבועיים ימים לאחר מכן התקיימה ישיבת ועד מושבה חריגה בתוכנה. ברקע עמד החשש מהתפשטות האלימות גם אל מרחב היחסים שבין המושבה לכפר. בישיבה השתתפו חברי ועד המושבה מן הצד היהודי, ואליהם הצטרפו תושב הרחוב העליון סלים חצבני והמורה בבית הספר בג'אעונה חיים קלר. מצד ג'אעונה השתתפו המוכתר ותשעה מנכבדי הכפר. הישיבה הסתיימה בהצהרה משותפת: 'הובע אמון גמור משני הצדדים, וכשם שחיינו בשכנות ארבעים שנה ולא אירע בינינו כלום, כן גם אינשאללה, להבא'.¹⁰⁴

בסוף מארס 1925 הגיע שר החוץ הבריטי לשעבר הלורד ארתור ג'ימס בלפור לביקור בפלשתינה-א"י לרגל פתיחתה הרשמית של האוניברסיטה העברית בירושלים. בלפור

102 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-2.5.1933, שם.

103 יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הפלסטינית, האוניברסיטה העברית בירושלים – המכון ללימודי אסיה ואפריקה, החברה המזרחית הישראלית, ירושלים 1971, עמ' 79-81, 104-107.

104 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ-14.11.1921, אר"פ.

התארח בביקורו גם באחדות מהמושבות, ובהן ראש פינה.¹⁰⁵ לקראת הביקור קראו מנהיגים ופעילי ציבור ערבים לשביתה כללית ולהפגנות נגד הצהרת בלפור.¹⁰⁶ בראש פינה קיבלו את האורח רם המעלה ב־7 באפריל 1925 בקבלת פנים אוהדת וחגיגית. בקבלת הפנים השתתפו מאות רבות של יהודים וכן ערבים מתושבי ג'אעונה והאזור. ברכות הנכבדים הערבים המחישו כי בשנת 1925 גברו האינטרסים המקומיים והקשרים בין הקהילות על קריאות ההנהגה הלאומית הפלסטינית שהשמיע המופתי של צפת השיח' אסעד קדורה.

עד שנת 1936 המשיכה קבוצת שומרים (נואטיר) מהכפר ג'אעונה – בדרך כלל היו בה שניים-שלושה שומרי רכוש – לסייר ברגל בשעות החשכה בין בתי המושבה ובכרמים הסמוכים אליה. מקצתם היו חמושים; חברי ועד המושבה ביקשו מהמשטרה הבריטית רישיונות נשק בעבורם ואף מימנו את עלותם.¹⁰⁷ בכל שנה עלה ההסכם עם השומרים לדיון בוועד המושבה ונקבעו התנאים לשנה שלאחר מכן. השומרים התחייבו בחוזה כתוב על אופן ביצוע השמירה, הסכימו על שכר העבודה שלהם, ונקבע קנס אם יופר החוזה או פיצוי אם לא ימנעו השומרים נזקי גנבות. רוב השנים נקבע כי המוכתר יהיה אחראי לקבוצת השומרים והערב לביצוע החוזה, והוא אף קיבל שכר בעבור תפקידו זה. ההסדר הזה התאים לשני הצדדים וגם מנע ריבוי גנבות במושבה מצד כפריי ג'אעונה.¹⁰⁸ לנוכח פרוץ המאורעות האלימים בשנת 1929 התכנס ועד המושבה תדירות וקיבל דיווחים ועדכונים שוטפים על המתיחות באזור. כשגברו החששות שלחו חברי הוועד בקשה למושל צפת לקבל נשק וסיוע להגנה על המושבה. בקשה זו נדחתה. באותם ימים הגיעו לראש פינה ד"ר מר, מנהל תחנת חקר המלריה, ומשפחתו. אנשי ראש פינה, שלמדו על עברו של מר אשר שימש שליחו של יוסף טרומפלדור בגדודים העבריים, מינהו למפקד ארגון ההגנה במושבה. ד"ר מר זימן מתוקף המינוי החדש את מוכתר הכפר לפגישה והזהירו לבל יתגרו תושבי הכפר באיכרי המושבה והעמידו על כך שכל התגרות תיתקל בתגובה קשה.¹⁰⁹ זו לא הייתה הדרך היחידה שבה ניסו בראש פינה לשמור על היחסים עם השכנים. ב־29 באוגוסט נערכה בצפת אספת המונים, ובעקבותיה התפרצו מאות מוסלמים לרובע היהודי בעיר ותקפו את תושביו.¹¹⁰ יום למחרת האירועים בצפת עלה יעקב בנדל, מוכתר ראש פינה, לכפר ג'אעונה ודיבר אל לב הנכבדים והזכיר

105 ביקור הלורד בלפור בבית הכנסת בראש פינה וקבלת הפנים בנוכחות התושבים הערבים של האזור רא: <https://www.youtube.com/watch?v=PVSS8Ao5BAw> (אוחזר בינואר 2018).

106 'בטול המלאכה ביום בואו של בלפור', דאר היום, 27.2.1925, עמ' 2; 'כרוז ערבי לבטול מלאכה', שם, 22.3.1925, עמ' 3; 'הערבים ולורד בלפור – גם עורכי הדין הערבים בשבותם', שם, 24.3.1925, עמ' 2.

107 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ־16.4.1921, אר"פ.

108 פרוטוקול ישיבת ועד המושבה מ־17.3.1926, שם.

109 עדות גדעון מר, את"ה, 34.00005.

110 כהן, תרפ"ט, עמ' 20.

להם את הקשרים הארוכים והטובים בין הכפר למושבה. בנדל, שהתגורר כל חייו בראש פינה, ידע כי אילו החליטו ערביי ג'אעונה לתקוף את ראש פינה ממעלה ההר דבר לא היה עוצר בעדם. הוא סמך על היכרותו עמם, הרגיע את חששותיהם והשיג את מחויבותם להגן על המושבה גם מתוקפים ערבים מהאזור.¹¹¹ גישתו הייתה שונה מגישתו של ד"ר מר, שבא מבחוץ ופנה למוכתר ג'אעונה באזהרות ובאימים.

בין מאורעות 1929 למרד הערבי – השנים השקטות

לאחר מאורעות תרפ"ט הלכו והתגברו המגמות הלאומיות בקרב היהודים והערבים בארץ וכך גם במחוז צפת, ההנהגה הערבית המסורתית בעיר צפת נחלשה ונוסדה בה באוגוסט 1933 אגודת הצעירים הערבים. אגודה זו חרתה על דגלה התנגדות להגירה בלתי ליגאלית של יהודים דרך גבול הצפון ולניסיונות התקרבות בין יהודים וערבים. האגודה עסקה באיסוף כספים למשפחות אסירים מצפת וגם ל'קופת האומה'. היא ארגנה כנסים ופעילויות כדי לקדם את מטרותיה.¹¹² בשנים 1934-1935 נוסדו בגליל העליון המזרחי סניפים של אגודת הצופים הערבית הפלסטינית.¹¹³ גם בג'אעונה קם סניף של הצופים. חניכי התנועה נהגו להשתתף בפגישות שהתקיימו בטבריה, ששם נפגשו החניכים עם אורחים שהגיעו ממדינות ערביות שכנות. מפגשים אלו נשאו לא אחת תכנים לאומיים.¹¹⁴

באותה עת ביססה פלוגת העבודה של בית"ר בראש פינה, שהוקמה בשנת 1930, את פעילותה במושבה. חברי הפלוגה ייחדו את שעות הערב ואת השבתות ללימוד עברית, להרצאות ולדיונים בנושאים שעל סדר היום. הפלוגה הייתה לגדולה בפלוגות בית"ר וכונתה 'אם הפלוגות'. בסוף שנת 1933 הוחלט לשוות לפלוגות בית"ר צביון צבאי. חברי הפלוגה בראש פינה נהגו לקיים מסדרים ומצעדים ברחבי המושבה והקפידו על לבישת מדים ועל משמעת פיקודית.¹¹⁵ חברי הפלוגה היו שותפים מרכזיים, עם אנשי המושבה ואנשי יישובים

111 עדות יעקב בנדל על מאורעות תרפ"ט, את"ה, 0001/359/080. ראו ציטוט מדבריו בעמוד הראשון של מאמר זה.

112 9.12.1933-10.11.1935, Young Men's Muslim Association Safad, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), מ' 2680/26; ראו גם: עבאסי, **צפת בתקופת המנדט**, עמ' 270-276. את האגודה הקים יעקוב אלע'וסיין, יושב ראש הוועדה המבצעת של קונגרס הצעירים הפלסטינים. הוא פנה לכאמל חוסיין שעמד בראש האגודה בשנים 1933-1935, נוסף על תפקידו כיושב ראש האגודה הכפרית הערבית שפעלה בעיר.

113 יובל ארנון-אוחנה, **חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הלאומית הפלסטינית 1929-1939**, כנרת זמורה ביתן, תל אביב 1981, עמ' 189.

114 'בעיתונות הערבית', דבר, 26.3.1936, עמ' 2.

115 אסתר שטיין-אשכנזי, 'פלוגות העבודה של בית"ר 1931-1935', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 153, 157, 168.

איור 10: מסדר פלוגת בית"ר בראש פינה במדים¹¹⁶

אחרים בגליל, בהברחת עולים שהגיעו דרך גבול הצפון. בשנים 1930-1934 הוברחו דרך גבול זה כמה אלפי עולים יהודים.¹¹⁷ פעילות הפלוגה שנקראה כשאר הפלוגות 'פלוגת גיוס' התקבלה באהדה רבה, בפרט בקרב צעירי המושבה שהשתוקקו לתוכן לאומי (איור 10). למרות פעילויות הצעירים בשני היישובים, שהיו בעלות סממנים לאומיים מובהקים, המשיכו חברי הקהילות והיישובים באזור לקיים קבלות פנים משותפות לאורחים שהגיעו למרחב. הלורד ג'יימס רוטשילד ורעייתו דורותי זכו לקבלת פנים משותפת בסוף חודש מארס 1936.¹¹⁸ נראה שהצטרפות ג'אעונה לשביתה הכללית שפרצה כעבור חודש בלבד הפתיעה לא רק את איכרי ראש פינה אלא גם את הפלאחים של ג'אעונה עצמם.

תקופת המרד הערבי והשביתה הכללית

ב-25 באפריל 1936 הכריז כאמור הוועד הערבי העליון על שביתה כללית עד שיקבלו הבריטים את תביעותיהם: איסור הגירה של יהודים, איסור מכירת קרקעות של ערבים ליהודים וכינון ממשלה לאומית האחראית לפני מועצה שהרכבה ייצג נאמנה את גודל האוכלוסיה הערבית וזו היהודית.¹¹⁹ ערביי ג'אעונה נענו לקריאה והצטרפו לשביתה. אנשי

116 פלוגת בית"ר ראש פינה במסדר, באדיבות מזב"י, תצלום מס' 1190.

117 חיים לזר-ליטאי, אף על פי: ספר עליה ב', מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1957, עמ' 26-35.

118 'רוטשילד בגליל העליון', דבר, 30.3.1936, עמ' 1.

119 יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הערבית-הפלסטינית 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978, עמ' 198-199.

ראש פינה ניצבו בפני מציאות קשה והרגישו שננטשו.¹²⁰ הפגיעה הייתה כמובן בעיקר במגזר החקלאי, אך גם ענייני השמירה והביטחון נפגעו. בשנת 1936, שלא כמו במאורעות 1929, מצאו אנשי המושבה פתרונות חלופיים למצוקה שנקלעו אליה. פתרונות אלו היו לימים לפתרונות של קבע והתאימו לרוח הלאומית שנשבה ביישוב היהודי בנוגע לעבודה עברית ולהגנה עצמית.

בפרוץ השביתה הקימו הבריטים בשיתוף הנהגת היישוב כוח של נוטרים יהודים שהחזיק בנשק כחוק. משהפסיקו השומרים מג'אעונה לבצע את עבודת השמירה במושבה, תפסו את מקומם הנוטרים, ועמם חברי פלוגת בית"ר (בפיקוד ה'הגנה') וגפירים בשכר.¹²¹ מרבית האירועים האלימים באזור בתחילת תקופת המרד התרחשו בצפת ובדרכים בקרבתה וכוונו בעיקר נגד השלטון הבריטי. במאי 1936 נהרס גשר בכביש ראש פינה-צפת, וביוני נותקו קווי הטלפון למשטרת ראש פינה. לעתים כוונה האש גם נגד פעילותם של היהודים באזור. באוגוסט 1936 לדוגמה הותקפה ביריות שיירה של משאיות משקי הגליל העליון ליד ראש פינה.¹²² לאחר תום השביתה, כשהחלה בנובמבר 1936 ועדת פיל לחקור את הסיבות לפרוץ המרד הערבי, השתררה רגיעה באזור. כמה מהמעורבים הרגישו שאולי הסתיים גל המתיחות, והקשרים בין המושבה לכפר התחדשו חלקית. נשות ג'אעונה חזרו בהדרגה לעבוד אצל משפחות האיכרים, אבל האיכרים נמנעו מלהעסיק פועלים ערבים, והוועד קיבל החלטה ברוח זו ופיקח וגער באלו שחרגו מהחלטתו. החרם הערבי חיזק אפוא את הקולות במושבה שהתנגדו להעסקת ערבים. רועי עדרי הצאן של ג'אעונה המשיכו להוביל בכל בוקר את עדריהם דרך הרחוב המרכזי של המושבה לשדות המרעה, אך מלבד זה גילו התושבים ברחוב העליון ואנשי הכפר זהירות הדדית, ונמנעו מכניסה אלה לשטחי אלה.

שליחים מצפת היו מגיעים לג'אעונה ודוחפים את התושבים לפתוח באש על ראש פינה, ואירועים אלה הסתיימו בדרך כלל ללא נפגעים.¹²³ באמצע חודש מארס 1937, כשחזרו העדרים לכפר דרך המושבה, נרצח בפתח ביתו שמואל גוטפריד, תושב המושבה, כפי הנראה בידי אחד הרועים.¹²⁴ המשטרה הבריטית עצרה מיד רועה מג'אעונה, אך הוא שוחרר לאחר זמן קצר מחוסר הוכחות. המוכתר הוותיק של ג'אעונה חאג' סולימאן תמים נורה ב-12 באוקטובר 1937 כשעמד לעלות לאוטובוס בצפת בדרכו חזרה לכפר. דוח שירות הידיעות של ה'הגנה' (הש"י) מציין כי הוא נרצח בגלל יחסיו הטובים עם אנשי המושבה ובהנחייתו של עבדאללה אל-אצבח, בן הכפר.¹²⁵ אל-אצבח נחשב אחד המפקדים הראשיים

120 ריאיון עם אביב קלר, מ-3.1.2017.

121 תמלול הקלטה בנושא ההגנה בראש פינה, עמ' 8, אר"פ.

122 'התקפת שיירה בגליל', דבר, 11.8.1936, עמ' 10.

123 ריאיון עם שוש עוזיאל, מ-27.10.2016.

124 'שמואל גוטפריד', אתר לזכר האזרחים חללי פעולות האיבה במרשתת, <http://laad.btl.gov.il/> Web/He/Victims/111.aspx?ID=35826 (אוחזר בפברואר 2018); 'אחרי הרצח בראש פינה', דבר,

18.3.1937, עמ' 1.

125 'דו"ח הש"י - ג'אעונה', 8.10.1941, את"ה, 105/226.

של המרד בנפת צפת, השתתף בקרבות נגד הבריטים והם הרגו אותו בשנת 1938.¹²⁶ רצח המוכתר פגע בהידברות השוטפת בין נכבדי ראש פינה ונכבדי ג'אעונה. אחרי מימוש החרם בשנת 1936 לא הוזמנו עוד נכבדי ג'אעונה לשיבות ועד המושבה ודרישות הדדיות בין הכפר למושבה הופנו לעתים לנציגי השלטון הבריטי בצפת.¹²⁷ רצח המוכתר מראה שתושבי ג'אעונה לא היו עשויים מקשה אחת והיו ביניהם דעות שונות בנוגע ליחסים עם היהודים בכלל ועם תושבי ראש פינה בפרט.

בעקבות פרסום דוח ועדת פיל והצעת החלוקה פרץ שוב באוקטובר 1937 גל של אלימות מצד הערבים; זה נמשך עד אמצע שנת 1939. באפריל 1938 הועמדה המושבה במוקד האירועים בין הקהילות בארץ בכלל. שלא כמדיניות ההבלגה שנקטו הנהגת היישוב והנהגת בית"ר, החליטו שלמה בן יוסף ושניים מעמיתיו לפלוגת בית"ר בראש פינה לפעול נגד מטרה ערבית. ההחלטה באה בתגובה להתקפות קשות על מטרות יהודיות בגליל: ב-29 במאוס 1938 נפתחה אש על מונית שהובילה נוסעים יהודים בכביש עכו-צפת. שלוש נשים, שני גברים וילד נהרגו.¹²⁸ ב-16 באפריל הותקפה באזור חניתה מכונית שנסעו בה יהודים, וארבעה נהרגו.¹²⁹ כפעולת תגמול ארבו ב-21 באפריל 1938 שלמה בן יוסף, אברהם שיין ושלום ז'ורבין לאוטובוס ערבי שירד בכביש צפת-ראש פינה והיה בדרכו לטבריה, והטילו לעברו רימון. הרימון לא התפוצץ. השלושה ברחו לראש פינה, נלכדו בידי הבריטים והועמדו למשפט. שלמה בן יוסף הוצא להורג בסוף חודש יוני 1938.¹³⁰ בעקבות פעולתו של בן יוסף וחבריו הותקפה ראש פינה מכיוונים שונים. במשך כשעה נורו יריות על המושבה, ואחדים מהתוקפים הצליחו אף לחדור לחצר של אחד האיכרים. הנוטרים השיבו אש והדפו את התוקפים; עקבותיהם של התוקפים הובילו לכפר פרעם.¹³¹ זו הייתה הפעם היחידה בתולדותיה של המושבה שניסו לתקוף אותה. עד סוף שנת 1939 נפגעו תושבי המושבה ורכושם והוצתו השדות המרוחקים עוד כמה פעמים.¹³² בכל המקרים הללו הובילה החקירה לכפר פרעם ולבדווים באזור, אך לא לג'אעונה.¹³³ בסוף שנת 1939 דעכה

126 עבאסי, **צפת בתקופת המנדט**, עמ' 283; עמאירה, **ג'אעונה קריה**, עמ' 49-53; מצטט מראד אל-דבאע', **בלאדנא פלסטין**, 6, 2, כפר קרע 1988, עמ' 189-190.

127 ראו לדוגמה דרישה להגדלת הקצבת המים שהפנה מוכתר ג'אעונה בשנת 1947 לקצין מחוז צפת: Water Supply Jaouni Safad S/P 4/4/1947-10/6/1947, א"מ, מ' 34/2680.

128 'מרפח דמים איום ומזועזע בדרך עכו-צפת', **הפֶּקֶר**, 29.3.1938; 'הלוויית אלגרה מוסרי ובכור שחרור בצפת', שם, 1.4.1938.

129 'יוסף רוטבלט, אברהם דניאלי, דוד בן גאון וזאב ענף נרצחו בשעה שהותקפו ליד חניתה בשוכם במכונית מטיול בנקודת ההתיישבות החדשה', **דבר**, 17.4.1938.

130 לקריאה נוספת: שלום רוזנפלד (עורך), **לכבוש את ההר: ספר שלמה בן יוסף**, הדר, תל אביב 1979.

131 'נהדפה התנפלות נועזת על ראש פינה', **דבר**, 2.5.1938; ראו גם: מידע על אודות פרעם, הערה 49 לעיל.

132 'דם ואש', **הצֶפֶה**, 9.6.1938.

133 'תושבי הצפון דורשים לפעולה מהירה', שם, 9.3.1938.

המתיחות, ושוב שררה רגיעה שנמשכה עד תום מלחמת העולם השנייה. על אף ההתרחקות המסוימת בין הכפר ובין המושבה, נמנעו הצדדים בתקופה זו מאירועים אלימים ומצעדים שאין מהם חזרה.

בימי מלחמת העולם השנייה ואחריה

בשנים 1939-1947 שרר שקט יחסי במערכת היחסים בין הערבים ליהודים בגליל העליון, בעיקר בכל הנוגע לאירועים אלימים. בשנת 1941, לנוכח אפשרות הפלישה לפלשתינה-א"י מצפון, נערכו הבריטים להגנה על גבולות הארץ. כחלק מהיערכות זו הוקמו על רכס הר כנען מעל הכפר והמושבה ביצורים ומתקני הסוואה שרבים מערביי ג'אעונה השתתפו בבנייתם. בסתיו 1942 נהדפו כוחות הציר בצפון אפריקה והאיום בפלישה חלף. נפת צפון של ההגנה, שמקום מושבה היה באיילת השחר, עברה להתמקד בהיערכות לקראת אפשרות למאבק מזוין עם הערבים. כחלק מהיערכות זו הוקמו פלוגת חי"ש ויחידת סיור שעליה הוטלה גם המשימה להכין תיקי מידע על כפרים ערביים בנפה.¹³⁴

דוח הש"י מחודש פברואר 1946, מאשש את יחסי השכנות הטובים בין ג'אעונה לראש פינה ומציין כי נטייתם המפלגתית של אנשי הכפר 'מג'לסית, נוטים לצובחי אלח'דרא בצפת'.¹³⁵ בנוגע לצפת העריכו אנשי הש"י ש-90 אחוזים מערביי העיר תומכים בחוסיינים.¹³⁶ בעיר נפתח ב-1946 סניף של ארגון א-נג'אדה, שנוסד ביפו בשנת 1945 ופעילותו התפשטה במהירות ברחבי הארץ. הארגון ניסה בהצלחה מועטה לאמץ סממנים צבאיים ולהקנות אותם לצעירים הערבים. סניפים נוספים של הארגון נפתחו במהרה גם בכפרים שבנפת צפת, ובהם ג'אעונה. בסניף בג'אעונה היו באפריל 1947 29 חברים פעילים.¹³⁷

בסתיו 1947 נערך היישוב בארץ ישראל לאפשרות שערביי הארץ בסיוע לוחמים ממדינות ערב ינסו למנוע את מימוש תכנית החלוקה. יישובים במרחב הכפרי החלו לגבש את מסגרות ההגנה המקומית והוכנו תכניות ההתגוננות. פעילות זו התבססה גם על שיוך היישוב לתנועת ההתיישבות, שכן ממנה עתידה הייתה להגיע תגבורת בשעת מצוקה.¹³⁸ לראש פינה לא הייתה זיקה לתנועה, והנוטרים תושבי המושבה היו כוח המגן המידי שלה.

134 צבי רסקי ונועה ברקת, לעבודה ולשמירה: סיפור חייו של אל"מ מיל', צבי (איו) רסקי, הוצאה לאור צבי רסקי חצור הגלילית 2007, עמ' 72.

135 דוח הש"י בנושא ג'אעונה, פברואר 1946, את"ה, 105/226; מג'לס: הכוונה למועצה המוסלמית העליונה. צובחי אל-ח'דרא היה מנהיג צפתי מוביל בתנועה הלאומית הפלסטינית ומקורב למופתי של ירושלים, ממקימי מפלגת אלאסתקלאל בשנת 1932.

136 דוח הש"י מ-1.1.1940, שם, 105/226; דוח הש"י מ-15.5.1941, שם, עמ' 2.

137 עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 180-185.

138 אלון קדיש, 'ישובים מתכוננים למלחמה', בתוך: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט: דיון מחודש, ב, משרד הביטחון, תל אביב 2004, עמ' 801-849.

המלחמה ב־1948 והסוף לשכונות

על פי תכנית החלוקה יועד הגליל העליון המזרחי, ובכלל זה צפת, להיות חלק ממדינת היהודים. לאחר דיונים פנימיים קבעו הבריטים כי עד 15 במאי 1948 הם יפנו את כוחותיהם מהארץ.¹³⁹ לנוכח התארגנות הבריטים ליציאה החלה ה'הגנה' להיערך לעזיבתם ולתפיסת השטחים המיועדים למדינת היהודים.¹⁴⁰ גם הצד הערבי החל בהתארגנות לקראת העזיבה של הבריטים. בהנחיית הוועד הערבי העליון החדש הוקם בצפת כוח מתנדבים מקומי להגנה על העיר. לאחר תקרית ירי בראשית דצמבר 1947 נותק הקשר הישיר בין היהודים לערבים בעיר, וכובד המשקל עבר למעשי אלימות ותגובות נגד.¹⁴¹ ההגנה על ראש פינה התבססה באותה תקופה על כוח הנוטרים המקומי שהמשמר הנע שלו סייר בקביעות במושבה ובאזור. הדרך המרכזית שחצתה את המושבה בואכה הכפר המשיכה לשמש הן את היהודים והן את הערבים.¹⁴² למרות המתיחות המתהווה, המשיכו רועי עדרי ג'אעונה לצאת למרעה בכל בוקר בדרך זו ולחזור בה לעת ערב.

בחודשי המלחמה הראשונים (תקופת המלחמה הבין־קהילתית) הייתה מידת האלימות במרחב הכפר והמושבה מצומצמת. 'צבא ההצלה', שהקימה הליגה הערבית והתאמן בסוריה, חדר אל המרחב בראשית ינואר 1948. גדוד הירמוך השני בפיקודו של אדיב שישכלי התפרס בגזרת הצפון בלי שהבריטים הערימו קשיים על מהלכיו.¹⁴³ הגדוד שם לעצמו למטרה לארגן כוחות משמר בערים המעורבות ובכפרים, לציידם בנשק ולהציב בראשם מפקדים מתוכו. לוועדות הלאומיות בכפרים מונו קציני קישור של צבא ההצלה ונקבעו הקצבות ה'מס' שנדרש כל יישוב ערבי להעביר כדי לקיים את צבא ההצלה.¹⁴⁴ אנשי צבא ההצלה לא התגוררו בקביעות בג'אעונה, אך הם הגיעו בכל כמה ימים, מזוינים בנשק, ונפגשו עם נכבדי הכפר. תושבי ג'אעונה נהגו לצייד אותם במזון.¹⁴⁵ עד סוף חודש אפריל

139 יונה בנדמן, 'גיבוש התכנית הבריטית להתפנות מארץ ישראל', שם, עמ' 589-661.

140 בן ציון דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, ב, מערכות, ירושלים 1972, עמ' 1503-1505; איתמר רדאי, הגדוד השלישי: סיפורו של 'גדוד הגליל' בחטיבת הפלמ"ח יפתח במלחמת העצמאות, יהודה דקל, מקווה ישראל 2014, עמ' 45-52.

141 אלון קדיש, 'יציאת הצבא הבריטי מצפת', אריאל, ירושלים 2006, עמ' 4; עבאסי, צפת בתקופת המנדט, עמ' 186-196; מוסטפא עבאסי, 'צפת במלחמת העצמאות: עיון מחדש', קתדרה, 107 (ניסן תשס"ג), עמ' 115-148.

142 עדות דב גולדשטיין מפקד הנוטרים, את"ה, 156.00018.

143 גדוד הירמוך השני בפיקודו של אדיב שישכלי, נחל מפלות בגליל ובצפת. עם זאת הצליח הגדוד להדוף את המתקפה הראשונה של הפלמ"ח על מלכיה. הישג זה הקנה לשישכלי מעמד של גיבור בשובו לסוריה. לימים היה שישכלי פעיל בהדחת השלטון בסוריה והיה לנשיא סוריה (1953-1954).

144 לימור אבוניל, 'צבא ההצלה של אלקאוקג'י', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 11-34; אברהם סלע, 'צבא ההצלה בגליל במלחמת 1948', בתוך: קדיש, מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט, עמ' 207-269.

145 עמאירה, ריאיון וידאו.

1948 תקפו מתנדבים בצבא ההצלה ולוחמים מכפרי האזור בעיקר את התחבורה היהודית במרחב, מראש פינה דרומה וצפונה אל יישובי הגליל העליון. בשל התגברות מעשי האלימות בין הצדדים ובשל חשש מפני חסימת כביש צפת-ראש פינה החליטו הבריטים להוציא את כוחותיהם מהאזור, ממרחב צפת עד מטולה, כחודש ימים לפני המועד המתוכנן.¹⁴⁶ לנוכח התפתחות זו ולפי תכנית ד' נערכה ה'הגנה' לכיבוש הגליל המזרחי ולהשתלטות על הכבישים מטולה-טבריה וראש פינה-צפת, במבצע שפונה מבצע יפתח.¹⁴⁷ בדוח מודיעין שסקר את סדר גודל הכוחות הערביים בגליל המזרחי ואת פריסתם, נכתב כי בג'אעונה פעלו 120 לוחמים נושאים נשק. יש להניח כי מדובר בתושבי הכפר מכיוון שמידע על מקומות הימצאות מגויסים זרים נזכר במסמך רק בנוגע לכפרים קבאעה, פרעם ומלכיה.¹⁴⁸ ייתכן שהמספר הנקוב בדוח מופרז. ח'אלד אחמד עמאירה כתב כי לפני היציאה מהכפר אספו תושביו כספים לרכישת נשק נוסף והסתייעו במתווכים מצפת. לדבריו, הנשק הגיע פגום וחלוד רק לאחר שכבר הגיעו פליטי הכפר ללבנון.¹⁴⁹ ב-22 באפריל 1948 עזבו מרבית ערביי חיפה את העיר, וב-29 באפריל יצאו גם ערביי טבריה. המידע על כך, שהתפשט ביישובי הערבים, החליש את יכולת העמידה של צפת ואזור הכפרי.

מבצע יפתח ועקירת ערביי ג'אעונה

מתחילת מבצע יפתח עד עקירתם של ערביי ג'אעונה, כ-1,300 נפש בשנת 1948, חלפו בסך הכול 16 ימים. ב-28 באפריל עזבו הבריטים את הגליל העליון המזרחי. באותו יום מסרו הבריטים את בניין משטרת ראש פינה לנוטרים היהודים. כשפינו הבריטים את המחנה הצבאי הסמוך (לימים מחנה פילון), השתלטו על המקום כוחות פלמ"ח.¹⁵⁰ אור ליום 1 במאי נכבשו עין א־זיתון וברייה הערבית. בתי שני הכפרים נהרסו, וכיבוש עין א־זיתון לווה בהוצאה להורג של כמה עשרות גברים.¹⁵¹ אירועים אלו השפיעו מאוד על תושבי צפת והכפרים באזור. ב-1 במאי הופגזו הכפרים פרעם, מע'אר אל-ח'יט וקבאעה באש מרגמות והחלה מנוסה של כפריים מיישובים אלו.¹⁵² עזימה, תושב פרעם, סיפר כי לאחר ההפגזה

146 קדיש, יציאת הצבא הבריטי מצפת, עמ' 87-100.

147 שושנה שטיפטל (עורכת), תכנית ד': תהליך הכנתה וגיבושה, משרד הביטחון, תל אביב 2008, עמ' 310.

148 'תנועת הכוחות הערביים בגליל המזרחי' 28.4.1948, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 1082-922-1975, מסמך 217.

149 עמאירה, ג'אעונה קריה, עמ' 54.

150 בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, עם עובד, תל אביב 2010, עמ' 178; 'ראש פינה פונתה מבריטים', הצפה, 28.4.1948.

151 נתיבה בן יהודה, מבעד לעבותות: רומן על שלושה חודשים ב-1948, כתר, ירושלים 1985, עמ' 243-248.

152 'הערבים בורחים מאזור ראש פינה', מעריב, 2.5.1948.

ב־1 במאי עזבו ברגל מרבית התושבים את הכפר והשתכנו בכפר עלמא הסמוך לגבול לבנון; בפרעם נשארו רק צעירים חמושים. כשנפלה צפת הערבית, כעבור עשרה ימים, עזבו את פרעם גם הצעירים.¹⁵³ אפשר לשער כי קולות הנפץ העזים ומראות ההתפוצצויות שנגרמו מירי המרגמות על פרעם המרוחקת רק שניים-שלושה קילומטר מג'אעונה, וכן מראה תושבי הכפר הנסים, השפיעו על ערביי ג'אעונה.

גדוד העמק, הגדוד הראשון של הפלמ"ח, החל לעלות צפונה ב־3 במאי כדי להצטרף לחטיבת יפתח. תנועתו צפונה נוצלה כדי להסיר את איום הירי וההתקפות על ציר ראש פינה-טבחא ומזרחא עד הירדן, משני עברי הכביש. פעולות אלו כונו מבצע מטאטא, ונמשכו גם ב־5 במאי. האוכלוסייה שגורשה, רובה בני שבטים בדווים, עברה לסוריה.¹⁵⁴

ח'אלד עמאירה מציין שבתחילת חודש מאי הורה צבא ההצלה לתושבי ג'אעונה כי מי מהם שיכול לפנות את הנשים והילדים למקומות מרוחקים, שיעשה זאת. ההוראה התבצעה חלקית, והגברים חזרו להגן על הכפר.¹⁵⁵ הדוח היומי של חטיבת יפתח למטה ה'הגנה' מאשש את דבר ההוראה לפנות נשים וילדים מסביבות ראש פינה.¹⁵⁶ כמה ימים לאחר מכן הורה צבא ההצלה לתושביהם של כמה מהכפרים להתפנות. עמאירה כותב בספרו:

תחת מטר אש תותחים ומטוסים עזבו אחדים מהכפרים בגליל המזרחי וביניהם תושבי ג'אעונה ב־15.5.1948. זאת בפקודה מהמפקדה הערבית באזור. יצאנו מתוך כוונה לחזור לכפרנו בתוך כחודש לערך, כפי שהובטח לנו [...] תחנתנו הראשונה הייתה פרעם בפלסטין שם נשארו לתקופה של כשבוע ימים.¹⁵⁷

העצירה לשבוע בפרעם, שהייתה מרוחקת כאמור רק כשלושה קילומטרים מג'אעונה, מחזקת את דברי עמאירה שזו הייתה עזיבה זמנית כדי לשוב בשוך המלחמה. הפינוי נועד לאפשר ללוחמי צבא ההצלה ולצבאות מדינות ערב שהתארגנו לפלישה בתוך ימים אחדים להתבסס בכפרים כנקודת אחיזה לקראת יציאה להתקפה על יישובי היהודים.¹⁵⁸ ב־10

153 אחמד צאלח עזימה, 'ליד 1929, שימש מפקד כוח ההגנה המקומי בכפר פרעם שהיה סמוך לג'אעונה. בריאיון וידאו שצולם בדמשק בשנת 2010 דיבר עזימה על הכפר ועל אירועים שהתרחשו בו בשנים 1947-1948. <http://www.palestineremembered.com/Safad/Fir'im/Story17998.html> (אוחזר ב־13.2.2018).

154 'פעולות התקפה של ההגנה בגליל העליון', קול העם, 5.5.1948; 'טוהרו הדרכים בין הגליל התחתון והעליון', דבר, 6.4.1948.

155 עמאירה, ריאיון וידאו.

156 יפתח אל מטכ"ל, דו"ח יומי 3.5.1948, א"צ, 44-10-922-1975, מסמך 74.

157 עמאירה, אלג'אעונה קריה, עמ' 57.

158 מוריס, 1948, עמ' 182 והערה 246 בעמ' 483. מוריס מסתמך על מברקי עודד אל גולני, 20.4.1948, על מברקי יפתח אל מטכ"ל 2.5.1948 ועל דו"ח יומי, 8.5.1948. להערכת מוריס נעשה הדבר 'אם כדי להניח ללוחמי המליציות הערביות להשתכן שם, ואם כדי לפנות את האזור לקראת הפלישה המשמשת ובאה'; ראו גם: מוסטפא עבאסי ואמיר גולדשטיין, 'גשר צר מעל ביצות החולה: כאמל

במאי נכבשה צפת בידי כוחות ה'הגנה', ותושביה הערבים נמלטו בעיקר לכיוון צפון, דרך ואדיות הר מירון. נפילת צפת האיצה את בריחתם של תושבי הכפרים הערבים בסביבתה. מהעדות השונות עולה כי אחרוני התושבים בג'אעונה עזבו ב־12 במאי 1948. מסקירת מודיעין מאוחרת מ־30 ביוני 1948 אנו למדים כי תושבי הכפר עזבו כולם בשל 'פרפורי צפת'.¹⁵⁹ נראה כי העזיבה לא התרחשה ביום אחד. בני מוריס מציין שני תאריכי עזיבה שונים: האחד לפני נפילת צפת – 2 במאי 1948, והאחר 9 במאי 1948, בהשפעת נפילתה של צפת הערבית.¹⁶⁰ נאפו נזאל טוען, על סמך ריאיון עם פליט מהאזור, כי ג'אעונה נעזבה ב־24 באפריל.¹⁶¹ וליד ח'אלידי מציין כי ג'אעונה פונתה מיושביה או ב־2 במאי 1948 או ב־9 במאי 1948.¹⁶²

אחדים מהעוזבים שיתפו את מכריהם בראש פינה בתכניותיהם וביקשו שישגיחו על בתיהם ועל חיות משק הבית שלהם. צבי רסקי, תושב ראש פינה שהיה נוטר ואיש ה'הגנה' באותן שנים, תיאר את עזיבת ערביי ג'אעונה בספר זיכרונותיו:

לפני שערביי ג'אעונה ברחו, נפגשו זקני הכפר עם זקני ראש פינה, סיפרו להם שהם עוזבים את הכפר למספר ימים וביקשו שישמרו על בתיהם עד שיחזרו. זקני ראש פינה אמרו להם לא לברוח [...] אך זקני ג'אעונה אמרו שאין להם ברירה. הקצינים הסורים הבטיחו לתושבי ג'אעונה שהם ישובו לבתיהם בעוד כשלושה שבועות, לאחר שיושלם כיבוש ראש פינה ואז הם יוכלו לקבל גם את רכוש היהודים [...] הזקנים שלנו הציעו, בתום לב, לקבל תחת חסותם את כל ערביי ג'אעונה והבטיחו לזקני הכפר שלא יאונה להם כל רע [...] אבל ערביי ג'אעונה לא האמינו בכך, הם חששו ועזבו את הכפר [...] ההחלטה לברוח [...] הייתה תחילתה של טרגדיה שהובילה לאסון ולכאב רב.¹⁶³

ח'אלד עמאירה מתאר בפירוט את נסיבות עזיבת ערביי ג'אעונה ומחזק את עדותו של רסקי. עמאירה מציין כי ערביי הכפר לא חששו מהיהודים תושבי ראש פינה, שאותם הוא מכנה 'היהודים הערבים', אלא מהיהודים הזרים, כלומר אלו שהיגרו לארץ ושלדבריו השפעתם על תושבי המושבה הייתה חזקה. לדבריו ניסו יהודי ראש פינה לשכנע את תושבי הכפר לא לעזוב, אך צבא ההצלה הורה להם לצאת ולהשאיר בידיהם את הלחימה ביהודים. עמאירה מוסיף כי עד 12 במאי 1948 יצאו כל המשפחות מהכפר. המשפחות

חסיין בצבת המאבק הלאומי בימי המנדט, ישראל, 24 (2016), עמ' 262-263, בעניין מסרים שהעבירו אנשי צבא ההצלה לתושבי ח'אלסה וסביבתה כי מומלץ להם לעזוב את בתיהם לזמן מה, עד אשר תושלם מתקפת הערבים לכיבוש עמק החולה.

159 'תנועת ההגירה של ערביי ארץ ישראל 1.12.1947-1.6.1948', 30.6.1948, א"צ, 781-1000001-1957.

160 בני מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, עם עובד, תל אביב 1991, עמ' 144, 172.

161 Nafez Nazzal, *The Palestinian Exodus from Galilee 1948*, The Institute for Palestine Studies, Washington D.C. 1978, p. 30

162 ח'אלידי, מה שנותר, עמ' 458-459.

163 רסקי וברקת, לעבודה ולשמרה, עמ' 92.

לקחו עמן בעזבון בגדים ושמיכות ואת עדרי הצאן והתמקמו זמנית בכפר פרעם הנוש. משגברה הלחימה המשיכו במסען ללבנון. מלבנון הוסעו הפליטים באוטובוסים לסוריה, ולימים התמקמו כמה מהם במחנה הפליטים ירמוך שליד דמשק.¹⁶⁴

ע'זאלה אבו עביד, שנולדה בג'אעונה בשנת 1936, מתארת כיצד הגיע אביה לביתם בכפר בבהלה באחד הלילות, העיר את אחיה ואת אמו, וזיזם למהר ולעזוב את הכפר ליומיים-שלושה. היא מספרת שהפחד שלהם לא היה מתושבי ראש פינה, ומתארת פגישה שבה ניסו יהודי ראש פינה לשכנע את ערביי ג'אעונה לא לעזוב את כפרם באמרם: 'אנחנו שכנים, אל תעזבו, גורלכם גורלנו'. מג'אעונה נמלטה משפחתה לסעסע, ואחרי כשבועיים דרש מהם צבא ההצלה להמשיך בדרכם, והם עברו לאזור בנת ג'ביל ומשם לצור.¹⁶⁵

קורותיו של יישוב ספר מעורב (כמעט)

חיהם של תושבי ראש פינה וג'אעונה אלה לצד אלה עשרות רבות של שנים יצרו היכרות קרובה ומסכת של מנהגים, פעולות משותפות והבנה הדדית. מערכת יחסים זו נוצרה ללא התערבות השלטון המרכזי הבריטי על נציגיו האזרחיים והצבאיים. גם בעת שהתערערו היחסים כמו שתיארנו כאן, מידת מעורבותו של השלטון במיתון העימותים לא הייתה ניכרת. במרחב הגיאוגרפי של שני היישובים, ובו השטח הבנוי והשטחים החקלאיים, התקיימו מפגשים מגוונים שנועדו לשרת את הצרכים של שתי האוכלוסיות. על אף המאפיינים הייחודיים לכל יישוב, יצר המגע בין תושביהם במשך תקופה ארוכה ובאינטנסיביות משתנה מערך של מעין יישוב ספר מעורב (כמעט). ההסתייגות אשר למידת האיחוד של שני היישובים ליישוב אחד נובעת מהפרדת השליטה (הפרדה ארגונית) במרחב המשותף בין המושבה ובין הכפר. אף שהקרבה הגיאוגרפית והיחסים בין היישובים מיתנו את השפעתם של הגורמים החיצוניים ובעיקר הלאומיים, ברגעי המבחן לא יכלו הכוחות המקומיים לעמוד בפני הלחצים החיצוניים. חדירתם של הרעיונות הלאומיים הלכה ויצרה שתי ישויות נפרדות, וסופן היה להיפרד.

שיתוף הפעולה בחקלאות ובעבודות המשק בין איכרי ראש פינה ובין הפלאחים של ג'אעונה עמד בבסיס קיומם הפיזי של שני היישובים. לרשות איכרי ראש פינה עמדו שטחי אדמה גדולים, יותר מכפי שיכלו לעבד בכוחות עצמם. כך בפלחה, וכך גם במטעי הטבק. שיטות החקלאות שהשתמשו בהן חייבו העסקת ידיים עובדות נוספות ורבות. לעומתם, ערביי ג'אעונה סבלו ממחסור קבוע בקרקע לעיבוד ומחסור תעסוקה, ואלה הלכו וגברו עם הגידול באוכלוסיית הכפר.

164 עמאירה, ריאיון וידאו.

165 ריאיון וידאו עם ע'זאלה אבו עוביד, <https://www.youtube.com/watch?v=Ljal12Q6uvU>, (אוחזר ב־13.2.2018).

בד בבד עם אפשרויות התעסוקה שסיפקה המושבה לאורך שנים לתושבי הכפר, למדו הפלאחים מג'אעונה בראש פינה שיטות חקלאיות מתקדמות שאותן ניסתה פקידות הברון רוטשילד ולאחריה יק"א ופיק"א ליישם במושבות הגליל העליון, הם קיבלו טיפול רפואי בראש פינה והשתמשו בתשתית המים שהקימה פקידות הברון רוטשילד למושבה.

התגברות המגמות הלאומיות בקרב שני הצדדים בעיקר ממחצית שנות השלושים הרחיבה את הסדקים שנוצרו במערכת קשרי הגומלין ביניהם. איכרים חדשים בני העלייה השנייה, שהחליפו איכרים ותיקים שעזבו, ופלוגת הגיוס של בית"ר ופעילותה בראש פינה סייעו בגיבוש התפיסה הלאומית במושבה וכן הציעו תחליף עברי חלקי במקום העסקתם של ערביי ג'אעונה.

הפלאחים בג'אעונה הושפעו גם הם מהתגברות הלאומיות בקרב הערבים בארץ, ובעיקר בקרב ערביי העיר הקרובה צפת. בשנת 1936 הצטרפו תושבי ג'אעונה לשביתה שיוזמה ההנהגה הערבית, ובהנחייתה עזבו באחת את מקומות העבודה אצל איכרי ראש פינה. שנת 1936 הייתה כאמור נקודת המפנה העיקרית במערכת היחסים שנקמה בין תושבי היישובים. כשחזרו איכרי ראש פינה להעסיק את הפלאחים ולהחכיר להם אדמות, באמצע שנות הארבעים, היחסים לא נשאו עוד גוון אישי והיו ממוקדים באינטרסים כלכליים. הממצאים מעידים על התנתקות מתפתחת, שבד בבד עמה התרחשה התנתקות אישית. החרפת הסכסוך הלאומי בין היהודים והערבים בארץ השפיעה על היחסים בין הקהילות במושבה ובכפר, אך באופן מתון יותר מזה שהתרחש בערים המעורבות. הגורמים המעכבים את הקרע היו הן המרחק הגיאוגרפי מהמרכזים הפוליטיים, הן הקרבה הגיאוגרפית הגדולה בין היישובים והן ההיכרות האישית בין התושבים. גם האינטרסים הכלכליים של שני הצדדים צמצמו את ההשפעות הלאומיות החיצוניות. אך גם אינטרסים אלו חזקים ככל שהיו לא יכלו לעמוד בפרץ ההתרחשויות הלאומיות ומעשי האלימות באמצע שנות השלושים ושוב לקראת סיום המנדט.

כפרי הערבים סביב צפת, ובכללם ג'אעונה, הגיעו למערכה בשנת 1948 מבודדים, ללא תכנית כוללת או יכולת לסייע האחד לאחר. האזור הגיאוגרפי לא היה גורם מאחד, וריבונות לאומית הייתה מונח מעורפל אך מגייס.¹⁶⁶ אפשר לקבוע במידה רבה של ביטחון כי שום גורם יהודי שפעל באזור לא תקף את ערביי ג'אעונה תקיפה צבאית ישירה, ודאי שלא יהודי ראש פינה. תושבי ג'אעונה התכוונו לצאת לימים אחדים ולשוב לבתיהם לפי ההנחיות שקיבלו מצבא ההצלה. כמו תושבי כפרים ערביים רבים אחרים, גם הם לא חשבו כי יציאתם תמשך לעד.

לפני היציאה התקיימה על פי המקורות פגישה בין מכובדי ג'אעונה למכובדי ראש פינה. על אף האיבה שהלכה וגברה בין יהודים ובין ערבים בארץ ישראל ולמרות המלחמה שהתנהלה באזור, נשארה לצדדים היכולת לקיים דו-שיח גלוי. בשיח הזה ניסו תושבי

המושבה להניא את ערביי הכפר מלעזוב, אך ידם קצרה מלשכנעם. בעקבות כישלון זה בא הקץ על יחסי השכנות והשותפות בין הקהילות. במחקר זה אנו מפנים זרקור אל מערכות היחסים שהתקיימו בין יהודים לערבים במרחב כפרי אחד מוגדר, קטן מאוד גיאוגרפית ומצומצם באוכלוסייתו. בחינת מערכות יחסים אחרות בין יישובים כפריים של יהודים ושל ערבים תרחיב את ידיעותינו ותאפשר לגבש מסקנות כלליות יותר. גם היחסים שנוצרו במרחב הספר בין קיבוצים לכפרים סמוכים, להבדיל אולי מיחסים של מושבות עם הכפרים הסמוכים אליהן, ראויים למחקר. השלמתם של תחומי מחקר אלו בד בבד עם המחקרים על החיים העירוניים תייצר תמונה שלמה יותר של היחסים בין הקהילה היהודית ובין הקהילה הערבית כשלב נוסף בדרך לגיבוש תמונה מקיפה על תקופת המנדט כפי שחוו אותה יהודים וערבים בספר המשותף.

תרבות

הנרטיב ההיסטורי של הימין בספרות הילדים והנוער, 1980-1965

רימה שיכמנטר

מאמצע שנות השישים עד לראשית שנות השמונים של המאה ה־20 זכה הרומן ההיסטורי הישראלי לבני הנעורים לפריחה שלא ידע כמוה בעשורים הקודמים. בפרק זמן שנמשך כעשור ומחצה ראו אור עשרות ספרים שתיארו בפני הילדים והנוער את העבר הציוני: רובם את שנות המאבק על המדינה ואחרים את ראשית התיישבותם של בני העליות הראשונות בארץ.¹

תופעה זו יש לראות בזיקה למעמד של הרומן ההיסטורי לבני הנעורים במערכת ספרות הילדים העברית ועל רקע שקיעתה היחסית של הסוגה בשנים שקדמו לשנות השישים. הבסיס הפוליטי והאידיאולוגי של הרומן ההיסטורי בכלל וזיקתו לתהליכים של גיבוש תודעה לאומית בפרט נדונו בהרחבה במחקר, שעמד גם על עצמתו של הרומן ההיסטורי להפיץ דימויים היסטוריים ותפיסות עולם לאומיות.² בשל הפוטנציאל החינוכי־לאומי שלו החלו להיכתב כבר במחצית המאה ה־19, כמה עשרות שנים לאחר שפורסמו הספרים הראשונים בסוגה, רומנים היסטוריים המיועדים לנוער.³ לאורך השנים מילאו הרומנים ההיסטוריים תפקיד מרכזי בהעמקת התודעה ההיסטורית של הצעירים ובגיוסם למטרות לאומיות.⁴ תכונותיה

1 הקביעה כי התקופה שבין אמצע שנות השישים לראשית שנות השמונים הייתה תקופת פריחה לרומן ההיסטורי הישראלי לילדים ולנוער מבוססת על בדיקה ראשונית של הקורפוס. בתקופה זו ראו אור כ־40 ספרים – של דבורה עומר, אסתר שטרייט־וורצל, ישראל לרמן, אוריאל אופק, מילא אוהל, גלילה רון־פדר ושל רבים נוספים. הסוגה הפופולרית ביותר הייתה הביוגרפיה, ואחריה ספרים המבוססים על ילדותם ונעוריהם של מחבריהם בארץ ישראל של שנות השלושים והארבעים.

2 על הזיקה של הרומן ההיסטורי למציאות האידיאולוגית־פוליטית שבתוכה נוצר, ראו למשל את ספרו המכונן של גיאורג לוקאץ' (Lukacs), הדן בבסיס ההיסטורי־מעמדי של כתבי וולטר סקוט: גיאורג לוקאץ', *הרומן ההיסטורי: התפתחות המגמות והצורות בענפי הספרות* (תרגם אריה סולה), ספרית פועלים, מרחביה 1955. התשתית התיאורטית שהניח לוקאץ' שימשה מחקרים רבים שעסקו בסוגה.

3 Richard Maxwell, *The Historical Novel in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 250

4 תפקידו של הרומן ההיסטורי לילדים ולנוער כסוכן לאומי ופוליטי, בייחוד בעתות של כינון זהות לאומית או, להבדיל, בעתות של משברים אידיאולוגיים־פוליטיים, נדונה בהרחבה במחקר. יוזכרו רק כמה

התרומיות של הסוגה לא נעלמו גם מעיניהם של הסופרים העבריים, ורומנים שעלילתם מתרחשת על רקע אירועים היסטוריים או מקראיים החלו נכתבים כבר במחצית המאה ה-19. העובדה שהרומן העברי הראשון, **אהבת ציון** לאברהם מאפו (1853), כתוב במתכונת הרומן ההיסטורי, היא ראיה לחשיבות הסוגה במערכת הספרות העברית למבוגרים ולילדים כאחד, שכן גם אם לא יועד בכתיבתו לילדים הוא נתפס מתאים לצעירים ונקרא על ידם שנים ארוכות לאחר פרסומו הראשון.⁵ רומנים היסטוריים שנועדו מלכתחילה לילדים ולנוער החלו להתפרסם בארץ לקראת שנות השלושים של המאה ה-20. אחדים מהם היו לחומר קריאה פופולרי בקרב ילדי ארץ ישראל, כמו **אנשי בראשית** מאת אליעזר שמאלי (שטיבל, 1933), **הקנאים הצעירים** מאת יעקב חורגין (יזרעאל, 1935) ו**מעל החורבות** מאת צבי ליבנה (ליברמן) (מצפה, 1938). עלילת **אנשי בראשית** התרחשה על רקע ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל, ואף כי שני הספרים האחרים הרחיקו את עלילותיהם לתקופה הרומית בארץ – כל השלושה עסקו בביסוס התודעה העברית של הילדים, ובייחוד בחיזוק ערכי ההתיישבות וההיאחזות בקרקע, בהגדרת 'אויבי הלאום' ובתיאור המאבק בהם. ואולם הפריחה שידעה הסוגה בשנות השלושים והארבעים דעכה עם היווסדותה של מדינת ישראל, שאז חלה האטה בפרסום רומנים היסטוריים לילדים ולנוער והמערכת הספרותית הפונה לקהל זה העמידה במרכז טקסטים שהתמקדו בהווה האקטואלית של כינון המדינה.⁶

באמצע שנות השישים החל שוק ספרות הילדים להתמלא ברומנים היסטוריים, ורבים מהם התקבלו בהתלהבות בקרב הקוראים, המבקרים ומערכת החינוך.⁷ כניסתו המחודשת והמואצת של הרומן ההיסטורי אל לבם של מערכת ספרות הילדים ביטאה רצון לספר לדור הצעיר שנוולד לאחר הקמת המדינה על השנים המכוננות של המאבק הלאומי. הצורך להתאים את הסיפור ההיסטורי-הציוני לנסיבות האידיאולוגיות והחברתיות של ישראל בשנות השישים והשבעים היה גם הוא גורם בעל משמעות בפריחתה המחודשת של הסוגה.

מהמחקרים האחרונים בנושא: Catherine Butler and Hallie O'Donovan, *Reading History in Children's Book*, Palgrave Macmillan, Houndmills 2012; Sanne Parlevliet, 'Fiction for Peace? Domestic Identity, National Othering and Peace Education in Dutch Historical Novels for Children, 1914-1935', *International Research in Children's Literature*, 8, 1 (2015), pp. 17-30.

5 אוריאל אופק, **ספרות הילדים העברית: ההתחלה**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1979, עמ' 146.
6 כך עולה מבדיקה ראשונית של הקורפוס. מהספרים שנכתבו בדגם הביוגרפיה לנוער שראו אור בשנות החמישים יש להזכיר את ספרי אפרים צורף, שהעמידו במרכזם אנשי רוח ציוניים כמו ביאליק, הרב קוק והרצל או אישים מן ההיסטוריה היהודית כמו הבעל שם טוב. ספריו של צורף זכו לתהודה מועטה. בהקשר זה כדאי לציין כי במחקרו על הרומן ההיסטורי מצא ג'רום דה-גרוט כי בשנות החמישים של המאה ה-20 היו הרומנים ההיסטוריים דגם ספרותי משני גם בספרות האמריקנית. ראו: Jerome De Groot, *The Historical Novel*, Routledge, London and New York 2009, p. 45.

7 על ההתקבלות הנלהבת של הספרים המוזכרים כאן ראו בהמשך המאמר.

היוסדות של מדינת ישראל והתמורות שהתחוללו בה בשני העשורים הראשונים לקיומה – בין השאר התבססותם של מוסדות המדינה, התחזקות כוחה הצבאי והבין-לאומי של ישראל, שינוי פני החברה הישראלית בעקבות העלייה ההמונית, שיפור המצב הכלכלי והתחזקות כוחה של הבורגנות הישראלית, התקרבות למעצמות המערב ובראשן ארצות הברית ולתפיסותיהן האידיאולוגיות והכלכליות – כל אלה עוררו את הצורך להפנות את המבט אחורה אל 'נקודת ההתחלה' ולתארה מחדש. הדימויים ההיסטוריים שהתאימו לתקופת היישוב ולעשור הראשון להתבססותה של ישראל כמדינה, לא היו נכונים עוד למדינה ריבונית בעלת נוכחות בין-לאומית בולטת; מדינה המצהירה על מחויבות לעקרונות הדמוקרטיה ולתפיסת העולם המערבית. הרומנים ההיסטוריים שראו אור החל בשנות השישים שימשו בין השאר במה שמעליה סופר מחדש, ובאופן שיתאים למציאות החדשה, הסיפור הציוני.

אחד ההיבטים הבולטים של הסיפור הציוני כפי שסופר ברומנים ההיסטוריים לצעירים ניכר בשינוי היחס לתרומתן של תנועות הימין להתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל בכלל ולמאבק על המדינה בפרט. היריבות בין מפלגות הפועלים ובין הציונות הרוויזיוניסטית בתקופת היישוב ולאחר הקמת המדינה הביאה לידי הדרתה של הציונות הרוויזיוניסטית מן הזיכרון הקולקטיבי; הדרה שנכללו בה גם אנשי העלייה הראשונה, שזוהו במשך הזמן עם הימין, המנהיגות הפוליטית הרוויזיוניסטית וארגוני הפורשים – אצ"ל ולח"י. כל אלה הודרו כמעט לחלוטין מהשיח ההיסטורי של המרכז הפוליטי ובמקרים אחרים ניתנו להם ייצוגים שליליים הממעייטים בערך תרומתם להתיישבות הציונית ולהקמת המדינה.⁸ הקהל הצעיר שהתחנך במסגרות החינוך הממלכתיות לא למד בבית הספר את הנרטיב ההיסטורי של התנועות, שכן בשנות החמישים, השישים והשבעים זה לא היה חלק מתכנית הלימודים. נוסף על כך, לא נערכו כל ימי זיכרון ממלכתיים להנצחת גיבורי הימין ולא הוצבו אנדרטאות לזכרם.⁹

לרומנים ההיסטוריים שסיפרו את תולדות הפלגים הימניים לא היה מקום בזרם המרכזי של שוק ספרות הילדים הישראלית, שהיה נתון למן שנות השלושים של המאה ה-20 לשליטתה של ההגמוניה הפועלית. בשנות הארבעים נוסדו בתי ההוצאה עם עובד, ספרית פועלים והקיבוץ המאוחד, שחסו תחת כנפיהן של תנועות הפועלים ואפשרו להן לשמר את אחיזתן בתחום.¹⁰ ואולם ההדרה של רכיבים מתוך הנרטיב של תנועות הימין לא הייתה

8 על ההדרה של הימין מבמות השיח התרבותיות והפוליטיות ראו: אמיר גולדשטיין, גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון הישראלי, יד יצחק בן-צבי ומכון ז'בוטינסקי, ירושלים ותל אביב 2011, עמ' 169-152; אודי לבל, הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, כרמל, המכללה האקדמית ספיר ומרכז מורשת מנחם בגין, שדרות וירושלים 2007, עמ' 258-97. על הייצוג השלילי של העלייה הראשונה בספרות העברית ראו: נורית גוברין, שורשים וצמרות: רישומה של העלייה הראשונה בספרות העברית, פפירוס, תל אביב 1981.

9 גולדשטיין, גבורה והדרה, עמ' 169-152; לבל, הדרך אל הפנתאון, עמ' 258-97.

10 על חלקה של תנועת הפועלים בקביעת הקנון הספרותי לילדים בתקופת היישוב ובשנותיה הראשונות של המדינה ראו: יעל דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים,

תוצאה של היריבות הפוליטית בין הפלגים הימניים לפלגים הפועליים בלבד, אלא היא גם ביטא מגמה של ביטול הפוליטיזציה של הילדות הישראלית ושל האחדה ממלכתית של המסרים המועברים לקהל הצעיר, מגמה שקנתה לה אחיזה בספרות הילדים החל בשנות החמישים. מגמה זו גרמה לדחייה של ספרות הילדים והנוער בעלת האוריינטציה הימנית, ולדבריה של יעל דר – גם להרחקה של סופרים שזוהו עם מפ"ם.¹¹ המחלוקת העקרונית והעמוקה בין תנועות הימין לתנועות הפועלים והניסיון לטעת את ספרות הילדים בהקשרים שנתפסו א'פוליטיים הביאו לידי כך שסופרים אשר כתבו לקהל שהזדהה עם הימין פרסמו את כתביהם בהוצאות נישא ייעודיות, שממילא מיעטו לפרסם ספרות לילדים.

לקראת סוף שנות השישים ניכרה בשוק ספרי הנוער מגמה של שינוי, וספרים – גם אלה שראו אור בהוצאות שלא זוהו עם הימין – החלו לתאר את ההיסטוריה של הפלגים הימניים בתקופת היישוב. אחדים מהספרים הללו גוללו את תולדות העלייה הראשונה, את הביוגרפיה של אישים שהיו מזוהים עם התנועה הרוויזיוניסטית ואת פעילות מחתרות הפורשים. הסנוניות הראשונות של מגמה זו היו הספרים שתיארו את פועלם של בני העליות הראשונות: **עלילות ראשונים** מאת ברוך אורן (עם עובד, 1964), ספר המתאר את ההתיישבות בארץ של בני העליות הראשונות; ושני ספריה של דבורה עומר: **הבכור לבית אב"י**, **ביוגרפיה של איתמר בן-אב"י**, שהיה ידוע בנטייתו הפוליטית האזרחית (עם עובד, 1967) ו**שרה גיבורת ניל"י**, הביוגרפיה של שרה אהרונסון, שהייתה דמות מופת למגזר הימני בתקופת היישוב (י' שרברק, 1967).¹² בשנת 1969 ראה אור ספרה של צביה גרנות **גבורה באדום** (י' שרברק), המספר על המאסר וההוצאה להורג של דב גרונר, ובשנות השבעים החלו מתפרסמים ספרים מאת גלילה רון-פדר-עמית, **ילדי השכונה במחתרת** (קרני, 1971) וספרי 'סדרת ילדים אלמונים' (מלוא, 1972-1975), שתיארו חבורת ילדים המסייעת בין השאר לאצ"ל ולח"ל במלחמתם בבריטים. ב-1973 פרסמה רון-פדר-עמית את הביוגרפיה **המורד: אברהם (יאיר) שטרן, הוגה ולוחם** (מלוא), ובה בעת החלו להופיע דמויות של חברי

1930-1950, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2013, עמ' 1-13. על הוצאה לאור של ספרות ילדים בעם עובד ובספרות פועלים בשלהי תקופת היישוב ראו: זהר שביט, 'התפתחות ספרות הילדים בארץ-ישראל', בתוך: **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה**, חלק ראשון, האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים 1998, עמ' 454.

¹¹ יעל דר, 'מה לפירוק הפלמ"ח ולסיפור ילדים? משה שמיר ויגאל מוסינזון כותבים לילדים על רקע היריבות הפוליטית בין מפא"י למפ"ם במלחמת העצמאות', בתוך: מרדכי בר-און ומאיר חזן (עורכים), **פוליטיקה במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2014, עמ' 580-598.

¹² מעניין לציין כי **עלילות ראשונים והבכור לבית אב"י** התפרסמו בהוצאת עם עובד הפועלית, צעד שהוא ראיה לשינוי היחס אל העלייה הראשונה. על נסיבות כתיבתם של שני ספריה של דבורה עומר **הבכור לבית אב"י** ו**שרה גיבורת ניל"י** ראו: Rima Shikhanter, 'Heroes of Our Time: The Historical-Political Context of Devorah Omer's Novels *Ben-Yehuda's Eldest Son* and *Sarah, Heroine of Nili*', *Israel Studies Review*, 22, 2 (2017), pp. 110-125.

אצ"ל בספרים שעסקו בפעילות ארגון ה'הגנה' או תיארו את החיים ביישוב בתקופת טרום הקמת המדינה.

פרסומים אלה היו תוצאה של ההפשרה ביחסה של מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י), המפלגה השלטת, אל הימין הפוליטי, תהליך שהתרחש במרוצת שנות השישים וביתר שאת לאחר מלחמת ששת הימים. היחס החדש של השלטון אל ארגוני הימין התבטא גם בהבאת עצמותיו של זאב ז'בוטינסקי לירושלים ב-1964 וקבורתו בטקס ממלכתי, בהקמת אנדרטאות להנצחת פעילי המחתרות ועוד.¹³ שינוי היחס הממסדי כלפי הימין הפוליטי לוזה בתמורות שחלו ביחסו של הציבור הרחב כלפיו ובהזדהותו האידיאולוגית שהלכה וגדלה עם מפלגות הימין. ואולם כמו המהפך הפוליטי של 1977, גם שינוי יחס זה היה תוצאה של מגוון גורמים, ובהם כישרונו של בגין לפנות לקהלים חדשים,¹⁴ הכרוסום במעמדם של האתוס הציוני והמיתוסים שלו והמיאוס ממדיניות מפא"י, ערכיה וגיבוריה.¹⁵

במאמרו "עולי הגרדום" בין הזיכרון הממסדי לזיכרון העממי, הראה אמיר גולדשטיין כי שינוי היחס אל פעילי המחתרות בכלל ואל עולי הגרדום בפרט היה תוצאה של שני תהליכים בלתי מתואמים: האחד בא מתוך פעילות של אישים בעלי עמדה הגמונית, שלא בהכרח זוהו עם הימין הפוליטי, והאחר צמח מתוך שורות הממסד הפוליטי הימני.¹⁶ בהתבסס על המסד התיאורטי שהניח גולדשטיין, אראה במאמר זה כי גם בתחום של ספרות הילדים והנוער שקידמה היבטים של סיפור הימין מן השוליים אל המרכז, נטלו חלק סוכנים משני סוגים, שאמנם פעלו בתקופות חופפות אך ללא תיאום או שיתוף פעולה מתוכננים. את המהלך הראשון, שהחל לקראת המחצית השנייה של שנות השישים, הובילו

13 גולדשטיין, גבורה והדרה, עמ' 239-283; לבל, הדרך אל הפנתאון, עמ' 259-350.

14 על מגוון הסיבות למהפך הפוליטי של 1977 ראו: סיגל גלנטי, 'אליטות פוליטיות בימין המפה: הליכוד', בתוך: אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 2007, עמ' 43-70; אורי כהן ונסים ליאון, מרכז תנועת חרות והמזרחים 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011. בין השאר מציינים החוקרים את כישרונו של בגין לפנות לקהלים חדשים, את תמיכתו במנהיגות מקומית צעירה ובעלת רקע שונה מזו הישנה ואת שינוי הערכים החברתיים-כלכליים שהתרחש בישראל בעשורים שלאחר הקמתה. חלק מהסיבות הללו רלוונטי גם ליצירת האווירה שעודדה הוצאה לאור של ספרות ילדים ונוער בעלת אוריינטציה ימנית.

15 רבים עסקו בהתפוררותם של האתוס הפועלי ושל המיתוסים שלו לאחר הקמת המדינה. על הסיבות להתפוררות האתוס הציוני פועלי ראו למשל: דן הורביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל, חברה בעומס יתר, עם עובד, תל אביב 1990, עמ' 154-156; יונתן שפירא, הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת גן 1977, עמ' 158-165; על שינוי היחס כלפי המיתוסים היישוביים וגיבוריהם ראו למשל: יעל זורובל, 'בין "היסטוריה" ל"אגדה": גלגולי תל-חי בזיכרון העממי', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2006, עמ' 216-199.

16 אמיר גולדשטיין, "עולי הגרדום" בין הזיכרון הממסדי לזיכרון העממי, עלי זית וחרב, טו (2015), עמ' 115-150.

קובעי טעם בתחום ספרות הילדים שזוהו עם פלגי המרכז-שמאל – יוצרים ועורכים שלא הראו כל זיקה לאידיאולוגיה של הימין. מגמת המהלך הייתה להגדיל את גבולות הקונצנזוס הלאומי באמצעות העשרת המגוון הפוליטי הכלול בו. במילים אחרות, מטרתו הייתה לעקר את כוחן החתרני של קבוצות פוליטיות יריבות באמצעות הכללתן בתוך גבולות ההסכמה הלאומית.¹⁷ מהלך זה נטה לטשטש את נקודות המחלוקת שבין השמאל לימין ולהדגיש את הערכים המשותפים לשני הפלגים, בייחוד את אלה שעליהם ניתן היה לבסס סיפור הגמוני אחיד, מאוחד ומאחד.

לעומת זאת, את המהלך השני, שהחל בראשית שנות השבעים, הובילו גורמים מתוך תנועת הימין, והוא צמח כְּזִמָּה של אישים שהזדהו עם האידיאולוגיה של התנועה ועשו מלאכתם מתוך מגויסות פוליטית מכוונת. מגמתו הייתה לבסס קורפוס של ספרות ילדים ונוער המספרת לילדים על פעילות מחתרות הימין וגיבוריהן, ובד בבד לכונן במות נגישות לפרסומה של ספרות היסטורית ימנית ולחלצה מן השוליים התרבותיים שנכפו עליה. מטרתם של הספרים שנכתבו במסגרת זו הייתה להעניק הכשר לגיבורי הימין, אך זאת מתוך עמדה חתרנית ומתריסה, שאינה מטשטשת אלא מדגישה דווקא את השתייכותם הפוליטית. הספרים נועדו לפעול כנגד ההדרה של תנועות הימין, לספר את חלקן במאבק על בינוי האומה והמדינה שבדרך ולהעמיד את תרומתן בשורה אחת עם זו של הגיבורים שזוהו עם השמאל היישובי. וכך, בעוד המהלך הראשון נטה להציג את גיבורי הימין היישובי כגיבורים לאומיים וממלכתיים אגב עמעום ההשתייכות הפוליטית שלהם, ניסה המהלך השני לפורר את אחדות הזיכרון הקולקטיבי ולנתב אל לבו את הנרטיב של תנועות הימין היישובי בלי לוותר על זיקתן הפוליטית-מפלגתית אלא על ידי הבלטתה.

בחלק הראשון אתאר בקצרה את מעמדה השולי של ההוצאה לאור של ספרות היסטורית שהציגה את הנרטיב הימני בישראל של שנות הארבעים, החמישים והשישים. בשני החלקים הבאים אתאר את תהליך קידומה של ספרות היסטורית לילדים ולנוער בעלת האוריינטציה הימנית אל לבה של מערכת ספרות הילדים. תחילה אציג את הפעילות של אוריאל אופק, סוכן וקובע טעם מרכזי במערכת, שפעל מתוך עמדתו ההגמונית לביטול הדימוי המפלגתי של הסיפור ההיסטורי של פלגי הימין ולמתן הכשר לביטול זה. את המהלך השני – שצמח מתוך פלגי הימין – אדגים במאמר בהתמקד בפעילותה הספרותית של גלילה רון-פדר-עמית, שלדבריה נקראה לדגל על ידי מנחם בגין והחלה בהמלצתו לכתוב ספרות היסטורית המספרת לקהל הצעיר על מחתרות הפורשים. לבסוף, אבחן את ייצוגם הספרותי של פעילי אצ"ל בספרי נוער שראו אור במסגרות הגמוניות. חלק זה

17 הסתכלות דומה מציע חנן חבר בדיונו במאפייני הספרות הישראלית. לדבריו, שלא כמו הספרות שנכתבה לפני הקמת המדינה, הספרות הישראלית נטתה להציג דמויות מהשוליים החברתיים, הפוליטיים או האתניים, אך זאת רק כדי להעביר תהליך שבסופו הן נטמעות בתוך הקולקטיב הלאומי. עוד גורס חבר, כי מבנה נרטיבי זה מאפשר החלה ריבונית גם על אוכלוסיות שוליות ועיקרון מהפוטנציאל המפלג והמתסיס שלהן. ראו: חנן חבר, 'מפה של חול: מספרות עברית לספרות ישראלית', *תיאוריה וביקורת*, 20 (2002), עמ' 165–190.

יעמוד על התגבשותו של דגם הייצוג החדש ויצביע על המטענים האידיאולוגיים והרגשיים שנטענו בהם הדמויות.

מטרתי במאמר זה היא לתרום לשיח על הקשרים שבין ספרות ילדים ונוער בכלל והרומן ההיסטורי בפרט, ובין הממסדים האידיאולוגיים, להצביע על מקומה של ספרות לקהל הצעיר בתהליך עיצוב תהליכי הזיכרון וההשקחה של נרטיבים היסטוריים, ולחשוף את אופני הפעולה של מנגנוני הבניית נרטיבים לאומיים המופנים לקהל הצעיר.

ספרות ילדים ונוער בהוצאות המזוהות עם הימין הפוליטי

אחד הביטויים של דחיקת הנרטיב ההיסטורי של גופי הימין אל מחוץ לזיכרון הלאומי היה הימנעותם של בתי ההוצאה המרכזיים שפעלו בארץ בשנות החמישים מלפרסם ספרות שמזוהה עם הימין, הן ספרות מבוגרים הן ספרות ילדים. ההוצאות הפועליות, ששליטתן בשוק נמשכה גם בשנות החמישים והשישים, נמנעו מהוצאה לאור של ספרות זו, ורק הוצאות פרטיות אחדות שלא היו מזוהות מבחינה פוליטית פרסמו כתבים של אנשי התנועה.¹⁸ לפיכך, כדי לספק לעצמם במות פרסום החלו חברי מחתרות הפורשים כבר לפני מלחמת העצמאות, וביתר שאת לאחריה, להקים הוצאות נישא שהתמקדו בפרסום ספרות שנתנה ביטוי למסד הרעיוני של הימין הפוליטי. בין השאר התפרסמו שם ספרי זיכרונות, ביוגרפיה, ספרות עיון והגות וספרות היסטורית סמי-תיעודית.¹⁹ הזיהוי של הוצאות הנישא הללו עם הימין התבטא כמובן באופיו של החומר שפרסמו, אך גם בנטייתיהם הפוליטיות של בעליהן – רובם ככולם באו משורות הימין. כאלה היו למשל הוצאת הדר (נוסדה ב-1949) והוצאת קרני (נוסדה ב-1951), שהיו בבעלות חברי מפלגת חרות.²⁰

18 כזו הייתה למשל הוצאת אחיאסף, שלא הייתה הוצאת ספרים המזוהה עם הימין, אך הוציאה לאור את ספריהם של מנחם בגין, המרד: זכרונות של מפקד הארגון הלאומי בארץ ישראל (1950) ושל יעקב מרידור, ארוכה הדרך לחירות: קורות אחד הגולים (1950).

19 דנה מסד, 'איך להצטרף למחתרת? ייצוגי לח"י בספרות ובקולנוע', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009.

20 הוצאת קרני הייתה בבעלותו של שמואל כץ, חבר מפקדת אצ"ל ודובר הארגון, ומאוחר יותר אף חבר כנסת מטעם תנועת חרות. ההוצאה פרסמה ספרי לימוד לשון, אך היו לה כמה steady titles כמו יומנה של אנה פרנק (יומנה של נערה, 1953) שראה אור בהדפסות רבות. ההוצאה פרסמה אוטוביוגרפיות וביוגרפיות של אנשים המזוהים עם החוגים האזרחיים והתנועה הרוויזיוניסטית, ובהם יומנו של אהרן אהרנסון (1970); זיכרונותיהם של מנחם בגין (בלילות לבנים: קורותיו של אסיר ציון ברוסיה, 1953) וגאולה כהן (סיפורה של לוחמת, 1961). בהוצאה זו ראו אור ספרו האוטוביוגרפי של כץ עצמו, יום האש (1966) וספרו ההיסטורי-פוליטי אדמת מריבה (1970). בשנת 1975 נרכשה הוצאת קרני על ידי הוצאת דביר. הוצאת הדר הייתה בבעלותו של יעקב עזרמי, חבר מפקדת אצ"ל. ההוצאה פרסמה ספרי זיכרונות וביוגרפיות של אנשי אצ"ל ולח"י. במסגרתה ראו אור גם

בהוצאות הנישה הפוליטיות, שהיו כאמור בבעלות חברי הארגונים הימניים, התפרסמו לאורך השנים ספרים אחדים בלבד שפנו לקהל הצעיר. מרשימת הפרסומים של הוצאות הימין עולה רושם כי בעלי ההוצאות לא היו ערים לפוטנציאל החינוכי-פוליטי הטמון בספרות הילדים והנוער בכלל וברומן ההיסטורי בפרט. חריגה מבחינה זו הייתה הוצאת של"ח, ארגון שפעל למען שיקום לוחמי המחתרות וקידום הנצחת נופליהן. בשנת 1949 יזמה ההוצאה את פרסום 'ספרית גיבורים', שבה ראה אור ספר אחד בלבד, ובשנים 1950-1952 פרסמה ההוצאה את 'ספרית המרד', שבה ראו אור 11 ספרונים שסיפרו על פעולות צבאיות של המחתרות. הספרונים היו סמי-תיעודיים באופיים, ואת רובם כתבו אנשי אצ"ל ולח"י.²¹ עיתונות הילדים והנוער הציעה גם היא במות להצגת הסיפור ההיסטורי של הימין. בתקופה זו פעלו כתבי עת לנוער בעלי מחויבות פוליטית ימנית מוצהרת ובראשם **חרות לנוער** (1953-1956), עיתון הצעירים של **חרות**. העיתון **חרות לנוער** החל את דרכו כמוסף בן עמוד אחד בפורמט מוגדל (broadsheet) שצורף פעם בשבוע ל**חרות**. לאחר כחצי שנה נעשה המוסף לשבועון נפרד, שהיקפו הלך וגדל בהדרגה ל-12 עמודים בפורמט של מגזין (טבלואיד). **חרות לנוער** היה עיתון מפלגתי מובהק: עורכיו והכותבים בו היו בעברם חברי אצ"ל, מקורבים לארגון או מזדהים עם הקו שייצג. בתפקיד העורך שימש שלמה מרץ, איש בית"ר ותיק, ממקימי המסדר ע"ש זאב ז'בוטינסקי, וסגן העורך היה משה בלע, גם הוא איש המסדר. עם הכותבים בעיתון נמנו יהושע הלוי (ציטרון), דרור ואליעזר סודיט (שחתמו 'דרור סודיט') ושרגא גפני (שכתב בשם העט 'אבנר כרמלי'). אופיו המפלגתי של העיתון התבטא גם בנימה הלעזמתית-מתנגחת שנקט בסוגיות פוליטיות. היות ופנה לבני נוער בגילים 12-15 (כפי שצוין פעמים אחדות בעיתון עצמו), הרבה **חרות לנוער** לעסוק גם בענייני השעה וגם במאבק שניטש בין אצ"ל לשמאל בתקופת היישוב ובאירועים מן העבר שהיה מעורב בהם הארגון. סיפורת היסטורית התפרסמה אף היא מעל דפי העיתון: שניים מהסיפורים בהמשכים שהתפרסמו בעיתון בארבע שנות פעילותו סיפרו על פעילות אנשי אצ"ל בתקופת המנדט. ראשון הסיפורים הללו היה 'שמלת המשי' מאת דרור סודיט, והשני – 'ילדי המחתרת' מאת אליעזר הלוי. סיפוריו של אבנר כרמלי, שהתפרסמו גם הם כסיפורים בהמשכים, לא עסקו בעבר. **חרות לנוער** היה מהבמות היחידות שפרסמו ספרות ילדים ונוער המתארת את פעילות אצ"ל לפני הקמת המדינה, אך אופיו המפלגתי של

ספרי ילדים מתורגמים אפוליטיים, כמו ספריה של יונה ינסון משפחת החיות המוזרות (1964) ועמק החיות המוזרות (1967), שניהם בתרגום אוריאל אופק.

21 'ספרית גיבורים': צבי קניג (ישי); חייו, דבריו ופועלו (1949); 'ספרית המרד': מנחם מלצקי, וכך החל המרד (1950); שלמה סקולסקי, חטפנו קצינים בריטיים (1950); ישראל אלדד, מנשרים קלו מאריות גברו (1950); ס' דרור, נשק בריטי למחסני הבריטים (1951); יעקב חורגין, התקפת משטרת רמת גן (1951); ישראל אלדד, פוצצנו מטוסים בריטיים (1951); אליעזר פדהצור, שבעה עשר בגי'פ (1951); מנחם מלצקי, התקפת רכבת הכסף (1952); אליעזר פדהצור, לילה במחתרת (1952). אחדים מספרי 'ספרית המרד' של הוצאת של"ח ראו אור מחדש בשנת 1975 בהוצאת הדר. בשנים 1976-1979 ראו אור ב'ספרית המרד' בהוצאת הדר שבעה ספרים נוספים.

העיתון אינו משאיר ספק כי ספרות זו הופנתה לילדיהם של נאמני התנועה בלי כל סיכוי של ממש לפרוץ מחוץ למסגרת זו.

עיתון נוסף שפתח את שעריו לכותבים המזוהים עם הימין היה **הארץ שלנו** (נוסד ב-1951), עיתון-בת של **הארץ**. העיתון, שפנה לקהל צעיר יותר מזה של **חרות לנוער**, אמנם הצהיר על עמדה בלתי מפלגתית, אך בשנות החמישים והשישים מילא את הנישה של עיתון הילדים של החוגים האזרחיים. **הארץ שלנו** פנה אפוא אל ילדי הבורגנות העירונית בת הזמן, ועל כן – יותר משהיה עיתון ילדים של הימין הוא היה עיתון של הקהל הלא-פועלי. את העיתון ערכו חברים לשעבר בקבוצה הכנענית: בנימין תמוז בתפקיד העורך (מהמחצית השנייה של 1951 עד לשנת 1965), ויעקב אשמן, שהיה בעברו גם חבר לח"י, בתפקיד סגן העורך. אחדים מהכותבים בעיתון, כמו עמוס קינן, שרגא גפני ושמעון צבר, באו אף הם משורות הקבוצה הכנענית, ובעברם נמנו עם מחתרות הימין.²²

את רוב הטקסטים העוסקים בהיסטוריה של הקמת המדינה והעשור שקדם לה כתב לעיתון שרגא גפני, שהיה אחראי גם לכתיבתם של הסיפורים ההיסטוריים-בדיוניים המעטים שראו אור מעל דפי העיתון בשנות החמישים. המקרה של שרגא גפני יוצא דופן, שכן הוא היה אחד הכותבים היחידים שפרסמו ברציפות במהלך שנות החמישים, השישים והשבעים ספרות ילדים ונוער שזוהתה עם השקפת עולם ימנית. גפני, שהיה איש לח"י, פרסם באותן שנים ספרים רבים לילדים ולנוער, רובם בפורמט של סדרה. כזו הייתה גם סדרת 'הימאים' (1961-1974)²³ בת 14 הכרכים, שפרסם בשם העט אבנר כרמלי. הסדרה עסקה בתיאור מעללי גבורה של מחתרת ימית ערב הקמת המדינה, ואף על פי שהייתה בדיונית באופייה, חלק ממבצעי הימאים הצעירים המתוארים בה הזכירו ברוחם את אלה שביצעו מחתרות הפורשים. ספריו של שרגא גפני ראו אור בהוצאת מ' מזרחי, הוצאה פרטית שהתמחתה בפרסום של ספרות שנחשבה לספרות לא אליטרית שסומנה על ידי המבקרים כספרות קלוקלת, ועל אף הפופולריות שלה מעולם לא השתחררה מדימוי זה.²⁴ גפני טען נגד הביקורת שהוטחה נגדו – ובעיקר זו של אוריאל אופק – כי היא נגועה במניעים פוליטיים, ובריאיון שנתן לרון מיברג ב-1981 אמר כי 'השקפותיו של אבנר כרמלי [אחד משמות העט של שרגא גפני] הן מה שמקובל לקרוא פטריסיות, שלא היו הבון-טון של עולם השמאל הסלוני שחוגי אופק באו ממנו'.²⁵ על האשמות אלה השיב אופק כי 'לא

22 על תיאור נטייתם הפוליטית של חברי מערכת **הארץ שלנו** וכותביה ראו: רימה שיכמנטר, **חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה**, יד יצחק בן-צבי ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, ירושלים וקריית שדה בוקר 2014, עמ' 45-15.

23 בשנות התשעים ראו אור שני ספרים נוספים בסדרה.

24 על הדימוי של הוצאת מ' מזרחי ראו: חמי שינבלט, 'נוף ילדות קצת אחר: ספרות נוער פופולרית בישראל, 1958-1965', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2009; Nitsa Ben-Ari, 'Popular Literature in Hebrew as a Market of Anti-Sabra Culture', *Translation Studies*, 2 (2009), pp. 178-195.

25 רון מיברג, 'שרגא גפני: הרואה ואינו נראה', **מוניטין**, 39 (1981), עמ' 58-62, 67. המובאה מעמ' 59.

התייצבתי בראש שום מסע־צלב נגד "כרמלי", משום שלא לחמתי מימי נגדו אישית, אלא נגד ספרות־ילדים קלוקלת בכללותה, שספרי "כרמלי־שריג־וכו" הם רק חלק ממנה ואמנם חלק נכבד מאוד, לצערי.²⁶

ואכן, בהזדמנויות רבות מתח אופק ביקורת חריפה על ספריו של גפני, אך אין לקבוע חד־משמעית שפעל ממניעים פוליטיים־מפלגתיים גרידא. החל בסוף שנות החמישים ניהל אופק מלחמה עיקשת נגד ספרות הסדרות, וזו נדחתה מכל וכול על ידי הממסד של ספרות הילדים.²⁷ עם זאת, הביקורת הנוקבת של אופק לא הייתה מנת חלקן של הסדרות של גפני בלבד, אלא גם של סדרות הנעדרות לכאורה ממד פוליטי, כמו קופיקו וצ'פופו של תמר בורנשטיין לזר. על כן, נראה שטענותיו של גפני כלפי אופק היו נכונות אך בחלקן, שכן עמדתו של אופק ייצגה את זו של הממסדים הספרותיים והחינוכיים של הזמן, שהסתייגו מכל ספרות החורגת מהקו הפוליטי, אך גם האסתטי והחינוכי, המקובל על המרכז ההגמוני. מעניין שההתנגדות לכתיבה ההיסטורית של גפני לנוער הגיעה, מלבד מאלה שזוהו כמרכז־שמאל, גם מפעילי ימין ותיקים. כך למשל, לוחמת לח"י ז'ולי טורנברג אמרה כי הרשימות של גפני על מלחמת 1948 שהתפרסמו ב**הארץ שלנו**, מסלפות את ההיסטוריה.²⁸ ההתנגדויות שעורר גפני, משני צדיה של המפה הפוליטית, מעידות על המטען הרגשי שהיה טמון בספרות הילדים והנוער שהציגה את הנרטיב הימני, והדבר מהווה פתיחה נאותה לתיאור מסעה של ספרות זו אל לבה של מערכת ספרות הילדים.

אוריאל אופק ותרומתו לקונסנזואליות של נרטיב הימין

החידוש המרכזי של שנות השישים המאוחרות התבטא בפריצתה של ספרות הילדים והנוער של פלגי הימין אל מעבר להוצאות לאור המסומנות מבחינה פוליטית, ובפרסומה בהוצאות לאור שנתפסו 'ניטרליות' ומייצגות את המרכז הפוליטי. אחד האישים ששיחקו תפקיד ראשי בתהליך זה היה אוריאל אופק (1926-1987). בשנות השישים, השבעים והשמונים של המאה ה־20 היה אופק דמות מפתח בתחום ההוצאה לאור של ספרות לילדים ולנוער בישראל. אופק בא מרקע פועלי: הוא נולד וגדל בשכונת הפועלים בורוכוב בגבעתיים, היה חבר פלמ"ח ואף נמנה עם שבויי גוש עציון. הקשר המקצועי של אופק לספרות הילדים החל ב־1951: עם חזרתו מהשבוי הירדני הוא הצטרף למערכת עיתון הילדים **דבר לילדים** המזוהה עם מפא"י, ולאחר שנים אחדות מונה לסגן עורך העיתון ולבסוף – ועד לפרישתו ב־1976 –

26 אופק, **ספרות הילדים העברית**, עמ' 67.

27 ראו למשל הרשימות של אופק נגד הספרות הסדרתית בכלל וזו של גפני (כרמלי) בפרט: אוריאל אופק, 'הבלשים, הספורטאים, הימאים, האמזונים: בית־חרושת להרפתקאות של אבנר כרמלי', **דבר**, 25.10.1963, עמ' 11; הנ"ל, 'צ'פופו, תוכידס, צ'ופצ'ק ושו': מזון רוחני קלוקל המוגש לצעירי הקוראים', **דבר**, 3.10.1965, עמ' 3.

28 ז'ולי טורנברג, 'היסטוריה נכתבת גם כך, גם אחרת', **חרות**, 19.1.1962, עמ' 3.

שימש עורכו. בזמן עבודתו בעיתון הרבה אופק לפרסם בו טקסטים לילדים: יצירות ספרות, ביקורות, כתבות ותרגומים ספרותיים. בהדרגה חרגה פעילותו מגבולות העיתון, והוא היה לאחד המומחים הגדולים בארץ לספרות ילדים ונוער. אופק היה מעורב במפעלים רבים ומגוונים בתחום: הוא ערך ספרים וסדרות, תרגם, עיבד ספרי ילדים לתסכיתים, למחזות ולתסריטים, פרסם ספרות עיון על ספרות ילדים עברית ועולמית והרצה על הנושא במסגרות שונות בארץ ובעולם. בצד אלה, כתב אופק מאות ביקורות על ספרי ילדים ונוער וחיבר למעלה מ-100 ספרים לקהל הצעיר. על אלה זכה בפרסים, בין השאר בפרס זאב לספרות ילדים ב-1975 ובעיטור אנדרסן הבין לאומי ב-1976. מלבד כל אלה, אופק היה מחלוצי החוקרים של ספרות הילדים העברית, וב-1976 הוענק לו תואר דוקטור מהאוניברסיטה העברית בירושלים על מחקר שעסק בראשיתה של ספרות הילדים בעברית.

אף שמבחינה אישית ומקצועית היה אופק נטוע בתוך ההווה של השמאל-מרכז, בשנות השישים והשבעים הוא לא נמנע מלערוך ספרים שתיארו היבטים מתוך הנרטיב של פלגי הימין: הוא ערך את שני הרומנים של אסתר שטרייט-וורצל שבהם הופיעו דמויות חברי אצ"ל: נערי המחתרת (מסדה, 1969) ואורי (עמיחי, 1976), ואת הספרים הביוגרפיים שכתבה גלילה רון-פרד-עמית על אברהם שטרן ועל זאב ז'בוטינסקי, שראו אור בהוצאת מלוא. אך העבודה הבולטת ביותר של אופק בהקשר זה היא סדרת 'נועזים' – המפעל המרכזי של התקופה בתחום הסיפורת ההיסטורית לקהל הצעיר.

בשנת 1966 החל אופק בגישושים ראשונים לקראת פרסום של סדרת רומנים היסטוריים לנוער בהוצאת 'שרברק'. הסדרה נועדה לעסוק בדמויות מופת של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, בהדגשת גיבורים 'חדשים' שטרם זכו לתשומת לב מצד ספרות הילדים. אופק פנה לסופרים, צעירים בעיקר, שפרסמו זה מכבר לילדים, וביקשם לתרום לו מפרי עטם. בחלק מהמקרים אופק הוא שכיוון לדמות מסוימת, ובאחרים הציע לסופרים לבחור בעצמם דמות שהיה מעוניינים לכתוב עליה. על פי עדותה של דבורה עומר, אופק הוא שפנה אליה והציע לה לכתוב על שרה אהרונסון, רעיון שעומר אמנם הסתייגה ממנו תחילה אך בסופו של דבר הבשיל לספרה שרה גיבורת ניל²⁹. הוא פנה לאהוד בן-עזר והציע לו לכתוב ספר על אברהם שפירא;³⁰ ליהואש ביבר הציע לכתוב על אלכסנדר זייד;³¹ ליפרח חביב הציע לכתוב על יצחק שדה, ולעמוס בר – על יצחק שדה או על מיכאל הלפרין; בר החליט לבסוף לכתוב על איש הפלמ"ח זרובבל הורוביץ.³² לעמוס לוין הציע אופק תחילה לכתוב על מאירקה חזנוביץ' ואחר כך סוכם כי הוא יעבוד על האחים ניסנוב, אך לא ברור מדוע גם רעיון זה נגנז בסופו של דבר.³³ בכתבה שסיקרה בקצרה את הוצאתה לאור של הסדרה נמסר כי בסדרה עומדים לראות אור גם ספר על אברהם שפירא מאת ברוך אורן וספר על אלכסנדר זייד מאת

Shikhmanter, 'Heroes of Our Time' 29

ארכיון גנזים, 3832/8. 30

שם, 180/88555/1. 31

שם, 527/4858/14. 32

שם, 180/10883, 180/10284/1, 180/72678/1. 33

אליעזר שמאלי.³⁴ ואולם גם שתי יזמות אלה לא יצאו אל הפועל. ספר על פעלו של שפירא מאת אהוד בן-עזר פורסם רק בשנת 1989, כשנתיים לאחר מותו של אופק ובחלוף עשור מפרסום הספר הקודם בסדרה. זה היה הספר האחרון של 'נועזים'.

ההתכתבות בין אופק ליזורים מלמדת כי אופק אמנם דחף את היזורים לבחור בדמויות מהגרטיב הציוני הקונסנזואלי, אך היה פתוח גם לרעיונות אחרים. דברים ברוח דומה סיפרה צביה גרנות, שספרה **גבורה באדום** תיאר את פרשת כליאתו והוצאתו להורג של דב גרונר. לדברי גרנות הרעיון לכתוב על גרונר היה שלה, וזה התעורר בה בהשפעתו של שמואל כץ (בעלים של הוצאת קרני), המו"ל של ספרי הילדים הקודמים שלה. לימים הייתה גרנות לפעילה בחוגי ארץ ישראל השלמה ולכן יש מקום להניח כי בחרה בגרונר מתוך מניעים פוליטיים מובהקים. למרות זאת, לדבריה, לא נתקלה בכל התנגדות להצעתה, לא מצד זאב נמיר, מו"ל הוצאת 'שרברק', ולא מצד אופק.³⁵ במכתב שכתבה לאופק יש רמז לכך שהפוטנציאל הפוליטי 'הבעייתי' של הספר נדון בין השניים. וכך כתבה גרנות: 'אנסה להכניס לטכסט לחלוחית של ציונות ותיאור המצב, מבלי להיכנס לפוליטיקה'.³⁶ ואכן, גרנות מילאה את הבטחתה והתמקדה בקונפליקט בין גרונר לקצין בריטי, ואף על פי שזהותו הפוליטית של גרונר לא הוסתרה בספר, הייתה בו התייחסות מועטה בלבד להתנגדות שעוררה הפרשה שהוא עמד במרכז ביישוב היהודי של אז.

בסופו של דבר, 'נועזים' שילבה בין ההצעות של אופק להצעות היזורים עצמם, ובשנים 1967-1979 ראו אור בסדרה שבעה ספרים: **שרה גיבורת ניל"** מאת דבורה עומר (על שרה אהרונסון, 1967); **הצנחנית שלא שבה** מאת עודד בצר (על חנה סנש, 1969); **גבורה באדום** מאת צביה גרנות (על דב גרונר, 1969); **גיבור חידה** מאת אוריאל אופק (על יוסף טרומפלדור, 1970); **פורץ המחסומים** מאת עמוס בר (על זרובבל הורוביץ, 1977); **המפקד הראשון ליהודה** מאת יהואש ביבר (על אליעזר מרגולין, 1978); **ולא בדרך המלך** מאת עודד בצר (על אורד וינגייט, 1979). הסדרה זכתה לפופולריות רבה אצל הקוראים הצעירים: סקר קריאה שנערך בסוף שנות השבעים מצא כי **שרה גיבורת ניל"** ו**הצנחנית שלא שבה** היו מספרי הקריאה הפופולריים ביותר בקרב תלמידי חטיבות הביניים.³⁷ ספרי הסדרה היו אהודים גם על הממסד הספרותי והחינוכי: **שרה גיבורת ניל"** זיכה את דבורה עומר בפרס למדן של עיריית רמת גן לשנת 1967; עודד בצר קיבל את אותו הפרס בשנת 1970 על **הצנחנית שלא שבה**, ועמוס בר בשנת 1978 – על ספרו **פורץ המחסומים**. בשנות השבעים והשמונים שלושת הספרים נכללו ברשימות הספרים המומלצים של משרד החינוך, שגם רכש מהדורות שלמות שלהם. לספרים ניתן עיצוב אחיד והם היו בעלי היקף דומה, שעליו שמר אוריאל אופק ברוב ספרי הנוער שערך או כתב (בין 150 ל-200 עמודים). רובם

34 'סידרת סיפורים על גיבורי תקופתנו – תופיע בקרוב', על המשמר, 11.12.1967, עמ' 2.

35 ריאיון שערכתי עם צביה גרנות, 1.10.2014.

36 מכתב מ'15.8.1968; ארכיון גנזים, 10224/1. ההדגשה שלי.

37 אדיר כהן, 'על הקריאה החופשית של תלמידי חטיבת הביניים', מעגלי קריאה, 7 (ינואר 1980), עמ' 5-34.

הסתיימו באחרית דבר שהדגישה את הזיקה של פעילות הדמות שבה עסק הספר לקיומה של מדינת ישראל.

בהצהרותיו הפומביות הביע אופק עמדה אפוליטית כלפי הסדרה שערך, והציג את ספרי 'נועזים' כאמצעי מיטבי ללמד את הנוער את תולדות העבר הקרוב. כך, בהתייחסו לדיון שהתפתח סביב הבורות שמפגין הנוער בכל הנוגע לעבר הציוני, הציע:

ואם אין מלמדים עדיין במידה מספקת תקופות אלו בכתבי הספר, נקום אנו וניתן בידי הילדים את ספרי הקריאה הטובים המספרים על גיבורים ומעשים מן העבר הקרוב. [...] וכל ספר טוב, המספר על שנות המחתרת, ההעפלה, החלוציות והמאבק לחרות, עשוי למלא יעוד כפול: הוא מעניק לקורא הצעיר חוויה ספרותית מרגשת [...] ומה שחשוב לא פחות – הוא מקנה לקורא ידיעה בפרק רב-הוד בתולדות עמו וארצו. [...] אילו היתה אותה נערה מהטלוויזיה קוראת את ספרה המצוין של צביה גרנות 'גבורה באדום', שיצא בסדרת 'נועזים', הייתה יודעת להשיב בדייקנות מי היה דב גרונר.³⁸

בביקורת שכתב בעיתון דבר על 'סדרת ילדים אלמונים' של גלילה רון-פדר-עמית, שעסקה בתיאור פעילותן של מחתרות הימין, ביטא אופק תפיסה דומה והדגיש את תרומתם של הספרים להרחבת הידע ההיסטורי של הקוראים: 'רעיון חיובי הגתה גלילה רון-פדר לספר לילדים של היום על התקופה ההירואית שקדמה לתקומת המדינה'.³⁹

ב'נועזים' העמיד אופק זה בצד זה גיבורים מפלגים פוליטיים שונים: גיבורי השמאל (כמו חנה שנש) הועמדו בשורה אחת עם גיבורי הימין (כמו שרה אהרונסון ודב גרונר), ולצד אלה הוצגו דמויות שזהותן הפוליטית הייתה מטושטשת או כפולה (כמו אורד וינגייט ויוסף טרומפלדור).⁴⁰ זאב ז'בוטינסקי, שספרות הילדים המרכזית של שנות השישים והשבעים הדירה אותו לחלוטין מגבולותיה, הוא דמות משנית בשניים מספרי הסדרה: בגיבור חידה הוא הוצג כעיתונאי שהוגה עם טרומפלדור את רעיון הגדודים העבריים, ובמפקד הראשון ליהודה – כמי שמציע למרגולין את הפיקוד על הגדוד הארץ-ישראלי.⁴¹ בשני הספרים לא מוזכר התפקיד הפוליטי שימלא כמנהיג התנועה הרוויזיוניסטית.

38 אוריאל אופק, 'סיפורים מן העבר הקרוב והרחוק', דבר, 30.6.1972, עמ' 22. אופק מתייחס בדבריו לכתבה שהתפרסמה במעריב ביום העצמאות ה-14 למדינת ישראל, שבה הוצג סקר שערך העיתון בקרב 86 תלמידי תיכון מתל אביב ויפו. הסקר בחן את ידיעותיהם של בני הנוער על תקופת המאבק להקמת המדינה ועל מלחמת העצמאות, וממצאיו הראו כי בני הנוער אינם מכירים את ההיסטוריה של העבר הקרוב של מדינתם.

39 אוריאל אופק, 'ילדים אלמונים', דבר, 30.3.1973, עמ' 22.

40 על מעמדו המרכזי של טרומפלדור בקרב חוגי השמאל והימין כאחד ראו: יעקב שביט, 'יוסף טרומפלדור כדמות מופת והוויכוח על "שייכותו" התנועתית', כיוונים: כתבי-עת ליהדות ולציונות, 12 (1981), עמ' 9-21.

41 אוריאל אופק, גיבור חידה, י' שרברק, תל אביב 1970, עמ' 69-71; יהואש ביבר, מפקד הראשון ליהודה, י' שרברק, תל אביב 1978, עמ' 67-72.

מבחר הדמויות – אלה שזכו לביוגרפיות ואלה ששמן עלה במהלך גיוס הכותבים אך לבסוף לא נכתבו עליהם ספרים – מעיד על התכוונות פוליטית מודעת ליצירת איזון בין שני צדי המפה הפוליטית. כלומר, בחפשו אחר גיבורים 'חדשים' כיוון אופק גם לגיבורי הימין שבאמצעותם היה אפשר להרחיב את פנתאון הגיבורים הלאומי ולגולל סיפורי הקרבה לאומיים שלא היו מוכרים עד אז לקהל הרחב. בכוחה של הנחה זו גם להסביר את הסכמתו להצעתה של צביה גרנות לכתוב על דמות פוליטית כמו דב גרונר, ואת הבחירה שלו לכתוב לסדרה ביוגרפיה של יוסף טרומפלדור, דמות המקובלת על שני הפלגים הפוליטיים.

בספרי 'נועזים' הובלטו התכונות המשותפות לכל הגיבורים: גבורה, תושיה, מנהיגות, הקרבה עצמית ואמונה ברעיונות ההגנה היהודית וזכות ההתיישבות בארץ ישראל. הגיבורים שנבחרו לסדרת הספרים הקימו ארגונים מיליטריסטיים עבריים או פעלו במסגרתם, ודגלו בעמדות של אקטיוויזם צבאי ושל התנגדות למה שהוצג בספרים ככניעה לכובשי הארץ הזרים או לכוחות המאיימים על יהדות הגולה. הייצוג של הגיבורים הדגיש תכונות אלה ובתוך כך טשטש את הזהות הפוליטית שלהם או של הארגונים שבמסגרתם פעלו. האפוליטיות לכאורה והקונסנזואליות היו העקרונות המרכזיים בייצוג גיבורי הסדרה, אפילו בייצוג של דמויות שעוררו מחלוקות עזות בקרב החברה היישובית, כמו שרה אהרונסון ודב גרונר. שני גיבורים מובהקים אלה של הימין מתוארים בספרי הסדרה כמי שזכו בסופו של דבר להכשר ולהכרה של החברה שפעלו בה, והקרבתם תוארה כגורם שאפשר את העצמאות המדינית של ישראל.⁴²

הפופולריות ארוכת השנים של סדרת 'נועזים' בקרב הקוראים והממסד החינוכי עשתה את ספרי הסדרה לכוח מרכזי בעיצוב תמונת העבר של דורות רבים של קוראים. הספרים תרמו מחד גיסא להשכחת המחלוקות הפוליטיות ששררו ביישוב ואף להשכחת קיומן של דרכים חלופיות לחיות בארץ; ומאידך גיסא סייעו הספרים בשימור דימויים היסטוריים שתאמו את התפיסות האידיאולוגיות של המדינה שנולדו לתוכה, שכן הסיפור שהוצג בהם הדגיש את האחדות הפנים-יהודית, סיפר על הרדיפה המתמשכת של היהודים בגולה כמו בארצם שלהם וקידש את הכורח המתמיד לעמוד על המשמר ולחזק את מערכות ההגנה העצמית. הפעילות הספרותית של אופק, הן כעורך סדרת 'נועזים' ושל ספרים אחרים שתיארו את הנרטיב של הימין והן כמבקר ספרות ילדים, מעידה על הקונסנזואליות הגוברת של הנרטיב ההיסטורי של פלגי הימין, תוצאת הפקעתו מההקשרים המפלגתיים שלו. בו בזמן פעילותו משמשת ראייה לרגישותו הפוליטית ולכישורו להנכיח בתוך ספרות הילדים והנוער את התפיסות האידיאולוגיות המרכזיות של זמנו. מעורבותו של אופק, סוכן מרכזי בתחום ספרות הילדים והנוער של התקופה, בעריכתה ובהוצאתה לאור של ספרות המספרת את סיפור הימין, תרמה למעבר של זו מן השוליים של ספרות הנוער הישראלית אל מרכזו, עוד בטרם התחולל המהפך הפוליטי של 1977.

42 על סוגיית הייצוג של שרה אהרונסון בספרה של עומר ראז: Shikhmanter, 'Heroes of Our Time'.

גלילה רון-פדר-עמית: ספרות מגויסת של הימין חודרת למרכז

דמות נוספת שתרמה להכשר של סיפור הימין הפוליטי ולהבאתו אל המרכז של מערכת ספרות הילדים היא הסופרת גלילה רון-פדר-עמית. רון-פדר-עמית נולדה בשנת 1949 בחיפה, ואף על פי שלדבריה גדלה במשפחה המחויבת למפא"י, כבר בגיל ההתבגרות החלה להתעניין במחתרות הפורשים. כמי שכבר בילדותה עסקה בכתיבה ספרותית כתבה רון-פדר-עמית סיפור המתאר את פעילות אנשי אצ"ל, אך הואיל ולתחושתה חסרו לה מקורות היסטוריים להסתמך עליהם היא פנתה אל מנחם בגין, שר בלי תיק בממשלת לוי אשכול, וביקשה ממנו לחוות דעה על הסיפור שכתבה. לטענתה, בפגישתם גייס אותה בגין למלא את החלל שנוצר בהיעדרה של ספרות ילדים ונוער על אצ"ל, וכיוון אותה לכתוב על הארגון לקהל הצעיר, שכן לדעתו ילדים היו קהל יעד פתוח להשפעה.⁴³ בקשתו של בגין הייתה לרון-פדר-עמית לשליחות, והיא החלה לכתוב על המחתרות בעבור הצעירים.⁴⁴ לדבריה, הקשר בינה לבגין נמשך שנים ארוכות, ובמהלכן הקפידה להגיש לבגין אישית את ספריה.

רון-פדר-עמית פעלה מתוך להט אידיאולוגי ומתוך הכרה בחשיבות התפקיד שהוטל על כתפיה. ספרה הראשון, **ילדי השכונה במחתרת**, באיור אריה מוסקוביץ', פורסם בשנת 1971, בהיותה בת 22 בלבד. הספר ראה אור בהוצאת קרני, שהייתה בבעלותו של איש סיעת חרות שמואל כץ, שאליו הפנו אותה מנחם בגין ויחיאל קדישאי.⁴⁵ הספר תיאר ילדים החושפים חוליה המסגירה חברי מחתרות לבריטים ומחליטים לסייע לאנשי אצ"ל ולח"י. בכתיבת הספר התבססה המחברת על דגם ספרות הסדרות המתארת את מאבקה של חבורת ילדים למען מטרות לאומיות, נוסח 'חסמבה' של יגאל מוסינזון. **ילדי השכונה במחתרת** נועד להיות הראשון בסדרת ספרים המספרת על ילדים המסייעים לאנשי המחתרות, אבל מאחר שכץ סירב להתחייב על פרסום של סדרה הפנה קדישאי את המחברת אל אלכס זהבי, עורך המדור הספרותי של היום, עיתון מפלגת גח"ל. זהבי קישר בין רון-פדר-עמית ליוסף אלקוני, שבתקופה זו עמל על הקמת הוצאת מלוא.⁴⁶ אלקוני, לשעבר איש צבא קבע, העמיד

43 מעניינת טענתה של רון-פדר-עמית כי בגין הוא שהעלה את הרעיון של הכשרת לבבות הקהל הצעיר באמצעות ספרות הפונה אליו, וזאת לאור טענתו של אמיר גולדשטיין כי בראשית שנות השישים בגין ראה במאבק במישור הפוליטי את הדרך להרחבת ההשפעה האידיאולוגית ולא קיבל את העמדה שיש לדאוג גם לשינוי הדעה הציבורית. ראו: גולדשטיין, 'עולי הגרדום', עמ' 130-131; במחקר הזה לא אוכל לענות על השאלות מדוע ומתי שינה בגין את עמדתו בעניין זה, ואם שינוי העמדה התבטא אך ורק בהשוואה לספרות הפונה לצעירים.

44 מכתב הפנייה של גלילה רון-פדר-עמית (אז גלילה רון) שמור היום בארכיון מנחם בגין (OP-446), מכתב מיום כ"ג באב תשכ"ח). דברים אלה ואחרים מספרת רון-פדר-עמית בריאיון שנתנה למרכז מורשת בגין ב-11.9.2006 (VD-050).

45 ריאיון שערכתי עם גלילה רון-פדר-עמית, 20.1.2015.

46 הספר **ילדי השכונה במחתרת** מוקדש לעודד זהבי, בנו של אלכס זהבי. מכאן שהקשר בין רון-פדר-עמית לזהבי נוצר עוד טרם יציאתו לאור של ספרה בהוצאת קרני.

לעצמו מטרה להוציא לאור ספרים המתארים את תולדות הארץ, ובעת שפרסם את ספריה של רון-פדר-עמית פרסם גם ספרים על פעילות ה'הגנה'. 'סדרת ילדים אלמונים' שכתבה הסופרת ואשר אגירה בידי שלום בסקין ראתה אור בשנים 1972-1975 בהוצאת מלוא. ספרי הסדרה היו הספרים הראשונים שפרסמה ההוצאה. מערכת היחסים בין רון-פדר-עמית לאלקוני הייתה ארוכת שנים, ובמהלך שנות השבעים והשמונים פרסמה בה הסופרת את רוב ספריה.

ספריה של רון-פדר-עמית מעידים על ניסיונה של הסופרת להעמיד את מחתרות הפורשים בשורה אחת עם ה'הגנה', ועל ידי כך להעמיק את אחיזתו של נרטיב 'שלוש המחתרות' בתודעת קוראיה. במרכז 'סדרת ילדים אלמונים' עומדת חבורה של שישה ילדים המסייעת למחתרות היהודיות במאבקן בבריטים. כמו ספרה הראשון של רון-פדר-עמית, גם ספרים אלה בנויים על דגם ספרות החבורה הבלשית-לאומית, וכמו ספרי 'חסמבה' הם סטריאוטיפיים, עלילותיהם רבות תהפוכות והיחסים החבריים מהווים חלק ניכר מהטקסט. ההתייחסות לאירועים ההיסטוריים מועטה בספרים אלה, ורק חלק מהם מתארים אירועים קונקרטיים, בעוד רובם מציגים אירועים 'כלליים', כמו הצלת אסיר שנמלט מבית הכלא של עכו או הטמנת חומרי חבלה.

בביקורת על ספרה הראשון של רון-פדר-עמית שהתפרסמה בדבר ב-1972, ציין מאיר בראלי כי החידוש בספר הוא בכך שעל אף האהדה המובעת בו כלפי אצ"ל, אין הוא יוצא נגד ארגון ה'הגנה'.⁴⁷ כלומר, שלא כספרים שכתבו אחרים לפניו, רון-פדר-עמית לא ניסתה להאדיר את חשיבותן של מחתרות אצ"ל ולח"י על חשבון פעולותיה של ה'הגנה'. היא הציגה שלוש מחתרות הלוחמות בבריטים ואשר נבדלות זו מזו בעיקר בגודלן: 'באותם ימים נלחמו בבריטים שלוש מחתרות עבריות. הגדולה שביניהן הייתה ה'הגנה'. הקטנות יותר נקראו אצ"ל – ארגון צבאי לאומי – ולח"י – לוחמי חירות ישראל. כיון שהיו מיעוט יוצא-דופן, כינו אותם בשם פורשים, והבריטים קראו להם טרוריסטים'.⁴⁸

בילדי השכונה במחתרת חושפת חבורה של ילדים רשת של מלשינים המסייעים לבריטים ובכך עוזרת לחברי אצ"ל מסתתרים. בראש רשת המלשינים עומדת ימימה לוי, בעלת חנות בשכונה, המתוארת כאישה גסה ורעת מזג. הילדים חושפים את זהותה ומדביקים על חלון חנותה כרוז המזהיר קונים שלא להיכנס אליה, שכן 'כאן מוכרת עוכרת ישראל'.⁴⁹ בסופו של דבר, בעזרת הילדים, לוכדים אנשי אצ"ל את ימימה ואת משתפי הפעולה האחרים. עלילת הספר אמנם בנויה על קונפליקט בין הפורשים ובין מתנגדיהם מתוך היישוב היהודי, אך מציגה את המתנגדים כאנשים הסוטים מאחדות הדעים האנטי-בריטית והפוגעים בשל כך במאמצי היישוב כולו.

47 מאיר בראלי, 'בני אצ"ל', דבר, 11.9.1972, עמ' 10.

48 גלילה רון, 'ילדי השכונה במחתרת', קרני, תל אביב 1971, עמ' 12.

49 שם, עמ' 64.

50 גלילה רון-פדר, הסליק במעמקי המערה (ילדים אלמונים), 1, מלוא, תל אביב 1972, עמ' 130.

שוויון הערך שיצרה רון-פדר-עמית בין המחתרות בספרה הראשון נשמר גם בספריה הבאים, שבהם טושטש מעמדן מעורר המחלוקת של מחתרות הימין. וכך, גיבורי 'סדרת ילדים אלמונים' רואים עצמם מחויבים להושיט עזרה לחברי כל המחתרות כולן. בספר הראשון בסדרה עוזרים הילדים לאנשי לח"י, בספר השני – ל'הגנה' ולאצ"ל וכן הלאה. בסופו של הספר הראשון מנוסח העיקרון שיוביל את הילדים במבצעים, והוא: 'להקים חבורה של ילדים אלמונים שיעזרו לכל המחתרות'.⁵⁰ על הילדים להישאר אלמונים, שאם לא כן יצטרכו להכריז על נאמנות לאחת מן המחתרות, וכך תימנע מהם האפשרות לעזור גם לאחרות. התמונה המוצגת בספרים משכיחה את המחלוקות הרעיוניות שהיו בין המחתרות, כלומר את אחד הקונפליקטים המרכזיים שפילגו את היישוב היהודי בתקופת המאבק על המדינה. הלחימה המשותפת של שלוש המחתרות בבריטים וההכשר לכאורה שזכו לה שלושתן כבר בעת פעילותן נעשו דימויי העבר הבולטים בספרים.

אף על פי שדימויים אלה לא תאמו את הנרטיב של מפלגות השמאל, הביקורות המעטות על הספרים בעיתוני התקופה לא התייחסו אליהם בשלילה ובשום אופן לא קראו להחרמתם. להפך, הן שולמית לפיד והן אוריאל אופק ציינו בביקורותיהם כי הספרים עשויים לסייע לילדים 'להתקרב להבנת התקופה בה היו הוריהם בני גילם'.⁵¹ תגובות אלה מלמדות כי המרכז-שמאל היה בשל לקלוט ואף להכשיר את דימוי 'שלוש המחתרות' שהעמידו הספרים. ואולם לדבריה של רון-פדר-עמית, הספרים לא התקבלו ללא התנגדות פוליטית, וחנויות שהיו בבעלות בתי הוצאה פועליים סירבו להחזיקם.⁵² ב-1973 הוציאה רון-פדר-עמית לאור בהוצאת מלוא את ספרה המורד: אברהם (יאיר) שטרן, הוגה ולוחם, בעריכת אוריאל אופק, צעד שאפשר לראות בו חותמת של הכשר פוליטי וספרותי. אף שהפעם זה היה ספר 'רציני' יותר, הוא זכה להתייחסות מועטה בלבד. כחלק ממפעלה להקמת יד לחברי מחתרות הפורשים פרסמה רון-פדר-עמית בשנות השמונים והתשעים ספרי ביוגרפיה על ז'בוטינסקי, על יהושע כהן ועל שלמה בן-יוסף, ובשנת 2011 – על מנחם בגין. הספרים זכו לתהודה מועטה, דבר שנבע בין השאר משקיעת יוקרתו של דגם הביוגרפיה לנוער. ספרי 'סדרת ילדים אלמונים' זכו להדפסות נוספות ולמהדורות חדשות אחדות: בשנים 1975-1977 יצאו הספרים ב'מהדורת ידיעות אחרונות'; בשנת 1986 הם הודפסו מחדש בהוצאת מלוא; בשנים 2012-2013 עובדו ארבעה מספרי הסדרה לספרים מוקלטים (חברת iCast); ובשנים 2014-2018 התפרסמה מהדורה חדשה של הספרים, הפעם בעדכון השפה ובאיורים חדשים, פרי מכחולה של יעל אלברט. רון-פדר-עמית חזרה לעסוק במחתרות בספר מאוחר יותר – אהבה במחתרת (מלוא, 1985), אם כי הפעם אולי פנתה בעיקר לנערות, שכן הסיפור ההיסטורי בספר משמש רקע לסיפור אהבה. ואולם הפופולריות של רון-פדר-עמית והאהדה שזכתה לה מצד הקוראים לא צמחו בזכות 'סדרת ילדים אלמונים' ולא בזכות ספרי הביוגרפיה שכתבה. את הצלחתה יש

51 שולמית לפיד, 'שירים לפעוטות שמהם נוצר פולקלור', מעריב, 25.8.1972, עמ' 38.

52 ריאיון גלילה רון-פדר-עמית, 20.1.2015. דברים דומים היא מספרת גם בריאיון שנתנה לאנשי מרכז מנחם בגין.

לזקוף לספרים מאוחרים יותר ופוליטיים פחות, שעסקו בבעיות חברתיות והציגו הצגה ריאליסטית את חייהם של ילדים ובני נוער בארץ, כמו **אל עצמי** (1976) וסדרת הספרים שצמחה בעקבותיו, **בחינת בנרות** (1981) ו**נאדיה** (1985) שאף עובדו לסרטי קולנוע מצליחים. ספרים אלה עשו את רון-פדר-עמית לסופרת מוכרת שאינה מזוהה עם פלג פוליטי זה או אחר. ההכשר הממסדי שהוענק לה הקרין על מעמדם של כל ספריה והביא לידי פריצתו של הסיפור ההיסטורי של הימין אל מחוץ לגבולות בתי ההוצאה הפוליטיים, ויתרה מזו – הוא סלל את הדרך לייצוגים מאוחרים יותר שהופנו לקהל הצעיר. בשנת 1997 החלה רון-פדר-עמית בפרסום סדרת ספרים היסטורית חדשה – הפעם לילדים בני שמונה עד עשר – סדרת 'מנהרת הזמן'. הסדרה הפופולרית הציגה את מרכזיותן של מחתרות הפורשים בהיסטוריה של היישוב כעניין מקובל, והביאה לידי סיום את המהלך שהחלה הכותבת בראשית שנות השבעים.⁵³

ייצוגים של חברי מחתרות הפורשים בתוך רקמת החיים החברתיים של תקופת היישוב

ייצוגים של המאבק על המדינה חדרו בהדרגה גם אל סוגה ספרותית היסטורית נוספת שפנתה לילדים ולנוער – ספרים בעלי בסיס אוטוביוגרפי. בספרים אלה, שחלקם ראו אור כבר במהלך שנות החמישים אך רבים מהם התפרסמו רק בשנות השישים והשבעים, תיארו היוצרים התבגרות – לרוב גברית – בשכונת פועלים או במושבה, על רקע האירועים ההיסטוריים של המאבק על המדינה.

רוב רובם של הספרים תיארו בהרחבה את פעילות ה'הגנה' בשכונה או במושבה, תיאור בעל דפוס קבוע: הגיבורים הצעירים אינם ערים לפעילות הארגון המתבצעת במקום מגוריהם, ורק בהדרגה הם מתוודעים לכך שרבים מחברי הקהילה שהם מכירים מקרוב נוטלים חלק בפעילות זו. כילדים הם נדרשים לשמש בתפקידי עזר, כמו שומרים בזמן אספות הארגון או שליחים המעבירים ידיעות בין החברים. בסופו של דבר, עם התבגרותם, מצטרפים הילדים ל'הגנה', וזאת לאחר טקס השבעה ועמידה במשימה הבוחנת את אומץ לבם. תבנית זו נזכרת כבר בספרו של מילא אוהל **המגינים הצעירים** שהתפרסם באמצע שנות החמישים (מסדה, 1956), ואפשר למצוא אותה גם בספרים מאוחרים יותר המתארים את היישוב בשנות השלושים והארבעים: בספריו של ישראל לרמן: **כל השבט הזה, דרבנות ליגאל ויורים על השכונה** (עם עובד, 1966, 1968, 1969); בספריו של אוריאל אופק: **חמש דקות פחד ואין סודות בשכונה** (ספרית פועלים, 1974, 1976) ובאחרים.

53 על הערכים הפוליטיים שנושאת סדרת 'מנהרת הזמן' ראו: Rima Shikhmanter, 'History as Politics: Contemporary Israeli Children's and Young-Adults' Historical Fiction and Israeli-Palestinian Conflict', *International Research in Children's Literature*, 9, 1 (2016), pp. 83-92.

מתמונת עולם זו נעדרים אנשי מחתרות הפורשים. אולי הסיבה לכך נעוצה בהיעדרם של אנשי מחתרות הימין מסביבת החיים הפועלית של הכותבים, אם כי אפשר להניח שזו תוצאת הדרה פוליטית של ארגונים אלה. בסוף שנות השישים החלו לצאת ספרים שהציגו גם את חברי אצ"ל ולח"י ואת פעילותם, וזאת כחלק ממרקם החיים הפוליטי והחברתי של היישוב בסוף שנות השלושים והארבעים. ייצוג כזה נזכר בספריה של אסתר שטרייט-וורצל **נערי המחתרת** (מסדה, 1969) ו**אורי** (עמיחי, 1976), ובספרו של אוריאל אופק **בדרך לגימנסיה** (1980). ייצוגים של חברי המחתרות בספרים אלה חושפים היבטים של תהליך ההכשר של הנרטיב של פלגי הימין בספרות הנוער של שנות השישים והשבעים, ועל כן ראויים לבחינה קצרה.

הספר **נערי המחתרת** שפרסמה אסתר שטרייט-וורצל ב־1969 (ערך והוסיף מבוא אוריאל אופק) מתאר קבוצת נערים המשרתת ב'הגנה', שנים אחדות לפני הקמת המדינה. שטרייט-וורצל (1932-2013) נולדה וגדלה בפתח תקוה, ואף על פי שבמהלך השנים הביעה תמיכה גלויה בימין הפוליטי, בשנות השישים והשבעים עדיין לא נתפסה כסופרת בעלת עמדות ימניות. אמנם הספר עוסק בפעילות ה'הגנה', אך מוצג בו גם לוחם אצ"ל ששמו דב'לה, חברם של הנערים. דב'לה חוצה את הקווים, עוזב את שורות ה'הגנה' ומתפקד לאצ"ל. הספר מתאר בהרחבה יחסית את הסיבות שבגללן הצטרף הנער לאצ"ל. גם אם בסופו של דבר הספר מביע עמדה פושרת ואף אוהדת כלפי דב'לה, מעניין לציין דבר שאינו אופייני לספרי התקופה לילדים – הספר מציג, אם כי בקצרה, את האיבה ואת המחלוקות האידיאולוגיות שהיו בין ה'הגנה' לאצ"ל.⁵⁴ זאת ועוד, למרות שוליות ההתייחסות לאצ"ל בספר, מתברר כי השפעתו של אצ"ל על יצירת הספר הייתה משמעותית: במבוא לספר מספרת שטרייט-וורצל כי הרעיון להתחפשותו של גיבור הספר, חבר ה'הגנה', בעת הסתתרותו, נולד בהשראת סיפור משפחתי: הדייר המזוקן שהתגורר בבית דודה היה לא אחר ממנחם בגין המחופש.⁵⁵ וכך, שטרייט-וורצל העניקה לאחת מדמויותיה הראשיות, חבר ה'הגנה', מאפיינים שיחזרו שוב ושוב בייצוגים הספרותיים של אנשי אצ"ל: חמקמקות, מסתוריות, שמירה על ריחוק ויכולת להתחפש ולשנות זהות.

תיאור בעל נפח רחב יותר של חבר אצ"ל יש בספרה המאוחר והמצליח יותר של שטרייט-וורצל, **אורי** מ־1976 (הוצאת עמיחי; גם הוא בעריכת אוריאל אופק). כאן מובא סיפורו של איש האצ"ל ירוחם איצקוביץ, בן המושבה המסתתר מפני הבריטים בבית הוריו של אורי ובבתים אחרים במושבה. כאשר מתעורר חשד כי מקום מחבואו נודע לבריטים, ירוחם בורח ומוצא מסתור – בזהות בדויה – במקומות שונים בארץ. הוא נתפס ונאסר בכלא עכו, ובמשפט שנערך לו נגזר עליו עונש מוות. בסופו של דבר עונשו מומתק ומומר בגירוש לאריתריאה. שטרייט-וורצל מעניקה לסיפור על איש האצ"ל מקום מרכזי למדי בספר, וזה מאפשר לה להציג את התגייסות בני המושבה למענו: הם מסייעים בהסתרתו,

54 אסתר שטרייט-וורצל, **נערי המחתרת**, מסדה, רמת גן 1969, עמ' 159-164.

55 הנ"ל, **אורי**, עמיחי, תל אביב 1976, עמ' 8.

וגם אם חלקם מסתייגים מפעילותו – כמו אביו של אורי – הם תומכים במשפחתו. לאחר שמוטל עליו גזר דין מוות, נערי המושבה נוסעים לארמון הנציב בירושלים כדי להגיש בקשת חנינה בפני הנציב העליון, ולבסוף משתתפים במסיבה הנערכת לכבוד חנינתו.

החברה היישובית המוצגת בספר זה אינה מחולקת חלוקה דיכוטומית בין קבוצות עוינות. הגבולות בין הקבוצות מוצגים כמטושטשים, וגם אלה המסייעים לארגון ה'הגנה' לא בהכרח אווזים בעמדות סוציאליסטיות או בערכים של הבלגה. כך, גם האחריות שחש אורי כלפי ירוחם אינה תלויה בנטייתו הפוליטית של אורי, שבסופו של דבר מתגייס ל'הגנה'. הספר מציג את הערבות ההדדית והסולידריות החברתית כערכים עליונים וככאלה שעמדו מעל למחלוקות הפוליטיות. טשטוש המחלוקות הפוליטיות בין אנשי המחתרות, האופייני לספר זה – כמו לספרי 'סדרת ילדים אלמונים' של גלילה רון-פדר-עמית – חושף את אחת השיטות המרכזיות שבהן פילס הנרטיב של הימין את דרכו אל הזיכרון הקולקטיבי.

נערי המחותרת ואורי של שטרייט-וורצל ראו אור בהוצאות פרטיות – מסדה ועמיתי – שנמנעו מליצור לעצמן זהות פוליטית מובחנת. אך כבר שנים אחדות לאחר יציאתו לאור של **אורי** ייוצגו פעילות מחתרות הימין גם בספרים שראו אור בהוצאות הפועליות. כזה הוא ספרו לנוער של אוריאל אופק **בדרך לגימנסיה**, שראה אור בשנת 1980 בספרית פועלים. **בדרך לגימנסיה** הוא ספר המשך לחמש דקות פחד ולאין סודות בשכונה בעלי הרקע האוטוביוגרפי, המתרחשים בשכונת הפועלים בורוכוב בשנות השלושים והארבעים. **בבדרך לגימנסיה**, מיכה, גיבור הטרילוגיה, הוא כבר בן 15 ומחליט שלא ללמוד בשכונה אלא לצאת ללימודים בגימנסיה הרצליה שבתל אביב. כמו בני שכונתו האחרים גם מיכה חבר ב'הגנה', אך בעיר הוא מתוודע לפעילות אצ"ל ואף – שלא במקוון – מסייע לחבריה באחת מפעולותיהם. תיאור חברי אצ"ל בספר מזכיר את תיאורם בספריה של שטרייט-וורצל: הם מוצגים כמי שמסוגלים לעטות זהויות שונות, רציניים ושומרים על מרחק מנערי הכיתה האחרים. בדמויות אלה יש תווים גלויים מובהקים: הם דקי גזרה ונמוכי קומה, עירוניים, מתוחכמים ובעלי נטיות אינטלקטואליות מובהקות. אפשר להניח כי מאפיינים אלה באים להעמיד ייצוג ניגודי של אנשי אצ"ל מול ייצוג אנשי ה'הגנה', ובכך לתת ביטוי חזותי להבדלים האידיאולוגיים ביניהם (גם אם אלה אינם מוזכרים בספרים). אף ייתכן כי דימויים אלה הושפעו מדמותו של מנחם בגין, דמות איש האצ"ל הציבורית המוכרת ביותר בזמן כתיבת הספרים.

בדרך לגימנסיה הוא רומן חניכה שבו עובר הגיבור מסע של התפכחות. מיכה מתוודע לחיים בעיר הגדולה תל אביב, ובעיקר לשכונות המוזנחות שבדרומה. שכונות אלה מקושרות בספר לארטריות אסורה: שם נפגש הגיבור עם בת דודתו המפתה של חברו ומתנשק עמה, ובמקרה אחר הוא מקבל שם הצעה מינית מגבר מבוגר. הנערה שמיכה מאוהב בה, גליה, מתגוררת גם היא בדרום תל אביב, סיבה נוספת להימשכותו של מיכה לחלק זה של העיר. מקום מפגשם של חברי אצ"ל אף הוא באחת מסמטאותיה של שכונה בדרום תל אביב. להפתעתו מגלה מיכה כי גם גליה חברת אצ"ל, ולאחר שחבריו ב'הגנה' חושדים כי הוא משתף פעולה עם הפורשים, הוא יוצא למשימה שבה עליו לרגל אחריה. ואולם עם הגיעו

לביתה הוא מגלה כי משהו הלשין עליה וכי נאסרה בידי המשטרה הבריטית. ההתוודעות לאצ"ל מוצגת בספר כחלק מתהליך ההתבגרות: מיכה נתקל באנשי אצ"ל רק עם עזיבתו את שכונת ילדותו המגוננת וההמוגנית מבחינה חברתית, ובאמצעות המפגש עמם הוא נחשף להטרונגיות הפוליטית ולעיונות הפנים-יהודית של החברה היישובית. את אלה כורך הספר עם התוודעותו של מיכה למורכבות המוסרית שמביאה עמה הבגרות.

שלא כספרי רון-פדר-עמית ואורי של שטרייט-וורצל, הספר מציג את אי-ההסכמה בין פלגים פוליטיים שונים בחברה היישובית, אך בו בזמן גם מנכיח את אנשי אצ"ל ומצייר אותם כחלק ממרקם החיים המקומי. הספר מבטא יחס אמביוולנטי של הגיבור כלפי אנשי אצ"ל: הם מושכים ודוחים אותו בו בזמן וגורמים לו לבלבול רגשי ומוסרי. בעמודי האחרונים של הספר משוחח מיכה עם מורהו האהוב, וזה מסכם את הלך השל מיכה ללמוד: 'הנה למדת לדעת כי החיים אינם תמיד קלים ופשוטים'; 'נכון', מוסיף מיכה, 'אבל הם יכולים להיות יפים ורבי עניין'.⁵⁶ וכך, האצ"ל מוצג בספר כסמל ל'פרי האסור', הטעון במשמעות של התפכחות מתמימות מינית ופוליטית-חברתית כאחד.

באורי ובדרך לגימנסיה מוטלים על דמויותיהם של אנשי אצ"ל תפקידים דומים: מחד גיסא ההיכרות עמם היא תחנה בדרך אל ההתבגרות של הגיבורים, ומאידך גיסא הם העילה לעיסוק בלכידות ובהמוגניות של החברה היישובית. יחסו של אורי, גיבורה של שטרייט-וורצל, אל איש האצ"ל הוא ביטוי של תהליך לקיחת האחריות הפעילה של הגיבור כלפי החברה שהוא חי בה, ויחסו אל הדמות מסמנת את לכידותה של החברה היהודית, העומדת מעל למחלוקות וליריבויות הפנימיות. בספרו של אופק הגיבור מגלה את תא האצ"ל עם גילוי המיניות שלו, והגילוי מביא לידי שרשרת אירועים המעמידים אותו מול דילמות מוסריות שלא נתקל בהן קודם. ההכרה באצ"ל מציינת אפוא את העזיבה של הילדות התמימה ואת תחילתה של הבגרות, על מורכבותה ומכאוביה. כמו באורי, גם בדרך לגימנסיה הופעת אנשי האצ"ל משמשת עילה לעיסוק בלכידות חברתית, אלא שכאן הם מייצגים את השבר של אשליית הלכידות ואת היציאה מעידן התמימות אל מורכבות החיים הבוגרים.

בשני הספרים קשה שלא לראות בתיאור המפגש של הגיבור עם אנשי האצ"ל מטפורה לחברה הישראלית של שנות השישים והשבעים בהתמודדותה עם התמוטטות מעטה האחידות הפוליטית שניסתה להשליט מפלגת השלטון. אך בעוד אסתר שטרייט-וורצל רואה במפגש זה הזדמנות לחברה הישראלית לקבל את הסיפור של הימין כחלק אינטגרלי של העבר וכסימן של בגרות שעשוי להגביר את הלכידות, ספרו של אוריאל אופק מסגיר תחושות מורכבות ואמביוולנטיות יותר. הימין הפוליטי נראה כמאיים על לכידות החברה הישראלית – גם אם לכידות זו לא הייתה אלא אשליה – וההכרה בקיומו מסמנת שלב חדש ובוגר יותר שאליו נאלצת החברה הישראלית לצעוד. ואולם ספרו של אופק אינו מבטא פחד וחרדה בלבד לנוכח הסיפור של הימין, אלא גם הימשכות אליו ואל הפוטנציאל הטמון

בו להעשיר ולהעמיק את הסיפור הישראלי ולהביא את החברה הישראלית לידי בגרות. בו בזמן, אין לשכוח כי הספר ראה אור שנים אחדות לאחר המהפך הפוליטי של 1977, ולפיכך, את יחסו הדו־ערכי של הגיבור כלפי חברי האצ"ל שפגש ואת שברון הלב שחווה בעקבותיו אפשר לקרוא כביטוי של שבר ושל חשש המלווים את שינוי השלטון ושל פרדה מתחושת הכוח שהייתה מנת חלקם של אלה שעד 1977 היו בצדו 'הנכון' של המתרס.

סיכום

במאמר תיארתי כיצד פילסה את דרכה הספרות ההיסטורית לילדים ולנוער אשר הציגה את הנרטיב של ארגוני הימין ומנהיגיו מן השוליים של מערכת ספרות הילדים אל מרכז. תהליך זה החל באמצע שנות השישים בו בזמן בשני ערוצים לא מתואמים: את הערוץ הראשון הובילו קובעי הטעם בתרבות, שלא היו קרובים אל האידיאולוגיה שאחזו בה תנועות הימין אלא פעלו מתוך תודעה חינוכית א־פוליטית. ספרים אלה טשטשו את המחלוקות ששררו בין התנועות והדגישו את אתוס ההקרבה הציוני שהיה משותף להן. מהלך זה הודגם במאמר באמצעות התמקדות בפעילותו הרבגונית של אוריאל אופק בתחום ספרות הילדים והנוער. באמצעות קידום הספרים שסיפרו את סיפור הימין – בעריכה, בכתיבה ובביקורת עיתונאית – נעשה אופק סוכן מרכזי של הנרטיב ההיסטורי של הימין וסייע לו בפריצת חומות ה'גטו' של בתי ההוצאה המזוהים פוליטית ובהתקבלותו כסיפור לגיטימי וקונסנזואלי של תולדות תקופת היישוב והקמת המדינה.

הערוץ השני שבאמצעותו נעשה ניסיון לפלס את דרכו של הנרטיב ההיסטורי של הימין אל תוך הזיכרון הקולקטיבי היה הערוץ הממסדי, בהנעת אישים מתוך הממסד הפוליטי של הימין. הסוכנת המרכזית שפעלה בנתיב זה היא הסופרת גלילה רון־פדר־עמית, שבהמלצתו של מנחם בגין החלה לפרסם בראשית שנות השבעים ספרות פופולרית וביוגרפית העוסקת במחתרות הימין ובגיבוריהן. כנגד המהלך שניסה להרחיב את גבולות הנרטיב הקונסנזואלי באמצעות טשטוש ההשתייכות הפוליטית של הגיבורים, ספריה של רון־פדר־עמית, שנכתבו מתוך מחויבות אידיאולוגית, פעלו להרחבת גבולותיו של נרטיב זה באמצעות פתיחתו למיתוס הקונפליקטואלי של מחתרות הימין. כלומר במקום להאחיד את הנרטיב ההיסטורי, פעלה רון־פדר־עמית להפרטות בהשוותה את תרומתן של אצ"ל ולח"י למאבק בבריטים לזו של ה'הגנה'. הצלחתה של גלילה רון־פדר־עמית בתחום ספרות הילדים והפיקתה ההדרגתית לאחת הסופרות הפופולריות בתחום, תרמו במשך השנים לגיטימיות של 'מיתוס שלוש המחתרות'.

במרוצת שנות השבעים ראו אור גם ספרים אחדים שתיארו את פעילות מחתרות הימין בתוך המרקם החברתי של היישוב, שהוצג בעיקרו כתומך בפעילות ה'הגנה'. ספרים אלה חושפים את התפקיד הסמלי שהוטל על הייצוגים של אנשי אצ"ל ושל פעילותם בספרות הילדים והנוער של שנות השבעים: מחד גיסא הם שימשו עדות ללכידותה של החברה

היהודית, שאחדותה עומדת מעל לקונפליקטים הפנימיים; מאידך גיסא העלו התיאורים אל פני השטח את תחושת האיום של התפרקות האחדות האידיאולוגית, גם אם אחדות זו הייתה לא יותר מאשליית ילדות מתוקה.

במאמר תיאורתי את האופן שבו הגיבה ספרות הילדים והנוער לתמורות אידיאולוגיות, ואת המנגנונים שפעלו בה להפצתן. מן התיאור עולה המסקנה כי הפעולה של ספרות הילדים אינה קשורה בהכרח במישרין לממסדים מפלגתיים-פוליטיים וכי הסוכנים הפועלים בה אינם מונעים מכוח התודעה של שליחות מפלגתית או מגזרית אלא מתוך ערכים חינוכיים ואסתטיים. עם זאת, גם פעולת גיוס מכוונת מתאפשרת בגבולותיה של ספרות הילדים. במאמר הראיתי גם כי ספרות הילדים של שנות השישים והשבעים שימשה במה המאפשרת את ביטויים של תהליכים שונים, ואף סותרים, של הבניית זיכרון היסטורי: זה הפועל לגבש נרטיב אחיד ומאוחד, גם על חשבון הרחבת גבולות ההסכמה הפוליטית, וזה החותר להפרטה של העבר ההיסטורי ולהדגשת הרבגוניות הפוליטית שלו. בדיעבד נראה כי שני התהליכים נחלו הצלחה, ובצד הנטייה להציג דמויות מופת היסטוריות-לאומיות במערכת החינוך הישראלית, לא נפקד מקומן של דמויות שזיהוין הפוליטי, האתני או הדתי משחק תפקיד מרכזי בדימוין. שאלת ההרכב של הזיכרון ההיסטורי הנוכחי והשאלה כיצד השפיעו עליו התהליכים המתוארים במאמר הן בלי ספק שאלות הראויה לעיון מקיף. ועוד זאת: מתוך המאמר אפשר ללמוד כי ביטוייהם של תהליכים אידיאולוגיים-פוליטיים מעל דפיה של ספרות הילדים קודמים לעתים לביטוייהם במישור הפוליטי והציבורי. ייתכן כי באמצעות הכשרת לבבותיהם ותודעתם של הדורות הצעירים, ספרות הילדים מקדמת תהליכי שינוי ואף מזרזת את הוצאתם מן הכוח אל הפועל. אמנם לא נוכל לקבוע מה היה חלקה של הספרות הנדונה במאמר בקידומו של המהפך הפוליטי של שנת 1977, אך נראה שהמערכת הספרותית לילדים פיתחה מנגנונים להכלתו ולפיכת הייתה מוכנה לקראתו.

כנעניות וקדמוניות במחול של ירדנה כהן

ליאורה מלכא ילין

'נולדתי בים, נולדתי בהר, נולדתי תחת עץ זית עתיק-יומין, על אדמה שחומה. על אדמה אהבתי לשבת, לשכב, לחוש אותה, לחבקה'.¹ כך פותחת ירדנה כהן את הפרק הראשון של ספרה התוף והים. פתיחה זו משקפת גם את תוכנו של הספר, שהוא אוטוביוגרפי מעיקרו, וגם את רוח כתיבתה – כהן מתעדת את ההיסטוריה האישית שלה כאמנית, חלוצת המחול הישראלי, ובו בזמן יוצרת נרטיב של דמות. משפט הפתיחה עשיר בדימויים המתארים לידה פואטית שנטענת בקורטוב של מיתוציה, וזו רוח הכתיבה שלה לאורך הספר. הרוח המיתית של כתיבתה קושרת את סיפורה האישי לתקומתו של לאום ולסיפורה של תרבות מקומית לאומית, תרבות בהתהוות. הנרטיב של כהן עומד במרכז מאמרי, ודרכו אבחן באילו אופנים היא מקשרת בין הממשי למדומיין ובין האישי לקולקטיבי. בדרך זו, אבקש להראות שמדובר באסטרטגיה אמנותית ותרבותית שנועדה לבסס מחול עברי שורשי שמציג ומייצג זהות לאומית מקומית. כך גם מתגלים לדעתי יסודות מכוננים של חשיבתה ויצירתה של כהן כיוצרת ייחודית, שמביעה ומשקפת את ראייתם וכמיהתם של צעירי הארץ, בהקשר של זהותם המקומית במיוחד.

קו מרכזי בספרה האוטוביוגרפי של כהן מתאר את חיפוש אחר הזהות וההגדרה העצמית שהיא מנסחת במילים 'חיפוש תמידי אחרי שורש ומקור'.² ואולם ניסוח זה סותר את אמירותיה החוזרות בדבר עומק שורשיה במקום כילידת הארץ, דור שישי מצד אביה: 'וכך סופר לי מפי אבי ואבי-זקני: דור שישי אני בארץ, מחברון, ירושלים, צפת ועד מקורות הירדן אשר במטולה הגלילית'.³ ניתן ליישב סתירה זו באמצעות שני הקשרים מרכזיים: ההקשר ההיסטורי-חברתי מפנה תשומת לב למעבר מן היישוב הישן אל היישוב החדש, שהיה כרוך בין השאר באיתור שורשים במתכונת אחרת שתואמת את החזון הלאומי החדש; ההקשר האמנותי-תרבותי נוגע ליצירת מחול ולצורך להמציא צורת ריקוד כמעט יש מאין,

* מחקר זה נעשה בתמיכת הקרן הלאומית למדע (מספר מענק 1503/11) ובסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות.

1 ירדנה כהן, התוף והים, ספרית פועלים, תל אביב 1976, עמ' 11.

2 שם, עמ' 7.

3 שם.

משום שליהדות המודרנית לא הייתה מסורת מחול אמנותי. אכן, החזון של יוצרי המחול הישראלי היה כבר מראשיתו ליצור צורת ריקוד עברית, שתבטא את הערכים הלאומיים.⁴ במחול, כמו בתחומי האמנות האחרים בתקופה, האמנים היו מגויסים לחזון הלאומי, והשתתפו בהתלהבות בבניית התרבות העברית ותרמו לייסודה ולמיסודה.

סגנון המחול המקובל ביותר בארץ היה מה שלימים הוגדר 'המחול המודרני', שצמח באירופה ובארצות הברית מראשית המאה ה-20. אחד מעקרונותיו הבסיסיים הוא ההבעה האישית שכל יוצרת נדרשה לאתר וליצור בגופה, תהליך שלרוב התחיל בחקר הגוף האישי בניסיון לזהות את מוקדי ההבעה שלו כדי לפתחם לכלל הבעה תנועתית שנושאת את חותם האמנית. לדוגמה איזדורה דנקן (Duncan), חלוצת המחול המודרני, מספרת על תהליך זה באוטוביוגרפיה שכתבה ומתארת כיצד עבדה ימים וילות בסטודיו עד שאיתרה בגופה את מקור ההבעה התנועתית במקלעת השמש.⁵

גם אצל ירדנה כהן החיפוש אחר שורש ומקור התמקד בבניית גופה המחולל ובשפתה הבימתית. בנרטיב שלה, חיפוש זה מצוין באמצעות תחושת זרות שהייתה גם אובייקטיבית וגם סובייקטיבית. כהן נסעה ללמוד מחול בווינה ואחר כך בדרזדן של ראשית שנות השלושים, שנים שבהן פרח בגרמניה המחול המודרני, שמוכר כמחול ההבעה או המחול האקספרסיוניסטי. כהן למדה שם את דרכי ההבעה של המחול האקספרסיוניסטי ואלה נהיו ליסודות השפה התנועתית והשפה הבימתית שלה. ואולם בתוך תהליך הלימוד הרגישה גם ריחוק משורשיה ולכן, היא מספרת, הרגישה זרות וגם נתפסה זרה בעיני אחרים.⁶ עם שובה ארצה, בשנת 1933, התחילה לעבוד כנהוג עם פסנתרן על יצירת מחולות, אך הרגישה כי משהו כבוי בה: 'לא חדלתי לחפש אחרי צליל שידליק בי את הנעלם החבוי בי'.⁷ יום אחד, מספרת כהן, היא החלה לרקוד לצלילי תיפופה של נערה בדויות ב'תוף קדומים', הוא הדרבוקה: 'לתיפוף הנפלא שלה הרגשתי, כאילו נעה אני וחוזרת אלפי שנים אחורנית; לא אני המקשיבה אלא כל אברי גופי סופגים צלילים בדרך לא ידעתי. החילותי נעה, רקוד וחולל; לא חשתי איך נשמת ממני החלוק בו הייתי עטופה, וכך המשכתי לטפוף עד לשכחה גמורה'.⁸ זהו רגע מכונן בנרטיב של כהן, ואופן תיאורו משמעותי ביותר: הגוף מתעורר מעצמו בהתפרצות בלתי הכרתית של מטמוניו החבויים אשר נובעים ממקורות מזרחיים קדומים. הדרמה של החלוק שנשמת בלי שתרגיש, וריקודה בעירום, מתפקדת הן כמטפורה לאי-מודעות הן כסמל להתפשטותה מערכי התרבות המוכרת, המערבית, וחזרתה לשורש ולמקור, המזרחיים.

4 לדוגמה, ברוך אגדתי הציג את 'הבלט העברי המקורי' כבר משנת 1920. ראו: גיורא מנור (עורך),

אגדתי: חלוץ המחול החדש בארץ ישראל, ספרית פועלים, הספריה למחול בישראל, תל אביב 1986.

5 Isadora Duncan, *My Life*, Liveright Publishing Corporation, New York 2013 [1927], pp. 60-61. יש לציין שחיבור זה תורגם לעברית ופורסם בהמשכים בשבועון כתובים מגיליון 107 (1.11.1928).

6 כהן, התוף והים, עמ' 33.

7 שם, עמ' 46.

8 שם.

האסטרטגיה המרכזית כאן היא הניתוק שיוצרת כהן בינה לגופה בדיוק ברגע הגילוי של גופה המחולל, שאמור להיות מודע במיוחד, כך שהניתוק הוא בו בזמן גם חיבור עמוק. כהן יוצרת כפילות שנועדה לסמן רגע בריאה שמעבר לעצמה ולבחירותיה כיוצרת, ובתארה גוף בעל ידע משלו שהיא כביכול אינה שולטת בו, היא למעשה בוראת דמות מדומיינת שיש לה לכאורה גישה למאגרי ידע עלומים ששורשיהם נעוצים בעבר קדום. בהמשך היא מחזקת ומעצימה זאת באמרה ש'ביום זה נפקחו עיניי, כאילו טעמתי מעץ הדעת'.⁹ האסוציאציה לחוה, החזרה לרגע המכונן של מעשה האישה הראשון, קושרת את הגילוי האישי שלה למשאבים מיתיים של ידיעה ויצירה. המעבר מרגע ביוגרפי-היסטורי למיתוס – מעצים את הבניית הדמות המדומיינת ומקנה לה מרחב קיום מיתי. המיתוזציה מוסיפה נדבך לשניות 'אני-לא אני', שמבנה את התפקיד העקרוני של המדומיין לכדי מרחב המאפשר טרנספורמציות ורשת מעברים כמו המעבר מההווה לעבר, מהזמן לאל-זמניות, מהיסטוריה לזיכרון; רק שאין מדובר בזיכרון אישי המבוסס על התנסות אלא בזיכרון מובנה שמבוסס על המשגת העבר לפי מטרות ההווה וערכיו.

נראה שהמטרה העיקרית של כהן במהלך זה הייתה למקם את בחירותיה האמנותיות במרחב קולקטיבי ולהציגן כהכרח ולא כבחירה אישית. ההכרח מכניס לתמונה ערכים של אמת ושורשיות אותנטית, ומציג את הסגנון האמנותי שלה כמסורת תרבותית המבוססת על זיכרון קולקטיבי. ואולם כמו במסורות מומצאות היא מעמעמת את אקט ההבניה המדומיינת כדי להציגה כאותנטית. ביטוי מובהק לפעולת ערפול כזו עולה מדברים שאמרה לא פעם בנוגע להיותה כמעין מדיום שדרכו עולות כמו באוב הדמויות המחוללות שיצרה: 'היתה בי איזה תחושה מוזרה, כי אני רק כלי עם מיתרים, ומאי שם נשלחים לתוכי מחולות ודמויות של נשים בתנ"כ [כך], חגים בעמק ובהר, וכלי הודיה לפלא המתחולל'.¹⁰ המיסטיפיקציה של תהליך היצירה מעניקה לו הגבהה פואטית ומעגנת בו את האסטרטגיה של ההזרה מהעצמי דרך המדומיין. מתוך כך עולה שכהן חתרה להבניית זיכרון קיבוצי כמנגנון של עיצוב זהות תרבותית ולאומית, ובזאת הגדירה את עצמה גם כיוצרת מחוללת וגם כסוכנת תרבות בעלת ידע מיוחד שנובע מגופה (המדומיין), המגשר בתנועתו בין הווה ובין עבר קדום.

המזרח בחשיבתה וביצירתה של כהן

כאמור, הדמות המדומיינת שיוצרת כהן מתפקדת בעיקר כגורם מקשר למסורת הריקוד המזרחית הקדומה, באופן שמציב את המזרח בלב לבו של נרטיב גילוי תנועת הגוף השורשית. התוף והצלילים המזרחיים הם הגורם והמחולל של הגילוי, והם שיהיו עם הזמן לסימן ההיכר של כהן. היא מוצאת נגנים מזרחיים ועובדת אתם: אליהו ידיד (רבאב –

9 שם.

10 ירדנה כהן, הארכיון הישראלי למחול בבית אריאלה (להלן: א"מ), 6.3.10.121.

כינור מזרחי, ודרבוקה), עובדיה מזרחי (עוד ודרבוקה), חיים חיאט (קנון); והיא יוצרת את מחולותיה באלתור לצלילי נגינתם המזרחיים. מבחינה תנועתית היא מדברת על 'טכניקה מזרחית', ואף כי בפועל לא יצרה טכניקה תנועתית סדורה כצורת הבעה או כשיטת אימון, דיבורה משקף את חתירתה ליצור מחול בעל אוריינטציה מזרחית. כהן מעמידה אפוא את המזרח במרכז עולמה, ויתר על כן היא רואה במזרחיות חלק מהזהות שלה. במבט לאחור, היא אומרת: 'כיום יודעת אני אל נכון כי אז [לפני הגילוי] טרם הייתי "אני". היה זה יצור בעל נשמה וקצב מזרחיים, אך שבוי בתרבות מערבית'.¹¹ האני החצוי של כהן בין מזרח למערב ילווה אותה לאורך כל דרכה. כילידת הארץ היא מזהה את עצמה עם המזרח, אך היא גדלה וחונכה על ברכי התרבות המערבית וערכיה, ועצם הצורך לבחור במזרח משקף שניות זו. המחול שלה מבטא זאת בבירור: יסודות השפה התנועתית והבימתית שלה נעוצים כאמור במחול האקספרסיוניסטי שלמדה באירופה, ואילו מחול מזרחי לא למדה כלל ונראה ששאבה רכיבים מהריקוד המזרחי המוכר. אם כן, למרות העובדה שכהן מזהה את עצמה ואף מזוהה כיוצרת מחול מזרחי, מדובר במחול מודרני שמשלב יסודות הבעה אקספרסיוניסטיים ומזרחיים.

היסוד המזרחי המובהק ביותר ביצירתה של כהן היה המוזיקה. בתקופתה נהג השילוב בין מזרח למערב הן במוזיקה הן במחול. בתחום המוזיקה הקלאסית, הקומפוזיטורים הראשונים שהיגרו ארצה במהלך שנות השלושים מצאו כאן דרישה שהייתה מעין צו אידיאולוגי-לאומי ליצור בהשראת המזרח. דרישה זו הייתה להם אתגר, שכן כדברי יהואש הירשברג 'מורשת המערב הייתה הכוח השליט בעולמם המוזיקאלי', ואילו המזרח היה להם 'רחוק ומעורפל'.¹² לפיכך, מורשת המוזיקה האוריינטליסטית במערב שימשה להם דגם והשראה, על האקזוטיקה והאורנמנטים המוזיקליים שיצרו מזרח מדומיין, שהירשברג מכנה 'חזון המזרח' כביטוי לכך שלא היה ניסיון כלל ליצור מוזיקה כמו במזרח.¹³ בשדה הזמר העברי, משלהי שנות העשרים הפך המזרח למגמה מובילה. בשנים אלה חל מפנה שבמרכזו הדרישה והציפייה להלחין בהקשר מקומי שיבטא את החיים בארץ על פי האידיאלים הלאומיים, ונוצר סגנון זמרים ששי בורשטיין מכנה 'ניב שורשים' בשל החתירה להציג מוזיקה שורשית מקומית.¹⁴ החיפוש אחר השורשיות והאותנטיות חולל פנייה למזרח העברי הקדום, שנתפס דגם לתרבות העברית המתחדשת עם התחייה הלאומית. בעקבות מחקרו רב-ההשפעה של אברהם צבי אידלזון, התבססה בתיאוריה המוזיקלית האמונה, אוריינטליסטית ביסודה, שיהודי המזרח שימרו בפיוטיהם את מאפייני המוזיקה העברית

11 שם.

12 יהואש הירשברג, 'חזון המזרח במוזיקה האמנותית הישראלית: מיתוס ומציאות', בתוך: מיכאל וולפה, גרעון כ"ץ וטוביה פרילינג (עורכים) **מוזיקה בישראל (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2014)**, עמ' 518-519.

13 שם, עמ' 520-521.

14 שי בורשטיין, "שירה חדשה-עתיקה": מורשת אברהם צבי אידלזון וזמרי "שורשים", **קתדרה**, 128 (תמוז תשס"ח), עמ' 114.

הקדומה, ואמונה זו סיפקה סימוכין לראיית העבר בעיני ההווה ולפרקטיקה של שימוש במוזיקה מזרחית כביטוי למוזיקה העברית הקדומה.

כמו יוצרי המוזיקה גם כהן פתח למזרח, אלא שהיא בחרה בנתיב שונה. שלא כיוצרי המוזיקה שתרגמו ועיבדו רכיבים של המוזיקה המזרחית לפי ערכי המערב,¹⁵ כהן עבדה עם מוזיקה מזרחית מסורתית כפי שהכירו נגניה המזרחיים. לרוב הם ניגנו פיוטים מסורתיים בסגנון המקאמים, כגון הפיוט 'אערוך מהלל ניבי' שכתב ר' דוד חסין (מרקו, המאה ה-18), אשר כהן מדברת עליו בספרה.¹⁶ כאן נעוץ ההבדל המהותי בין כהן ובין מלחיני הזמר העברי, שהאתגר שניצב בפניהם, כמו בפני הקומפוזיטורים, היה 'תרגום יסודות מזרחיים לשפת ההלחנה המערבית'.¹⁷ אפשר לומר כי בעוד מלחיני הזמר העברי יצרו מזרח מסתורי, רחוק ומדומיין בעקבות המוזיקה האוריינטליסטית המערבית,¹⁸ כהן חוללה לצלילי מקאמים מזרחיים, ומבחינה מוזיקלית הביאה לבמה את המזרח עצמו ואתגרה את קהלה עם עולם צלילים בלתי מוכר. לדוגמה, בביקורת על רסיטל של כהן מ-1941 לאה גולדברג דיברה בחיוב על הריקוד שלה אבל הביעה הסתייגות מהמוזיקה המזרחית המונוטונית לאורך כל הרסיטל, והציעה לגוון במחול אחד לפחות 'בלוית מוזיקה מערבית רצינית'.¹⁹

כאמור, הפנייה למזרח כמשאב השראה ליצירת מחול עברי מקורי ניכרה גם אצל יוצרות מחול אחרות באותה תקופה, לדוגמה 'הבלט התימני' של רנה ניקובה.²⁰ במחול, כמו במוזיקה, הקו המוביל היה מחול מערבי, כפי שעולה מדברי גרטרוד קראוס (Kraus), ששוללת את ההליכה עם 'הפרימיטיב המזרחי בלבד'; לדבריה, יש לשאוף לסינתזה של עקרונות המחול המערבי ושל היסודות המזרחיים, אבל צריך שהמחול המערבי, המזוהה עם אמנות לעומת 'הפרימיטיב הערבי', יהיה השליט שיכוון שילובים אלה.²¹ ואילו כהן נתפסה כיוצרת שבחרה בריקוד המזרחי העממי כקו מוביל, כפי שעולה מביקורות על הופעתה ברגע מכונן של הקריירה שלה: ב-20 באוקטובר 1937 התקיימה באולם מוגרבי בתל אביב תחרות ארצית של הריקוד הארץ-ישראלי המקורי שהשתתפו בה אמני מחול מקצועיים וממיטב יוצרות המחול של התקופה,²² והקהל הוא שבחר את המחול הארץ-ישראלי המקורי ביותר. למרבה

15 אפרת ברט, 'מפגשם של מלחיני הזמר העברי המוקדם עם המזרח', בתוך: וולפה, כ"ץ ופרילינג (עורכים), **מוזיקה בישראל**, עמ' 326-343; אריאל הירשפלד, 'קדימה: על תפיסת המזרח בתרבות הישראלית', בתוך: יגאל צלמונה ותמר מנור-פרימן (אוצרים), **קדימה: המזרח באמנות ישראל**, קטלוג תערוכה, מוזיאון ישראל, ירושלים 1998, עמ' 14-16.

16 כהן, **התוף והים**, עמ' 69-70.

17 ברט, 'מפגשם של מלחיני הזמר העברי', עמ' 331.

18 שם, עמ' 337.

19 לוג [לאה גולדברג], 'ריקודי ירדנה כהן', **דבר**, 17.11.1941, עמ' 2.

20 על ניקובה והבלט התימני ראו: שרי אלרון, 'לרקוד עברית: העבריות ביצירתן של רינה ניקובה ולהקת התימניות', בתוך: הניה רוטנברג ודינה רוגינסקי (עורכות), **רב קוליות ושיח מחול בישראל**, רסלינג, תל אביב 2009, עמ' 155-186.

21 'שיחה על אמנות המחול', **במפנה**, 5.11.1937, א"מ, 121.18.1.4.

22 ראו מודעה ובה רשימת המשתתפות: **דבר**, 14.10.1937, עמ' 6.

ההפתעה, במקום הראשון זכתה ירדנה כהן, החיפנית הצעירה שלא הייתה מוכרת כלל לקהל התל-אביבי. כהן הציגה ארבעה ריקודי סולו ובהם החתונה (תמונה 1) והמקוננת (תמונה 2), בליווי נגנים מזרחיים שישבו על שרפרף בשורה על הבמה, יחפים ולבושים בחלוקים לבנים בסגנון גלביות מזרחיות.²³

תמונה 1 (הימנית): **החתונה**, תמונה 2: **המקוננת**. כוראוגרפיה וריקוד: ירדנה כהן. המחולות הוצגו בתחרות הריקוד הארץ-ישראלי המקורי, תל אביב 1937. הצלם אינו ידוע. באדיבות הארכיון הישראלי למחול בבית אריאלה, תל אביב

כמו הקהל, גם המבקרים העריכו את מחולותיה של כהן, אך הם גם הסתייגו מהסגנון המזרחי. הנה לדוגמה ניסוח נוקב במיוחד של לאה גולדברג:

ירדנה כהן רוקדת ריקוד מזרחי. נגיד ביתר פשטות: ריקוד ערבי. יש יכולת, הרגשת ריתמוס, הכתפיים נשמעות לה, המוזיקה המזרחית מתאימה לריקודיה. אבל הרי זה צילום. האם אנו היהודים שהתגוללנו אלפים שנה בארצות אירופה, ששמענו את בטהובן וראינו את הבלט הרוסי, את הלהקות של הרקדנים המודרניים מאזדורה דונקן והלאה – האם זו הרגשת המזרח שלנו? האם מסוגלים אנו להגיב על החמסינים שלנו בדיוק כפי שמגיבה אישה בדואית?²⁴

23 כהן, **התוף והים**, עמ' 51.

24 לוג [לאה גולדברג], 'תחרות ארצית של רקדניות', **דבר**, 22.10.1937, עמ' 40.

דבריה של גולדברג משקפים שניות: תחילה היא מדברת בחיוב על הבחירה בירדנה כהן, אך בהמשך היא מבקרת קשות את יצירתה כיצירה לא מקורית, 'צילום', וכערבית ולא עברית. ביקורת זו מבטלת בפועל את ההצדקה לבחירתה כיוצרת המחול העברי המקורי. שורשי הביקורת החרפה נעוצים בבחירתה של כהן ב'פרימיטיב העממי', בניסוחה של גולדברג, של המזרח הערבי, שמוצב כנגד המערב התרבותי. גם מבקרים אחרים אחזו באותו מערך ערכים הייררכי של הניגוד בין מערב למזרח, בין תרבותי לפרימיטיבי, אולם היו בהם שחלקו על הרואים ביצירתה של הריקוד הערבי וראו בה יצירה מקורית.²⁵ בהקשר זה אפשר שדבריה של קראוס, שנכתבו כחודש לאחר התחרות, נגעו לכהן.

העמדה של גולדברג ושל המבקרים האחרים מבטאת גישה אוריינטליסטית שנעוצה במבט המערבי כלפי המזרח; מבט שלפי אדוארד סעיד אינו רואה את המזרח או אינו מתייחס למזרח לעצמו, אלא הוא ממוקד בתרבות המערבית ובהבניית זהותה אל מול המזרח; מבט שקשור הדוקות, בצורתו המודרנית לפחות, למטרות פוליטיות וכלכליות שנועדו לבסס עליונות, לשמר עמדות כוח ולהקנות הצדקה לקולוניאליזם.²⁶ לפי זה, השיח האוריינטליסטי יצר 'תיאטרון' של ייצוגי מזרח מדומיין,²⁷ קסום ואקזוטי שבו בזמן גם הצביע על הנחשלות והפרימיטיביות של התרבות המזרחית כנגד הנאורות, המודרניות והקדמה של התרבות המערבית. זהו בדיוק הניגוד שגולדברג מנסחת וחולקת עם מבקרים אחרים ולמעשה עם רוב היישוב, אלא שבהקשר היהודי הניגוד בין מזרח למערב אינו כפשוטו, בעיקר משום שיהודי אירופה עצמם זוהו את עצמם לא פעם כאוריינטליים.²⁸ מעבר לכך, תהליכי מודרניזציה הביאו לידי הבחנה בין יהודים מסורתיים, לרוב ממזרח אירופה, שכונו 'המזרחים', Ostjuden, ובין המערביים, Westjuden.²⁹ הבחנה זו לא הייתה עניין גיאוגרפי בלבד, אלא גם עניין תרבותי ותודעתי שהיה טעון במתחים רעיוניים ואידאולוגיים.³⁰ בהקשר היהודי, המזרח היה אפוא רב־משמעי ולא בהכרח יוחס ליהודים ממדינות האסלאם בלבד. מצב זה ערער הבחנות ברורות ומיקם את היהודים במרחב לימנילי בלתי יציב בין מזרח למערב באופן שלא המערביות ולא המזרחיות היו נתונות מאליהן, ונדרשו תהליכי התמערבות או התמזרחות.³¹

דבריה של גולדברג ממסכים אפוא מצב מורכב של בחירה במערב הכרוכה בתהליכי התמערבות, וכדברי שרה חנינסקי, מדובר בתהליכים מתמשכים שאין להם ולא יכול להיות

25 ראו לדוגמה: אורי קיסרי, 'ירדנה כהן תרקוד', אי"מ, 110.4, 121.

26 Edward Said, *Orientalism*, Penguin Books, London 2003 [1978], p. 123

27 שם, עמ' 63, 67, 72-73.

28 Ivan Davidson Kalmar and Derek J. Penslar (eds.), *Orientalism and the Jews*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2005, p. xiii

29 שם, עמ' xix-xviii.

30 ישראל ברטל, 'בין יהודי גרמניה ליהודי מזרח אירופה', בתוך: ירמיהו יובל (עורך), *זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני*, א, כתר, ירושלים, 2007, עמ' 293-298.

31 ראו לדוגמה: עזיזה כוזם, 'תרבות מערבית, תיוג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל', *סוציולוגיה ישראלית*, א, 2 (1999), עמ' 385-428.

להם סוף.³² דברים אלה טומנים בחובם מאבק תרבותי ואידיאולוגי עקרוני, וביקורתה של גולדברג אינה מתמקדת ביצירה של כהן בלבד אלא בעצם הבחירה שלה במזרח, וזאת אף שהפנייה למזרח הייתה כאמור מגמה מקובלת במחול אז. נראה שגולדברג זיהתה את ההבדל המשמעותי בבחירתה של כהן להתמזרח לעומת המגמה ההגמונית להתמערב. הביטוי המובהק לכך היה בחירתה במוזיקה מזרחית כפי שניגוה נגנים מזרחיים, והתעלמותה של גולדברג מהיותם יהודים (מעיראק) וזיהוים עם הערבים מבהירה זאת היטב. יתרה מזו, בשאלתה 'האם זו הרגשת המזרח שלנו?' מעלה גולדברג פן משמעותי נוסף של המתח התרבותי שמפנה לריבוי אפשרויות המשמעות והחווייה של המזרח. גולדברג מאמינה שיש הבדל בין חוויית המזרח של הבדווים ובין זו של היהודים, אלא שאמירתה הכוללנית 'שלנו' מצביעה על המפריד דווקא בינה ובין כהן. היא נולדה באירופה וחווה 'את זה הכאב של שתי הארצות', כפי שכתבה בשירה 'אורן', ואילו כהן נולדה בארץ ושוורשיה באקלימה ובנופיה, כלומר הפער ביניהן מתעצם לכדי קונפליקט עקרוני בין הדורות, ובין העולים לילידי הארץ. על שאלתה המסיימת את המובאה שלעיל, כהן ודאי הייתה משיבה בחיוב: כן, אני מגיבה לחמסין כמו הבדווית כי שתינו נולדנו בארץ ואנו חוות את המזרח באופן דומה, ובמילותיה: 'הן תחת שמש זו גדלתי, אני וגם אותו ערבי או בדואי, נוף אחד נספג אל תוכנו, ובלא יודעין אנו הולכים ונעים באותו אורח'.³³ שלא כגולדברג, כהן מבטאת קרבה לערבים ולבדווים על רקע הדמיון ביניהם, שנובע מהיותם ילידי המקום שהארץ ונופיה עיצבו את גופם, את תנועתם ואת אורחותיהם.

האירוניה העמוקה היא שלמרות ניגוד זה על המאבק התרבותי הטמון בו, וחרף התנגדותה הברורה של כהן לביקורת של גולדברג, לשתייהן ראייה אוריינטליסטית. לכאורה יש כאן סתירה, שהרי בנרטיב שלה כהן מציגה עצמה כמזרחית ואת יצירתה כמחול מזרחי, כפי שראינו. ואולם מדובר בבחירה במזרח, שהיא מבחינתה יעד רעיוני ואמנותי, ובתהליך התמזרחות שלא נעדרים ממנו דימוי של מזרח מדומיין או המבט המערבי כלפי המזרח. לדוגמה, יחסה לנגינה המזרחיים מבטא אמביוולנטיות עמוקה: מצד אחד, היא בוחרת בהם, יצירתה תלויה במוזיקה שלהם והיא חוזרת ומכירה בתרומתם הרבה לעבודתה ולהצלחתה. מצד אחר, היא מתייחסת אליהם בערכים של נחשלות פרימיטיבית וחוזרת ומספרת כיצד היה עליה ללמד מהי אמנות ומהי עשייה אמנותית. לדבריה, כבר בהתחלה היא זיהתה בעיה: 'ידעתי', היא כותבת, 'כי נכונה לי עבודה חינוכית רבה: קודם כל עלי לשכנעם שאינני מאלה המצויות בבתי הקפה שלהם וכי הריקוד היא אמנות'.³⁴ הגישה ההיררכית מפחיתת הערך נראית בבירור, ובייחוד בין תרבות גבוהה ואמנות ובין תרבות נמוכה. החשיבות שכהן מעניקה להבחנה בינה ובין רקדניות בתי הקפה מבהירה עד כמה היא מבקשת למנוע

32 שרה חניסקי, 'עניינים עצומות לרווחה: על תסמונת הלבקנות הנרכשת בשדה האמנות הישראלית', **תיאוריה וביקורת**, 20 (אביב 2002), עמ' 67.

33 כהן, **התוף והים**, עמ' 71.

34 שם, עמ' 49.

בלבול או קישור אפשרי בין מחולותיה ובין ריקוד מזרחי מוכר, ריקודי בטן, שבעיניה הוא בידור זול; ובכל זאת, היא אומרת, 'חשתי קרבה כלשהי לנערות [רקדניות בטן] אלה'.³⁵ אותה שניות עולה כאשר היא מתארת ריקוד ספונטני שרקדה בסטודיו עם מוכרת פרחים ערבייה: לצד תיאור חדות הריקוד המשותף, שבעיני כהן היה 'חוויה ואישור של מקור ושורש', היא אומרת 'הרגשתי כי מצאתי את האחות הפרימיטיבית, אשר לה אותם שורשים עמוקים כאן'.³⁶ האוריינטליזם האמביוולנטי של כהן עולה בבירור מיחסה הדו-ערכי לנערה הערבייה, שהיא גם אחות וגם פרימיטיבית. אלא שהפרימיטיבי אצל כהן לא בהכרח ולא תמיד נושא מובנים שליליים. לעומת הדוגמאות הקודמות, כאן הוא בא בכפל משמעויותיו, ובזכות הקישור לשורשים המקומיים העמוקים הוא צובר ערכים חיוביים. יתרה מזו, הוא מתפקד כאבן בוחן המאשרת את שורשיות המחול של כהן עצמה. אכן, כהן ראתה בפרימיטיבי מקור יצירתי שיש בו הבטחה לשורשיות אותנטית. כלומר הפשטות הפרימיטיבית של הריקוד המזרחי עושה אותו לדגם בעיני כהן, ודווקא בשל ריחוקו מהבלט ומהמחול המערבי היא מחשיבה אותו טהור וקרוב לאמת. לכן, בתהליך היצירה שלה היא חותרת אל הפרימיטיבי, כדבריה: 'אני רוצה לרקוד את הפרימיטיבי ולנסות למצוא את החדש. ליצור הרמוניה מן העתיק והמחודש ויחד עם זה להישאר נאמנה לארץ'.³⁷ מדובר אפוא בבחירה אמנותית ובאסטרטגיה יצירתית שדרכן צובר האוריינטליזם משמעויות נוספות. הפרימיטיבי הוא אמצעי ליצירת החדש, ולא זו בלבד אלא שהוא גם מקושר למבע מקומי 'נאמן לארץ', ובזאת הוא משמש, לפי כהן, מקור ושורש למחול עברי מקורי. המעבר שלה מ'חדש' ל'מחודש' מעניין, כי בו טמונה התנועה (החזרת) מההווה לעבר ומהקדום לעכשווי, תנועה שהיא יסוד בנרטיב של כהן הטוענת לחידוש מסורת קדומה של עם ישראל מהזמן שבו ישב בארצו; תנועה שהיא נחלת דמותה המדומיינת שכאמור בזכות המיתוציה שלה כהן מקנה לה כוח אל-זמני וידע קדום. התבוננות אל מעבר לאסטרטגיית המדומיין של כהן מאפשרת לזהות שאותה תנועה אל העבר הקדום מושרשת בדימויי המזרח שנפוצו במערב, בתרבות ובאמנות בכלל ובמחול בפרט. האוריינטליזם לא פסח על עולם המחול, להפך – החל באמצע המאה ה-19 הוא זכה לפריחה, וניתן למצוא יצירות שנוצרו בהשראת המזרח בתחום הבלט, במחול המודרני ומעל במות הריווי, ³⁸ בכלל זה המחול האקספרסיוניסטי. לדוגמה, מרי ויגמן (Wigman) חזרה ויצרה ריקודי סחרור בהשראה סופית ופולחן הדרווישים המחוללים; ³⁹ גרטרוד קראוס הציגה בווינה מחולות אוריינטליים ביצירות היהודיות והמזרחיות שלה. מעבר לכך,

35 שם, עמ' 72.

36 שם, עמ' 73.

37 אי"מ, 121.10.5.

38 להרחבה בנושא ראו: דבורה ג'ואיט, זמן – והדימוי בריקוד (תרגום ניב סכריאנו), אסיה, רמת השרון

2015, עמ' 47-69, 119-174.

39 Ramsay Burt, *Alien Bodies: Representations of Modernity, 'Race', and Nation in Early Modern Dance*, Routledge, London 2006 [1998], pp. 151-153

נוצר ז'אנר חדש של 'מחול מזרחי' שלא הגיע מהמזרח כלל אלא היה המצאה מערבית, ולא פעם המחול המזרחי מהמערב השפיע על פרקטיקות ריקוד במזרח בדינמיקה מפותלת של מגמות סותרות כמו התמערבות או התנגדות.⁴⁰ נוצר אפוא מאגר עשיר ומגוון של דימויים מזרחיים במחול המערבי. למרות העושר וריבוי הווריאציות התבססו כמה מאפייני יסוד, והעיקריים שבהם: תנועתי – הנעת הכתפיים, הזרועות והאגן, שלא כמו בבלט ובמחול המערבי; וחזותי – התלבושות היו סמן בולט של המזרח – בעושר האורנמנטים הצבעוניים, בלבוש חושפני, חשיפת הבטן בעיקר, ובשילוב של צעפים וריבוי תכשיטים בסגנון מזרחי. בתצלומיה של כהן המחוללת בולטים סימני ההיכר של דימויי המזרח במחול המערבי, לדוגמה בתצלום ממחול הסולו המקוננת (תמונה 2): אמנם אין בו צבעוניות וקישויות יתר כמקובל, אך הבטן החשופה, הצעיף וכיסוי הראש בשילוב התכשיטים הכבדים הם תווי ההיכר של ריקוד מזרחי במערב. ומבחינה תנועתית, גם התצלום וגם דבריה של גולדברג 'הכתפיים נשמעות לה' מצביעים על הדגשה של תנועת הכתפיים והזרועות.

הפנייה למזרח במחול המערבי הייתה בבחינת תגובה להתעניינות התרבותית, בהציגה מזרח מדומיין כמיטב האוריינטליזם המקובל. עם זאת, יוצרים מערביים מובילים ניצלו את 'המזרח' כאמצעי להזרה עצמית, ואת המחול המזרחי ככלי המאפשר להם לבדוק, ללמוד ולחדש את השפה ואת המבע של הריקוד. מטרה אמנותית זו הייתה המניע המרכזי לפנייה למזרח והייתה לשיטה מקובלת. המזרח עצמו לא היה אפוא במוקד ההתעניינות, גישה אוריינטליסטית מעיקרה, אך המדומיין הוצג באופן גלוי וישיר, לדוגמה ביצירה 'הביאדרה' (מריוס פטיפה, לודוויג מינקוס, 1877): רקדנית המקדש ההודית רקדה על אצבע (on point) בלי כל ניסיון לחקות ריקוד הודי, אבל 'המזרחיות' אפשרה לה להגיע את הכתפיים ולרמוז תנועות אגן שאינן מקובלות בשפת הבלט כלל. ובכן, בתחום המחול, אולי יותר מכל תחום אחר, מנגנוני האוריינטליזציה היו חשופים, וגם אם לא הוצגה עמדה ביקורתית, עדיין עלה בבירור שהמזרח הוא מרחב של פוטנציאלים להרחבה, לשכלול ולחידוש של שפת התנועה והמבע האמנותי של המחול המערבי.

מעניין שגם כאשר אמנים מהמזרח יצרו מחול מזרחי (במערב), לרוב זה היה במתכונת המערבית, למשל אודאי שנקר (Shankar), רקדן וכוראוגרף הודי שיצר שפת ריקוד ייחודית השואבת מן הבלט, המחול המודרני והריקוד ההודי. ההבדל בינו ובין יוצרים מערביים של מחול מזרחי היה הכרותו עם מחול הודי עממי ואמנותי, אף כי בהודו עצמה כמעט שנעלם הריקוד הקלאסי והחלו להחיותו כתגובת נגד למחול המזרחי (ההודי) מהמערב.⁴¹ ועדיין, יצירתו הייתה אוריינטליסטית, רק שהיא הציגה מזרח מורכב מהמקובל, כמרחב היברידי שדימוין נעים בין מזרח למערב. כאשר שהתה בדרזדן ירדנה כהן צפתה בהופעה של שנקר

40 ראו לדוגמה: Joan L. Erdman, 'Dance Discourses: Rethinking the History of the "Oriental Dance"', in: Guy Morris (ed.), *Moving Words: Re-writing Dance*, Routledge, London 2002 [1996], pp. 252-266.

41 Erdman, 'Dance Discourses', p. 254

ולהקתו, והיא מתארת את האירוע כחווייה סוחפת שהשפיעה עליה עמוקות לא כצופה בלבד אלא גם כיוצרת בהמשך דרכה.⁴² הדגם של המחול המזרחי במערב, שמשובל בו מחול מקומי, עמד אפוא לנגד עיניה של כהן, על המזרח המורכב, ההיברידי והרב-משמעי שהוא מציג, ושמעורבים בו תהליכי התמערבות והתמזרחות עצמית גם יחד.

בנרטיב שלה, כהן מספרת שלא למדה ולא ראתה מחול מזרחי קודם שיצרה את מחולותיה, ושמחולותיה המזרחיים נולדו מתוכה כי המזרח זרם בדמה. ואולם העדויות מראות שהיא אימצה, חלקית ובדרכה שלה, את המתכונת האירופית – שימוש במזרח כאמצעי ליצור את השפה התנועתית שלה ובדימויים מקובלים של מחול מזרחי. בווינה, כותבת כהן, כאשר צפתה ב'ריקוד תנכי מזרחי' של קראוס, החסירה פעימה משום שכלידת הארץ שגדלה על 'אגדות התנ"ך' היא חווה הכול אחרת.⁴³ אכן, לצד ההשפעה האירופית, המזרח של כהן היה שונה מדימויו המקובלים באירופה בזכות ההקשר המקומי, הארץ-ישראלי, של יצירתה.

קדמוניות ביצירות הסולו של כהן

במחולותיה האמנותיים יצרה ירדנה כהן ריקודי סולו שהציגה בריטלים כמו 'רקודים ומחולות מהתנ"ך' ומחיי המזרח היום' (1937), 'מחולות תנכיים ורקודים עממיים' (1940); (1941). המזרח, והמזרח הקדום בייחוד, היה אפוא נושא העל התימטי, התנועתי והסגנוני של יצירתה. התנ"ך היה מקור השראה ראשוני ועיקרי, ורוב מחולות הסולו שלה הציגו פיגורות מיתיות מהמקרא כמו חוה, הגר, חנה בשילה, אשת לוט, השולמית ותמנע. בהציגה דמויות אלה יצרה כהן עלילה משלה מנקודת ראייה אישית-נשית. לדוגמה, ביצירה הגר היא מתמקדת בתמונת המדבר ומחוללת את הייסורים של האם לנוכח אפשרות מותו הקרב של בנה בשל המחסור במים. בכך הציגה בהדגשה את העוולה שנעשתה להגר עם גירושה, ובעוולה זו היא ראתה את מקור האיבה בין שני העמים עד לימינו.⁴⁴ בפרשנות זו, בהציגה את העלילה מנקודת הראייה של הגר, כהן הקדימה את זמנה והייתה מהאמנים המקומיים הראשונים שהתייחסו ביצירתם לסיפורה הבעייתי.⁴⁵ באמנות הפלסטית, לדוגמה, שהרבתה להציג דמויות וסצנות תנ"כיות בתקופה זו, כמעט שלא הייתה התייחסות לדמותה של הגר. נזכיר את הרישום של נחום גוטמן הגר וישמעאל (1940), אלא שאין הוא אלא יוצא מן

42 כהן, התוף והים, עמ' 33.

43 אי"מ, 121.10.17.

44 ראו לדוגמה: 'יהודים וערבים – מלחינים ערבים', תמלול ריאיון של ירדנה כהן, מראינת צפרירה יונתן, אי"מ, 121.10.13.

45 תאריך היצירה של הגר אינו ידוע. אפשר להעריך שנוצרה בשלהי שנות השלושים או ראשית שנות הארבעים, ובכל מקרה לפני 1945, שכן האזכור הראשון, והיחיד, של הגר שמצאתי נמצא בביקורת לרסיטל שניתנה בשנה זו: ג' ק' גרשוני, 'ירדנה כהן ורקודת: מחולות תנכיים וריקודים עממיים', הגלגל, 8.11.1945, עמ' 15.

הכלל; כדברי טל תמיר, הגר מופיעה בציור הישראלי רק בשנות החמישים ביצירתו של יעקב שטיינהרדט, שהציג 'מוקדם מכל האחרים' את הגר (1950) ואחר כך את **אברהם מגרש את הגר** (1965).⁴⁶

חוה היא דוגמה נוספת לפרשנותה האיטית-נשית: שלא כתפיסה המקובלת שחוה היא אם כל חטאת, כהן הציגה אותה כאם ההכרה והתודעה. היא ראתה בה גיבורה שבזכות היזמה והבחירה שלה זכתה האנושות לקיום מודע. בהקדמה לרסיטל הסולו 'מחולות תנכיים ורקודים עממיים' משנת 1941 כתבה על חוה: 'פתיאום תפקחנה עיניה, לפתע גילתה את עצמה, [ואת] העולם בכל יופיו, היא והעולם'.⁴⁷ לדבריה חוה גורשה אל גן העדן, ומשאכלה מפרי עץ הדעת למדה להכיר את גופה, את רגליה, את התנועה. זו פרשנות שהקדימה את זמנה בהרבה, והיא תואמת פרשנויות פמיניסטיות עכשוויות לדמותה של חוה ולתרומתה לאנושות.⁴⁸ אלא שכהן, כיאה למחוללת, מדגישה את גילוי הגוף ואת תנועתו, ודרך הגוף מתגלות הנפש, התודעה והמודעות העצמית. כאן ראוי לחזור אל סיפור הגילוי העצמי המזרחי של כהן ואל הדימוי שיצרה באמרה 'נפקחו עיניי כאילו אכלתי מעץ הדעת'. הרמיזה לחוה בתוך סיפורה האישי מלמדת שכהן שילבה בין חוויותיה האישיות ובין עולמן של דמויות נשים מן המקרא. שילוב זה ניכר גם ביצירות נוספות, לדוגמה מחול **בעלת האוב**, שבו היא התבססה על הדמות המקראית מעין דור וגם שאבה מהיכרותה האישית עם מגידות עתידות ערביות שפגשה ברחובות חיפה, כדבריה 'גדלתי בין בעלות אוב וידעונות'.⁴⁹

המזרח שהציגה כהן היה אפוא שילוב בין קדמוניות מדומיינת ובין ריאליה בת הזמן, בין עבר שאמור להיות זיכרון קולקטיבי ובין הווה המבוסס על היכרות והתנסות אישית. כלומר, גרסת המזרח של כהן הייתה שונה מדימויי המזרח שפגשה באירופה בזכות היכרותה האישית עם המזרח המקומי, שהיה משאב חשוב ביצירת מחולותיה ובעיצוב דמויותיה. יצירתה משקפת אפוא שילוב רב-רובדי בין האירופי והמקומי ובין דימויים מקובלים וניסיון אישי. המעבר מן ההווה אל העבר הוא עניין משמעותי ביותר להבנת גישתה ויצירתה של כהן. מבחינה נרטיבית ראינו שכהן המציאה דמות מדומיינת המקשרת בין ההווה לעבר הקדום. ואולם מדובר במחול שבו גם המדומיין חייב להפוך לפרקטיקה גופנית-תנועתית והבעתית. המפתח להיבט הפרקטי הוא הגוף שמחולל את התנועה מן ההווה אל העבר ומקשר בין הריאלי למדומיין, אלא שדבריה של כהן על הגוף הפועל כסוכן עצמאי נשמעים כחידה. אולי ניתן להבהירם בדברים שנאמרו על תופעה דומה מפי הרקדנית והכוראוגרפית האמריקנית הידועה מרתה גראהם (Graham). בשנות השלושים פנתה גראהם לתרבויות מקומיות פרימיטיביות (לפי ערכי התקופה), מגמה שבלטה במחול האמריקני של עשור זה, כהשראה

46 'התנ"ך באמנות ישראלית', האתר של טלי תמיר: <http://talitamir.com/catalog/album/222> (אוחזר ב-5.8.2018).

47 אי"מ, 121.10.2.1.

48 ראו לדוגמה: רותי רביצקי (עורכת), **קוראות מבראשית: נשים יוצרות כותבות על ספר בראשית**, ידיעות אחרונות, תל אביב 1999.

49 טיוטה לספרה **התוף והים**, אי"מ, 121.10.5.

ליצירת מחולותיה שנועדו להציג ולייצג זהות תרבותית אמריקנית. בהשראת תיאוריית הלא-מודע הקולקטיבי של קרל יונג, היא תיארה את עצמה כמי שמחזירה דברים מן העבר ודולה אותם מ'זיכרון דם קולקטיבי'; *Blood Memory* הוא גם השם שנתנה לאוטוביוגרפיה שכתבה.⁵⁰ לכך כיוונה גם כהן את דבריה באמרה שהמזרח זורם בדמה. ה'דם' מכון אפוא לתכנים ראשוניים וקמאיים, בלתי מודעים, אשר חקוקים, לתפיסתן, בזיכרון הגופני כמו דנ"א תרבותי: 'תמיד יש מאחורי עקבות של אבות קדמונים, דוחפים אותי, כאשר אני יוצרת מחול חדש, ומחוות זורמות דרכי', אומרת גראהם.⁵¹ לפי דבריה התהליך מתרחש מתוך האינרציה של תנועת הגוף: 'את מגיעה לנקודה בה הגוף שלך הוא משהו אחר והוא סופג לתוכו עולמות של תרבויות מהעבר'.⁵² מדובר אפוא בתהליך שנובע מתוך השתקעות בתנועה והתמסרות לגוף עד שהוא פועל מתוך עצמו, עם 'השתקת' המודעות, והשתקה זו מחלצת לפי פרשנות היוצרת תנועות ותכנים השקועים עמוק בגוף, ברובד קמאי שהיא מקשרת לעבר קדום.

כהן מתייחסת לתהליך היצירה שלה באופן דומה: היא עובדת בשיטת האלתור שמבוססת על התמסרות לגוף הנע, כדבריה 'כאשר אני מוכרחה לרקוד, אין נושא אין חישוב. אני מתפרקת, מפקירה את עצמי לידי התנועה. אינני יודעת מה אני מביעה, אינני רוצה לדעת. אני רוקדת!'.⁵³ זוהי נקודת המוצא שלה ליצירת מחול: בתחילה, היא אומרת, 'אני מוסרת את עצמי לרשות הרקוד את כולי', ובעת שהיא עוקפת את המודעות והתכנון היא מאפשרת לגוף להובילה 'בלי מאמץ בלי מחשבה מיותרת'; רק אחר כך היא 'חוזרת לעולם המציאות' ומתחילה לעבד, לתקן ולפתח את הריקוד הספונטני שרקדה, עד הגיעה לקומפוזיציה של המחול. בדרך זו, האמינה כהן, היא מגיעה למקצבי הגוף המקומיים ולתנועותיו השורשיות שהטבע, ארץ ישראל ונופיה, יצרו וחקקו בו, וזו המשמעות העיקרית שהיא מעניקה לקדמוני ולפרימיטיבי – מקור ושורש של המחול העברי.

מעבר לזה, בזכות התפקיד שהיא מקנה לארץ ולנופיה, ככוח המעצב את האדם, היא רואה בה גורם המקשר בין הווה לעבר. בהקדמה לאותה תכנית רסיטל מ-1941 כתבה:

הריקודים [...] מיוסדים על מוטיבים שנלקחו מחיי אבותינו בשבתם על אדמתם, מאותה תקופה שהיה העם מעורה בקרקע ויצר וגיבש את צורות חייו מתוך עבודה וקרבא לטבע. בתקופה זו של שיבת בנים לגבולם, מתחיות שוב צורות עתיקות בכל פינות חיינו, כי הארץ כמלפנים כן עתה היא המקור לכל ההווי שלנו בהווה ובעתיד.⁵⁴

Martha Graham, *Blood Memory: An Autobiography*, Doubleday, New York 1991, p. 50
16; Burt, *Alien Bodies*, pp. 137-138

Graham, *ibid.*, p. 13 51

שם. 52

אי"מ, 121.10.5. 53

ראו לעיל הערה 48. 54

אם כן, גיאוגרפיה והיסטוריה משתלבות לכדי מנגנון מעצב זהות, ואדמת ארץ ישראל ונופיה, בהעניקים שורשים היסטוריים ותרבותיים, הם המקור לזהות העברית המקומית שכהן מדברת עליה. הקדמוניות מחוברת אפוא ללאומיות, וכהן מקנה לה תפקיד מרכזי בכינון הפן האידיאולוגי של מחולותיה, שתכליתו להציג ולייצג זהות תרבותית ולאומית המושתתת על מקומיות ועל יחסי אדם ואדמה. השילוב בין התנ"ך ובין הכוח המעצב של מקצבי הארץ ונופיה הוא שמאפשר, לשיטתה, הן הבעה תוכנית של סיפורי הדמויות המקראיות הן הבעה צורנית של מבעי הגוף הנע.

מבחינה צורנית בולט בייחוד העיצוב האדמתי של גופה המחולל, במובן התנועתי של תצורות היחס בין הגוף לקרקע המעוצבות באמצעות הדגשת המשקל, תנועות כיפוף וכריעה ועבודת רצפה. כל אלה היו תווי היכר של המחול המודרני, רק שבהקשר המקומי נוסף להם ערך סימבולי שמפנה ליחסי גוף ומקום, אדם ואדמה. כלומר כהן מגייסת את יסודות המחול המודרני ליצירת דימוי גוף מקומי אדמתי שבו בזמן מסמן בתצורותיו גוף קמאי, וניתן לזהותם בתצלומי יצירותיה. לדוגמה, בתצלום מהמחול **בעלת האוב** (תמונה 3) נראית בבירור תצורה של גוף אדמתי בעל משקל מודגש הכורע לעבר האדמה, ואפילו המבט פונה למטה, לאדמה. ואף שמדובר בתצלום ניתן לחוש את כבדות הזרימה והריתמוס שמהדהדים כמו פעימות האדמה. אכן, תו היכר מרכזי של הכוראוגרפיה ושל הריקוד של כהן, שמבקרים חוזרים ומזכירים, הוא קצב אטי, ממושך ומושהה, ותנועות קטנות במינימליזם של הבעה עצורה, על סף התפרצות, ולרוב המבקרים מקשרים זאת לקצב החיים המזרחי.⁵⁵ תנועות הזרועות והכתפיים מדגימות את יסודות התנועה המזרחית של כהן, ובייחוד מעניינות התנועות והמחוות של כפות הידיים שלה, משום שניתן לזהות דמיון בינן לאלה שבעבודתה של מרי ויגמן, בכירת יוצרות מחול ההבעה הגרמני, בריקודה הידועה **המכשפה** בגרסתו השנייה משנת 1926.⁵⁶ האצבעות הנמתחות ומתעקלות, שיוצרות דימוי של טפרים ומסמנות בין השאר קדמוניות וקמאיות, מופיעות בשתי היצירות. ההדור תנועתי זה מדגים כיצד כהן שאבה מרפרטואר המחול המודרני תנוחות, מחוות ותנועות, ובו בזמן גם עיצבה אותן מחדש על פי סגנונה ותכליתה האידיאולוגית. דבר זה ניכר בהבדל שבין התנועות הקצרות, החדות והמהירות של ויגמן ובין הקצב האטי והמושהה של תנועות כהן, הנקשר לאיכות האדמתית של גופה המחולל.

צירופם יחדיו של סימני המודרני, הקדמוני והמזרחי מציג קו מרכזי של הקומפוזיציה של כהן, שנועד לשדר שורשיות ואותנטיות לפי גישתה ולפי ערכי התקופה. כאן עולה חשיבות המשמעות הסימבולית של תצורות הגוף האדמתי שחזרה ועיצבה, בהיותו דימוי שמפנה לאתוס האדמה, ועבודת האדמה בייחוד, ובד בבד קישור בין הדמויות המקראיות

55 ראו לדוגמה: חיים גמזו, 'רשימות אמנותיות', **הארץ**, 15.12.1944, עמ' 5.

56 ויגמן יצרה שלוש גרסאות של **המכשפה**: ב' 1914, ב' 1926 – הגרסה הידועה ביותר, וב' 1934 – גרסה קבוצתית תחת השרביט הנצינאל-סוציאליסטי. ראו לדוגמה: Alexandra Kolb, 'Wigman's Witches: Reformism, Orientalism, Nazism', *DRJ*, 48, 2 (2016), pp. 26-43.

תמונה 3: בעלת האוב, מחול סולו. כוראוגרפיה וריקוד: ירדנה כהן.
הוצג בתחרות הריקוד הארץ-ישראלי המקורי, תל אביב 1937. דוגמה לעיצוב גוף אדמתי:
הדגשת המשקל הבולטת, וכיפוף הברכיים שמושך את הגוף לעבר האדמה.
הצלם אינו ידוע. באדיבות הארכיון הישראלי למחול בבית אריאלה, תל אביב

ובין ערכים מודרניים של הבניה תרבותית וזהות לאומית. המתח הדיאלקטי שבין הקדמוני למודרני עובר כחוט השני לאורך כל יצירתה של כהן, והוא יוצר תרבות רב-ממדית של תכנים וצורות הבעה שמציגות ומייצגות בדרכה שלה זהות תרבותית ולאומית שנובעת ממורשת היסטורית ואשר מבססת שייכות מקומית. באופן זה כהן מחברת בין שני התפקידים שהגדירה לעצמה – אמנית מחוללת, וסוכנת תרבות שחותרת לתרום לבניית תרבות עברית שורשית ומקומית.

בכתיבתה כהן מדברת על החיים בארץ כתנאי הכרחי להתהוותו של עם. לדוגמה, את חיבורה 'חג עממי ומחול' היא פותחת במשפט 'לאחר מאות בשנים של קיום בלתי-טבעי חזרנו אל מולדתנו ומקור חיותנו, חזרנו להיות עם'.⁵⁷ במילים אלה כהן מבטאת ראייה שמעבר לשלילת הגלות המוכרת, ראייה שבה נתפסת העבריות בערכים של מקומיות, ובאמרה 'חזרנו להיות עם' היא שוללת את היותנו עם בקיום הגלולי ה'בלתי-טבעי'. מכאן שהחזרה לתקופת האבות נועדה לחבר בין שני זמנים שבהם היינו לעם – העבר הקדום וההווה המתהווה. מדובר אפוא באתוס לאומי שמחייב קשר בין גוף למקום ובין אדם לאדמה כתנאי יסוד לקיומו של עם. בואת ביטאה כהן תפיסה שרווחה בקרב צעירי הארץ בתקופה

57 ירדנה כהן, 'חג עממי ומחול', עלון הקבוצה, ב, 123, קיבוץ גניגר 24.10.1947, אי"מ, 121.10.17. ההדגשה שלי.

שבה החלו להבדיל בין עצמם ובין החלוצים והעולים כדי למצוא מענה לחיפושיהם אחר הזהות שתייחד ותגדיר אותם ככני המקום.⁵⁸ גישה זו, ניצניה במפנה שהחל להסתמן בשנות העשרים והעמיק בשנות השלושים והארבעים.⁵⁹ כהן, ילידת הארץ, שייכת לדור זה, והדבר שהניע אותה בעיצוב מחולותיה הוא אותו חיפוש ואותה כמיהה לזהות עברית מקומית ושוורשית. לפיכך יצירותיה משקפות את העבריות במשמעויות שהקנה לה דור הצעירים, ילידי הארץ בעיקר, וזה הקו שייחד אותה בשדה המחול של התקופה. שכן, רוב יצירות המחול דאז עלו לארץ מאירופה והקו המנחה ביצירתן היה כאמור המחול המערבי. יתרה מזו, לא פעם גישתן ויצירתן נשאו בחובן את חוויית ההגירה וכאב השייכות האמביוולנטית 'בין שתי ארצות'. הדוגמה המובהקת היא גרטרוד קראוס, בכירת יצירות המחול בתקופה זו, שגם התייחסה בכתיבתה ובדבריה לשבר ההגירה ולאייצובות השייכות והזהות, כפי שניתחתי במקום אחר.⁶⁰

ראוי להזכיר ש'עברי' ו'עבריות' הן מילים טעונות מאוד שכן שימושן היה נרחב, ואף שכדברי אבן-זהר מוכנן היה קודם כול 'יהודי ארץ ישראל', לעומת יהודי הגולה,⁶¹ הן צברו מובנים נוספים בהקשרים חברתיים ותרבותיים משתנים.⁶² כאן אדרש לעבריות כפי הבנתה של כהן, שמשקפת כאמור את התפיסה של דור ילידי הארץ, שהעברי 'היליד' שונה מהעברי החלוץ או מהעברי שעלה לארץ מהניכר. ביטויים לתפיסה זו נמצאים ביצירות הסולו של כהן כפי שראינו, והם מועצמים באפיק האחר של יצירתה – החגיגות העממיות בקיבוצים. בייחוד בולטים מבעי הקשר בין אדם לאדמה שנוסף להם ערך תרבותי ולאומי בשל ההקשר ההתיישבותי-חקלאי. בהמשך דבריי אתמקד במבעים אלה ואבקש להראות שהם מציגים ומייצגים עבריות בסגנון הבעה כנעני כפי שסימניו נראים באמנות הכנענית החזותית.

עבריות בסגנון כנעני במחולות החג של ירדנה כהן

כהן נהגה לכנות את עצמה 'הכנענית', כינוי שנועד להדגיש את היותה ילידת הארץ ואת פעמי המזרח המפעמים בדמה על אף חינוכה המערבי. הקשר העמוק למקום עולה ממוטיב אהבת הארץ למגוון ביטוייה בכתיבתה של כהן; כך לדוגמה, במכתב לאביה כתבה: 'אתה

58 עוז אלמוג, הצבר - דיוקן, עם עובד, תל אביב 2004 [1997], עמ' 16-17.

59 יעקב שביט, 'חברה לאומית ותרבות לאומית עברית - שתי פרספקטיבות', הציונות, ט (1984), עמ' 119-118.

60 Liora Malka Yellin, 'Gertrud Kraus's Imaginative Acts at the Intersection of Dance and the Visual Arts', *Dance Chronicle*, 40, 3 (2017), pp. 310-334

61 איתמר אבן-זהר, 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948', קתדרה, 16 (1980), עמ' 165.

62 על משמעויות שונות של העבריות ראו: יעקב שביט, מעברי עד כנעני: פרקים בתולדות האידיאולוגיה והאוטופיה של 'התחייה העברית': מציונות רדיקאלית לאנטי-ציונות, דומינו, תל אביב 1984, עמ' 30-39.

אבא הורשת לי את אהבת האדם ואדמתו, אהבה לארצי.⁶³ אביה, פנחס כהן, היה דמות מופת בעיניה, ופעילותו הענפה להנחלת ידיעת הארץ ולהפנמת אהבתה – כמדען, זואולוג וביולוג, כמורה וכמדריך טיולים בחוג המשוטטים שייסד – שימשה לה דגם לחיבור שורשי אל אדמת הארץ ונפיה. חיבור זה היה המסד של זהותה ושל יצירתה כילדת הארץ הנטועה באדמתה, כפי שכתבה למשל בזיכרונותיה על הורי אביה, אלעזר ובתיה כהן, שהיו ממייסדי מטולה: 'נכדת מטולה אשר בגליל אני, ובכל מחולותי מתחוללים ומתנגנים מקצבי סלעים ושורשים מאדמת אבותי, הנותנים לי כוח ועוצמה'.⁶⁴ לפיכך כינוי 'הכנענית' נשא משמעויות עמוקות שחוזרות ומעלות את הקשר בין אדם וארצו ובין הנרטיב האישי והנרטיב הלאומי.

שילוב מאפייני היצירה של כהן – הפרימיטיביזם, המזרח, הקדמוניות, הפנייה לתנ"ך, המיתוזציה והגישה המקומית – מתקשרים בייחוד לאמנות הכנענית, החזותית בעיקר, וניכר כי העבריות שראתה כהן התעצבה ביצירתה בסגנון הבעה כנעני. חשוב להבהיר: אין אני מדברת על כנעניות כתנועה אידיאולוגית-פוליטית, שכן ירדנה כהן לא הייתה חברה בתנועה ועמדותיה האידיאולוגיות והפוליטיות, כפי שעולה מכתיבתה ומיצירתה, אינן כשל התנועה הכנענית. אני מדברת על ההבעה הכנענית כסגנון אמנותי בלבד, ובהתבסס על הבחנה מקובלת בין ההיבט האידיאולוגי-פוליטי של הכנעניות ובין ההיבט התרבותי שלה, שמתבטא בין השאר באמנות.⁶⁵ יתרה מזו, לכנעניות כאמנות היו מקורות נרחבים של השפעה והשראה, רעיוניים וסגנוניים, מתוך האמנות עצמה במיוחד. שורשי האמנות הכנענית נעוצים באירופה, ובייחוד באמנות הפרימיטיביסטית שנגלית במגוון זרמים וסגנונות אמנותיים החל בציורי טהיטי של פול גוגן, עבור לקוביזם (למשל פיקסו, הנערות מאביניון, 1907) וכלה בפיסול הארכאי של קונסטנטין ברוקווי (כגון הנשיקה, 1907). פרימיטיביזם אירופי בא לידי ביטוי גם בתחום המחול, כמו בבלטים האוונגרדיים של ואצלב ניז'ינסקי אחר הצהריים של הפאון (1912) ופולחן האביב (1913), או בבלט המכשפה (1914; 1926) של מרי ויגמן, שהוזכר לעיל. לפרימיטיביזם האירופי הייתה השפעה ניכרת על הפרימיטיביזם הארץ-ישראלי, לדוגמה על יצחק דנציגר בלימודיו בלונדון בהדרכתו של הנרי ג'רארד (Gerrard), פסל פרימיטיביסטי מובהק שהשפיע עליו עמוקות. בהשפעתו הוא למד את יצירות האמנות העתיקה שהוצגו במוזיאון הבריטי, ובהוראתו יצא למחצבות ללמוד את דרכי העבודה באבן כחומר.⁶⁶ בהקשר המקומי, הפיסול הארץ-ישראלי באבן היה מקור השראה להבעה הכנענית, כפי שאפשר למצוא לדוגמה בפסליו הארכאיים של אברהם מלניקוב יהודה המתעורר (1925) ואנדרטת האריה השואג בתל חי (1928-1934).

63 ירדנה כהן, 'מרשת הזכרונות', א"מ, 10.5.121.

64 הנ"ל, 'זכרונות' 14.6.2002, שם.

65 ראו לדוגמה: שביט, מעברי עד כנעני, עמ' 11-12, 142, 154; בנימין תמוז, דורית לויטה וגדעון עפרת, סיפוריה של אמנות ישראל, מסדה, גבעתיים 1980, עמ' 133.

66 מרדכי עומר, יצחק דנציגר, מוזיאון תל אביב לאמנות והמוזיאון הפתוח, גן התעשייה תפן, תל אביב 1996, עמ' 16-17.

מלבד זה, ביטויים כנעניים נראו כבר בספרות ההשכלה, כמו המוטיב הכנעני לאורך שירתו של טשרניחובסקי,⁶⁷ ולפי ברוך קורצויל השירה הכנענית שאבה ממשוררי ההשכלה.⁶⁸ בקצרה, מקורות ההשפעה וההשראה להבעה הכנענית היו נרחבים ומגוונים, אירופיים ומקומיים, ומרחב אפשרויות זה מחזק את ההבדלה בין הפן האידיאולוגי-פוליטי של הכנעניות ובין הפן התרבותי והאמנותי שלה.

ככל סגנון אמנותי גם האמנות הכנענית הייתה רבת-פנים ומבעים, אבל התבססו בה כמה מאפייני יסוד שעיקריהם: ארכאיות ופרימיטיביזם בגישה ילידית ואוריינטציה מיתית; חזרה למזרח הקדום בעקיפת המסורת הגלותית; הבעה וייצוג של הקשר לטבע ובייחוד לאדמה ולנופי הארץ, קשר המבטא את הכאן ועכשיו ומעגן את המודרני והמודרניות כציר מקביל של הקדמוניות; פנייה לתנ"ך כמשאב של חומרי גלם, בראייה היסטורית וארכיאולוגית; פולחניות והקשרים פולחניים של ייצוג הדמויות והאירועים.⁶⁹ הפנייה לעבר הקדום והדגשת הקשר לטבע נועדו ליצור תרבות וזהות מודרניות ולבסס תשתיות לחיבור בין האדם למקום כיסוד של זהות העברי השורשי, יסוד שמבדילו מהעברי החלוץ ומהעברי שעלה לארץ; ולמרות המתח הטבוע ביחס שבין הצירים – קדמוניות ומודרניות – שניהם נתפסו בעלי זיקה לכינון זהות מקומית. חשוב לציין כי אין להניח הבעה כנענית על פי כל מאפיין לעצמו אלא על פי שילוב המאפיינים וצירופם.

הייצוג הבולט של ההבעה הכנענית הוא הפיסול, בייחוד באבן מקומית ובהעדפתה של אבן עתיקה כמו אבן החול הנוכית האדמדמה מפטרה אשר בפסליו של 'צחק דנציגר שבזיה נמרוד' (שניהם מ-1939), שהיו לדגם של האמנות הכנענית, או אבן הבזלת מכורזין שטחן משה קסטל ויצר ממנה את התבליטים שלו.⁷⁰ חומר היצירה עצמו, האבן, נשא אפוא משמעויות בהיותו מן האדמה המקומית, בהיסטוריה החקוקה בו, ובהתקשרותו לארכיאולוגיה המנכיחה את העבר הקדום בצורה ובחומר, ולכן הוא נעשה לתו היכר של מבע חזותי כנעני. לדוגמה, בפסלו של דנציגר נמרוד, האייקון של הפיסול הכנעני, ניתן לראות שהחומר חשוב לא פחות מהצורה הארכאית ומהפגניות של אדם-חיה, המשרתת עצמה ומסמלת קשר הדוק בין אדם לטבע. האבן מוסיפה לו נדבך ומקשרת בין גוף למקום; למקור האבן, פטרה – 'עיר האבן' הנבטית הקדומה שמעבר לירדן – הייתה חשיבות רבה בעיני דנציגר בשאפו ליצור אחדות של חומר וצורה, דמות ומקום, כדבריו (על נמרוד): 'הייתי מעוניין לא רק בתחושה הגרעינית, במהות החולית של האבן ובגוון האדום שלה, אלא גם במקורה הגיאוגרפי [...] ניסיתי ליצור שלמות רגשית וחומרית של ציד, נץ, נוף, אבן

67 בעז ערפלי, 'טשרניחובסקי ואלוהי הקדם – מסה על הצומת הכנעני בשירתו', בתוך: זיוה בן פורת (עורכת), **אדרת לבנימין: ספר היובל לבנימין הרשב**, ב, המכון הישראלי לפואטיקה וסמינטיקה ע"ש פורטר, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2001, עמ' 71.

68 ברוך קורצויל, 'מהותה ומקורותיה של תנועת "העברים החדשים" (כנענים)', בתוך: **ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?**, שוקן, ירושלים 1959, עמ' 285, 288.

69 תמוז, לויטה ועפרת, **סיפורה של אמנות ישראל**, עמ' 141–144.

70 שם, עמ' 139.

חול, פטרה והנבטים. מפגש של מיתוס הירואי עם מקום ועם סלע מדבר חולי.⁷¹ חומר האבן ומקורו מחברים אפוא בין עבר קדום להווה ומקנים לפסל את איכויות המקום והמקומיות כמרחב היסטורי ועכשווי המושרש בנופי הארץ המדברית; בייחוד שהעיר פטרה הילכה קסם על היישוב בהיותה דגם לתרבות קדומה אשר שגשגה במדבר מתוך שילוב מרבי בין אדם למקום. יעידו על כך המסעות לפטרה שפשטו כבר משנות העשרים,⁷² וגם ירדנה כהן מספרת שאביה יצא בשנות השלושים למסע לפטרה עם תלמידיו.⁷³

איכויותיו הפלסטיות של נמרוד, הנובעות מהיחס בין צורה לחומר, הן שמקנות לו את משמעויותיו כייצוג של זהות מקומית שורשית בגישה ילידית, והן שעוררו את התהודה הרבה בציבור, ובייחוד את ההערכה הנרחבת של צעירי היישוב שלא הייתה כמותה בנוגע לאמנות ולפיסול. אכן, נמרוד נעשה סמל של רוח הצעירים, כדברי גדעון עפרת: 'דמותו של הצייד הנובטי הערל, בעל המראה החייתי, החסון והארוטי, אשר חוט־השדרה שלו הוא קשת־ציידים, הילכה קסם על צעירי ישראל בשנות הארבעים והחמישים, שראו בו מודל לזיקה אותנטית לטבע וקשר תרבותי לקדמוניות המזרח־התיכון, ובמילים אחרות – מודל מבוקש לזהות "עברית", פוסט־יהודית, חדשה, בריאה ורבת עוז'.⁷⁴ לפי זה, נמרוד מסמן תודעה לאומית חדשה ומדגים היטב את האוריינטציה הכנענית העיקרית לעבר חוויה חושית גופנית המבוססת על התנסות; ובזאת הוא סמן של זהות מקומית שורשית וביטוי של רוח הצעירים, 'נוער עברי מגשים' בניסוח עפרת, שמימוש 'המגע הישיר והחי' עם ארצו היה הקו המוביל באתוס הלאומי שלו.⁷⁵ הפסלים החצובים מאבן מקומית היו אפוא דגם לאדם החצוב מאדמתו, וכדברי דנציגר: 'ייתכן שכאשר חצבתי באבן, הייתי, כמו הנבטים, חוצב את עצמי לתוך סביבתי'.⁷⁶ הרעיון לחצוב את עצמך מן האדמה ואל האדמה מעלה דימוי משמעותי לשאיפת הצעירים להגשמה בפועל, והוא מציג עקרון יסוד של האסתטיקה הכנענית שעיקרה, לפי דוד אוחנה, 'המצאת השפה והגוף והבניית המרחב והזמן'.⁷⁷ בפסלו את נמרוד דנציגר גם המציא מחדש את גופו שלו כחצוב מן הסלע.

שפה וגוף בזמן ובמקום הנוכחי היו אפוא אבני היסוד של האסתטיקה הכנענית באוריינטציה של חוויה והתנסות, 'החוויה הארץ ישראלית הקיומית, המקומית, בקצרה

71 שרפשטיין בשיחה עם יצחק דנציגר, 'לבד, ביחד, במקום', ידיעות אחרונות, 22.7.1977, בתוך: עומר, יצחק דנציגר, עמ' 52-53.

72 ראו לדוגמה מאמריו של יוסף ברסלבסקי: 'בעבר הירדן ובאדום – קטעים מיומנו של נוסע', מוסף דבר, 22.9.1926, עמ' 2-3; 'תושבי מואב ואדום – קטעים מיומנו של נוסע', מוסף דבר, 8.10.1926, עמ' 2-3.

73 ירדנה כהן, 'זכרונות מבית אבא', אי"מ, 121.10.5.

74 גדעון עפרת, הנמרודים החדשים, קטלוג תערוכה, בית האמנים, ירושלים 2011, עמ' 12.

75 תמוז, לויטה ועפרת, סיפורה של אמנות ישראל, עמ' 143-144.

76 שרפשטיין, 'לבד, ביחד, במקום', עמ' 52-53.

77 דוד אוחנה, לא כנענים, לא צלבנים: מקורות המיתולוגיה הישראלית, מכון שלם, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2008, עמ' 122.

"העבריות" – בזמן הנוכחי, בשפה הזאת, בגוף הזה, במקום הזה.⁷⁸ הקשר זה מעניק למחול משנה חשיבות, שכן הוא מגשים את הגוף בתנועתו כאן ועכשיו ומאפשר חוויה פיזית והתנסות חיה. כמו בפיסול, גם במחול האיכויות הפלסטיות נובעות מהיחסים שבין חומר לצורה, אלא שבמחול החומר והצורה מתגלמים בגוף הרקדנית שחוזרת ומעצבת אותה, חוזרת ומפסלת את צורתה. ראינו את יסודות מבעי הגוף של כהן משלושה היבטים מרכזיים של עיצוב הגוף במחול: הגוף כחומר – הדגשת איכויותיו האדמיות, המבליטות את חומריותו; הגוף כצורה – תנועות ומחוות שמשלבות בין מחול אקספרסיוניסטי ליסודות ריקוד מזרחי, ומסמנות את הגוף הן כקמאי הן כמודרני; והגוף כאנגריה – מקצבים אטיים, מושהים, המדגישים איפוק על סף התפרצות. בשילוב זה מתגלם סגנון ההבעה הכנעני של כהן, וניתן לזהות בו קווים משיקים משמעותיים לעקרונות הפיסול הכנעני, על הדגשת החומר והגוף מן האדמה ואל האדמה, על הצורות הפרימיטיביסטיות, על עצמת האנרגיות שמבנות את הגוף ככוח בפעולה ומסמנות זיקה לטבע; ועל האיכויות הפלסטיות שנובעות, בפיסול ובמחול, מדרכי ההטבעה של צורה בחומר, שאינן אלא דרכי יצירת הדימויים. כלומר, היות ודימוי, חזותי לפחות, נוצר דרך הטבעה של צורה בחומר, הרי זה סמן של איכויות פלסטיות, והדימויים שיוצרת כהן בריקודה, כמו גוף אדמתי, קמאי או מודרני, דרים בכפיפה אחת כשכבות מצטברות של איכויות פלסטיות שמבנות את הנרטיב כמו את החוויה ואת המשמעויות הסימבוליות. זהו מצרף דימויים שלא בהכרח מתיישבים זה עם זה, והסתירות מובנות לתוך המחול ועומדות בעינן. נראה שאכן, כדברי ליאורה בינג' היידקר, 'האיכות הפלסטית [במחול האקספרסיוניסטי] מבטאת אסתטיקה כוראוגרפית של קונפליקט', ובה הקצוות נשארים פתוחים תמיד.⁷⁹

האסתטיקה הכוראוגרפית של כהן מציעה אפוא מחול כתהליך דינמי, ולא כתוצאה מוגמרת, הנובע ממדיום המחול עצמו, ומבחירותיה שלה לבנות דרך שמסומנת בחיפוש מתמיד אחר סגנון הבעה אישי אך גם טעון במשמעויות סמליות לאומיות. רוב המבקרים חוזרים ומדברים על ייחודה של כהן בחפשה את סגנון המחול המקומי השורשי, וחיים גמזו מוסיף ומעיר שחיפוש זה נעשה לעתים מטרה לעצמה.⁸⁰ נראה אפוא שכהן עשתה את החיפוש עצמו, על הניסויים וההתנסויות שבו, לחלק מהמבנה הכוראוגרפי של ריקודיה. יתרה מזו, מדברי גמזו עולה הרושם שתהליך היצירה של כהן – החל באלתור הספונטני הראשוני, שנועד להעלות את הרבדים הקמאיים של הגוף, כפי שראינו, וכלה בעיצוב הכוראוגרפי – כולו מופיע כחלק מריקודה. אם כך, הרי שכהן מבנה נרטיב כפול במחולותיה, המספר לצד העלילה המקראית את סיפורה כרקדנית וכוראוגרפית בחיפוש דרכי הבעה. יש כאן ממד מטא-נרטיבי שמפנה לריקוד לעצמו ולתהליכי היצירה עצמם, המציעים חוויה והתבוננות גם במבעי הגוף ודימויו וגם באופן שבו הוא חוזר ונוצר באופנים

78 שם.

79 ליאורה בינג' היידקר, תנועה לאומית: על מחול וציונות, עולם חדש, תל אביב 2016, עמ' 152-153.

80 חיים גמזו, 'רשימות אמנותיות', הארץ, 15.12.1944, עמ' 5.

ובהקשרים שונים. בדרך זו כהן מאמצת מתודה ספרותית מעיקרה של ריבוי נקודות ראייה וזוויות נרטיביות, ואכן הספרות והלשון העברית היו חלק נכבד מעולמה ומיצירתה. את מחולותיה כהן ביססה על יצירות ספרות, התנ"ך בעיקר אבל גם ספרות ושירה, לדוגמה הסיפור הקצר מחולות של דוד פרישמן היה לה השראה למחול ותתפרק תמנע מעדיה, ושירו של ג'ובראן ח'ליל ג'ובראן 'משוגע' היה לה השראה למחול התמהוני. כתיבתה פיוטית, כפי שראינו, ועשירה במילים מקראיות, ובסגנון זה גם ניסחה את הנרטיבים של מחולותיה ושל החגיגות העממיות בקיבוצים. היא גם מתייחסת שוב ושוב לשפה העברית ולחידושה, למשל היא כותבת שבראשית דרכה הנהיגה 'את המילה מחולות להבדיל מהשפה הנהוגה עד אז ריקודים או נשף ריקודים'.⁸¹ מעל לכול, חידוש העברית כשפה לאומית מסמן מבחינתה את הצורך לחדש את שפת התנועה הלאומית, ועוד נחזור לנקודה זו. לפיכך כהן פועלת בשני צירי היסוד של האסתטיקה הכנענית – השפה והגוף, ובגישה הכוראוגרפית מוטבעת תכלית העל של הסגנון הכנעני ליצור חוויה והתנסות כמעשה הגשמה, ריאלי וסימבולי, של זהות עברית שורשית, בגישה הילידית שהנהיגו צעירי היישוב. לא פלא שעל השאלה מהו מחול ישראלי, במשאל שנערך בשנת 2007 בנושא, השיבה כהן: 'בשבילי ריקוד ישראלי הוא ריקוד כנעני. כיוון שמשפחת אבי חיה כאן מזה דורות ולמעשה מעולם לא עזבה את הארץ, המחול הכנעני טבוע בי וקצב האדמה פועם בדמי'.⁸²

רעיון הקשר לארץ היה מרכזי בשיח הלאומי בתקופה, ולרוב הוא נתפס במונחים של קשר פיזי ישיר לאדמה, באמצעות עבודת האדמה במיוחד. הזיקה של אדם לאדמה תוארה לא פעם בערכים של התאחדות, התמזגות והיטמעות.⁸³ זהו רעיון שחלקו רוב אנשי היישוב ואכן זה נמשך מהחלוצים לילידי הארץ, אלא שהצעירים ראו את עצמם מגשימי הרעיון שהחלוצים הגו ולא הגשימו. בניסוחו של שביט בעקבות אורי צבי גרינברג, ההבדל נעוץ בהבחנה שבין תרבות בעברית ובין תרבות עברית, וצעירי הארץ שאפו ליצור 'תרבות עברית ארצישראלית "טבעית"'.⁸⁴ ההבדל נעוץ אפוא בין מקומיות נרכשת וזיקה סמלית לארץ ובין מקומיות מולדת וחיבור גשמי לארץ, גם אם הסמלים לא נעלמו כלל. כהן מתייחסת לזיקתו של האדם לטבע ולאדמה בערכים פיזיים של הגשמה כמקור של הזהות והיצירה העברית. לפיכך הועידה את מחולותיה לבניית שפה אמנותית שאמורה לתת לערכים אלה גם צורה והבעה, בבחינת תרומה לגיבושה של תרבות עברית ברוח 'הנוער המגשים'. מניע זה משתקף במחולות הסולו שלה כפי שראינו, והוא מקבל משנה תוקף בחגיגות העממיות שיצרה בקיבוצים.

81 'ירדנה כהן', א"מ, 1.10.11.

82 אורה ברפמן, 'המשאל – מה ישראלי במחול הישראלי', ריקודיבור, 6.11.2007: <http://www.dancetalk.co.il/?p=93> (אוחזר ב-5.8.2018). תודתי לליאורה בינג'היידיקר על שהפנתה את תשומת לבי לדברים אלה.

83 בעז נוימן, תשוקת החלוצים, עם עובד, ספריית ספיר, תל אביב 2009, עמ' 31-32.

84 שביט, 'חברה לאומית ותרבות לאומית עברית', עמ' 118-119.

בשנת 1943 יצרה כהן את החג העממי הראשון שלה בקיבוץ עין השופט, ביזמתם של חברי הקיבוץ. הם פנו אליה וביקשו שתערוך להם חג 'שיסמל משהו אחר מהרגיל', ואכן, היא מתארת חג זה כקטן וצנוע אך חדשני.⁸⁵ עיקר החידוש בא מתוך החזון של כהן לקיים חג עממי שהוא חג אדמה וטבע, ומתוך התעקשותה להוציא את החגיגה מחדר האוכל אל השדות 'בצל עגלות עמוסות ביכורים, הדבוקות ושקועות באדמה הדשנה והחומה'.⁸⁶ ככל שהיה צנוע וראשוני, חג זה מסמן את דרכה של כהן ביצירת חגיגות עממיות בקיבוצים, ובייחוד עיצובן כחגיגות אדמה וטבע שמתקיימות בשדות ולנוכח נופי המקום. אייחד כאן את הדיון לשני חגים עוקבים שבהם כהן פיתחה וביססה את דרכה: חג הכרמים בעין השופט, 1944; וחג העשור בשער העמקים, 1945.

חג הכרמים בעין השופט, 1944

בעקבות חג הביכורים, כותבת כהן, עלה בה הרעיון ליצור חג גדול 'שימזג בתוכו את העבר ואת ההווה כאחד', ונופי הקיבוץ עוררו בדימונה את סיפורי התנ"ך.⁸⁷ תמונות מדומיינות אלה היו ההשראה לאופי החג, והוא לבש צורה של 'פנטומימה ריקודית' בניסוחה של כהן, ששילבה מוזיקה עם שירה, מחול ופנטומימה. בצורה זו ביקשה להחיות ולחדש את מקורות המחול כיסוד תרבותי: 'ברור היה לי שראשית כל עלינו לחדש את אותם יסודות הטבועים בכל עם מראשית התהוותו, והם המקורות של המחול, הצליל והשיר והסגנון של הלבוש ובראש וראשונה עריכת חג במעלה הכרמים'.⁸⁸ גם כאן כהן הוציאה את החג אל הטבע וקבעה את מקומו ליד הכרם של הקיבוץ על מדרון תלול הצופה לעבר גבעת ג'וערה. חברי הקיבוץ הכשירו את הקרקע וניצלו את פני השטח ליצירת אמפיתיאטרון טבעי: את הגבעה התלולה מדרגו והתאימו לשיבת הקהל, ואת המגרש מתחתיה עיצבו כחצי גורן והידקו את האדמה כדי להכשירה ל'במת' ריקודים. בקצה המגרש הקימו שתי סוכות שקושטו בענפי גפן, באחת ישבו חברי התזמורת והמקהלה ובאחרת הציגו תערוכת מטע.

בחג הכרמים כהן חידשה את טו באב, חג קדום שנקשר גם לחגיגות הבציר ולכן לא נחוג בגולה. תוכני החג שאבו מן התנ"ך והתבססו על סיפור בנות שלה ובני אפרים כמסופר בספר שופטים פרק כא. לפי כהן סיפורי התנ"ך הם הגשר בין עבר קדום להווה, והגורם המקשר הוא האדמה, הנופים והתרבות החקלאית. בכל חג שיצרה כהן היא חזרה אל התנ"ך וחיפשה את הסיפורים הנקשרים למקום ולאירוע שיהוו מסגרת לתוכני החגיגה. לרוב היא ערכה את הטקסט ממשפטים נבחרים מהתנ"ך וחברי הקיבוצים חיברו להם מוזיקה,

85 ירדנה כהן, 'לתולדות ארבעה חגים', 1948, עמ' 1, אי"מ, 2.4.10.121.

86 שם.

87 שם.

88 שם.

ומקהלה שרה אותם בליווי תזמורת קטנה, לדוגמה בִּימֵי הָהֵם, אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל (שופטים כא כה) שהמקהלה שרה 'בחג הכרמים'. זאת בשילוב זמרים הקשורים להתיישבות ולתרבות החקלאית, ברוח הזמר העברי שנהג בתקופה. כך לדוגמה 'מחול הגת' שהלחין יזהר ירון, חבר הקיבוץ, למילים של דב שי (שומיאצקי), חבר קיבוץ רמת השופט – שני היוצרים של 'חג הכרמים' – ממוקד כולו בפן החקלאי של החג: הוי, נִשְׁפִּימָה לְכַרְמִים / וְנִלְיֵנָה בְּכַפָּרִים.⁸⁹

בדרך זו – שילוב של טקסט תנ"כי כלשונו עם טקסט עכשווי – חיברה כהן בין העבר הקדום ובין ההווה ובה בעת יצרה מסגרת טקסטית ואווירה ריטואלית. אות הפתיחה הטקסית, תקיעה בקרן או בחצוצרה, סימן את תחילתה של תהלוכה שבה כל חברי הקיבוץ ואורחיהם צעדו מן הקיבוץ אל החגיגה בשדות. הצעידה יחדיו וקולות התקיעה, המהדהדים את קול השופרות והחצוצרות מהתנ"ך, יצרו מעין ריטואל שבו כולם עולים לרגל לכרמים. כך גם עולה מתיאורה של עדה גראנט, שכתבה על הקהל 'הנוהר בדרכים ובמשעולים' כתהלוכה של 'עולי רגל, כבימים ההם'.⁹⁰ ביטול ההפרדה המקובלת בין מבצעים לצופים היה חשוב לכהן בראותה את החג נחוג ברוח שיתופית כוללת, 'חג המאחד בקרב המון חוגג מנוער ועד זקן'.⁹¹ הרוח השיתופית המכילה (inclusive) היא יסוד של ריטואלים, ובכך כיוונה כהן להתהוות של קולקטיב המאחד סביב חגיגות הטבע והאדמה ברוח רליגיוזית של חוויה אישית וקבוצתית; חוויה המקשרת בין עבר להווה, בין המסורתי למתחדש וגם בין האישי ללאומי. חגיגות טו באב הקדומות לבשו אפוא צורה חדשה של ריטואל אדמה וטבע לאומי שנחוג בזמרה ובמחול.

עיצוב התנועה והריקוד גם הוא נוצר בהשראת המקום, שכן לתפיסתה של כהן 'לכל ארץ נוף משלה ולכל נוף גוון וקצב משלו'.⁹² לכן, היא כיוונה למקצבים ולתנועות הנובעים מהמקום ובהשראתו, ותחילה יש להתנתק מהרגלי הקצב והתנועה שנרכשו בגלות, כדבריה 'אין אנו רוצים וגם אין אנו יכולים להחדיר לתוך ארצנו את הקצב והצליל של תפוצות הגולה'.⁹³ יתרה מזו, כהן ראתה בתנועה שפה, והשוותה בינה לבין העברית: 'תנועה היא בחזקת שפה – ושפתנו עברית, וכשם שלא יחלוק עוד איש כי העברית הקדומה השבה לתחייה בפינו היא לשוננו הטבעית, כן ברור שגם שפת התנועה העברית שורשיה נעוצים כאן בארצנו, בנופה המיוחד ובצליליה המיוחדים'.⁹⁴ מתוך כך נבעה תפיסתה שריקודי המזרח, של ערבים, של בדווים ושל יהודי המזרח, הם דגם לריקוד העברי המקומי.

89 ניתן להאזין לשירי הזמר המוזכרים כאן באתר זמרשת: <https://www.zemereshet.co.il/> (אוחזר ב־5.8.2018).

90 עדה גראנט [לאה גולדברג], 'חג הכרמים בעין השופט', **על המשמר**, 1.10.1944, עמ' 2.

91 כהן, 'חג עממי ומחול', עמ' 1.

92 שם.

93 שם.

94 שם.

כהן יישמה במחולות החג את השילוב בין המחול המודרני ובין יסודות מהריקוד המזרחי שיצרה במחולות הבמה שלה, והיה עליה לאמן את הקיבוצניקים להניע את גופם בצורה שונה, שהייתה זרה להם. כמשתקף מדברי אהרון זיו, חבר עין השופט שהשתתף ב'חג הכרמים': 'אחרי הפגישה הראשונה החליטה ירדנה, שמעכשיו תקדיש את הזמן לשחרור אגן-הירכיים, הכתפיים וכו'. אחרי שבועיים הכתף התחילה יוצאת לה וזוה מעצמה; אגן-הירכיים מסתובב "פרפטואום מובילה". תפסתי את עצמי מעכס על מדרכות עין השופט'.⁹⁵ מלבד זה, כהן כיוונה לתנועה מאופקת ונשלטת כמו במחול האמנותי, לפי גישתה הכוראוגרפית האופיינית, וזה העצים את הקושי.⁹⁶ בחירתה כוונה לעיגון הקשר בין אדם לאדמה: 'התנועה העצורה [...] והקצב המתאפק והמתעורר אשר למגנינות יתן בידינו את כלי הנגינה המתמזגים עם מרחבי השדות',⁹⁷ היא כותבת, ומכוונת לכך שסגנון המחול שהיא חותרת אליו נועד ליצור בקרב המחוללים והצופים התנסות חיה, בשפת גוף ותנועה שמפעפת מתוך זיקה ישירה של אדם לאדמה.

חג העשור בשער העמקים, 1945

חברי הקיבוץ, שפנו לכהן, הם שהציעו את הקישור לעלילת התנ"ך שהתרחשה בחרושת הגויים שבאזור קיבוץ, וזה הצית את דמיונה: 'ראיתי את דבורה הנביאה, את יעל הקינית וסיסרא מהלכים בין הגבעות ויורדים בהוד עתיקותם לברך את אנשי שער העמקים ליום העשור'.⁹⁸ לפיכך ארגנה את החגיגה סביב הסיפור המקראי המתאר את מלחמת ישראל עם סיסרא, שר צבאו של 'בין מלך כנען, שנגש בהם 20 שנה (שופטים ד). משנפתח הטקס, בקול תרועה, החלה תהלוכה המונית שכללה כ-2,000 אורחים¹⁰⁰ ובראשה עגלה עם נגנים. כולם שרו וצעדו במשעולי הגבעות המובילים למקום החגיגה שנקבע בשדות ולמול נופי הגבעות.¹⁰¹ בפינת הרחבה הקימו את אוהל יעל הקינית ובו ישבו המקהלה וחברי התזמורת. אורי גבעון (בן יעקב), חבר שער העמקים, כתב את המוזיקה וניצח על התזמורת. הפנטומימה הריקודית נפתחה בפרולוג שכלל שתי תמונות. בתמונה הראשונה, קבוצת נשים נושאות כדים יורדות מהגבעות ומחוללות לצלילי השיר 'באנה הבנות', באַנָּה באַנָּה הבָּנוֹת / מְהַרְנָה לְשֶׁאֵב מִים (מילים ברכה נאור; לחן אורי גבעון).¹⁰² בתמונה השנייה,

95 כהן, התוף והים, עמ' 109.

96 כהן, 'חג עממי ומחול', עמ' 1.

97 שם, עמ' 2.

98 הנ"ל, 'לתולדות ארבעה חגים', עמ' 3.

99 שם.

100 אברהם לרנר, 'חג העשור בשער העמקים', על המשמר, 21.6.1945, עמ' 4.

101 מ' אמיתי, 'שירת דבורה ושירת דבורים: חג העשור בשער העמקים', על המשמר, 25.6.1945, עמ' 2.

102 כהן, התוף והים, עמ' 100.

המקהלה שרה 'ודבורה הנביאה, אשת לפידות, שפטה את ישראל בעת ההיא' (שופטים ד ד). בסיום השירה 'ירדו מבין הגבעות גיבורי העלילה דבורה, יעל, סיסרא וברק',¹⁰³ רק שדמויות אלה לא חוללו ולא שיחקו אלא ישבו לצד האוהל כאורחים שבאו מרחוק וצפו במתרחש. כהן עיצבה אותם כתמונה חיה (tableau vivant), וכמו בסצנה המדומיינת שלה הם סימנו ברכה מן העבר, בעוד גיבורי האירוע היו למעשה המחוללים, אנשי הקיבוץ. המחול של שואבות המים בפתיחת הפרולוג סימן זאת בבירור בהתקשרו למעיין שהיה מקור המים היחיד של הקיבוץ בראשית דרכו.¹⁰⁴ הכד היה לסמל של ארץ ישראל, והנערה נושאת הכד הייתה לאייקון חזותי נפוץ שמסמן את ה'היאחזות באדמת הארץ ובתרבות המקומית'.¹⁰⁵ המחוללות עם כדיהן יוצרות אפוא מרחבי הדהוד בין המקראי לעכשווי, אבל עולה בבירור כי ההווה הוא העניין המרכזי וכי העבר מונכח דרך עיני ההווה. שלושה מחולות יצרה כהן לתיאור העלילה המקראית: מחול המקוננות, מחול הקרב ומחול הניצחון. המחול הראשון, מחול המקוננות, נסב על המצוקה והצעקה של בני ישראל לה' (שופטים ד ג), וחוללו אותו נשים באפור לקול המקהלה שזימרה משפטים מתוך שירת דבורה (שופטים ה). אביה של ירדנה כהן, פנחס כהן ירדני, כתב רשמים מן החג, וכך הוא תיאר את מחול המקוננות:

ופתאום צמרמורת עברה בגופך למראה בנות ישראל הלבושות אפורים מגיחות מבין משאבים וגדישים במחול התפילה והקינה. מחול הצער בכל יצורי גוון. הנה הן גוהרות ארצה וחובטות באגרופיהן את פני האדמה לא מיאוש ופחד. כל מגע ברגבי האדמה הוא מחול, כל חבטה באבני השדה – מחול הפדות. ועולה האדמה לקראת המחוללות ועולה המחול מן האדמה והלהט בעיניהן. כל מחול שזרת חוטים, כל תנועה כמשק הכנפיים, הנה הן מפרפרות המחוללות כפרפרי ערב, נשאות במחול בדרכים עקלקלות להביא את מחול האדמה לחורש ולזורע ולהפיח רוח הקרב בבחורי ישראל.¹⁰⁶

לפי תיאור זה, גם הקטעים שנוצרו בהשראת העלילה התנ"כית נתפסו בהקשר של חגיגות טבע ואדמה (תמונה 4) וזאת בזכות מבעי המחול שחיברו בין גוף למקום, כאן ועכשיו, בשפה תנועתית רבת-הבעה (expressive) שאפשרה חוויה שנובעת מניסיון עולמם של המחוללים והצופים. נראה אפוא כי שירת פסוקי התנ"ך הנכיחה את העבר הקדום, ואילו המחול הנכיח יותר מכול את ההווה, וכך נוצר הדהוד בין הקדום ובין העכשווי. המחול השני, מחול הקרב, היה ריקוד מלחמה של גברים שנסב על הקרב שבין בני ישראל לצבאות סיסרא עצומי הכוח. הבחורים חוללו עם פגיונות בידיהם, ואלה ייצגו את דלות הנשק של ישראל כנגד רכבי הברזל של סיסרא והעלו את התימה של המעטים

103 הנ"ל, 'לתולדות ארבעה חגים', עמ' 4.

104 אברהם לרנר, 'חג העשור בשער העמקים', על המשמר, 20.6.1945.

105 בינג' היידקר, תנועה לאומית, עמ' 89-90.

106 פנחס כהן ירדני, 'חג העשור בשער העמקים, רשמים', דבר, 13.7.1945, עמ' 4.

תמונה 4: **מחול המקוננות**, חג העשור, שער העמקים 1945. כוראוגרפיה ובימוי: ירדנה כהן. העלילה תנ"כית אבל מבעי המחול חיברו בין גוף למקום, בין אדם לאדמה, כאן ועכשיו. הצלם אינו ידוע. באדיבות ארכיון שער העמקים, קיבוץ שער העמקים

מול רבים. לפי פנחס כהן ירדני, הפגיונות הופנו לא כלפי האויב בלבד אלא גם לעבר האדמה: 'במחול הקרב וההקרבה יפוזו זרועותיהם ללא משטמה ואכזריות. הלוך ורקוד ישחיו פגיונותיהם ברגבי האדמה, השחזו וחפור באדמה, כאילו מתאמצים לחשוף ליבה'.¹⁰⁷ הקרב המקראי נהפך אפוא למאבק הקיומי של עובדי האדמה, והוא מייצג את הכמיהה של החקלאים אל אדמת הארץ ואת ערגתם להתחבר ללב לבה.

במחול השלישי, מחול הניצחון, חוללו נשים וגברים בעוד המקהלה שרה את הפסוק 'כן יאבדו כל אויביך ישראל [כך] ואוהבי בצאת השמש בגבורתו (שופטים ה לא).¹⁰⁸ זה היה ריקוד מעגל תוסס שהתבסס על צעדי דילוג שהביעו רינה, צהלה והודיה, אות לשמחת הניצחון. בסיום המחול נכנסה עגלה רתומה לשוורים עמוסה בכדי חלב, והמחוללים עלו אל קהל הצופים ומזגו לספליהם חלב צונן, במחוות מיזוג בין מחוללים לצופים ובין חגיגת הניצחון הקדומה לחג החקלאי העכשווי. בזאת כהן מעצימה ומעגנת את ראיית העבר בעיני ההווה וסוגרת מעגל מקינה לרינה, ומשעבוד לגאולה. השילוב בין עבר להווה, ובין התנ"ך למקום, מקשר ומפריד בין גאולת העם בידי האל ובין הגאולה בהווה שתלויה באדם

107 שם.

108 מחברי השיר שינו את הטקסט המקראי מ'כן יאבדו כל אויביך, יהוה', ל'כן יאבדו כל אויביך ישראל'.

ונובעת מעבודת הכפיים של החקלאים. כאן עולה ההשקפה שלפיה גאולת העם מותנית בהתיישבות בארץ ובגאולת אדמתה, כפי שמראים גם דברי פנחס כהן ירדני: 'לא חג תעלומות לפנינו, חג העם [...] על כי נגאלה האדמה'.¹⁰⁹ לאחר ששתו את החלב הצונן יצאו בשרשרת מחולות חג שיצרה כהן לזוגות, למבוגרים ולילדים, ולאנשי הקיבוץ ואורחיהם. באורחים היו גם שכני הקיבוץ מהכפר הערבי הסמוך, שהוזמנו לבקשתה של כהן, ולקראת סיום האירוע היא הזמינה קבוצת גברים מהכפר לרקוד את ריקודם והם עלו לרחבה ורקדו דבקה לצלילי חליל (תמונה 5). בתום המסכת נערכה ארוחת ערב שגם אותה קיימו בשדות לבקשתה של כהן, כדי לשוות אופי חקלאי שיתופי לכל האירוע – 'השדה היה ל"שולחן", וסביבו הסבו החברים כאיכרים על אדמתם'.¹¹⁰ הארוחה המשותפת על האדמה הייתה המשך ישיר לחגיגות הניצחון והיא זימנה התנסות חיה נוספת שיש בה זיקה של אדם לאדמה ושחיברה את חוויית הגוף האישי (lived body) לגוף הלאומי.

אכן, עוד ימים רבים שרתה בקרב חברי הקיבוץ אווירת חג, כפי שכותבת זוגיה במכתב ששלחה לכהן אחרי חגיגות העשור, ובו היא מתארת את התרוממות הרוח והפליאה השורה על כל חברי הקיבוץ, ואת ההדים שעורר החג 'בכל הארץ'. לדבריה, חברי הקיבוץ מקבלים פניות ממשקים אחרים, מצלמים, מקל"ל ומ'כרמל פילים' הפונה בהצעה להסריט את הכול מחדש.¹¹¹

תמונה 5: חג העשור, שער העמקים 1945. ריקוד דבקה של השכנים מהכפר הערבי הסמוך. הצלם אינו ידוע. באדיבות ארכיון שער העמקים, קיבוץ שער העמקים

109 כהן ירדני, 'חג העשור בשער בעמקים'.

110 כהן, התוף והים, עמ' 99.

111 אי"מ, 121.10.1.7.

דרמטורגיה של החג העממי

לאור תיאורי החגים ועיקרי צורתם, נראה שכהן יצרה סגנון ספציפי שניתן לאפיין דרך יסודותיו הדרמטורגיים. כבר מהתיאור עולה כי סגנון זה מבוסס על צירוף של כל יסודות המבע הכנעני שהוזכרו לעיל, בשפת המחול של גוף נע במרחב. הניתוח הדרמטורגי מציף ומבהיר זאת, ואעמוד על שתי קטגוריות מרכזיות של מופעי גוף במחול: חלל ומקום; תנועה ומבעי גוף.

חלל, מרחב ומקום

בבחירת אתר האירוע יצרה כהן את המסגרת הרעיונית והסגנונית העקרונית של מופעי החג. שלא כנוהג לקיים חגיגות בחדר האוכל, כהן הוציאה אותן אל החוץ. אל שדות הקיבוץ ולמול נופי הטבע הסובבים אותו. זהו הצעד הראשון והמשמעותי ביותר שמאפשר חג טבע חקלאי ששם במרכזו את הזיקה של אדם לאדמה. זו גם המסגרת שמקנה איכויות עממיות לחג, שכן ההתרחקות מכל סממן של מרחב תיאטרוני כמו במה ואולם מקשרת אותו למסורות עממיות של חגיגות אדמה שמתקיימות בטבע. מסגרת זו גם מאפשרת את עיצוב היסוד הלאומי שנטוע בחגיגות אלה, שכן בהתקיימן בטבע ועל אדמת הארץ הן חוגגות את התחייה הלאומית ובו בזמן את התחדשותן של מסורות קדומות. בחירות אלה, על ההקשרים והזיקות שהציפו, העניקו בכורה למקום שהוא בעל זהות ספציפית, המבדילה אותו מחלל וממרחב. זהות המקום אכן הייתה האבן השואבת של החג בעיצובה של כהן, שהדגישה ופיארה את המקום ושאפה להנכיח את ההיסטוריה המשמעותית שלו בבחירתה בעלילות תנ"כיות מתוך העדפה בולטת לאירועים שהתרחשו במקום הספציפי. כך המקום, על ההיסטוריות שלו, נעשה למוקד דרמטי של האירוע, לא רק 'תפאורה' טבעית אלא שהוא שווה ערך לדמויות ולעלילות.

מדובר אפוא במופע של המקום לא פחות ממופעם של המחוללים והחוגגים. במונחים המקובלים היום אפשר לומר שכהן יצרה בחגיגות ההתיישבות מופע תלוי אתר (site specific), שבו הקשר בין המופע למקום הדוק כל כך עד שלא ניתן לנתקם. לדבריה של ויקטוריה האנטר, חוקרת וכוראוגרפית של מופעים תלויי אתר, מדובר בתהליך יצירתי שמתמקד בגילוי המציאויות של האתר מתוך מטרה לבדוק תפיסות של מיקום, התמקמות וזהות של מקום.¹¹² לכן, במופע תלוי אתר המקום עצמו הוא מושא חקירה דרמטורגית המונעת מהרצון לגלות את ריבוי המשמעויות שלו.¹¹³ כהן חוזרת ומספרת כיצד בתהליך ההכנה של החג סיירה ארוכות בשדות הקיבוץ כדי לאתר את המקום המתאים לאירוע.

Victoria Hunter, "Moving Sites": Transformation and Re-location in Site-specific Dance Performance', *Contemporary Theatre Review*, 22, 2 (2012), p. 262

113 שם, עמ' 260.

משנבחר, שבה והילכה בו כדרך לחוות אותו ולהתנסות בו, ולנוכח התנסויות אלה של גוף נע במקום נוצרו בדמיונה תמונות החג.¹¹⁴ חוויית המקום דרך הגוף ותנועתו היוותה אפוא את התשתית הפרפורמטיבית של החג, שתפקדה כגשר בין החג החקלאי העכשווי ובין העלילות המקראיות שכהן מכנה 'אגדת המקום'.¹¹⁵ כינוי משמעותי זה מציב את המקום במרכז האירוע ובו בזמן מסמן את התפקיד הדרמטורגי המרכזי של הפנייה לתנ"ך כאמצעי לגילוי מציאויות ומשמעויות נוספות של המקום.

כהן מכוונת גם את ההתנסות של המחוללים והצופים לבסיס של אינטראקציה עם המקום. מופע תלוי אתר הוא אינטראקטיבי; הוא ממוקד בהתנסות הצופים הנובעת מיחסי הגומלין בין גוף למקום ופותרת אפשרויות לחוויות מגולמות פיזית (embodied). תנועה היא הדרך והדגם לאינטראקציה בין גוף למקום, ובתנועה, כמו הצעידה בתהלוכה הריטואלית שפתחה את החגים שיצרה כהן – הגוף מעצב את המקום וחוזר ומתעצב דרך ההתנסות במקום. האיכויות הדינמיות של תנועה מקנות לאינטראקציה של גוף-מקום אופי נזיל, משתנה וחולף, ושלא כמו המקום הפיזי שנשאר במשמעויות מיקומו הגיאוגרפי, המקום ההתנסותי מתפרק ומתפצל לריבוי מקומות ומשמעויות.¹¹⁶ בתום התהלוכה הריטואלית, כאשר הצועדים מתיישבים על האדמה וצופים במופע השתול בנוף, הם כבר אחרי היכרות פיזית של מגע אישי ישיר עם השדה והגבעה, ובגופם חקוקה חוויית המקום. צפייתם אפוא אינה מבוססת על מבט וראייה בלבד אלא היא מופעלת דרך כל הגוף והתנסותו במקום.

בצעדיו ובתנועתו, בחושי ובפעולותיו, הגוף מגשים את המקום ואת עצמו, ובו בזמן מבנה את זהות המקום ואת זהות המשתתפים. הגשמה מבוססת התנסות זו היא פרטית וקולקטיבית כאחד; היא גם אישית וגם תלוית תרבות, שכן היא נובעת ממבנה המקום והגוף, וממוסכמות חברתיות הנוגעות לפרקטיקות של התנהגות, תנועה ודרכי פעולה, שהסוציולוג בורדייה מכנה 'הביטוס' (habitus). המונח הביטוס מכוון לעקרונות שמייצרים ומארגנים פרקטיקות גופניות ואחרות כמו מערכים קוגניטיביים ונפשיים, שמבנים תפיסה (perception), הערכה והבנה של מה טבעי והגיוני ומה לא.¹¹⁷ אלה מבנים מוקנים שמוטבעים בגוף, בדעת ובנפש, כתולדה של מהלכים היסטוריים שנועדו לבסס זהות של קבוצות (מעמדות, לאומים) והבחנות ביניהן, ולכן הם נוצרים מתוך שילוב בין מוסכמות וערכים חברתיים ובין העדפות ויישומים אישיים. אף שמדובר בתהליך היסטורי, 'ההיסטוריה הופכת לטבע' ובפועל פרקטיקות אלה מיושמות שלא במודע כטבעיות לכאורה.¹¹⁸

בפריזמה של ההביטוס אפשר לראות שכהן חותרת, לפי התכלית האידיאולוגית לאומית, להבניית הביטוס עברי ארץ-ישראלי שכרוך בשינוי ההרגלים והנהגים של הגוף הנע והפועל.

114 ראו לדוגמה: כהן, 'לתולדות ארבעה חגים', עמ' 3.

115 שם.

116 Hunter, 'Moving Sites', p. 262

117 Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press,

Cambridge 1995, pp. 72, 78

118 שם, עמ' 78.

האינטראקציה עם המקום נועדה בין השאר לחולל שינוי זה, או לפחות לסמן את נתיביו שהרי מדובר בתהליך מורכב שדורש טרנספורמציה של 'אפקט העבר'.¹¹⁹ לפי בורדייה, בכל אחד מאתנו יש, בפרופורציות משתנות, 'איש אתמול', והוא השולט בתוכנו, שכן יש לעבר אחיזה איתנה בשל 'משכו הארוך, ביחס להווה הקצר, של מהלך היווצרותנו'.¹²⁰ לפיכך, כאשר ירדנה כהן מדברת על הרצון והצורך ליצור מחול המבוסס על תנועת גוף עברית, שנובעת ממקצבי הארץ ונופיה, למעשה היא מצביעה על הצורך לשנות את 'איש האתמול' המוטבע בגוף ובנפש. ולאור תוכני החגים בהשראת התנ"ך ועיצובם בהשראת המזרח היא מכוונת לטרנספורמציה שתביא לידי כינון העברי המקומי. כשם שדנציגר בביצועי פסליו חצב את עצמו לסביבתו, כך גם כהן בעשייתה חוצבת את עצמה ומזמינה את המשתתפים לחצוב את עצמם אל תוך אדמת המקום ומתוכה. החומר של דנציגר היה אדמת פטרה האדמדמה, והחומר של כהן היה הגוף ואדמת הארץ באינטראקציה ישירה, ובאמצעות עיצוב הדינמיקה ביניהם היא ביטאה את הכמיהה שלה ושל צעירי הארץ להגשמה עצמית ולכינון זהותם העברית, ובכל זה פולחן המקום הוא המוטיב הבולט ביותר.

את חגי ההתיישבות עיצבה כהן מתוך השקעה ביעד של צעירי הארץ להיהפך למקומיים, כדברי זלי גורביץ' וגדעון ארן ש'בני המקום הראשונים, ילידי הארץ המיתיים, דור ראשון בארץ נשאו על עצמם את משימת המקומיות', ותפקידם המיתי-היסטורי היה 'להיות ילידים'.¹²¹ המקומיות לא הייתה מובנת מאליה, גם לא לילידי הארץ, ונדרשה לה הגשמה חוזרת – הגשמה שחתרה ליצור מקומיות טבעית כמו שילידים מחוכרים בגופם ובנפשם למקום המגדיר את זהותם ואת קיומם. צעירי הארץ פיתחו פרקטיקות, מסורות וטקסים, מתוך מטרה להגשים את המקום ודרפו את עצמם, והמרכזית שבהן היא ההליכה, מסע רגלי, בטילים ובסיוורים שאפשרו לדעת את הארץ דרך הגוף החוזר ומתגלם באינטראקציה עם המקום. פרקטיקות אלה לבשו צורה ריטואלית של 'עלייה לרגל', כפי שגם כהן עיצבה מתכונת פולחנית של עלייה לרגל למקום ההתרחשות בכל אחת מהחגיגות שיצרה.

בנעוריה נטתה כהן לעשייה חלוצית, ובתום לימודיה בתיכון הצטרפה לגרעין ההכשרה בחֲדָרָה של 'תנועת העולים'.¹²² אמנם היא שהתה בהכשרה תקופה קצרה יחסית עד שחלתה בקדחת, אבל לאור האופי והצורה של החגים שעיצבה בהתיישבות נראה שהגישה החלוצית, החתירה ליצירת הביטוס עברי ואתוס ההגשמה, ובייחוד הפרקטיקה של 'עבודת הארץ' שמבוססת על אינטראקציה בין גוף למקום – כל אלה המשיכו ללוות אותה גם כיוצרת חלוצת המחול הישראלי. שהרי האופי והצורה של החגים שיצרה נושאים את חותם פולחני המקום שיישמו צעירי היישוב. בכתבה כי 'לא למדנו עדיין לאהוב את אדמתנו

119 שם, עמ' 76.

120 שם, עמ' 79.

121 זלי גורביץ' וגדעון ארן, 'על המקום – אנתרופולוגיה ישראלית', בתוך: זלי גורביץ', **על המקום, עם עובד**, תל אביב 2007, עמ' 51.

122 כהן, **התוף והים**, עמ' 22-24.

אהבת עובדים פשוטה ותמה¹²³; הצביעה כהן על גישתה הילידית ועל מטרתה לממש את התפקיד ההיסטורי-מיתי של בני דורה – 'להיות ילידים' ולתרום לכינון של זהות תרבותית עברית מקומית שורשית.

תנועה ומבני גוף

הגוף המחולל ומתחולל הוא היסוד המרכזי ביצירתה של כהן, החל בהבניית גופה-שלה כרקדנית וכלה בעיצוב תנועות גופם של המחוללים והמשתתפים בחגי ההתיישבות. בהיותה רקדנית וכוראוגרפית מושא עיסוקה העיקרי היה בהכרח הגוף הנע, אך היא עסקה גם בצורתו ובמשמעויותיו כיסוד וכביטוי של זהות לאומית מקומית. בהקשר זה, הבחירות הכוראוגרפיות של כהן חשובות מאוד שכן רובן נועדו להעצים את הקשר והחיבור בין גוף לאדמה: הקומפוזיציה כללה ריבוי תנועות לעבר האדמה וקטעי ריקוד בכריעה ובישיבה על האדמה (תמונה 6). לרוב, הרקדנים רקדו בסנדלים שאפשרו מגע ישיר ובלתי אמצעי עם האדמה ובפועל השקיעו את גופם בתוכה: בתנועותיהם חרטו בה את דמותם, בצעדיהם סימנו ומיפו אותה, ועקבותיהם הגדירו אותה מחדש כעדות חיה לשייכות הדדית. צעדי הריקוד העצימו זאת מתוך חזרתם על תבניות שונות של מחול רקיעות, שמעבר להיותו צורת ריקוד ראשונית הוא מעמיק את האחיזה בקרקע ואת אפקט החציבה העצמית מתוך האדמה ואל תוכה. נראה שתבנית הרקיעות הייתה לכהן חשובה כל כך עד שחזרה והדהדה אותה גם בתנועות הידיים הננעצות באדמה במגוון אופנים, כמו במחול המקוננות ובמחול הקרב שהוצגו בחג העשור בשער העמקים.

צורה זו של עיצוב התנועה מדגישה את הקיום הראשוני של הגוף כחומר: ראשית לכול – שמקור בריאתו מהאדמה, ונוסף על כך – שהוא מעוצב ונע כגוף אדמתי כפי שראינו (תמונה 3). בזאת כהן מסמנת את הגוף בקודים של קדמוניות – הן באמצעות אלוזיה והדהוד ממחול הרקיעות הריטואלי של שבטים ועמים קדומים, הן באמצעות התמקדות הקומפוזיציה בקשר ההיולי שבין גוף לאדמה. מעבר לזה, באותו עיצוב עצמו כהן מטעינה את הגוף גם בסימנים של מודרניות, וזאת באמצעות תווי ההיכר של המחול המודרני כמו הדגשת המשקל, שמפנה ליחסי הגומלין בין כוח המשיכה של האדמה ובין כוח ההנעה של הגוף. במחשבת המחול המודרני נתפסו תווי היכר אלו טבעיים, שלא כמבני הגוף הלא-טבעיים בבלט. לדוגמה, איזדורה דנקן דיברה במונחים אלה והעמידה את הגוף 'המנוון' של הבלט כנגד הגוף הטבעי של המחול המודרני¹²⁴ ועולה שרעיון החזרה לגוף הטבעי ולמבעיו הוא מגמה בולטת בדבריהם וביצירות של רוב יוצרי המחול המודרני

123 הנ"ל, 'חג עממי ומחול', עמ' 1.

124 איזדורה דנקן, 'מחול העתיד', בתוך: סלמה ג'ין כהן (עורכת), מחול כאמנות במה: אסופת רשימות על מחול, מ'1581 ועד ימינו (תרגום ג'יב סבריאנו), אסיה, רמת השרון 2010, עמ' 184.

תמונה 6: חג המים, גניגר 1947, מתוך המחול **מסביב לבאר**. קטע ריקוד בשיבה על האדמה, נערות וכדים. כוראוגרפיה ובימוי: ירדנה כהן. הצלם אינו ידוע. באדיבות ארכיון גניגר, קיבוץ גניגר

בראשיתו. מגמה זו קשורה לזרם תרבותי שקרא לחזור לטבע ולגוף הטבעי כנגד תחלואי התרבות המודרנית, שהאורבניות, הטכנולוגיה והתיעוש שמאפיינים אותה הרחיקו את האדם ממקורות חיותו הטבעיים.¹²⁵ בעוד הטבע נתפס טהור, התרבות המודרנית קודדה בערכים שליליים ונוצר מערך ניגודים, בעיקר ניגוד בין העיר ובין הכפר, והכפר נעשה לאידיאל מאחר שנתפס כמקום שבו הטבע עדיין לא הושחת. המאבק בהשחתת האנושיות הוא המוטיב המרכזי של גישה זו, והיה לו גם פן מוסרי שנבע מההשקפה שבריאיות הפרט מבטיחה את בריאות החברה והלאום.¹²⁶

הגוף, בצורתו, בתנועתו ובדרכי פעולתו, נתפס כביטוי הבולט של ניוון האדם בהשפעת החיים המודרניים. כך לדוגמה הנגידו בין גליות זורמת שמאפיינת את תנועת הגוף הטבעי ובין תנועות אלכסוניות, מקוטעות, זוויתיות ופתאומיות שמאפיינות את הגוף המודרני.¹²⁷

Rachel Fensham, 'Nature, Force and Variation', in: idem and Alexandra Carter (eds.), 125
Dancing Naturally: Nature, Neo-Classicism and Modernity in Early Twentieth-
Century Dance, Palgrave Macmillan, London 2011, pp. 3-4

126 שם, עמ' 5-6.

Michael Huxley and Ramsay Burt, 'Ideas of Nature, the Natural and the Modern in 127
Early Twentieth Century Dance Discourse', in: Fensham and Carter (eds.), *Dancing*
Naturally, p. 32

בהקשר זה ראוי בייחוד לציין שדנקן זיהתה את הגל כעקרון היסוד של השפה התנועתית שלה וראתה בו את תרומתה החשובה ביותר למחול ולמבעי הגוף הטבעי.¹²⁸ עיקרון זה משקף פרקטיקה מרכזית של דנקן ושל יוצרים אחרים, שהתבססה על אימון רקדנים ועל כוראוגרפיה בהשראת גורמי טבע, כמו גלי הים ותנועת העצים ברוח, שהניבו יסוד ריתמי-תנועתי של משיכה והתנגדות לגרוויטציה. ביסוס השפה התנועתית על פעולות גוף שגרתיות כאלה ואחרות – הליכה, קפיצה, דילוג – הוא שסיפק את ההצדקה ואת הצורה של מבעי הגוף הטבעי. לא פעם יוצרי מחול מודרני יצאו לטבע לאמן רקדנים, מקצועיים וחובבים, ולהציג יצירות לשם העצמת חוויית החיבור בין גוף לטבע. פרקטיקה זו הייתה שגורה במחול האקספרסיוניסטי בגרמניה, ויוצרים מובילים כמו רודולף פון לאבאן (von Laban) ומרי ויגמן יצאו לטבע, לעתים הרקדנים גם רקדו בעירום, וגישתם נקשרה לגישה הוויטאלית של פילוסופיית החיים (lebensphilosophie), שהייתה לה השפעה ניכרת על תרבות הגוף הגרמנית.

תשתית רעיונית ופרקטית זו חשובה מאוד להבנת הגישה והיצירה של ירדנה כהן, שכן היא שמקנה מובן למטרותיה ולדבריה החוזרים ונשנים על הגוף הטבעי ומבעיו בערכים של 'הטבע הטהור', ועל הרייתמוס של הטבע, האדמה ונופי הארץ כיסוד של מחול עברי מקומי. יתרה מזו, כהן יישמה את הפרקטיקות שהיו מקובלות במחול האקספרסיוניסטי, החל בקומפוזיציה תנועתית בהשראת גורמי הטבע, עבור לתנועות גליות זורמות (תמונה 7) וכלה בעצם היציאה לשדות בחגי ההתיישבות. יציאתה לשדות מקבילה ליציאה לטבע של יוצרים כמו לאבאן, שהיה אבי מקהלות התנועה (Bewegungschören) של רקדנים לא מקצועיים, וחלק ניכר מהאימון והמחול הקהילתי שלהם נערך בטבע באירועים שלאבאן החשיב לחג (fest). לדוגמה, באוגוסט 1917 לאבאן ערך כנס שכלל הרצאות ומופעי חג של מוזיקה, מחול ופנטומימה. הכנס נערך ליד אגם במונטה וריטה (Monte Verità) שבאסקונה, שווייץ, ואחד ממופעי החג, 'פסטיבל שמש', הוצג על ידי תלמידיו על פסגת הר המוקף בעצי יער ומשקיף לנופי הסביבה. האירוע חל בשעות אחר הצהריים, ותמונות המופע תוזמנו במדויק לכל שלבי שקיעת השמש ועוצבו ברוח של ריטואל קדום.¹²⁹ לאבאן הנחיל גישה ופרקטיקה זו לתלמידיו ובראשם מרי ויגמן, שלמדה אתו במונטה וריטה והשתתפה ב'פסטיבל שמש'. כהן הייתה צאצא ישיר של פרקטיקה זו, ואת שורשי הגישה, הצורה והסגנון של חגיגות ההתיישבות שעיצבה ניתן לזהות בבירור במופעי החג של לאבאן ותלמידיו ממשיכי דרכו.

המסכתות הקהילתיות נהיו לפרקטיקה מוכרת בתרבות הגרמנית, והיא זכתה למגוון יישומים. ה'טינגשפיל' (Thingspiel) לדוגמה היו מופעי-חוץ המוניים שהציגו חזיונות

Jean Morrison Brown, Naomi Mindlin, and Charles H. Woodford (eds.), *The Vision of Modern Dance: In the Words of its Creators*, Dance Books, United Kingdom 1998, p. 8

129 לתכנית הכנס ודברי לאבאן בנושא, ראו: דיק מק'קאו (עורך), **לאבאן: אסופת מקורות** (תרגום ניב סבריאנו), אסיה, רמת השרון 2017, עמ' 52-55.

תמונה 7: חג הכרמים, עין השופט 1944. כוראוגרפיה ובימוי: ירדנה כהן. הגוף הטבעי המחולל בטבע, בווריאציה על תנועת הגל הזורמת שהייתה לאייקון של המחול המודרני בראשיתו. הצלם אינו ידוע. באדיבות ארכיון עין השופט, קיבוץ עין השופט, והארכיון הישראלי למחול בבית אריאלה, תל אביב

דרמטיים בעלי רקע היסטורי-לאומי והוצגו לנוכח נופי טבע סמליים. מדובר אפוא במתכונת שהתבססה ואפיינה את התקופה, ולתבנית זו הייתה השפעה על עבודתה של כהן בחגי ההתיישבות.¹³⁰ כהן יישמה את התבנית האירופית המוכרת בהקשר תרבותי ארץ-ישראלי והתאימה אותה לסגנונה ולתכליתה לבנות מחדש זהות עברית מקומית שורשית. בהקשר זה, הפרקטיקה והיצירה של כהן משקפות מפנה שבמוקדו המעבר מן העברי של החלוצים – 'היהודי החדש', שהוצב, בהשראת פילוסופיית החיים (בין השאר) כנגד תפיסה נפוצה של היהודי הסובל משכלתנות יתר¹³¹ – אל ה'עברי המקומי' של צעירי היישוב. הזהות המתהווה של הצעירים סימנה בעיניהם את הגשמת הרעיון ליצור תרבות עברית, רעיון שהחלוצים הגו אך כשלו בהגשמתו, כדברי שביט, ש'הציונות אולי דברה על "מיתוס האדמה", אבל לחוות אותו לא היה בכוחה'.¹³² מכאן חשיבות החוויה בפרקטיקות הגופניות שפיתחו צעירי היישוב – חוויה מכוננת שמבנה את הגוף החי המתגלם ומתגשם מתוך אינטראקציה עם אדמת הארץ, על נופיה ותולדותיה. אם כן, כהן פעלה במסגרת רעיונית ואתית זו על מנעד מטרותיה ויישומיה, והפרקטיקות הפרפורמטיביות שיצרה והפעילה,

130 על הקשר בין ה'טינגשפיל' ובין החגים שעיצבה כהן ראו: בינג'הידקר, *תנועה לאומית, עמ'* 177-173.

131 שמואל אלמוג, 'מ'יהדות השרירים' ל"דת העבודה"', *הציונות*, ט (1984), עמ' 140-144.

132 שביט, 'חברה לאומית ותרבות לאומית עברית', עמ' 119.

במחולות הבימתיים ובחגיגות העממיות, הציעו מרחבים פוטנציאליים של התנסות אישית שהיא סמן של אידיאל ובו בזמן גם הגשמת האידיאה.

סיכום

כאמנית מחול ירדנה כהן חזרה והמציאה את גופה, שוב ושוב עיצבה את צורתיו ומבעיו; אלא שהיא הלכה מעבר ל'הכרח האמנותי' והמציאה דמות מדומיינת בעלת גוף שיש לו עצמה וידע מיתיים. האסטרטגיה של ההזרה מהעצמי והמיתוציה של דמותה המדומיינת הן המפתח להבנת גישתה ויצירתה, שכן דרכן היא פתחה מרחב פוטנציאליים שמאפשר לנוע בין הריאלי למדומיין, בין האישי ללאומי, בין ההווה לעבר, בין היסטוריה לזיכרון מומצא, ובין ההתנסותי לסימבולי. המפגש, הפער והמתח בין הריאלי למדומיין חוצה את כל ההיבטים והמרכיבים של יצירתה, ובייחוד הוא בולט בתפיסת המזרח שלה כיסוד הבעה אמנותי וכמסד של הבניית זהות לאומית מקומית ושורשית. כילידת הארץ אמנם היא הכירה את המזרח מניסיון אישי, אבל גם ראתה אותו דרך הערכים המערביים שהתחנכה עליהם והיא שימרה אותם גם כאשר בחרה להתמזרח, ולא להתמערב לפי המגמה ההגמונית. הפיצול בין מזרח למערב הניב אוריינטליזם כפול-פנים שביסודו מפגש בין החתירה לאותנטיות המבוססת על התנסות מקומית ובין אוריינטליזם אירופי רומנטי ומדומיין.

השילוב בין האירופי למקומי הוא הקו המאפיין את מחולותיה, וזה ניכר בשפה הגופנית והתנועתית ובגישה הכוראוגרפית שלה, הן במחולות הסולו הן בחגיגות שעיצבה בקיבוצים. עם זאת, כהן תפסה את עצמה ונתפסה כיוצרת מחול מזרחי, כנראה משום שהמזרח והמקומי נתנו אצלה את הטון, לעומת יוצרות מחול אחרות בתקופה שאצלן האירופי היה הקו המוביל. גם כאשר אימצה יסודות ממתכונות הבעה אירופיות מוכרות – המחול האקספרסיוניסטי והמסכתות הקהילתיות – כהן התאימה אותם לסגנונה ולתכליתה האידיאולוגית ליצור מחול מקומי שורשי כתואי לתרבות עברית מקומית וכתרומה ליצירה מחדש של זהות עברית שנובעת מהגשמת קשר ישיר, חי וקיומי בין גוף לאדמה. בזאת הלכה כהן בדרך של פרקטיקות גופניות של צעירי היישוב, שלבשו צורה של 'פולחן מקום' כמו הליכה, טיולים וסיורים בארץ, על מנת להגשים את שאיפתם ליצור תרבות עברית וזהות עברית שיחדו אותם כילידי הארץ.

אכן, כהן הייתה שייכת לדור זה של 'נוער מגשים', וחיפושה המתמיד אחר 'שורש ומקור' משקף את סוגיית הזהות של בני דורה, שכן לא המקומיות ולא הילידיות שאליהן שאפו ושעליהן הצהירו היו ברורות מאליהן, ונדרש לשוב ולממשן בפועל; שהרי מדובר בזהות הנתונה בהתהוות, זהות שנעה ונדה בין הממשי לאפשרי ובין הריאלי לסימבולי, ולכן הייתה חתומה בחותם הכמיהה והחיפוש המתמיד. כאן נקודת המפגש בין סיפורה האישי של כהן ונרטיב הדמות שיצרה ובין סוגיית הזהות של צעירי הארץ, שכן המדומיין אמנם מעורב ביצירתה אך הוא מעורב גם בחתירה למימוש האתוס הלאומי והתודעה הלאומית

החדשה של צעירי היישוב. בהקשר זה עולה החשיבות של בחירתה בסגנון הבעה המסומן בערכי האסתטיקה הכנענית כפי שבאה לידי ביטוי באמנות החזותית ובפיסול בעיקר. שכן, יותר מכל זרם אמנותי אחר בתקופה, האמנות הכנענית דיברה אל צעירי היישוב ונתפסה כשיקוף של כמיהותיהם וערכיהם, ובייחוד בכל הנוגע לשאלות הזהות שלהם. האוריינטציה העיקרית של האמנות הכנענית הייתה להמציא מחדש את הגוף ואת השפה של העברי המקומי, וליצור חוויה שנובעת מהתנסות חיה המגולמת באופן גופני. כהן רתמה לאסתטיקה הכנענית את ערכי המחול המודרני ויסודות של מחול מזרחי ועיצבה אותם מחדש בגישה כוראוגרפית שהתמקדה באופנים שבהם הגוף, כסמן של זהות, נוצר, מתמקם, ממקם ונעשה לשלוחה של מקום. הגוף המחולל של כהן – באיכויותיו האדמתיות, בצורותיו הקמאיות ובמקצביו האטיים והמושגיים – הציע שילוב של איכויות פלסטיות שאפיינו את ההבעה הכנענית וחתרו לאותה התכלית לחצוב את העצמי מן האדמה ואל האדמה, לפי הדימוי של דנציגר, ברוח צעירי היישוב. זה מרכז הכובד של הפרקטיקה הפרפורמטיבית שיצרה ירדנה כהן: צירוף של איכויות ההבעה הכנענית ושילוב של עקרונות המחול המודרני עם יסודות מהריקוד המזרחי ועם פרקטיקות גופניות המבוססות על אתוס לאומי עברי – באמצעות כל אלה היא חוזרת ונעה בין הריאלי למדומיין ומקודדת גוף רב־רובדי ורב־משמעי שמחולל ומייצג זהות מקומית שורשית על מורכבותה ועל סתירותיה הפנימיות.

לחקור מורשת דיגיטלית: עיצוב ארכיונים מקומיים במיזם 'ישראל נגלית לעין'

רונית המיין ותמר יוגב

'מורשת אינה אובדת ונמצאת, נגזלת ונתבעת חזרה.
מורשת היא תהליך של עיצוב תרבות המתרחש
בהווה אשר שואב את תכניו מהעבר.'

(Barbara Kirshenblatt-Gimblett 1998: 370)

בערב גשום וקר בראשית החורף נאספו במוסד חינוכי השוכן במועצה אזורית כפרית בלב הארץ עשרות אנשים ונשים, רובם בגיל העמידה, חלקם קשישים. הם הוזמנו לקחת חלק באירוע חשיפה למיזם קהילתי לתיעוד ודיגיטציה של תמונות מאלבומים משפחתיים ומסמכים הנמצאים בידי משפחות ויחידים. מטרתו של המיזם שנערך ביזמתו של יד יצחק בן-צבי, 'ישראל נגלית לעין', היא להקים רשת ארכיונים דיגיטליים ברחבי הארץ לתצלומים שנוצרו בספרות המשפחתית והמקומית ולא במסגרת הצילום הממסדי והרשמי, אשר יונגשו באתר האינטרנט של המיזם. במסגרת המיזם נסרקים תצלומים בבתיים של בעלי האלבומים בידי מתעדים וסורקים מתנדבים, בהנחייתם של רכזים מקומיים אשר הוכשרו בידי חברי צוות המיזם ביד יצחק בן-צבי. התצלומים עצמם נשארים בבעלות המשפחות. לכל ישוב מיוחד דף באתר האינטרנט של המיזם, המכיל אלבומים דיגיטליים של תמונות משפחה, סיפורי חיים ומסמכים.

במאמר אנו מציגות את ממצאיו של מחקר אתנוגרפי אשר בחן את הקמתם של ארכיונים דיגיטליים קהילתיים במסגרת המיזם 'ישראל נגלית לעין', המתבססים על תמונות משפחתיות בארבעה יישובים יהודיים ברחבי הארץ. המחקר החל בשלהי שנת 2015 ונמשך בשנה שלאחריה. במהלכו ריאיינו שותפים במיזם וצפינו בהכשרות שבהן רכשו הפעילים במיזם מיומנויות תיעוד וסריקה, וערכו דיונים על הדרך לייצוג המורשת היישובית.

* ברצוננו להודות למנהלי המיזם ביד יצחק בן-צבי, לרכזים במרכזי התיעוד, לבעלי האלבומים והמתעדים אשר ייחדו לנו מזמנם ואפשרו לנו בסבר פנים יפות ובסבלנות רבה להיות נוכחות, לקחת חלק בפעילות ולראיין – אשר אפשרו את עריכת המחקר המדווח כאן. כמו כן אנו מודות לפרופסור דבורה (דבי) ברנשטיין על עצותיה המאירות והמועילות אשר סייעו בגיבוש המחקר.

מיזמי דיגיטציה במוסדות זיכרון ומורשת, כגון ארכיונים, ספריות, מוזיאונים ומכוני מחקר, הם תופעה חדשה יחסית במדינת ישראל, מן העשור השני של המאה ה-21. הבולטים שבהם הם מפעלי הדיגיטציה של הספרייה הלאומית במסגרת תכנית האב להתחדשותה, שפעלו בשנים 2010-2016.¹ מפעל הדיגיטציה מעורר שאלות בדבר המשמעויות החברתיות, הפוליטיות והתרבותיות של מיזמי השימור הדיגיטלי להנגשת מידע וידע לקהלים נרחבים, ואופי הקורפוסים ההיסטוריים והזיכרון שהם מעצבים. המאמר מבסס את ההקשרים והרבדים המרחביים המגוונים שמזמן חקר המיזם 'ישראל נגלית לעין' לברור סוגיות אלה. כמו כן מוסיף המאמר מידע אמפירי להבנת דרכי עיצובם של מיזמי הדיגיטציה ומספק מסגרת תיאורטית ומתודולוגית לחקירת ולתיאור השפעתו של המידע הדיגיטלי.

אנו רואות במורשת תהליך תרבותי של בחירה המתרחשת בהווה אך פונה אל העבר במטרה להגדיר פרקטיקות תרבותיות, אתרים, מבנים ואובייקטים חומריים אשר ישמשו כבסיס להגדרת זהות המבוססת על עבר משותף. המיזם 'ישראל נגלית לעין' מזמין את הציבור הרחב להשתתף בפועל בייצור תכני הארכיון הדיגיטלי של מורשת חזותית שיש בה עניין לציבור. במחקר שאלנו מיהו ציבור זה ומהו העניין אשר בשמו פועל המיזם, מהי מידת השתתפות הציבור ובמה היא באה לידי ביטוי. כמו כן ביקשנו לברר את השפעתם של תהליכי הדיגיטציה על עיצוב הארכיון המתגבש. באיזו מידה מקדמים התיווך הדיגיטלי וההנגשה באינטרנט את השאיפות לקידום ערכים דמוקרטיים בעיצוב המורשת, כגון: נגישות לקהלים נרחבים, רב־קוליות וצמצום התלות בידע של מומחים (Aigner 2016; Witcomb 2007); שיתוף הציבור והשתתפותו בבחירת התכנים ובעיצובם, ולא רק בצריכתם הפסיבית (Taylor and Gibson 2017). התקוות אשר נתלו בתיווך ובהנגשה הדיגיטליים ביטאו את השאיפות לדמוקרטיזציה בעיצוב מורשת התרבות, למתן ייצוג וביטוי לזהויות ולקבוצות שהודרו מתצוגות המוזיאונים ההיסטוריים ומרשומות הארכיונים (Rodéhn 2015).

אנו טוענות כי פעילות המיזם, שהוא יזמה ממשלתית הנתונה במסגרת אידיאולוגית לאומית, היא חלק מתכנית נרחבת ומשולבת בתהליכי ייצור ידע היסטוריוגרפי לאומי ביד יצחק בן־צבי.² ג'ואל טיילור ולורה קייט גיבסון תיארו את הכוחות הסמויים שבבסיס

1 בשנים אלה קידמה הספרייה מיזמי סריקה והנגשה של ספרים, של עיתונות היסטורית יהודית וערבית, של יצירות חולפות (ephemera), של תצלומים, של מפות ושל כתבי יד, ועסקה בשימור דיגיטלי של חומרי שמע וצליל של מוזיקה יהודית וחומרים אתנוגרפיים. כמו כן שותפה הספרייה הלאומית בתכנית 'ציוני דרך' של משרד ראש הממשלה וארכיון המדינה במימון רשת ארכיוני ישראל (רא"י), מיזם אשר בו נסרקו ומונשים חומרים ארכיוניים באמצעות מערכת לניהול ארכיון ופורטל לקהל הרחב. לתיאור מפעלי הדיגיטציה של הספרייה הלאומית, ראו: רינגל 2017.

2 פעולתה המחקרית של יד יצחק בן־צבי מעוגנת בחוק מדינה (חוק יד יצחק בן־צבי תשכ"ט-1969) אשר מגדיר את תחומי פעילותו ונושאי מחקרו: 'להעמיק בעם את תודעת רציפותו של היישוב היהודי בארץ ישראל, ולטפח לשם כך את חקר תולדות היישוב'. סעיף זה מקצה למכון תפקיד בחיזוק תפיסת ההצדקה (הלגיטימציה) של האידיאולוגיה הציונית במחקר ובכתיבה היסטורית,

מיזמי דיגיטציה הפועלים בהקשרים מקומיים: 'ניסיונות מרשימים ומספקים של רב-קוליות עלולים למעשה לחזק ולהגביר צורות מעודנות וסמויות של כוח. לכאורה ניתן מרחב לקולות אחרים באופן דמוקרטי, אולם כל זה מתרחש בתוך מסגרת התייחסות אשר נקבעה מראש ומקדמת מספר מוגבל של אינטרסים' (Taylor and Gibson 2017: 417).³ עם זאת, אין די בהכרה בקיומם של כוחות אידיאולוגיים ורשמיים הפעילים במיזם; יש לתאר ולהסביר את אופן פעולתם והשפעתם בקרב השחקנים והכוחות המעצבים אותו.

המיזם 'ישראל נגלית לעין' הוא מיזם לתייעוד קהילתי הבא לחזק את סיפור המורשת הישראלית. המיזם החל לפעול ברמה הארצית בחסותה של התכנית לשיקום והעצמה של אתרי מורשת לאומית שהוקמה מכוח החלטת ממשלה. התכנית הציגה מתווה פעילות לשש שנים אשר שם לו למטרה 'לשקם, לשדרג ולהעצים את נכסי המורשת ולהבטיח השתמרותם לדורות הבאים'.⁴ במאמר אנו נשענות על מחקרים שנשענים על תיאוריית שחקן הרשת.⁵ החלטתנו ליישמה במחקר נבעה מן הרצון לחקור את אופן פעולתה והשפעתה של הטכנולוגיה הדיגיטלית כחלק ממערך של שחקנים וכוחות, ולהימנע מהנחות דטרמיניסטיות, טכנולוגיות או חברתיות, אשר יקבעו את מהלכו של המחקר.

במאמר חמישה חלקים. בחלק הראשון נציג את המסגרת התיאורטית והמתודולוגית של המיזם. בחלק השני נציג את מטרותיו ופעילותו של המיזם כפי שיד יצחק בן-צבי הגדירן והציגן לציבור הרחב. החלק השלישי ייוחד לתיאור פעילות המיזם ברמה היישובית. בחלק הרביעי נדון בתהליך בחירת התמונות לסריקה ובמשמעות המרת התמונות המשפחתיות לאובייקטים דיגיטליים בארכיון. בחלק החמישי והאחרון דיון והערות סיכום.

לחקור מורשת: היבטים תיאורטיים ומתודולוגיים

הגדרות המושג 'מורשת'

ההגדרה המילונית של המילה 'מורשת' מתייחסת לדבר מוחשי או רוחני שנחלים מן הדורות הקודמים. במילון Merriam-Webster ההגדרה מרחיבה יותר, מבחינה בין מורשת מוחשית למורשת שאינה מוחשית ועומדת על ההקשרים החברתיים וההיסטוריים שבהם

מחקר אשר מטרתו אישוש הטיעון בדבר הקשר הרציף בין העם היהודי לארצו שהוא מעמודי התווך של ההיסטוריוגרפיה הציונית. על עיצוב הידע ההיסטוריוגרפי הציוני, ראו: רם 2006.

3 התרגום כאן ובכל מקום שאין ציון שם אחר הוא של רונית המיין.

4 המתווה הוצג בדוח אשר הוגש לראש הממשלה נתניהו ב-17.2.2010 בידי מזכיר הממשלה, עו"ד צבי האוזר, בכותרת: 'תמ"ר: התוכנית לשיקום והעצמת תשתיות מורשת לאומית'. ראו: מדינת ישראל, משרד ראש הממשלה, 2010. המתווה הציג לטפל ב-150 פרויקטים בעלות כוללת העולה על 600 מיליון שקלים, ואושר בהחלטת ממשלה מס' 1412 ב-21.2.2010.

5 על תיאוריית שחקן הרשת ראו בסעיף 'המורשת בשיח האקדמי', להלן.

נוצרת מורשת. לפי הגדרה זו המושג כולל מסורות וערכים שהם חלק מההיסטוריה של קבוצה חברתית או של אומה. הגדרות המושג הורחבו בהקשרים מוסדיים לאומיים ובין-לאומיים, באמנות בין-לאומיות שעסקו במיפוי ובמיון אובייקטים של מורשת והגדרו מדדים וקריטריונים לשימור (Addison 2007; Ahmad 2006; Champion 2007).⁶

המורשת בשיח האקדמי

חקר המורשת הוא עיסוק בין-תחומי המשקף גישות אפיסטמולוגיות שונות ומעצב תחומי עניין מחקרניים מקבילים ונפרדים (Waterston and Watson 2013). המחקרים על ניהול מורשת מתמקדים בעיקר בהיבטים הכלכליים והטכנולוגיים של שימור אתרי מורשת ותיירות. במוקד עניינם עומדים שיקום ושחזור של מבנים ואובייקטים וכן תצוגתם, הנגשתם וניהול מבקרים בהם. המבקרים והמשתמשים נתפסים כצרכני תרבות ותיירים. תחום זה נשען על תפיסה מדעית פוזיטיביסטית בעיקרה (Winter 2013).

לצדו ובמנותק ממנו נערכים מחקרי מורשת ביקורתיים. מחקרים אלה מותחים ביקורת על האופי המהותני והאוניברסלי המיוחס למורשת. לשיטתם מקומות, אובייקטים ופרקטיקות תרבותיות אינם מגלמים ערך או משמעות; אלה מיוחסים להם בשיח ההגמוני המכונן אותם כחלק מקנון של מורשת. בהקשר זה מורשת היא גם קידום של גרסה קונסנזואלית של ההיסטוריה על ידי מוסדות תרבות רשמיים בחסות המדינה, המוסמכים לנהל ולמסטר מתחים חברתיים בהווה. הגישה הביקורתית מכירה ביכולתו של תהליך לעיצוב מורשת לקדם שינוי חברתי. תהליך עיצוב המורשת בהקשר זה קורא תיגר על ערכים מקובלים ומגדיר זהויות בקרב קבוצות שוליים, בהישענו על מוסדות תרבות, כגון ארכיונים, התומכים בתהליכי השינוי (Smith 2006). אנו רואות במורשת קטגוריה תרבותית המובנית בהקשרים פוליטיים וחברתיים.

ביטוי מובהק לגישת הבנייה החברתית בחקר המורשת אפשר למצוא במושג 'השיח המוסמך-הרשמי של המורשת' (Authorized heritage discourse). שיח זה קיים בחברות מערביות, ומבנה את האופן שבו יש לחשוב, לחקור ולדבר על המורשת. כך הציגה אותו לורה ג'יין סמית:

6 אמנת אונסק"ו משנת 1972 מטעמה של הוועדה לשימור מורשת תרבותית וטבעית, הגדירה את תכניה ותכולתה של מורשת מוחשית כתופעות טבע, מונומנטים, עבודות אדריכלות, יצירות אמנות, פיסול וציור בעלי ערך אוניברסלי מנקודת מבט היסטורית, אמנותית או מדעית. ראו: <http://whc.unesco.org/en/conventiontext> (אוחזר במארכ 2017). בשנת 2003 הוצג לראשונה המושג 'מורשת לא מוחשית', הכוללת אמנויות תצוגה ובמה, טקסים וריטואלים חברתיים, ידע ופרקטיקות של אומנות ומלאכות יד. ראו באתר <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e.pdf> (אוחזר במארכ 2017). עיון במתווה תמ"ר מעלה כי ועדת ההיגוי שחיברה את המסמך ראתה לנגד עיניה את הקריטריונים וההגדרות של אונסק"ו. כזהו השימוש בקטגוריות 'מורשת מוחשית' ו'מורשת לא מוחשית'. הכותבים אף הביעו רצון להשיג הכרה באתרי מורשת ציונית כאתרי מורשת עולמית.

השיח המוסמך של המורשת מתמקד באובייקטים חומריים ואסתטיים, באתרים, במקומות או בנופים שבני הדור הנוכחי 'חייבים' לשמר למען הדורות הבאים, למען 'חינוכם' וכדי ליצור תחושת זהות משותפת הנשענת על 'העבר'. אחת מהתוצאות של שיח זה היא הגדרת הדוברים המוסמכים של העבר. שיח המורשת מכונן את דובריו המוסמכים באמצעות הכלי הרטורי 'העבר', המשמש כמושג נרדף ל'מורשת'. 'העבר' מעורפל; הגדרתו מתייחסת למשהו שהוא בה בעת יחידאי וקונקרטי. עמימותו של 'העבר' [...] מעבירה אותו לתחום שיפוט של מומחים, ארכאולוגים והיסטוריונים [...] דרך נוספת שבה ממפה שיח המורשת את סמכותם של מומחים היא ברעיון ההורשה או מורשת האבות. בני הדור הנוכחי מיוצגים בצורה הטובה ביותר על ידי מומחים (Smith 2006: 29).

תוצאותיו של שיח זה, טוענת סמית, יוצרים עבר מנותק מהניסיון ומהמטען הרגשי של יחידים וקהילות. שיח המורשת, בהיותו שיח נטול ממשות חומרית (self-referential discourse), מגדיר אובייקטים, מייחס להם ערך פנימי ובכך מניח את הבסיס החומרי לטענותיו. תיאור זה מספק תובנות חשובות למיזמים כ'ישראל נגלית לעין', הנשענים על יזמות רשמיות, ומשולבים בפעילותם של מוסדות תרבות מוסמכים של המדינה, כיד יצחק בן-צבי. תיאור השפעתו של שיח זה על מעמדם של היסטוריונים ומומחים אחרים כפרשנים המוסמכים של המורשת, וההכרה בסמכותם, חשובים להבנת המיזם המשולב בתהליכי ייצור ידע היסטוריוגרפי. עם זאת כוחו הפרשני של השיח ההגמוני כפי שמציגה אותו סמית הוא מוגבל. גם כשהיא מצהירה כי איננה 'מתכוונת להתעלם מחומריותה של המורשת, אלא לאתגר אותה' (שם: 13), אין היא מציעה מסגרת אפיסטמולוגית ומתודולוגית כדי לתאר ולחקור את השפעתה.

במחקר נשענו על המושג 'השיח ההגמוני של המורשת' בניתוח פעולות המיזם ומטרותיו. עם זאת חיפשנו מסגרת תיאורטית וכלים מתודולוגיים אשר יסייעו לחקור ולתאר את האובייקטים כסוכנים, ואת הטכנולוגיות הדיגיטליות המעורבות בעיצוב הארכיון. כן ביקשנו להבין את השפעתם של כלים שונים, כגון סכמות של מיון ובחירה, תקנות סריקה, טבלאות תיעוד, מטא-דאטה (מידע על מידע, כלומר שכבות המידע הנוספות לתמונות הסרוקות המאפשרות את אחזורן ואת הנגשתן למשתמשים). לפיכך נקטנו גישה שאפשר לכנותה 'לא-ייצוגית'. הגישות הלא-ייצוגיות בחקר המורשת מבקשות לחקור את השפעתם של אובייקטים, של מקומות ושל פרקטיקות תרבות כסוכנים ובהתייחס למאפייניהם החומריים, מעבר למשמעותם הייצוגית והסימבולית. גישות אלה נשענות על מחקר אמפירי והן מטריאליסטיות בתפיסתן ופוסט-הומניסטיות בכך שהן מכירות בכוחם ובהשפעתם של אובייקטים ושל ישויות אחרות, שאינן אנשים, לעצב הווייה ומציאות. הן מתבוננות בפרקטיקות של מורשת שנוצרות ביחסי גומלין בין שחקנים שונים (Robertson 2012; Waterton and Watson 2013).

מחקרים בגישות הלא-ייצוגיות בחקר המורשת מתייחסים אל מאפייניו החומריים והשיחניים של תהליך המורשת כמשולבים אלה באלה (Harrison 2012, 2015). בעת

עיצוב המחקר חיפשנו מסגרת תיאורטית שתאפשר לתאר את המערך ההטרוגני והדינמי של קשרים ויחסי זיקה בין אנשים לטכנולוגיות הפעילים במיזם. חיפוש זה הנחה את החלטתנו ליישם את ארגו הכלים התיאורטי והמתודולוגי שמציעה תיאוריית שחקן הרשת. תיאוריית שחקן הרשת (Actor-network theory) היא תיאוריה סוציולוגית שהתפתחה בתחום חקר הטכנולוגיה והמדע והתמקדה במחקר אנתרופולוגי של 'מדע בפעולה' וייצור ידע (Law 1999, 2009; Latour 1987, 1999, 2005; Mol 2010). התיאוריה מציעה מסגרת מושגית וארגו כלים למיפוי הקשרים בין אנשים, טכנולוגיות ופרקטיקות לייצור ידע בעזרת שימוש במטאפורת הרשת, כדי להסביר את יחסי הגומלין ביניהם (Law 2009). תיאוריית שחקן רשת מניחה כי הן אובייקטים הן אנשים יכולים לעצב מסגרות ומוסדות. אלו ואלו מכונים בתיאוריה 'שחקנים', דהיינו מי שיכולים לעצב את רשת יחסי הגומלין ביניהם ולהשפיע עליה.⁷

תיאוריית שחקן הרשת וארגו הכלים המושגי שלה חלחלו לתחומים נוספים ויושמו בחקר מוסדות מורשת, כגון מוזיאונים וארכיונים (Bennett 2010; Harrison 2011). התיאוריה מניחה שקיימת סימטריה בסיסית בין כוחם של שחקנים שונים – אנשים, טכנולוגיות, טקסטים ואובייקטים חומריים – לעצב מסגרות התייחסות, מוסדות והתאגדויות. בכך היא מציגה אפשרות תיאורטית ומתודולוגית לחקר מורשת שאינו מתבסס על הפיצול בין טבע לתרבות ובין אובייקט לסובייקט. המושג 'חברה' בגישה זו אינו מתייחס לשם עצם אלא לתהליך של יחסי גומלין שבו מעורבים השחקנים השונים המעצבים ומתעצבים בתוכו. לפיכך יש לחקור את יחסי הגומלין בין השחקנים במהלך פעולתם והיווצרותם כדי להבינם. מכאן גם הסיסמה 'ללכת בעקבות השחקנים' (Latour 1987).

מחקר ביקורתי של המורשת כתהליך של ייצור העבר בהווה מביא לבחינה מחודשת של המעורבים בתהליך עיצובה, ולשאלה היכן מתרחש תהליך זה בחברות בנות זמננו (Harrison 2012). סוגיה זו מעלה את שאלת הסוכנות, קרי מי הם השחקנים המשפיעים על בחירת תכני התרבות אשר ייחשבו כמורשת. הסוכנות בתיאוריית שחקן הרשת מיוחסת לאנשים ולאובייקטים. אלו ואלו הם בעלי יכולת להשפיע על התנהגותם של שחקנים אחרים ברשת. יכולת זו נרכשת על ידי השחקנים, והיא אובדת ומושגת מחדש בתהליך התקבצותם של שחקנים שונים וברשת הקשרים שהם טווים (Callon 2005).

חקר המיזם 'ישראל נראית לעין' מעמיד במרכזו את שאלת עיצובה של 'מורשת מלמטה', קרי מתן ביטוי לגניסיון, לזיכרון ולייצוגים חזותיים פרטיים ומקומיים, לשיתופם ולהשתתפותם. תהליך זה מערב טכנולוגיות והחלטות אשר חלקן מתקבל הרחק מהרובד

7 ברוננו לאטור תיאר את השפעתם של אובייקטים, כלים וטכנולוגיות על הרשתות שבהן הם מעורבים, במילים הבאות: 'נוסף על תפקידם כ"תפאורת רקע לפעולותיהם של אנשים", אובייקטים עשויים להעניק סמכות, להתיר, לאפשר, לעודד, להשפיע, לחסום, וכן הלאה. תיאוריית שחקן הרשת אינה באה לטעון כי אובייקטים עושים דברים "במקום" שחקנים אנושיים. היא באה לטעון בפשטות כי מדע חברתי אינו יכול להתחיל מבלי לחקור תחילה מי ומה שותפים בפעולה' (Latour 2015: 72).

המקומי של הפעילות. ארכיון דיגיטלי הוא אתר שבו פועלים שחקנים אנושיים ואחרים (non-humans). פעולתו הפנימית סמויה מן העין והטכנולוגיה שלו אינה נהירה לנו. שרשרת ההחלטות והמחלוקות אשר עיצבו את הארכיון כפי שהוא גם היא נסתרת. ברונו לאטור מכנה טכנולוגיות מעין אלה 'קופסאות שחורות' (Latour 1999: 304). במחקר ביקשנו לפתוח את הקופסה השחורה של הארכיון כדי להבין את הטכנולוגיות, את הידע ואת השחקנים המעצבים את צורתו.

יישום תיאוריית שחקן הרשת בחקר ארכיון המורשת הדיגיטלי מאפשר להתמקד בהווה ובחוויה הגופנית החומרית והיום-יומית של הנוטלים חלק בעיצובו, ולא להסתפק בחקר השיח והייצוג הסמלי המובנים בו. יתרונה של הגישה הזאת הוא בשפה שהיא מציעה לחקור ולתאר יחסי גומלין בין שחקנים אנושיים ולא-אנושיים, מבלי להזדקק לשפות הדיסציפלינריות האופייניות למחקרם (Asdal, Brenna and Moser 2007). בחירה תיאורטית זו תאמה את רצוננו לתאר ולחקור את השפעתה של הטכנולוגיה הדיגיטלית לצד מאפייניה החומריים, ולבחון את קשריה עם שחקנים אחרים: בעלי אלבומים, היסטוריונים, אוצרים, תמונות, אלבומים טבלאות תיעוד ותקנות סריקה.

היבטים מתודולוגיים של המחקר

כדי להתחקות אחר הקמתו של הארכיון הדיגיטלי נבנה מערך מחקר משולב אשר כלל ראיונות עומק ותצפיות. הראיונות נערכו במסורת המחקר האיכותני הקונסטרוקטיביסטי. הם אפשרו למשתתפים במיזם לתאר את פעילותם בקטגוריות ההתייחסות שלהם עצמם, ולנו כחוקרות להבין את המשמעות אשר הם מייחסים לה.⁸ כל המראיינים נזכרים במאמר בשמות בדויים, כדי לשמור על פרטיותם, ובציון תפקידם במיזם וסוג היישוב שבו הם מתגוררים, ללא ציון שמו. לצד ראיונות העומק יושמה במחקר מתודה של תצפית מעורבת. היתרון במתודה זו הוא היכולת להיות מעורב מעורבות ישירה ואישית בחיי היום-יום של הנחקרים; לשמוע, לראות ולהבין את דרך חייהם של המשתתפים במחקר (Marshall and Rossman 2014). הנחקרים כללו את כל השחקנים במיזם. לצורך המחקר נערכו עשר תצפיות.

שדות המחקר ותיאורם

המחקר נערך בארבעה מרכזי תיעוד המשקפים מגזרים שונים בחברה הישראלית. הראשון היה במועצה אזורית כפרית במרכז הארץ הכוללת 13 יישובים יהודיים, מושבים וקיבוצים ותיקים ומבוססים, ומדורגת במקום גבוה מבחינה חברתית-כלכלית. מרכז התיעוד השני

8 נערכו 23 ראיונות עומק מובנים למחצה שבהם רואיינו מנהלי המיזם מיד יצחק בן-צבי, בעלי אלבומים, מתעדים ורכזים על משמעות הפעילות וההשתתפות במיזם בעבורם. ראיונות אלה נותחו בעזרת תוכנת אטלס בניתוח פנומנולוגי אשר מטרתו ליצור טקסט שיבהיר לקורא את המשמעות הייחודית או המהות של החוויה הנחקרת (Creswell 1994).

היה בעיר במרכז הארץ אשר נוסדה כמחנה עולים בימי העלייה ההמונית בעבור עולי תימן. העיר השתתפה בשנת הניסיון (הפיילוט) של המיזם. מרכז התייעוד השלישי היה בעיר ותיקה בדרום מישור החוף. מרכז התייעוד הרביעי – בעיר פיתוח בנגב המערבי. הבחירה במקומות אלה נבעה מההכרה שיש לבחון את הפעילות באתרים שבהם פועל המיזם. המחקר החל בשלהי שנת 2015 ונמשך בחודשי פעילות המיזם בשנת 2016: ינואר-ספטמבר.

בשלב הראשון נערכה תצפית בעיר הפיתוח הדרומית על הכשרת חניכים במכינה קדם-צבאית בתייעוד ובסריקת תמונות, במטרה לשלבם במיזם. כמו כן נערכו תצפיות ביד יצחק בן-צבי כדי להכיר את הרכזים אשר הפעילו את המיזם ברחבי הארץ. צפינו בסדנאות הכשרה בתייעוד, במפגשים של הרכזים עם טכנולוגיות כגון תוכנות סריקה ומחשבים, סטנדרטים טכניים של סריקה, עקרונות מיון וקטלוג, עקרונות גיוס מתנדבים, וביחסיהם עם מובילי המיזם ביד יצחק בן-צבי.

בשלב השני נערכו שבע תצפיות בקורס הכשרה בתייעוד של מתנדבים ובעלי אלבומים שנערך בבית המועצה האזורית. הכשרות אלה כללו הדרכה במיון, בחירת תמונות ותייעודן, הרצאות על תיעוד חזותי של האזור בצילום סטילס ובסרטים, והדרכה בעריכת ראיונות ובכתיבת סיפורי חיים. ההכשרות בסריקה ניתנו ביישובים השונים לקבוצות מצומצמות של מתנדבים. התצפיות אפשרו לפתוח את 'הקופסה השחורה' של הארכיון הדיגיטלי ולזהות את הכוחות הפועלים בעיצובו.

ניתוח ותיאור התצפיות (שפת התיאור) נשענים על הנושאים ועל התכנים שהעלו המרואיינים. הסתייענו גם באוצר המילים ובמונחים שהתפתחו במחקרי תיאוריית שחקן הרשת. מונח כזה הוא המושג 'שחקן' שבו אנו משתמשות לכנות את הנחקרים. מונח זה מתייחס לטכנולוגיות, לאנשים, לתמונות ולאובייקטים שונים שהשפעתם ומרכזיותם התבהרו במהלך המחקר. ה'שחקנים' נכללים בתיאור אם הם משמעותיים ונראה שהם מחוללים שינוי. זו קטגוריה שיצר הבלשן וחוקר הספרות אלג'ירדס ג'ולין גרימס (Greimas) לצורך ניתוח מבני של נרטיבים. השחקנים מוגדרים על פי תפקידם בסיפור: מוען, נמען, מתנגד, עוזר וכן הלאה. אימוץ קטגוריות התיאוריה הנרטיבית, גורס לאטור, מאפשר לחוקרים לעשות שימוש נוקשה פחות וחופשי יותר בתיאור הסוכנויות בעולמנו (Latour 2005). השחקנים אינם חייבים להיות אנשים. הם יכולים להיות טכנולוגיות, אלבומי תמונות, תוכנות סריקה, מחשבים ניידים, כל מה שמאפשר, משפיע ומעצב את פעילות הארכיב, כל עוד אפשר לזהותם כמי שפועלים ומשפיעים על הקמת הארכיון הדיגיטלי (Beetz 2016).

פעילות וקורותיו של המיזם

ארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי החל בתייעוד תמונות פרטיות ובסריקתן בראשית שנות האלפיים. במסגרת אירועי שנת המאה להקמתה של העיר תל אביב בשנים 2008-2009, שיתף ארכיון התמונות פעולה עם עיריית תל אביב במיזם לתייעוד ולסריקה של תמונות אשר נשא את השם 'העיר הנגלית לעין'. המיזם נערך בעשרה מרכזים קהילתיים ברחבי

העיר, ובו הוכשרו מתנדבים לאיתור, לתיעוד ולסריקה של תמונות מאלבומי משפחה. תוצרי המיזם שולבו בתערוכות ובתצוגות רחוב. דפוס זה אפיין את פעילות המיזם גם ברמה הארצית.

בשנת 2011 החל מיזם תיעוד התמונות וסריקתן לפעול ברחבי הארץ במסגרת 'התכנית להעצמת תשתיות מורשת' שזים משרד ראש הממשלה. המיזם נערך ביישובים אשר נוסדו עד שנת 1960 ומנו לפחות 2,500 תושבים. תנאי סף אלה נקבעו במסגרת 'התכנית להעצמת תשתיות מורשת'. השנה הראשונה לפעילות המיזם הוכרזה כשנת ניסיון (פיילוט) וכללה תיעוד וסריקה של תמונות ומסמכים בקרב משפחות בארבע ערים אשר הוקמו כעיירות פיתוח בתקופת העלייה ההמונית: שדרות, ירוחם, ראש העין וקריית שמונה. שנת הניסיון נקשרה בציון מלאת שישים שנה להקמתן של ערי הפיתוח. בתום חמש שנות פעילותו של המיזם במסגרת 'התכנית להעצמת תשתיות מורשת לאומית', הסתיימה כפיפותו ל'תכנית להעצמת תשתיות מורשת' ותנאי הסף להצטרפות למיזם השתנו. כעת הצטרפו אליו יישובים אשר נוסדו לאחר 1960, דוגמת היישובים במועצה האזורית גולן. כמו כן החל המיזם לפעול בקרב מוסדות ותאגידים, כגון מפעלי התעשייה הצבאית, שם נסרק ותועד חומר חזותי הקשור בתולדות תעשיית הנשק והשפעתם על משפחות העובדים במפעלים. השינוי שיקף נכונות לכלול במסגרת ארכיון המורשת חומר חזותי שאינו מעוגן במרחב גיאוגרפי בלבד. עם זאת הפעילות שיקפה את המשך הקשר של המיזם למוסדות הרשמיים ולנרטיבים לאומיים וציוניים, ובכלל זה לאתוס הביטחוני והטריטוריאלי.⁹ מטרותיו של המיזם כפי שהן מוצגות בפרסומיו הרשמיים מנוסחות כדלהלן:

'ישראל נגלית לעין' הוא מיזם קהילתי לתיעוד, לגיבוי ולהצלה של תמונות המדינה והארץ, תושביה ותולדותיה. מטרותיו – לחזק את השותפות של תושבים מכל שדרות הציבור בסיפור המורשת הישראלי לדורותיו, על ידי שיתופם כמתעדים או מתועדים במפעל לתיעוד חזותי ושימור של תמונות מאלבומים פרטיים [...] מפעל שבו תושבים מתנדבים מתעדים את קהילתם. התצלומים ישמשו למחקר, לעיון, ללימוד, לתצוגות, לאירועי תרבות ואמנות חוצות, לפרסומים ועוד.¹⁰

נוסח זה חוזר בשינויי גרסה קלים בפרסומים שונים ומטעים שלושה נושאים מרכזיים. הראשון, מבצע ההצלה של חומר חזותי הנמצא בידי משפחות. השני, הקשור בראשון, מדגיש את הבעלות של הלאום על התמונות. התמונות הן תמונות המדינה והארץ, ולפיכך הן נכס ומשאב תרבותי שיש לגבותו ולהצילו. תחושת הדחיפות וההתגייסות למבצע

9 במסגרת המיזם נערכת פעילות דיגיטציה ותיעוד של תמונות מאלבומי משפחה בהקשר של ציוני מועד רשמיים של מוסדות, כגון ציון שנת היובל להקמת מוזיאון ישראל בשנת 2015, שבה תועדו ועברו דיגיטציה תמונות מאלבומים משפחתיים המתארות ביקורי יחידים ומשפחות במקום. פעילות זאת חורגת מתחום המחקר המוצג כאן.

10 ראו באתר ישראל נגלית לעין.

ההצלה עלתה אף בראיונות עם מנהלי המיזם. הנושא השלישי מדגיש את אופיו הקהילתי של המיזם.

שיח הסיכון וההצלה

בהגדרות מורשת תרבותית רווח שיח סיכון על אבדן צפוי של תמונות ומסמכים של משפחות ויחידים אשר לא יתועדו, ייסרקו ויישמרו בארכיון המיזם. האבדן הצפוי מאיים על הנצחת זכרם ופועלם של בעליהן של התמונות. טרינידד ריקן, אשר חקרה את הבניית מושג הסיכון וניהולו בעיצוב מורשת, מצביעה על השפעתו:

[ה]שימוש והשימוש לרעה ברטוריקה של אסון [במקור: catastrophism] נועד להשיג תמיכה פוליטית וכספית למיזמי מורשת. העיסוק באסונות, במיוחד באסונות טבע, מניע את העיסוק במורשת תחת התפיסה של 'מורשת בסיכון'. מסגרת התייחסות זו מתמקדת יותר בכימות של גורמי סיכון מאשר בפיתוח מסגרת התייחסות אנליטית המבוססת על הייחוד התרבותי של הסיכון, על משמעויותיו ועל השפעתו על צורות ייחודיות של מורשת. ההתמקדות בסיכון היא מרכז השיח המקצועי ומעצבת את ההבנה הציבורית של התחום, [המתבטאת] בגישה לא ביקורתית ובחוסר הבנה, ומטשטשת את הגבולות שבין שיח גיוס המשאבים לשימור המורשת כשיח אינטלקטואלי (Rico 2015: 148-149).

בשיחות ובראיונות שערכנו עם מנהלי המיזם ניכר כי שיח ההצלה מתבסס על שני גורמי סיכון. הראשון, קיום המיזם תלוי במימון ובתמיכה מוסדית רשמית, לאומית ומקומית, ובגיוס מתנדבים אשר יסכימו לחשוף את אלבומיהם הפרטיים באינטרנט. לצדו פועל שיח ארכיבאי מקצועי השואף לקבע ולייצר גוף של תעודות היסטוריות שאפשר לפרסמן באינטרנט. מנהל ארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי תיאר את החשש מאבדן המידע ההיסטורי ואת הסתלקות הדורות נושאי הזיכרון, לצד ההתמודדות עם היצף המידע הכרוך בפריסה הארצית של המיזם, בריבוי החומרים ובמגבלות התקציביות. את הגורם השני הציגה מנהלת המיזם, והוא קשור בתרבות התיעוד ברשתות החברתיות המוצפות בדימויים חזותיים שאינם מגובים במחשבים. בריאיון עמה הגדירה מנהלת המיזם מצב דברים זה כ'קטסטרופה תיעודית'.

טיעון זה הוצג גם באירוע חשיפת המיזם וגיוס מתנדבים אשר נערך במוסד החינוכי שבמועצה האזורית, שנזכר בראש המאמר. ה'קטסטרופה התיעודית' קשורה באופני ההנצחה והתיעוד בתרבות הדיגיטלית. אנשים מתעדים ומצלמים עצמם ללא הרף ומעורבים בפרקטיקות של יצירה בלתי פוסקת של ייצוגים חזותיים. הם מפרסמים פוסטים, תמונות וסרטונים שאינם טורחים לגבותם או לשמרם. מנהלת המיזם תיארה את יציבותו לעומת נזילותה של תרבות התיעוד בעידן הדיגיטלי, ואת יציבותם ואמינותם של הגופים המוסדיים המעורבים במיזם: הספרייה הלאומית ופורטל רשת ארכיוני ישראל. היא הזמינה את הקהל להביא תמונות למיזם והתוותה את תפיסת הזמן שלו.

כשאנחנו באים לאנשים, אחד הדברים שהם אומרים: 'לא, אין לנו תמונות, לא צילמו אז'. א, אנחנו לא מדברים על 'אז'. אם משהו רוצה להביא תמונות משבוע שעבר ומאתמול זה בסדר גמור, [שכן] מה שהיום זה הווה הוא ההיסטוריה של העתיד [...]. אומרים שפעם לא צילמו ולכן אין תמונות. חשבתם מה קורה היום שכולם מצלמים ללא הרף שולחים תמונות בפלאפונים? אפילו למחשב כבר לא מורידים [את התצלומים]. מה שיכולתי להגיד לפני כמה שנים, אתם מורידים למחשב, אבל מה יהיה? הטכנולוגיה היום משתנה במהירות והדברים לא נשמרים. דווקא היום, כשהדור של הילדים מצלמים בלי הפסקה ומעלים אנחנו עומדים לפני קטסטרופה תיעודית. יש לפרויקט הזה רובד של תיעוד ומיצוב, זה יהיה חלק מהמאגר הלאומי. זאת אומרת להיכנס לסיפור ההיסטורי שמגובה בספרייה הלאומית וברשת ארכיוני ישראל. וזה ממצב את מה ששרד ואפשר להמשיך עם זה. זה פרויקט שלא אמור להיפסק (מנהלת המיזם, ערב חשיפת המיזם במועצה אזורית, 18.1.2016).

הפתרון שהציעה הדוברת למשבר התיעוד מתמקד בעיקר בארכיון התמונות וגיבוי הזיכרונות החזותיים ועיגונם באתר המציע מרחביות ווירטואלית מוצקה למול הנזילות והדינמיות המאפיינות את הייצוגים ברשתות החברתיות. לצד הגיבוי התווה הדוברת תפקיד חדש לתמונות המשפחתיות. השתמרותן קשורה בשימורן כתעודה היסטורית דיגיטלית במוסדות מורשת וזיכרון. תפקיד זה שונה מפעולתן כעזר זיכרון והנצחה במסגרת האלבוים המשפחתי, מתפקידן בייצוג מסגרת משפחתית, בעיצוב אמהות וזהות הורית (Rose 2012), ומהמשמעות הנודעת להן בייצוג של זהות וקישוריות ברשתות החברתיות (Van Dijck 2011).

בשיח הסיכון נתפס האבדן הפיזי של התמונות כמאיים לא רק על התמונות והמסמכים, אלא גם על ההנצחה ההיסטורית של הקבוצות החברתיות הרואות בהן חלק ממורשתן. בשיח המגייס במיזם מוצג הסיכון כסוגיה של זיכרון והנצחה. ההשתתפות במיזם תבטיח לבעלי האלבוים את ייצוגם בסיפור המורשת הישראלית. דוגמה לטיעון זה נשמעה בערב חשיפת המיזם במועצה האזורית. דוברת בקהל ביקשה לברר אפשרות להשתמש בכלים הטכנולוגיים לסריקה וגיבוי, ללא חשיפת האלבוים הדיגיטלי המשפחתי באתר האינטרנט. בדברי התשובה של מנהלת המיזם הוצגו בעיית הייצוג והפתרון לה, המדגיש את חיוניותו של המיזם להנצחה הלאומית ההיסטורית של הנוכחים:

האלבוים המשפחתי מקבל אתר. נוצרים בו חיבורים בעולם בארץ ובכל המקומות. את יכולה לקבוע שלא כל התמונות עולות, אבל בדרך כלל ברור שיש תמונות שמסיבות מסוימות אנחנו מחליטים שהן ראויות להישאר בהיסטוריה אבל לא רוצים לחשוף אותן באינטרנט מכל מיני סיבות [...] הן נשארות בארכיון. הרעיון הוא למצב ולשמר את החומרים. אתה חלק מהסיפור של המדינה – אתה חלק מההיסטוריה, ואם אתה לא תהיה שם אז אתה לא תהיה (מנהלת המיזם, 18.1.2016).

מיקומן של התמונות המייצגות זיכרון אישי ומקומי באתר המיזם מזכיר את דבריו של אנדריאס הויסן (Huyssen 1995), שתרבות ההדמיה המאפיינת את אמצעי התקשורת בעידן המודרני עוררה באנשים תשוקה לעגן את הזיכרון במסודות ובמרחבים ממשיים ומוצקים, כגון מוזיאונים ואתרי הנצחה, ורצון בחוויה חושית וגופנית של הזיכרון. הויסן מציין אף את העיסוק הכפייטי בהשכחה ובשכחה המאפיין את החיים בתקופה המודרנית המאוחרת, הנובע מהאופן המקוטע שבו נחווים הזמן והמרחב בתהליכי הגלובליזציה. השיח שנלווה להקמת הארכיון הדיגיטלי במיזם הציע מרחב וירטואלי מוצק וכן הנצחה וייצוג היסטורי לבעלי התמונות, כפי שמשמע מדברי מנהלת המיזם.

עיצוב 'מורשת לא רשמית'

'לא הצטלמתם עם הרצל?'

זה בסדר! גם התמונה מגן אסתר היא חלק
מסיפור המדינה'.

(יד יצחק בן-צבי, 2015)

האלבום המשפחתי הוא 'תעודה היסטורית לא רשמית, הבאה לספק זווית אישית לא מוכרת של דברי הימים, ייצוגים חזותיים המגיעים מקבוצות ומפרטים, ולא אלו המגיעים מהצילום הרשמי של הזרם המרכזי' (שלו-כליפא 2015). מנהלת המיזם תיארה אותו בריאיון עמה כפרויקט היסטוריוגרפי:

מדובר פה על היסטוריוגרפיה, מדובר כאן על מקורות ראשוניים, היסטוריים חזותיים, התיעוד החזותי, קודם כול להבין שהשפה החזותית היא שפה לכל דבר ועניין [...] אתה לא יכול לעסוק בזה בלי ללמוד אותה, בלי שיהיו לך כלים. קודם כול זו היסטוריה חזותית ולא רשמית. אלה שני היסודות הגדולים, זאת התפיסה שעליה אנחנו בונים את כל התיאוריה הזאת. אנחנו למעשה יוצרים ארכיב, מאגר מידע. אנשים שואלים אותי: רגע, עד מתי? מתחילים מהרגע שיכולים לעולם לא מסיימים, במיוחד [מפני] שהיום אנחנו [עומדים] לפני קטסטרופה תיעודית. אנשים לא מבינים [זאת] והם לא מפסיקים לצלם (ריאיון עם מנהלת המיזם, 10.9.2015).

השאלה אילו תמונות נבחרות לארכיון המיזם ומהם הקריטריונים שבבסיס הבחירה נשאלה בכל שלבי המחקר והוצגה לכל המשתתפים בו. בראשית המחקר הצגנו את שאלת הבחירה לפני מנהלי המיזם. ביקשנו לברר את משמעותם של ייצוגים לא רשמיים על פי תפיסתם ובאיזו מידה הם מתייחסים לתמונות המשקפות את היום-יומי בכלל זה אובייקטים, בניינים ואירועים בעלי משמעות ליחידים ולקהילות מקומיות. מנהל הארכיון ביד יצחק בן-צבי תיאר את תפיסת הערך שבבסיס בחירת התמונות:

הדבר הכי בסיסי, דברים שיש בהם עניין לציבור [...] לא חמישים תמונות החתונה. חתונה יש בה עניין לציבור, כי היא שלב מעבר המשקף קבלה של תרבות הכלל. כמו שאתה חותם על הכתובה, ומקבל את המוסכמה החברתית, גם התמונה משקפת את אותו אקט, [דהיינו] שאתה מקבל עליך את ערכי המוסר. בגלל זה מצטלמים. אשר לחתונה, פעם הייתה תמונה אחת ואחר כך חמש או עשר, ויותר מאוחר יש יותר, וצריך תמונה מייצגת מתוך זה, אי-אפשר [להציג] את כל התמונות. מכלול של שיקולים, גם של אסתטיקה וגם של מידע, שיש מהמידענים, כמה זמן יש לך [הכוונה למתעדים ולסורקים] וכמה זמן יש למידענים ולבעלי האלבומים, ועוד כהנה וכהנה היבטים. בסך הכול [במאגר] צריך להיות עניין לציבור (ריאיון עם מנהל ארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי, 9.9.2015).

לשאלה אם התמונות משקפות הוויי יום-יומי בעיקר, השיב:

לא רק. גם תמונות ציבוריות, של אירועים וכדומה, אבל תמונות נגיד ממצעדי צה"ל, זה גם מעניין, אבל כאלה יש לנו בארכיון עוד מתקופת[ן של הנשיא] בן-צבי, ויש כאלה גם בארכיון העיתונות ובארכיון הציוני. מה שמיוחד לפרויקט הזה הוא שאתה מסתכל על אירועים מקומיים, שאין להם תיעוד במקום אחר, וגם על דברים שיש להם תיעוד, אבל מהזווית האישית. היסטוריה מלמטה (ריאיון עם מנהל ארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי, 9.9.2015).

הצגנו את שאלת תהליך הבחירה אף למנהלת המיזם. היא הציגה גישה שונה מזו של מנהל הארכיון לבחירת התמונות. הבדלים אלה נעוצים, לדבריה, בתחומי העניין האקדמי והמקצועי השונים של השניים.

המדיה הדיגיטלית סופגת הכול. פעם אמרו [זאת] על הנייר, היום אנחנו יודעים שאפשר [להכיל] יותר [תמונות], אין עם זה בעיה. ואני אומרת לאנשים: קחו הכול... יש לי גישה קצת יותר רומנטית או חרדתית, ואני אומרת: תמונות של חתונה אל תתנו רק שלוש. רצו, כי אני יודעת היום שיש דברים שלא האמנתי שנראה בתמונות, שולחנות ערוכים בחתונות בשנות העשרים. היית חושבת שמישהו סידר שולחן בשנות העשרים? לסבתא שלי לא היה מה לאכול, אבל היו משפחות שצילמו את זה [השולחנות הערוכים]. לכי תדעי מה ייחשף. אבל עושים בחירה כי היום, ככל שמתקדמים עם השנים, יש לך הרבה יותר מכל דבר. אבל זו באמת שאלה של מה אתה אוסף למאגר. יש אחר כך בחירה ושיפוט שהם לגמרי ברורים, של הכתיבה והאוצרות (ריאיון עם מנהלת המיזם, 10.9.2015).

המונח 'מורשת רשמית' הוא מערך של פרקטיקות מקצועיות אשר הוסמכו על ידי המדינה ומבוססות על חקיקה או על כתב הסמכה. מושאיהן של פרקטיקות אלה הם אובייקטים, בניינים ונופים אשר הובדלו מהיום-יומי ושומרו בשל ערך אסתטי, היסטורי, מדעי או חברתי שמייחסים להם היסטוריונים, ארכאולוגים, ארכיונאים, אוצרים ומנהלי מורשת.

מבחינה היסטורית אפשר למצוא את ראשיתן של פרקטיקות שימור אלה באמצע המאה ה-19 בעולם האנגלו-אמריקני, במערב אירופה ובעולם הפוסט-קולוניאלי לאחר מלחמת העולם השנייה. 'מורשת לא רשמית' כוללת אובייקטים, מבנים ופרקטיקות חברתיות בעלות משמעות לפרטים ולקהילות אשר המדינה לא הכירה בהם באמצעות חקיקה משמרת או שהם נעלמו מעיניה. המושג 'מורשת לא רשמית' מתייחס גם לפרטי מורשת או לפרקטיקות שאבדו אינו מאיים עליהם. מנהגים, מסורות וטקסים המיוחסים בתודעת הציבור לחברות בקנה מידה קטן וליום-יומי (Robertson 2012; Atkinson 2008). רודני הריסון ציין כי

מסורות וידידים יום-יומיים של תרבות נתפסו לעתים נדירות כ'מורשת', בהיעדר סיכון או תחרות מצד בעלי עניין, המאיימים על עצם קיומם. אחד מההבדלים החשובים בין [המורשת] הרשמית ל[זו הלא-רשמית], כפי שהם נתפסו במערב עד שנות השמונים של המאה ה-20, היה עיצוב קנון רשמי של מורשת הנשען על אתרים בקנה מידה נרחב, על הבנוי והמונומנטלי, המפואר ויוצא הדופן. קנון זה היה נפרד בצורה בולטת מההווה ומחיי היום-יום (Harrison 2012: 13).

הרצון ליישם פרקטיקות של 'היסטוריה מלמטה' במיזם, כדבריו של מנהל הארכיון, מתבטא בבחירת תמונות המייצגות היבטים של חיי יום-יום ואירועים מקומיים המיוצגים בתמונות. העיסוק במורשת במסגרת המיזם שואף לייצר תהליכים של תקשורת והפקת ידע הקשורים בזיכרון ובניסיון העבר, ובעלי משמעות לחייהם של פרטים וקהילות בהווה.

אולם עיצוב המורשת במיזם פועל במסגרת ממשלתית ולאומית. הקשר זה ממקם את התהליך במסגרת 'שיח השימור הממסדי בישראל' [...] שיח אתנוצנטרי שבו מיוצגים רק הכוחות ההגמוניים, המשרתים בגלוי את הנרטיב הציוני הלאומי, כפי שמתאר אותו שמואל גרואג (2011: 183). מצב דברים זה מגדיר את גבולות הייצוג של הארכיב המתהווה ואת ניסיון העבר הנשקף בו. הוא אינו מאפשר השתתפות של יחידים ושל קהילות אשר אינן חולקות קטגוריות ציוניות זהות, כדוגמת הציבור הערבי. חרף ניסיונותיהם של מנהלי המיזם לפעול ברחוב הערבי בישראל, ההקשר הרשמי והלאומי הוא הקובע את גבולותיו האתניים של המיזם.

הארכיונים הקהילתיים

בעת עריכת המחקר פעל המיזם בעשרים יישובים ברחבי הארץ שבהם הוקמו מרכזי תיעוד. בכל יישוב הוכשרו רכזים, נרכשו מחשבים ותוכנות סריקה, גויסו מתנדבים לתיעוד וסריקה ואותרו בעלי אלבומים. התמונות תועדו, נסרקו, גובו בארכיון הדיגיטלי של המיזם והונגשו באתר האינטרנט של ארכיון יד יצחק בן-צבי. פעולות הסריקה והתיעוד לוו בפעולות תרבות והעשרה אשר במוקדן אלבומי התמונות וסיפורי המשפחה והיישוב: תערוכות, סיורים ומפגשי היגוד אשר התבססו על סיפורי החיים העולים מן התמונות. הפעילות התרבותית הזאת משקפת את החזון הקהילתי שמנחה את הפעילות הארכיבאית של המיזם. חזון זה שואף למסד ולהפעיל ארכיון קהילתי 'חי ופעיל', כפי שתיארה אותו

מנהלת המיזם, שנמצא בתהליך תמידי של התהוות ומייצר תודעת שימור. תכניו של הארכיון המקומי מושפעים מתנאים דמוגרפיים, מרחביים ופוליטיים האופייניים לכל יישוב, הוא המוקד של פעילות המורשת המקומית ותורם לגיבוש אתוס ולכידות קהילתית. חזון זה הוצג בדברים שנשאה רכות המתנדבים לפני הקהל שנכח בערב החשיפה במועצה האזורית, שנזכר בראש המאמר.

איזה תוצרים אנחנו כך יכולים להרוויח בקהילה מתוך המיזם? שלל פעילויות קהילתיות כמו 'מפגשי פותחים אלבום', כמו סיפורי אלבומים. אולם השיא של איסוף התמונות הוא תערוכת החוצות שאתם מוציאים אחר כך לאור מתוך התמונות בעזרתנו. אולי ניתן דוגמה משדרות, שהזכרתי קודם, שהצטרפה למיזם בשנתו הראשונה. מיד עם תום מבצע צוק איתן הכינו בשדרות תערוכה של אנשי שדרות: תערוכת צילומים מתוך האלבומים של התושבים. אתם יכולים לתאר [לעצמכם] איזו תחושה זה מעורר בציבור, בקהילה, לראות את התמונות של התושבים תלויות ברחבי העיר.

המיזם ברמה המקומית: קורס הכשרת מתעדים במועצה האזורית

התקתם של התצלומים האנלוגיים והמרתם לאובייקטים דיגיטליים בארכיון התמונות ההיסטורי הוא תהליך של שינוי טכנולוגי הכרוך בשינוי האופי החומרי והצורני של התצלומים, של אופני השימוש בהם ושל מטרות הצילום. ג'ופרי א'ו (Yeo 2008) הסב את תשומת לבנו למעמד הייחודי של התצלום בארכיון כ'אובייקט גבול' (boundary object), דהיינו אובייקט שיכול להתפרש כתעודה היסטורית, כאובייקט אסתטי או סימבולי וכנכס כלכלי. כל קהילה מביאה עמה פרשנות ואופני שימוש משלה בצילום. בעיצוב ארכיון תמונות יישובי נוטלות חלק קבוצות שונות אשר אותן משמשות התמונות למטרות שונות. במחקר התבררה החשיבות שמייחסים רכזי המיזם וגורמים מוניציפליים במועצה האזורית לתרומת המיזם לגיבוש אתוס אזורי במרחב רווי שסעים דמוגרפיים.

משמעותו הסמלית של ארכיון התמונות לעיצוב אתוס אזורי התבררה מדברי ראש המועצה האזורית באירוע חשיפת המיזם. הוא הביע תקווה כי המיזם יגשר על השסעים הדמוגרפיים בין תושבים ותיקים וחדשים, בין אורח החיים החקלאי הישן הקיים באזור ובין התושבים החדשים, המאופיינים כמעמד חברתי-כלכלי גבוה. הוא העלה סוגיות של זמניות, כגון של מי הוא העבר, ועברו של מי זכאי להיחשב כ'מורשת'. בין העבר השנוי במחלוקת להווה הרווי בשסעים הוא הציב את העתיד המשותף לכולם.

שאלתי אם באמת זה פרויקט שמיועד לוותיקים בלבד, ונאמר לי: לא. זה למעשה פרויקט שהיום מכתוב את העתיד ולכולנו, ולכן יש מקום גם ל[תושבים] חדשים. אף על פי שאני רואה פה פנים מבוגרות בעיקר, גם ל[תושבים] חדשים יותר במועצה יש מה לומר, וכדאי להתחיל לכתוב וכדאי להתחיל לתעד את העבר שלהם, גם אם זה לא עבר שהתחיל ב[עת הקמת ה]מועצה.

בחודשי החורף והאביב של שנת 2016 נערך בבית המועצה קורס הכשרה בתיעוד אשר כלל שבעה מפגשים. בקורס הוכשרו מתנדבים בידי הרכוזות המקומיות וצוות המיזם מיד יצחק בן-צבי במיון, בתיעוד, בסריקה ובכתיבת סיפור חיים. התצפיות שערכנו במהלך קורס ההכשרה חשפו מתחים ושסעים בשאלות של גבולות הזמן והמרחב שיבואו לביטוי במיזם, וספקות ביכולתו לייצג אירועים היסטוריים ייחודיים. כמו כן עלו בקורס שאלות בדבר היחס שבין ההנצחה הדיגיטלית החדשה להנצחה המבנית הקיימת ביישובים, ובינה ובין העשייה הארכיבאית הענפה המתקיימת בהם. גם כאן אפשר היה לראות את המתח בין תושבים ותיקים לחדשים.

נושא נוסף שנדון בראיונות עם הרכוזות המקומיות היה זיקתם הרופפת של יישובי המועצה האזורית שמשותפים במיזם למועצה ולזהות המשותפת שהיא שואפת לכוון. עניין זה עלה גם מן הקושי של רכוזות המיזם המקומיות במועצה להניע שיתוף פעולה בין יישובים סמוכים. נראה שהזהות הייחודית לכל יישוב והשתייכותם של היישובים לתנועות התיישבות שונות סיכלו ניסיונות אלה. יונית, רכזת התוכן של הפרויקט במועצה האזורית, תיארה את התוצאה:

אנחנו עובדים בקבוצות של שניים-שלושה יישובים [...] חילקנו את היישובים לארבעה גושים. [...] ביישובים שכנים יש תמיד מחלוקות. היישוב הזה לא רוצה להיות עם היישוב הזה, במיוחד כשהם שכנים, אפילו שזה נוח בגלל השכנות הגיאוגרפית, כי תמיד יש שם תסיסה. היה לי יותר קל לקחת יישובים מהצפון ומהדרום ולשים אותם יחד כי אין רקע ואין משקעים [אבל] חילקנו [את היישובים] לפי קרבה גיאוגרפית. זה לא מושלם, [כי] הקיבוצים [...] כל אחד חושב את עצמו למוביל. הם צודקים, הם חזקים. בכל הקיבוצים שלנו יש ארכיונים וזה יוצר מתח. [...] אם נחשוב מחר על רעיון שיהיה יותר טוב לא נפסול אותו.

במחקר ביקשנו להבין כיצד משפיעות המגמות והמטרות של השחקנים השונים על תהליכי עיצוב המידע בארכיון. התמקדנו בתהליך בחירת התמונות למיזם וביקשנו להבין כיצד משפיעים תהליכי הדיגיטציה על משמעותו של התצלום כאובייקט זיכרון ותעודה היסטורית.

בחירת התמונות

בחנו את השיקולים לבחירת התמונות המתאימות לדיגיטציה. השיקולים הללו שימשו כקטגוריה שבעזרתה בחנו את ההכשרה של הרכזים והמתנדבים. 'הבחירה היא תהליך פרשני וסובייקטיבי של השחקנים המעורבים בבנייתו של הארכיון, תהליך המשפיע במידה רבה על הייצוגיות ההיסטורית הניכרת בו' (Sternfeld 2011: 552-553). בפרק זה מוצגות תמונות מייצגות המתאימות למיזם על פי המיון שהוצג בקורס ההכשרה בתיעוד, וכאלה שנבחרו בידי בעלי האלבומים עצמם לייצג את משפחתם.

מיון התמונות

בתהליך הכשרת המתנדבים במועצה האזורית ניתנה הדרכה בבחירת תמונות מתאימות למיזם, והוצגה מצגת תמונות שהמחישה את אמות המידה לבחירה. תפקיד התמונות במצגת היה להציג את הבחירות התמטיות הנכונות, אבל גם להמחיש שיבושים אפשריים הנובעים מתיאור לקוי או חסר.

מיון התמונות בהדרכה גילה העדפה ברורה לביטויים של תרבות חומרית, לחיי שגרה, למבנים, לנופים, לטקסים ואירועים היסטוריים, ולדמויות בעלות חשיבות ציבורית בהקשר המקומי והלאומי. ניתנה אמנם בכורה למשפחה באלבום הדיגיטלי (ראו תמונה 1), אולם המדריכים סברו כי אין להפריז בכך. מבטם של המודרכים הופנה אל אובייקטים, אל מרחבים ואל מבנים שמקיפים את האנשים המצולמים וכן אל אירועים היסטוריים הנשקפים מהתמונות (ראו תמונה 2).

מדריכת ההכשרה בתייעוד בקהילה הסבירה את עקרונות בחירת התמונות וייצוג המשפחה: 'איזה תמונות אנחנו מחפשים: דבר ראשון האלבום הוא אלבום משפחתי, הוא אמור לייצג את המשפחה. זה בסדר שאנשים של המשפחה יופיעו באלבום גם אם התמונה

תמונה 1: ייצוג המשפחה על פי הטקסונומיה שהוצגה בהכשרה במיין.

אוסף ג'ובני, **ישראל נגלית לעין** (ראש העין), ארכיון יד יצחק בן-צבי. תמונה זאת משקפת את ההעדפה של תמונות משפחתיות קבוצתיות שמציגות מרחב סביבן, בכלל זה חנות הצילום או הסטודיו

תמונה 2: ייצוג אירועים היסטוריים. העלאת עצמות הרצל לקבורה, הר הרצל, ירושלים, אוגוסט 1949. אוסף בן זאב, **ישראל נגלית לעין** (ראש העין), ארכיון יד יצחק בן צבי. תמונה זו משקפת את הייצוגים הלא רשמיים שבהם מעוניין המיזם: אירועים לאומיים הנשקפים בתצלומים פרטיים

לא מעניינת את כל העולם. לא יהיו עשר תמונות פורטרט, אבל בהחלט יהיו תמונות של הסבא ושל הסבתא, זה בהחלט במקום... ושוב, חשוב לא למלא את האלבום בתמונות של פורטרטים משפחתיים, אלא לגוון' (מדריכת ההכשרה בתיעוד, מתוך תצפית שנערכה בבית המועצה 14.2.2016).

בחירת התמונות בידי רכזים ומתעדים

ריאיינו ארבעה רכזי תוכן בארבעה מרכזי תיעוד שונים, וצפינו ברכז שהעביר הכשרה בתיעוד באחת מהערים הדרומיות שהשתתפו במיזם. בכל המקרים התמודדו הרכזים עם המוסכמות האופייניות לאלבום תמונות המשפחה, כגון עודף של תמונות זהות בתוכן ובצורה. סוגיה זו נזכרה לעתים קרובות בראיונות בהקשר של ריבוי תמונות החתונה באלבומים.

במקומות שבהם היה הרכז היסטוריון בהכשרתו או שבהם פועל המיזם במסגרת ארכיון היסטורי, בלט כי ערך התמונה כתעודה וכמקור היסטורי עמד בבסיס הבחירה. במקרים אלה אפשר היה אף להבחין במעורבות הרכז המתעד בבחירת התמונות הרצויות מהאלבום

המשפחתי. כך, למשל, תיארה נעמה, רכזת בעיר שבה פועל המיזם במסגרת הארכיון ההיסטורי העירוני, את תהליך הבחירה המשותף עם בעלי האלבוים.

כאשר אנו עובדים עם בעל האלבוים והוא פותח לפנינו את האלבוים, ואומר: 'זה לא נראה לי מעניין, וזה לא...' אנחנו עוצרים. קודם כול [אנחנו] נשמעים לנטיית הלב של בעל האלבוים. מתוך כבוד למה הוא רוצה שיהיה באלבוים ושיישאר בזיכרון. אבל אנחנו [גם] מכוונים. לפעמים [הם] אומרים: 'אה, זה לא חשוב', ואנחנו אומרים: 'רגע רגע, אני רואה פה אתר קרואנים של הקליטה שלך', 'זה לא מעניין אותי', 'הנה היית פה בטיול, והאנדרטה שאתה מצולם לידה, היום היא שינתה פנים'. אני רוצה את התמונה הזאת. אירוע תרבותי של קבוצה אתנית מסוימת, או למשל תמונות מגני ילדים, איך פעם חגגו חנוכה. על פניו, את בעל האלבוים מעניין איך הוא נראה. אותנו מעניין איך הוא נראה במרחב מסוים, בפרק זמן מסוים בתקופה מסוימת ששייכת לכולנו, לא רק לו. [אז] היא הופכת להיות תמונה מייצגת... (ריאיון עם נעמה, רכזת מקומית, 26.9.2016).

בהכשרה למתנדבים שנתן שמואל, רכז והיסטוריון בהכשרתו, בעיר נוספת שהשתתפה במיזם בדרום הארץ בשנת הניסיון, הוא הסביר לנוכחים את תהליך הבחירה, אך לא ברור היה מהסבר אם בעלי האלבוים שותפים לבחירת התמונות.

אני מקבל מאות תמונות, ואין זמן. הסריקה היא אטית ואיכותית. צריך לבחור בין התמונות מה חשוב יותר, מה חשוב פחות, מה אני רוצה לתעד. אז אני אומר לכם כלל: אני הולך קודם לשחור-לבן; שחור-לבן זה ישן. יש תמונות שאני יכול לנחש מתי הן צולמו. אלה תמונות שמצאתי בכל מיני מקומות. אני הולך קודם לשחור-לבן. השחור-לבן נדיר [...] את] רוב התמונות המשמעותיות מצאתי אצל מנהלים ומורים שצילמו בשנות החמישים והשישים. [את] המסה של התמונות אני מוצא אצל אנשי חינוך ומסד, אבל יש אנשים שמפתיעים, ולכן צריך לבחור (מתוך תצפית שנערכה באחת מערי הפיתוח שהשתתפו בשנת הניסיון של המיזם, 14.10.2015).

באופן דומה תיארה רות את תהליך הבחירה. רות היא בעלת אלבוים שתיעדה את שכונת מגוריה, הקימה מוזיאון למורשת מקומית במתנ"ס ומנהלת אותו.

רות: 'אני בחרתי. הכול זה יזמה שלי. מי מעניין? [...] מי שאני חושבת שמתאים. שמאחוריו יש סיפור, בחרתי...' שאלה: 'מה היה מעניין?'

רות: 'סיפור ההקמה של משהו או סיפור החיים של משהו או דוקומנט היסטורי כמו הכתובה של ההורים שלי משנת 1927, או מסמך הסכם ממון של תימנייה עם בעלה השני. תימנייה אסרטיבית, הם לא המציאו את הגלגל היום. כל מיני סיפורים. אצלנו בשכונה אדם חלם [על] מים נובעים, ובסוף באמת גילו בחצר שלו מעיין חי. זו באר המים הראשונה הפרטית שאדם סיפק מים לשכונה (ריאיון עם רות בעיר מגוריה, 31.8.2016).

תהליך בחירת התמונות בבית המשפחה או במרכז התיעוד מתואר בראיונות עם רכזים ומתעדים כתהליך של הידברות, של הפעלת היגיון ושכל ישר, של גילוי רגישות וכבוד לנטיות הלב של המתועדים, וכניסיון לתת ביטוי מייצג למהלך החיים של המשפחה. התהליך כולל גם התמודדות עם מעמדים קונפליקטואליים הקשורים במתחים משפחתיים שעולים בעת הבחירה. הצורך לכוון ולהנחות את הבחירה עולה גם במקומות שבהם אין לרכזים עניין היסטוריוגרפי מובהק, אולם הם חשים שבעלי התמונות אינם מצליחים להעריך ולבחור תמונות מבין אלה שברשותם, כפי שעולה מדבריה של רכזת התוכן במועצה האזורית.

אם אני רואה שהם אינם רוצים לשלב סתם תמונה שמישהו צילם, או שנפלה לו המצלמה וצילמה את הסלון, והכול מקסים כמו פעם, אני אגיד: 'אנחנו חייבים להכניס את התמונה הזאת', כי זה נותן לנו משהו שאין. בתמונה נכתוב: 'סלון משפחת ...' ובתגיות אכתוב: 'סלון, בית, משפחה' בתיאור, בפרטים הנוספים, כדי שבחיפוש יוכלו למצוא את זה (ריאיון עם הרכזת במרכז התיעוד במועצה האזורית, 16.5.2016).

דליה, רכזת בעיר שבמישור החוף הדרומי, מתארת את מעורבותה בתהליך הבחירה:

אני משתדלת לראות ולשאול על דברים שמעניינים אותי כי אני חושבת על תערוכות, אם [הציילומים של] מסיבות וחגיגות וכמובן [של] מבנים מתקופות שונות. אני מאוד בעניין של שימור. אם זה בעל האלבום שמתעד והם פחות ערים לזה, אני מבקשת. לא תמיד אני נענית, נענים לי רק במידה מסוימת. אם זה מתנדב והאלבוים מצומצם אני מבקשת להעשיר אותו. אם הוא עבד במכון ויצמן, אז למה אין תמונות ממכון ויצמן? (ריאיון עם דליה במרכז התיעוד במועצה האזורית, 17.8.2016).

המתח בין זיכרון והנצחה אישיים לערך השימוש ההיסטורי של התמונות והאלבומים עולה גם בהקשר של רצונם של בעלי אלבומים בייצוג אישי ייחודי. כך משתמע מדבריה של הרכזת נעמה.

אני אתן לך דוגמה אולי קצת קיצונית. הייתה מישהי שהקטע האסתטי חזק אצלה. היא גם אדם שבא מתחום יחסי הציבור. כשהיא מסתכלת על תמונה היא אומרת: 'וואי, איך הלבשתי את הילדים, ואיזה פוזות שהתחתנתי, אני רוצה את זאת וזאת'. אמרתי לה: 'אנחנו לא עושים עכשיו "בוק" של חתן וכלה. בואי נבחר כמה'. אני מתארת כאן מקרה קיצוני, אבל יש נטייה בעיקר בקרב אנשים מבוגרים לתעד את השושלת, את הנכדים. יש אנשים שרוצים [להציג תמונות של] חתונות, את סבא וסבתא. אנחנו רואים בזה אילן יוחסין קטן שאנחנו רוצים בו בהחלט, כי יש פה היבט תיעודי. עם זאת מעטים שמים לב למרחב. הם רואים יותר אנשים ואירועים, כי זה הזיכרון שלהם: את מי הם רוצים לזכור. בעיקר את המשפחה שלהם (ריאיון עם הרכזת נעמה, 26.9.2017).

הבחירה כההליך משפחתי משותף

חלק מן המרואיינים הציגו את בחירת התמונות כההליך מתמשך הטעון במטענים רגשיים, לפעמים קשים. חלקם תיארו דיונים משפחתיים ובין-דוריים הקשורים הן באישור להשתמש בתמונות הן בהיגוד סיפורים משפחתיים ובהעלאת זיכרונות, אשר חיזקו את הקשר הבין-דורי במשפחה. בחלק מן המקרים נעשתה הבחירה במשותף עם הרכיזים. הצורך להנציח את המשפחה ואת זכרה עלה במרבית הראיונות. הדור השני, קרי בניהם או בנותיהם של בעלי האלבומים, נכח לעתים בפגישה של המתעד עם בעל האלבום, לעתים כמתווכים, בשל גילם המופלג של בעלי האלבומים. במקרה אחד ציינה מרואיינת בעלת אלבום את אדישותם של בניה להנצחת המשפחה ולעברה. כך למשל תיארה עידית, בעלת אלבום, בשנות השמונים לחייה ממרכז הארץ, את הרצון בהנצחה למרות הקושי הנפשי הכרוך בההליך.

מה שהביא אותי להיכנס לסיפור של האתר, [נ] לא היה לי קל כל הסיפור, היה לעשות משהו לזכרם ולכבודם של ההורים שלי. הם הגיעו לכאן בשנת 1925 מרוסיה, מאוקראינה, שניהם צלמים. אבא היה צלם עם צלמנייה שלוקחים על הגב עם שלוש הרגליים, ואימא עבדה במעבדה. אז היו לוחות זכוכית שהיו מפתחים. שניהם היו ברוסיה צלמים, נמנו עם הצלמים הראשונים. הם היו אנשים טובים, משכילים, תרבותיים וצנועים. מה הביא אותי לעבודה הזאת? צייר אותי שבכל החוברות שמתארות את ראשיתה של העיר לא ראיתי זכר להורים שלי. כאב לי. אבל במידה מסוימת זאת אשמתי, לא הייתי פנויה (ריאיון עם עידית בביתה, 31.8.2016).

הקושי היה כרוך גם בכמויות העצומות של תמונות שהיה עליה לעבור עליהן ולמיין, ובעצם פעולת הבחירה:

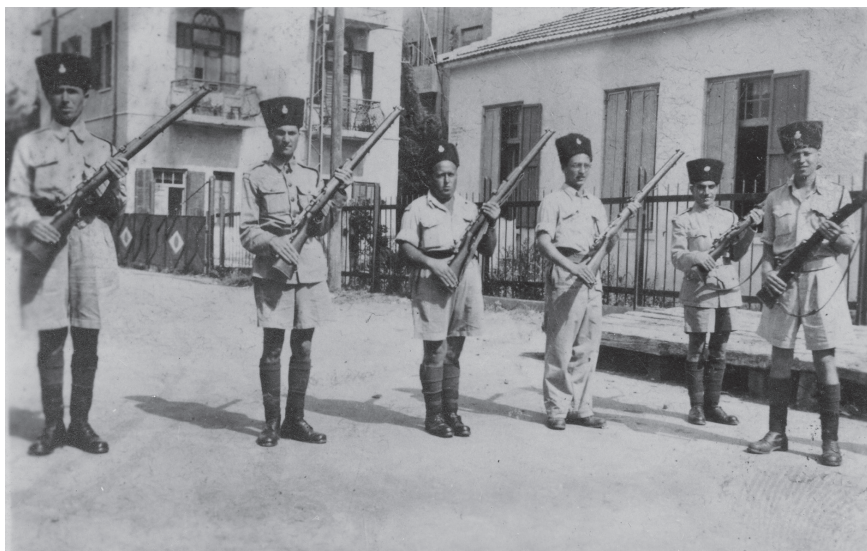
הוצאתי מה שנראה לי חשוב. יש לי חמישים אלבומים מכל שלבי החיים שלי. לא רציתי להלאות אותה [את הרכזת] ובחרתי לפני שהיא הגיעה את מה שנראה לי מתאים לאתר. אי-אפשר [להציג] הכול ואין טעם, ויחד החלטנו. מה התאים לאתר? תמונות שמתעדות קרוב למאה שנה. המיון היה נורא קשה לי. ערמות ואלבומים. בטח היו עוד תמונות שיכולתי להכניס אבל ישבתי לבד, את מבינה. מה קרה לילדים ולמשפחה, מה שנראה כשלב אחר שלב. בחרתי גם צילומים של הבית (ריאיון עם עידית, 31.8.2016).

חיי משפחה המתוארים בקטגוריות זהות לאומיות

אצל רוב המרואיינים ניכר הרצון לבטא רצף של תולדות המשפחה. רבים סיפרו את סיפורם והשתמשו בקטגוריות זהות לאומיות ציוניות (ראו תמונה 3). הם הדגישו את תרומתה של משפחתם להיסטוריה היישובית והלאומית. אולם ברוב הראיונות לא נענתה שאלת השיקולים בבחירת התמונות בתשובה מפורטת על הסיבות לבחירה. עם זאת, מתוך התמונות שהם בחרו אפשר היה להבין את הנרטיב המשפחתי. מרואיינים אשר השתתפו

בהכשרת מתעדים הטמיעו במידה מסוימת את תהליך המיון. דוגמה בולטת לכך היו בחירותיו של שלמה, בעל אלבום ומתעד בשנות השבעים לחייו, ממרכז הארץ. שלמה הציג תהליך בחירה סדור, ואף נעזר בתוכנה גנאלוגית כדי להבנות סדר ורצף. כך הוא הציג את תהליך מיון התמונות:

קודם כול התמונות של נישואי הורי ויש כמה תמונות [...] שנית, תמונות מוקדמות בארץ; יש כמה. שלישית, כל אחד מהאחים והאחיות. כלומר הקציתי [לכל אחד מהם מקום] גם בסיפור המשפחה וגם בתמונות. ב[עזרת] תוכנה שנקראת GenoPro ערכתי עץ משפחה כללי להורים, לאבא ואימא, להורים שלהם ולסבתא שלהם, ושבעת הילדים, זה עץ המשפחה הראשון. ערכתי לכל אחד מהאחים עץ משפחה משלו... הסדר הוא קודם כול השהייה בסוריה ומה שאירע בסוריה. התמונות הראשונות משקפות את מה שהיה. אחרי כן תעודות העלייה, הפספורט, תעודת ההתאזרחות בארץ בתקופת המנדט הבריטי – הדברים האלה נשמרו. מה שקרה לאח הגדול, הנפילה בשבי, השירות שלו במשטרה וכולי. כבר מהנקודה הזאת חילקתי את האחים לפי הגיל. לאחות הגדולה התמונות שלה: היא הייתה בבית החלוצות בתל אביב, אחרי זה בעיינות ואחר כך היא התנדבה לצבא לחיל המודיעין, לפני זה היא הייתה בירושלים גם בבית החלוצות אצל רחל ינאית, עבדה שם במשתלה וגם בכפר הנוער תלפיות... אחר כך היא התנדבה לצבא למודיעין, כנראה בגלל ידיעת הערבית שלה היא הביאה תועלת במודיעין (ריאיון עם שלמה בביתו, 3.8.2016).

תמונה 3: ייצוג חזותי לקטגוריות זהות ציוניות הנשקפות מבחירה אישית של בעל אלבום. מסדר הנוטרים בתחנת הרכבת בתל אביב, 1944. אוסף ברכה, **ישראל נגלית לעין** (רחובות), ארכיון יד יצחק בן-צבי

ייצוג המרחב המשפחתי

בחלק מן הראיונות עם בעלי האלבומים עלה רצון להנציח את המרחבים הפיזיים (הבית, החצר, החנות) הקשורים בתולדות המשפחה (ראו למשל תמונה 4). כך היה בריאיון שערכנו עם איה, בעלת אלבום ממרכז הארץ. איה מיעטה לדבר וענתה בקצרה על שאלותינו. במקום ריאיון היא העדיפה לערוך לנו מעין סיור אישי ברחובות ילדותה הסמוכים למרכז התיעוד. היא הובילה אותנו אל בית המשפחה ואל המקום שבו עמדה המאפייה של הוריה. תצלומי המאפייה ממלאים תפקיד מרכזי באלבומה הדיגיטלי. לשאלה 'את סיפורו של מי מספר האלבום?' השיבה איה:

הוא בעיקר על ההורים, מתמקד באבא, כי הייתה להם מאפייה בעיר מתקופת סבא, האבא של אבא. הם שרדו אחרונים, עד תחילת 1975. בתחילת המושבה היו שבע מאפיות, והם האחרונים שסגרו מפני שהפועלים הזדקנו [...] ולא היה עם מי לעבוד. כן, זו הייתה עבודה קשה. אבא היה מחלק גם את הלחם בכל העיר. ביום חמישי היה בא בצהריים, מהר אוכל את הצהריים מהגז, מה שאמא הייתה מכינה, נח איזה שעה, יורד, כי המאפייה הייתה באותה חצר שהיה בה בית המגורים. הבית עדיין עומד ברחוב השוק (ריאיון עם איה במרכז התיעוד בעיר מגוריה, 1.8.2016).

תמונה 4: הנצחת המשפחה על רקע המרחב הביתי.
אוסף נרדי, ישראל נגלית לעין (רחובות), ארכיון יד יצחק בן-צבי

בחירת תמונות המשקפות זהות פרופסיונלית

הנצחת המרחב כרוכה לעתים גם בהנצחת זהותם המקצועית של בני המשפחה (ראו תמונה 5). כך עולה מדבריה של איה אשר הנציחה את זכרם של הוריה דרך תצלומי המאפייה. כך עלה אף בריאיון עם עידית, שכיוונה את מבטנו אל הצלמנייה של הוריה. בריאיון עם האחיות חווה וריני הן הסבו את תשומת לבנו לתמונות בית המרקחת שבו עבדה אמן.

זאת אמא בבית המרקחת, בית מרקחת אמתי, שם עשו את התרופות. [אמא] לא [הייתה] זבנית שמוכרת תרופות. היא הייתה מקבלת את הרצפט ואומרת: 'תבואי בעוד שעה, בעוד חצי שעה'. מסביב היו יושבות ערביות עם ירוק על הפנים. את זוכרת את המיקסר הענקי? [לאחותה] הייתה להם ארונית, מנדף, כמו במעבדה. את יודעת מה זה? צריך להיות מדויק מאוד [בעבודה], המאזניים חייבים לשבת בתוך זכוכית. אני הסתובבתי שם מתחת לרגליים שלה, ממש גדלתי שם (ריאיון עם חווה וריני בביתן, 3.8.2016).

חווה וריני הוסיפו להנחות את מבטינו אל תמונותיהן של נשים הקשורות במשפחה ויקרות ללבן, כמו המטפלת התימנייה, רופאת המשפחה, חברות הילדות של האם. בבחירותיהן ניכר ממד אישי שנעלם מהעין כאשר מתבוננים באלבומי התמונות שבמיזם. ביטוי למתח בין הממד האישי והרגשי הקשור בתמונות לנדרש מן המיון עולה מדבריה של דליה, רכזת מתעדת ובעלת אלבום. היא מתארת את בחירותיה לאלבומה הדיגיטלי המשפחתי:

תמונה 5: זהות מקצועית באלבום המשפחתי. מרים כ"ץ ויהושע קליבנר בבית המרקחת 'קליבנר', רחובות, 1940 בקירוב. אוסף כ"ץ, **ישראל נגלית לעין** (רחובות), ארכיון יד יצחק בן צבי

באלבום הזה ממש הרגשתי שניתנה לי מתנה [...] לא אצל כולם זה ככה [...] לגבי השיקול של [בחירת] התמונות, שמתי לב לנופים ולכל ההמלצות של יד יצחק בן-צבי: נופים, חיי שגרה. אבל היו חשובים לי במיוחד האלבומים המוקדמים של הורי שדפדפתי בהם כילדה המון. אז היו תמונות שנחרתו בראשי. עוד לפני שהתחלתי להכין את האלבום ידעתי מה מהאלבומים המוקדמים אני מתכננת לאלבום. זה ישב לי בראש שנים. דווקא בשנים מאוחרות יותר התקשיתי למיין. השתדלתי לא להתפזר יותר מדי. זכרתי שהמוקד הוא ההורים שלי. יותר מאוחר נתתי ייצוג לכל אחד: לי, לאחי, לאחותי ולמשפחה של כל אחד (ריאיון עם דליה, 17.8.2016).

המתח בין הזיכרון להיסטוריה, בין האישי למוסדי, בין הפרטי לממלכתי, מקבל באלבום המשפחתי ובבחירת התמונות ממד נוסף הקשור לאופן שבו בעלי האלבומים בוחרים לייצג את עצמם. בבחירותיהם של בעלי אלבומים קיימים מבטים שונים שדרכם הם מתבוננים בעצמם ומזמינים אחרים להתבונן בחשיפה באינטרנט. מריאנה הירש (Hirsch 1999) מסבה את תשומת לבנו לשני סוגי מבטים באלבום. האחד מבוסס על הבניה אידיאולוגית ומיתולוגית של הייצוג האישי והמשפחתי באלבום ועל מבטים מוסדיים וממסדיים (institutional gazes), כגון שירות בצבא, הקמת יישוב חדש וטיול בתנועת הנוער. המבט האחר טבוע בחותם אישי מובהק (ראו תמונה 6). הוא מקומי, יש בו תשוקה והוא מניע

תמונה 6: מבט אישי המשקף זיכרון אישי פרטי של בעלות האלבום, עם המטפלת בחצר הבית, 1946. אוסף כ"ץ, ישראל נגלית לעין (רחובות), ארכיון יד יצחק בן-צבי

אותנו, שכן הוא מבנה את תחושת הייחודיות והחד־פעמיות שלנו. ההכשרה בתיעוד, המיון ומעורבות הרכזים מניעה את הבחירה האישית לכיוון המבט המוסדי והממסדי. אולם לא מן הנמנע שהקטגוריות האלה עצמן משקפות את קטגוריות הזהות של בעלי האלבומים עצמם, ודרכן הם משקפים את תחושת הייחודיות והחד־פעמיות שלהם.

מקומו של האלבום הדיגיטלי בפרקטיקות ההנצחה והזיכרון של בעלי האלבומים

בראיונות הרבו המרואיינים להדגיש את העניין הרב שיש להם בהנצחה ובתיווך זיכרון. נושאים אלה עלו בתשובות המרואיינים לשאלות על הסיבות אשר הניעו אותם להצטרף למיזם ולחשוף את תמונותיהם באינטרנט. במחקר הניעו אותנו אותם נושאים ממש לחקור את מקומו של האלבום הדיגיטלי בפרקטיקות ההנצחה והזיכרון של בעלי האלבומים. המעבר מהצילום האנלוגי לצילום הדיגיטלי מעלה שאלות הנוגעות לדפוסי השינוי וההמשכיות באופני השימוש בתמונות המשפחתיות ומשמעותן בפרקטיקות של זיכרון וההנצחה. אמילי נייטלי ומייקל פיקרינג (Knightley and Pickering 2014) מציעים לבחון שאלות אלה על ידי בדיקה של ארבע קטגוריות מרכזיות הקשורות בפרקטיקות של צילום: פעולת הצילום עצמה, אחסון, צפייה בתמונות ושיתוף. הם מציינים שקטגוריות אלה השתנו באופנים ובמידות שונות עם התקדמות הצילום הדיגיטלי. בתחום הצילום הביתי אפשר להבחין, לדבריהם, במתח שבין אופני שימוש חדשים למוקדמים יותר, המתקיימים לעתים בו בזמן.

התיעוד כמאפיין אישיותי ומשפחתי

רוב המרואיינים במחקר ציינו את הזיקה והעניין המתמשכים שלהם בתיווך הזיכרון בין האישי לציבורי. הם ציינו כי המוטיבציה להתגייסות למיזם היה הרצון להנציח את זכר המשפחה, והזכירו את העניין שיש להם בהיסטוריה, בתיעוד ובגנאלוגיה כתחביב, כמחויבות קהילתית וכביטוי אישי. רובם אף גויסו מקבוצות של מתנדבים בארכיונים השונים וממפעלי מורשת ביישובים. נושא התיעוד כמאפיין אישי, אישיותי ומשפחתי עלה אף הוא בראיונות. למשל נירה, מתעדת באחד ממושבי המועצה האזורית, תיארה את התיעוד וההנצחה כמאפיין משפחתי, כפרקטיקה יום־יומית וכמחויבות קהילתית למבצע הצלה של הדקה התשעים.

אני עושה למשפחה שלי מה שיד יצחק בן־צבי עושה לכלל ישראל. אני באה ממשפחה שלא זורקים בה ניירות, לא זורקים שום דבר. אבא שלי הלך לעולמו לפני 18 שנה, ואמא שלי לפני שמונה וחצי שנים. העברתי אלי את הניירות שלהם, עוד לא גמרתי לעבור על הכול. מעט זרקתי, אבל אני סורקת ובמחשב יש לי תיקייה ענקית. הכול אני סורקת ואחר כך את המקור, הניירות, אני מחלקת למשפחה. מתאים לי הפרויקט

הזה. התחלתי עם אנשים שאני מרגישה שזו הדקה ה־95 [שלהם]. אלה אנשים שאני מפחדת שמא ימותו לפני שאסיים. אנשים צלולים ונהדרים, אבל בני 97. דיברתי גם עם הדור השני שם. אמרתי שזה יעלה לאינטרנט, שידעו. לא היה אכפת להם, ואמרו שזה בסדר (ריאיון עם נירה בביתה, 12.7.2016).

נירה תיארה בריאיון עמה את הסתייגותה משיתוף אלבומה הפרטי באינטרנט. היא הביעה התנגדות נחרצת לכך אף בימי ההכשרות בתיעוד והסכירה את החלטתה לא לפרסם את אלבומה באתר האינטרנט של המיזם ברצון לשמר את התחום הפרטי המשפחתי והאינטימי בתרבות דיגיטלית שבה אבדו הפרטיות והאנונימיות. התנגדות זו הייתה ייחודית לה בקרב המרואיינים. אולם אפשר היה לזהות בקרב חלק מהמרואיינים פער דיגיטלי וחוסר הבנה של ממדי החשיפה האישית באינטרנט.

הראיונות עם רוב המשתתפים במיזם נערכו תוך כדי דפדוף באלבום הדיגיטלי המשפחתי באתר. הבחנו אצל חלק מן המרואיינים בחוסר הבנה או באידיעה כיצד לנווט ולחפש באלבום הדיגיטלי שבאתר המיזם. לחלק ניכר מהם מתווך האתר באמצעות בני הדור השני, הנכדים והרכוזות. למרות זאת, זיהינו אצל רובם עניין בהיסטוריה, בתיעוד, בזיכרון ובהנצחה משפחתית. רובם ככולם מעורבים או היו מעורבים בפעולות הנצחה וזיכרון במישור האישי והציבורי וקשורים לגופי מורשת מקומיים.

בין הנושאים שעלו בראיונות היה רצון להרחיב את ההנצחה המשפחתית גם לממד הווירטואלי, לחזק את הקשרים הבין־דוריים, לייצג את המשפחה ואת תרומתה להיסטוריה היישובית והלאומית, ותחושת מחויבות קהילתית לתעד ולהנציח את ההיסטוריה המקומית ואת האנשים הקשורים בתולדותיה. אלבום התמונות הדיגיטלי ממלא את הפונקציה שמילא אלבום התמונות האנלוגיות כאובייקט זיכרון, אך לא נראה שהוא משמש את המרואיינים כמוקד לצפייה ושיתוף תמונות, סיפור סיפורים וסיפור זיכרונות.

המרת התמונות האנלוגיות המשפחתיות לאובייקטים דיגיטליים

בפרק זה, החותם את המאמר, נציג את משמעות תהליכי התיעוד והדיגיטציה בעיצוב התצלום המשפחתי האנלוגי כאובייקט דיגיטלי בארכיון. אנו סבורות כי התהליך משפיע לא רק חומריותו של התצלום, אלא גם על משמעותו כאובייקט זיכרון והנצחה ועל המידע ההיסטורי המקודד בו. התצלום שואב במידה רבה את משמעותו ואת ערכו כעדות וכעובדה מההקשר שבו הוא נוצר. בשעה שהוא מאבד הקשר זה הוא מבודד, מיותר וחסר משמעות (Sassoon 1998). ג'ושוע שטרנפלד מציין כי בבהילות לסרוק טקסטים ודימויים חזותיים, העדיפו מדעי הרוח הדיגיטליים את התוכן האינפורמטיבי של המקור על פני שמירה על שלמותה של הרשומה והסדר המקורי שבו נוצרה ונאצרה. שבירה זו של הרצף וההקשר המקורי יצרה מאגר של אובייקטים שנותקו מההקשרים המקוריים שלהם ומכוונות יצריהם. אלבום תמונות המשפחה, וגם התמונות הבודדות, מציעים מידע נוסף בכתב ידם

של בעליהן בשפות שונות. מידע זה מגדיר זמן ומקום, ולעתים נוספות הערות אנקדוטיות אשר מתייחסות לנסיבות האירוע ומספרות את הסיפורים המתועדים בתמונה. שמירתו של מידע מקורי, סבור שטרנפלד, הוא בעל חשיבות עליונה לשלמותו ולמהימנותו של מקור מידע, ובכלל זה תעודות חזותיות (Sternfeld 2011: 547-548).

בתהליך הדיגיטציה נלקחות התמונות מכמה מקורות ונוצרים אובייקטים (אלבומים דיגיטליים, אוספי ארכיון, מאגרי מידע של תמונות) חדשים. הסיכון לאבד מידע בתהליך איחוד הנתונים הוא גדול. המידע אשר נוסף בתמונות בידי המשפחות יופיע באלבום הדיגיטלי המשפחתי שבמיום בהערות מילוליות לצד התמונות במידה שהוא מוסיף מידע לזיהוי הפרטים בתמונה. תיעוד התמונות ותיאורן במיום מכוונים לאיתורן באתר המיום ובמנועי החיפוש באינטרנט, ולתיאור הרובד האיקונוגרפי הנגלה לעין המסתכל. אולם אם האלבום המשפחתי מעניק הקשר לתמונות באמצעות סדר כרונולוגי, הערות והארות, ושולבים בו לעתים אלמנטים חזותיים שמנציחים את האופן שבו המשפחה בחרה לזכור ולייצג את עצמה, רובד זה נעלם ואינו בא לידי ביטוי בתהליך הדיגיטציה של התמונות.

תהליכי התיעוד במיום מצביעים על החשיבות שראשו ביד יצחק בן צבי מייחסים להנגשת תעודות היסטוריות חזותיות למתעניינים ולחוקרים על חשבון שמירת מאפייניו של אלבום התמונות האנלוגיות כסוגה תיעודית בעלת ערך. ג'ואן שוורץ מתארת את המתח שבין ערכו של האלבום כעדות לערך המידעי של התמונות הפרטיות:

בארכיונים חייבים אמצעי שימור וכלים לתחזוקת המצאי לאזן בין ערך עדותי לערך מידעי, בין צרכים אינטלקטואליים לפיזיים. לעתים קרובות מדי מפרקים אלבומים ומוציאים מהם דפים, או שמוציאים תצלומים מדפי אלבומים כדי לשמר אותם במעטפות נפרדות. כשעושים זאת, לכאורה כדי להבטיח את הישרדותם הפיזית לטווח ארוך של תצלומים אינדיבידואליים, מקריבים את הערך העדותי הטמון במבנהו הפיזי של האלבום: סדר הדפים, שיטת מיקום התמונות, השילוב בין מילים לתמונות והעולם התיעודי הרחב יותר שהאלבום הוא חלק ממנו. משמעות האלבום לא רק כמקום אחסון של הדימויים, אלא כמסמך בזכות עצמו והמידע שכדי להעבירו הוא הותקן, הולכת לאיבוד (שוורץ 2010: 96-97).

דיגיטציה של מקורות מידע היסטוריים, ובכלל זה תצלומים, מעוררת שאלות על אמינותם, שלמותם ומידת הייצוגיות של המקורות הנסרקים, ובכלל זה מקורות חזותיים. פול קונוויי (Conway 2015) מציין כי דיגיטציה של תצלומים בארכיון אינה רק מעבר ממדיום אחד לאחר אלא תהליך של ייצוג. תהליך זה, שהוא גם מתווך, רווי בבעיות פוטנציאליות של תקשורת, פרשנות והבנה שגויות ומעורר שאלות של אמינות ומהימנות.

תצלום סרוק הוא ייצוג של ייצוג. האובייקט אשר תווך דרך עין המצלמה עושה את דרכו אל המשתמש דרך מרחב, זמן וטכנולוגיה. עמימות אופפת גם את ההחלטות הטכניות הרבות המלוות את תהליכי הדיגיטציה. אלה החלטות סובייקטיביות של אנשי המקצוע הנוגעות לעיבודים השונים בתמונות. הלשון הטכנית מובנת רק לאנשי מקצוע. היסטוריונים וחוקרים

שמשמשים בקורפוסים חזותיים צריכים לדעת כי הקשר בין המקור ובין העותק אינו נהיר דיו וכך גם הידע והמידע המופקים מהייצוג החזותי המעובד לתצוגת מסך (שם: 16).¹¹

סיכום: לפתוח את 'הקופסה השחורה של הארכיב'

'ישראל נגלית לעין' הוא מיזם לעיצוב מורשת חזותית המשולב בעבודת ארכיון התמונות ביד יצחק בן-צבי ובייצור הידע ההיסטוריוגרפי במכון. המיזם מזמין את הציבור הרחב לקחת חלק בייצור תוכני הארכיון הדיגיטלי של המורשת. המיזם מקדם תוכני מורשת חזותית שיש בהם עניין לציבור. מהו ציבור זה? ומהו העניין אשר בשמו פועל המיזם? מהי מידת השתתפותו של הציבור ובמה היא באה לידי ביטוי? ומהי מידת הדמוקרטיזציה שמקדם המיזם הדיגיטלי? באיזו מידה מקדם התיווך הדיגיטלי וההנגשה באינטרנט את השאיפות אשר נתלו בהם לקידום ערכים דמוקרטיים בעיצוב מורשת, כגון נגישות לקהלים נרחבים, רב-קוליות וצמצום התלות בידע של מומחים (Aigner 2016; Witcomb 2007)? לביורור סוגיות אלה השתמשנו במתודה אתנוגרפית אשר התבססה על ראיונות עם השחקנים השונים במיזם ובכלים מתודולוגיים שמציעה תיאוריית שחקן הרשת כדי לתאר את יחסי הגומלין בין שחקנים ברמות שונות: מנהלי המיזם, רכזים מקומיים, בעלי אלבומים ומתעדים, טכנולוגיות וכלים שונים לתיווך מידע.

בחינת פעילותו הארכיבאית של המיזם העלתה מגמות סותרות. האחת דמוקרטית ומעודדת השתתפות ציבורית, והאחרת מגלמת ערכים ובחירות המאפיינות את שיח המורשת ההגמונית. שיח זה נשען על ידע של מומחים, נותן עדיפות למורשת המתגלמת במרחב הבנוי ובנוף. הוא קשור בלאומיות ובינוי אומה ואינו יכול לייצג קבוצות אתניות אשר אינן חולקות קטגוריות זהות לאומיות ציוניות. שיח המורשת ההגמונית אינו יכול להכיל גם את מושג הזיכרון האישי והקבוצתי, זיכרון שכרוך גם בשכחה. הסיבה לכך היא שמושג המורשת כפי שהוא מובנה בשיח ההגמוני קשור במקומות ובאירועים שאמורים לעורר הרגשה של לכידות וגאווה לאומית וקהילתית. לעומת זאת, זיכרון אישי וקבוצתי עלול לגלם בתוכו אירועים שנויים במחלוקת ונרטיבים מנוגדים אשר שיח המורשת ההגמוני אינו יכול להכיל (Graham et al. 2000; Smith 2006).

המגמה הדמוקרטית במיזם מקדמת את השתתפות הציבור בעיצוב תוכני הארכיב על ידי בחירת התמונות ומתן ייצוג לזיכרון אישי ומקומי. כמו כן היא באה לידי ביטוי בהעדפת ייצוגים אשר לא צולמו בידי גורמים רשמיים, ובמתן ביטוי לחיי היום-יום ולהוויה ההיסטורית המקומית. במישור המקומי אפשר להבחין כי ההחלטות מהי המורשת, ומהם

11 באתר המיזם ניתן לגולשים מידע על תצורת הסריקה והמטרות שבבסיסה. בספרייה הלאומית קיים תיעוד של ההחלטות הטכניות אשר התקבלו לגבי פריטים סרוקים באמצעות הוספת מידע (meta data) טכני וניהולי לפריטים.

גבולותיה בזמן ובמרחב, מתקבלות תוך כדי מחלוקות ומשא ומתן בין שחקנים מקומיים המעצבים את דמותו של הארכיון ברמה האזורית והיישובית.

למרות המגמה הדמוקרטית לשיתוף הציבור, בלבו של המיזם עומד פרויקט היסטוריוגרפי שבא לכונן קורפוס של תעודות חזותיות. קהל היעד שלו הם היסטוריונים, חוקרים ומתעניינים. פרויקט זה מכתוב את בחירת התמונות במיזם ואת הנושאים הנשענים על סמכותם של מומחים.

פעילות ארכיונאית זאת מבטאה גישה פוסט־משמורתית לניהול ארכיונים.¹² גישה זו מכירה בחוסר היכולת לשמור את כל הרשומות בארכיון בשל היצף המידע. היא מעודדת שיתוף של הציבור והקמת ארכיונים לא מקצועיים קהילתיים ופיתוח ממשקי הנגשה. על פי גישה זו אפשר להסתפק בתחליפים הדיגיטליים, בעוד התמונות והמסמכים נשארים בידי בעליהם. הארכיבאות הפוסט־משמורתית, הגם שהיא מעודדת את הקמתם של ארכיונים קהילתיים, מעניקה סמכות רבה לארכיונאים, להיסטוריונים ולאוצרים לעצב מדדים ואמות מידה לשימור רשומות ארכיון (Cunningham 2011; Shein and Lapworth 2016). הפרויקט ההיסטוריוגרפי במיזם שם דגש רב יותר על השימוש בתמונה, הווה אומר על משמעותה למחקר עתידי ועל כוחה לייצג מציאות היסטורית, מאשר על ערכה כעדות אישית של זיכרון. המתח בין זיכרון אישי לכתובה היסטורית תואר בפירוט בידי היסטוריונים, סוציולוגים וחוקרי זיכרון. הסוציולוג הצרפתי מוריס הלבווקס (Halbwachs 1992) וההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (1993) סברו כי ההיסטוריה מייצגת את העבר בניסיון לשחזר את מה שהיה ואיננו עוד, ואילו הזיכרון הוא תופעה אקטואלית המקובעת בהווה ובמידה רבה צופה אל פני עתיד.¹³

עוד נטען כי המדיום הדיגיטלי והרשתות החברתיות המקוונות משנות את יחסי הכוחות בין התיעוד ההיסטורי לתיעוד האישי הבלתי מזוקק שבו מוצפות הרשתות החברתיות (שפי 2012). מצב דברים זה מאתגר את ההגמוניה של הדמיון ההיסטורי בחברה המערבית, שינוי המחלחל אף אל שיח הסיכון במיזם.

12 גישה זו מתאפיינת בתפיסה חדשה של סוגיית המשמורת הפיזית, ובהגדרה מרחיבה ומכילה של תוכנו וצורתו של הארכיון. על פי תפיסה זו אין ביכולתם של ארכיונים להכיל את כמות המידע העצום בעידן המודרני, ולפיכך על המסמכים והתמונות להישאר בידי יוצריהן. גישה זו כוללת אף פעילות ארכיונאית קהילתית ושאיפה לחדשנות טכנולוגית. היא פותחה בידי הארכיונאי והתיאורטיקן האמריקני ג'רלד האם. ראו: Ham 1981.

13 נורה תיאר את היחס בין היסטוריוגרפיה לזיכרון: 'הזיכרון הוא תופעה חיה ודינאמית הנישאת על ידי קבוצות חיות של אנשים, פתוח למניפולציות, לדיאלקטיקה של זיכרון ושכחה. הזיכרון מרובה פנים אינדיבידואלים וקולקטיבים בו זמנית, סוג של הווה מתמשך. ההיסטוריה היא פעולה אינטלקטואלית, ייצוג של עבר שעניינה רצפים של זמן. היא מופשטת, שייכת לכול אך אינה שייכת לאף אחד. הזיכרון הוא קונקרטי, אחוז באובייקטים ובמרחבים. בלב ההיסטוריה פועלת ביקורת אשר מטרתה להרחיק ולהדחיק את הזיכרון הספונטני החשוך בעיניה'. ראו: נורה 1993: 9-14. גם יוסף חיים ירושלמי סבר כי 'היסטוריוגרפיה, רישומם בפועל של מאורעות היסטוריים, לא הייתה בשום אופן האמצעי העיקרי לפנות אל הזיכרון הקיבוצי' (ירושלמי 1982: 22).

ג'ואן גארד-הנסן, בהשפעת הפילוסוף ז'אק דרידה, מתארת את היצף הזיכרון האישי באינטרנט כסוג של 'קדחת ארכיב', דחף לתעד ולתווך את האישי והפרטי [המהווים מעין] היסטוריה מלמטה, המייצרת ארכיונים של זיכרונות פרטיים ואישיים. השינוי ביחסי הכוח מאתגר את פרקטיקות שימור המסמכים של מוסדות ותאגידים השואפים לארכיב ידע והיסטוריה על פי דרכם' (Garde-Hansen 2009: 147-148).

'ישראל נגלית לעין' הוא מיזם רשמי לעיצוב מורשת חזותית, הבא להציע מרחב וירטואלי מוצק לסמלים וייצוגים חזותיים לאומיים המיוצגים בזיכרון מקומי ופרטי. חקר המיזם תיעד את התגובה הרשמית והממלכתית לאתגרי הטכנולוגיה הדיגיטלית והגלובליזציה בראשית העשור השני של המאה ה-21. בארכיב המורשת ניכרת פעולתם והשפעתם של כוחות ושחקנים מגוונים, וכן שורה של החלטות טכניות, פוליטיות וארגוניות המתרחשות במרחבים שונים, חלקן סמויות מהעין. במאמר זה ביקשנו להציע מסגרת תיאורית ומתודולוגית להבנת אופן פעולתם והשפעתם של כוחות אלה ושל הטכנולוגיה הדיגיטלית בכללם, בעיצוב הארכיון.

רשימת המקורות

- גרואג, שמואל, 2011. 'לוביה ביער לביא: על שימור המורשת הפלסטינית הבנויה בישראל', בתוך: חיים יעקבי וטובי פנסטר (עורכים), **זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל אביב, עמ' 177-209.
- ירושלמי, יוסף ח', 1982. **זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי** (תרגם ש' שביב), עם עובד, תל אביב.
- יד יצחק בן-צבי, 2015. **ישראל נגלית לעין: מיזם קהילתי לתיעוד אלבומי משפחות: חוברת הדרכה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- ישראל נגלית לעין**, אתר יד יצחק בן-צבי, <http://www.israelalbum.org.il/> (אוחזר בינואר 2016).
- מדינת ישראל, משרד ראש הממשלה, 2010. **תמ"ר: מתווה פעולה לשקום והעצמת תשתיות מורשת לאומית**, משרד ראש הממשלה, ירושלים, <http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/PMO/Government32/des/tamar020310.pdf> (אוחזר בינואר 2016).
- נורה, פייר, 1993. 'בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המיקום' (תרגמה רבקה ספיבק), **זמנים**, 45, עמ' 9-14.
- רינגל, שרון, 2017. 'טכנולוגיות דיגיטליות ועיצוב זיכרון העתיד: תהליך הדיגיטציה של ארכיונים על ידי הספרייה הלאומית בישראל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- רם, אורי, 2006. **הזמן של הפוסט: לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל**, רסלינג, תל אביב.
- שוורץ, ג'ואן, 2010. 'ללמוד לקבל תצלומים: סטנדרטים תיאוריים', **דחיקה** לשונות ושולי הארכיונאות, **ארכיון**, 16, עמ' 81-109.
- שלו-כליפא, נירית, 2015. 'אלבומי הארץ: דפדוף באלבומי "ישראל נגלית לעין"', <http://www.israelalbum.org.il/media/43643/-pdf> (אוחזר בדצמבר 2017).
- שפי, נעמה, 2012. 'ארכיון הזיכרון: טכנולוגיות תקשורת והמאבק על הזיכרון', בתוך: מאיר חזן ואורי כהן (עורכים), **תרבות זיכרון והיסטוריה**, א, אוניברסיטת תל אביב ומרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 61-77.

- Addison, Alonzo C., 2007. 'The Vanishing Virtual: Safeguarding Heritage's Digital Record', in: Yehuda Kalay, Thomas Kvan and Janice Affleck (eds.), *New Heritage: New Media and Cultural Heritage*, Routledge, New York, pp. 17-39.
- Ahmad, Yahaya, 2006. 'The Scope and Definitions of Heritage: From Tangible to Intangible', *International Journal of Heritage Studies*, 12, 3, pp. 292-230.
- Aigner, Anita, 2016. 'Heritage-making "from Below": The Politics of Exhibiting Architectural Heritage on the Internet – A Case Study', *International Journal of Heritage Studies*, 22, 3, pp. 181-199.
- Asdal, Kristin, Brita Brenna and Ingunn Moser, 2007. 'The Politics of Interventions: A History of STS', in: idem (eds.), *Technoscience: The Politics of Interventions*, Unipub, Oslo, pp. 7-53.
- Atkinson, David, 2008. 'The Heritage of Mundane Places', in: Brian J. Graham and Peter Howard (eds.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, Routledge, London, pp. 381-396.
- Beetz, Johannes, 2016. *Materiality and Subject in Marxism, (Post-)Structuralism, and Material Semiotics*, Springer, New York.
- Bennett, Tony, 2010. 'Making and Mobilizing Worlds: Assembling and Governing the Other', in: idem and Patrick Joyce (eds.), *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material*, Routledge, London, pp. 188-208.
- Callon, Michael, 2005. 'Why Virtualism Paves the Way to Political Impotence: A Reply to Daniel Miller's Critique of the Laws of the Markets', *Economic Sociology: European Electronic Newsletter*, 6, 2, pp. 3-20.
- Champion, Erik Malcolm, 2006. 'Explorative Shadow Realms of Uncertain Histories: Intangible Content and Translucent Interaction in New Heritage Projects', paper presented at New Intangible Heritage Conference, Hong Kong.
- Conway, Paul, 2015. 'Digital Transformations and the Archival Nature of Surrogates', *Archival Science*, 15, 1, pp. 51-69.
- Creswell, John W., 1994. *Research Design: Qualitative and Quantitative Approaches*, Sage Publications Inc., Thousand Oaks, CA.
- Cunningham, Adrian, 2011. 'The Postcustodial Archive', in: Jennie Hill (ed.), *The Future of Archives and Recordkeeping: A Reader*, Facet Publishing, London, pp. 173-189.
- Garde-Hansen, Joanne, 2009. 'My Memories? Personal Digital Archive Fever and Facebook', in: Joanne Garde-Hansen, Andrew Hoskins and Anna Reading (eds.), *Save As... Digital Memories*, Palgrave Macmillan, London, pp. 135-150.
- Graham, Brian, Greg Ashworth and John Tunbridge, 2000. *A Geography of Heritage: Power, Culture and Economy*, Oxford University Press, Oxford.
- Halbwachs, Maurice, 1992. *On Collective Memory* (trans. and introduction by Lewis A. Coser) (*The Heritage of Sociology*), University of Chicago Press, Chicago, IL.

- Ham, F. Gerald, 1981. 'Wisconsin: Governmental Archives in an Academic Environment', *Government Publications Review*, A, 8, 4, pp. 303-309.
- Harrison, Rodney, 2011. 'Consuming Colonialism: Curio Dealers' Catalogues, Souvenir Objects and Indigenous Agency in Oceania', in: Sara Bryne, Anne Clarke, Rodney Harrison and Robin Torrance (eds.), *Unpacking the Collection: Networks of Material and Social Agency in the Museum*, Springer, New York, pp. 55-82.
- _____, 2012. *Heritage: Critical Approaches*, Routledge, London.
- _____, 2015. 'Beyond "Natural" and "Cultural" Heritage: Toward an Ontological Politics of Heritage in the Age of Anthropocene', *Heritage and Society*, 8, 1, pp. 24-42.
- Hirsch, Marianne, 1999. *The Familial Gaze*, Dartmouth College, Hanover, NH.
- Huyssen, Andreas, 1995. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*, Routledge, New York.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara, 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Knightley, Emily and Michael Pickering, 2014. 'Technologies of Memory: Practices of Remembering in Analogue and Digital Photography', *New Media and Society*, 16, 4, pp. 576-593.
- Latour, Bruno, 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- _____, 1999. *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- _____, 2005. *Reassembling the Social – An Introduction to Actor-Network Theory*, Oxford University Press, Oxford.
- Law, John, 1999. 'After ANT: Complexity, Naming and Topology', in: idem and John Hassard (eds.), *Actor Network and After*, Blackwell and the Sociological Review, Oxford, pp. 1-14.
- _____, 2009. 'Actor Network Theory and Material Semiotics', in: Bryan S. Turner (ed.), *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Wiley-Blackwell, Chichester, pp. 141-158.
- Marshall, Catherine and Gretchen B. Rossman, 2014. *Designing Qualitative Research*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.
- Mol, Annemarie, 2010. 'Actor-Network Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft*, 50, pp. 253-269.
- Rico, Trinidad, 2015. 'Heritage at Risk: The Authority and Autonomy of a Dominant Preservation Framework', in: Kathryn Lafrenz and idem (eds.), *Heritage Keywords: Rhetoric and Redescription in Cultural Heritage*, University Press of Colorado, Boulder, CO, pp. 147-162.

- Robertson, Iain J. M., 2012. 'Introduction: Heritage from Below', in: idem (ed.), *Heritage from Below*, Routledge, London, pp. 15-42.
- Rodéhn, Cecilia, 2015. 'Democratization: The Performance of Academic Discourse on Democratizing Museums', in: Kathryn Lafrenz Samuels and Trinidad Rico (eds.), *Heritage Keywords: Rhetoric and Redescription in Cultural Heritage*, University Press of Colorado, Boulder, CO, pp. 99-110.
- Rose, Gillian, 2012. *Doing Family Photography: The Domestic, the Public and the Politics of Sentiment*, Ashgate Publishing, Farnham, UK, Burlington, VT.
- Sassoon, Juanna, 1998. 'Photographic Meaning in the Age of Digital Reproduction', *LASIE: Library Automated Systems Information Exchange*, 29, 4, pp. 5-15.
- Shein, Cyndi and Emily Lapworth, 2016. 'Say Yes to Digital Surrogates: Strengthening the Archival Record in the Postcustodial Era', *Journal of Western Archives*, 7, pp. 1-50.
- Smith, Laurajane, 2006. *Uses of Heritage*, Routledge, London.
- Sternfeld, Joshua, 2011. 'Archival Theory and Digital Historiography: Selection, Search and Metadata as Archival Processes for Assessing Historical Contextualization', *The American Archivist*, 74, 2, pp. 544-575.
- Taylor, Joel and Laura Kate Gibson, 2017. 'Digitization, Digital Interaction and Social Media: Embedded Barriers to Democratic Heritage', *International Journal of Heritage Studies*, 23, 5, pp. 408-420.
- Van Dijck, José, 2011. 'Flickr and the Culture of Connectivity: Sharing Views, Experiences, Memories', *Memory Studies*, 4, 4, pp. 401-415.
- Waterton, Emma and Steve Watson, 2013. 'Framing Theory: Towards a Critical Imagination in Heritage Studies', *International Journal of Heritage Studies*, 19, 6, pp. 546-561.
- Winter, Tim, 2013. 'Clarifying the Critical in Critical Heritage Studies', *International Journal of Heritage Studies*, 19, 6, pp. 532-545.
- Witcomb, Andrea, 2007. 'The Materiality of Virtual Technologies: A New Approach to Thinking about the Impact of Multimedia in Museums', in: Fiona Cameron and Sarah Kenderdine (eds.), *Theorizing Digital Cultural Heritage*, MIT, Cambridge, MA, pp. 35-48.
- Yeo, Geoffrey, 2008. 'Concepts of Record: Prototypes and Boundary Objects' (part 2), *The American Archivist*, 71, 1, pp. 118-143.

רשימת קיצורים

- אב"ג – ארכיון בן־גוריון, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר
אב"ג, א"צ – ארכיון בן־גוריון בארכיון צה"ל, קריית אונו
א"ג – ארכיון גנזים, תל אביב
אה"ע – ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון, תל אביב
אי"ט – ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
א"כ – ארכיון הכנסת, ירושלים
אל"ח – ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב
אממ"ב – ארכיון מרכז מורשת מנחם בגין, ירושלים
אמ"ע – ארכיון מפלגת העבודה ע"ש משה שרת, בית ברל
א"צ – ארכיון צה"ל, קריית אונו
אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אק"מ – ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת אפעל
אש"צ – ארכיון השומר הצעיר, גבעת חביבה
את"ה – הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב
א"מ – ארכיון המדינה, ירושלים
מזב"י – ארכיון ז'בוטינסקי, מכון ז'בוטינסקי בישראל, תל אביב
מילא"ה – המרכז הישראלי לתיעוד אמנויות הבמה, אוניברסיטת תל אביב

NA – National Archives, College Park, Maryland

PRO – Public Record Office, London, UK

רשימת משתתפים

אוניברסיטת חיפה	מר אורי בירן
אוניברסיטת אריאל בשומרון	ד"ר עמוס בלובשטיין-נבו
אוניברסיטת תל אביב	פרופ' מיכאל גלוזמן
אוניברסיטת חיפה	גב' רונית המיין
המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי	ד"ר יעל זילברמן
אוניברסיטת חיפה	ד"ר אסף זלצר
האוניברסיטה הפתוחה	פרופ' אביבה חלמיש
אוניברסיטת חיפה	ד"ר תמר יוגב
אוניברסיטת בר-אילן	פרופ' יחיאל לימור
אוניברסיטת תל אביב	ד"ר ליאורה מלכא ילין
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	מר אבי-רם צורף
אוניברסיטת תל אביב ומכללת סמינר הקיבוצים	ד"ר רימה שיכמנטר

Exploring Digital Heritage: Designing Local Archives in the 'Israel Revealed' Project

Ronit Hemyan ,Tamar Yogev

The democratization of heritage through digital access is a well-documented aspiration. Its goal is to facilitate greater public participation and access to heritage collections. This paper presents the results of ethnographic research that explored the initiative for documentation and digitization of family photo albums. The project, entitled 'Israel Revealed to the Eye', is under the auspices of the Yad Ben-Zvi Institute. Its purpose is to record and scan visual representations in order to create a depository of family photo albums. The work is carried out by dedicated volunteers.

The article explores to what extent the project allowed the local communities to take part in the decision-making behind the meaning of heritage and the content of the digitization. The argument is made that the communities' participation in the decisions that shaped the archive, and its values and visual representations, was channeled to a predefined framework in the national heritage discourse.

The authors pose a theoretical framework based on heritage studies and actor-network theory to unpack the digital heritage archive and examine the interaction between the people involved and the technologies and methods employed.

The Historical Narrative of the Israeli Right-wing in Children and Youth Literature, 1965-1980

Rima Shikhmanter

Israeli children's and young adults' literature responded to the ideological and political transformations in Israel in the 1950s and 1960s. The article focuses on the shift in historical fiction for the young people from the literary margins to the center. Beginning in the mid-1960s, this literature branched onto two paths: the first was led by Uriel Ofek, a key figure in children's literature scene in the 1960s and 1970s, who, although sharing the left movements' views, followed a pedagogical, apolitical agenda. The second was led by people from inside the right-wing establishment, the main figure being Galila Ron-Fedder-Amit who, with the blessing of Israel's first right-wing Prime Minister, Menachem Begin, started churning out books on the prestate's right-wing paramilitary organizations (Etzel and Lechi).

Canaanite and Ancestral Roots in the Dance of Yardena Cohen

Liora Malka Yellin

Yardena Cohen was a leading pioneer in Israeli modern dance. During the 1930s and 1940s she developed original choreography and performance by creating a locally-rooted dance form that integrated body and land as an expression of the emerging national identity. The article traces Cohen's personal narrative as reflected in her writing and the interrelationship between her artistic endeavors and national ideology.

In Cohen's search for a local dance expression, she took the East as her model and turned to the Bible as a source of ancestral traditions in the spirit of the country's youth. Artistically, the younger generation identified with Canaanite art, co-opting it through the lens of their national ethos and embodied practices of realizing the natural bond with land. Cohen sprang from this generation, and while her work aimed to create new forms of locally-rooted bodily practices, the author claims that she designed her dances in a Canaanite style.

The author analyzes two sub-genres (dialogues of confrontation and stories of work incidents) that appear frequently in the women's oral-history and shows how they added to self-justification and glorification of their careers and outlooks. In retrospect, the values that they stressed in their stories can be seen as the roots of today's feminist approaches to the social work profession, approaches that challenge earlier concepts of objectivity and distance between social workers and the communities they work with. The stories of conflict and work-incidents reflect the women's empathy and acceptance of the people they served and rebuff the distinction between the private individual and the professional social worker.

Jewish-Arab Relations in the Rural Area of Rosh Pina and Ja'una, 1918-1948

Uri Biran, Assaf Selzer

The subject of this article is the relations between two villages in the Eastern Upper Galilee: the Arab village Ja'una and the Jewish settlement Rosh Pina.

Previous studies have focused primarily on mixed (Arab-Jewish) cities during the British Mandate, yet very little has been written on relations between Arab villages and Jewish settlements (moshavot, moshavim and kibbutzim). The article discusses agriculture as the key area of cooperation between the two villages and looks at other areas, such as education, customs, and festivities sharing. Also treated are the impact of British rule and Jewish and Arab national politics on the two villages, and how they ultimately affected the communities' security issues.

The authors draw the conclusion that the seventy years of relations and common interests between the villages delayed separation and duality in daily life. Mutual dependency and the realization that violence would ultimately prove disastrous to both sides found expression during times of security tension as well as in the fateful year of 1948.

David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi: A Comparative Study of Leadership Styles

Aviva Halamish

David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi first met Palestine in 1907, in the first stages of their joint political activity. Ben-Zvi was commonly recognized as the senior of the two. Fifty-six years later, when Ben-Zvi passed away, he was the president of Israel, a prestigious but mostly symbolic office, while Ben-Gurion was the undisputed leader of the State of Israel, serving as prime minister and defense minister.

The article presents a comparative survey of the political biography of the two men, and asks when, how and why the change in the leadership hierarchy took place.

The article examines where each of them emerged as a leader – abroad or in Palestine; the nature and power of the institutions that each headed (World Zionist organs or Yishuv institutions); places of residence (Tel Aviv or Jerusalem); areas of interest and activity; and character and personality differences. The article concludes with a discussion on historiography and commemoration.

The lives of the two leaders are viewed against the background of events in the Yishuv. The author claims that some of the insights and definitions derived from the analysis are relevant for other phenomena in the Yishuv and the fledgling state, particularly the modes of leadership that emerged in the first half of the twentieth century.

Professional Identity in the Oral History of Moroccan-born Women Social Workers from Beer Sheva

Yael Zilberman

This article examines the professional narratives of two women of a group that has received little scholarly attention, namely, educated women who immigrated to Israel from Morocco in the 1950s and who were employed as social workers in the southern city of Beer Sheva in its first decades. The narratives reveal that their background and knowledge of Moroccan and French contributed much to their professional success. Both women began working in welfare before acquiring professional training thus gaining experience in the profession on the job. Eventually they founded a number of welfare institutions in Beer Sheva and throughout the south.

his writings that were published through the years 1925-1928. The model was described by Greenberg as a literary attempt to express the pain that derived from the gap between reality and the ideals that literature aspired to fulfill. This article examines Greenberg and Brenner's poetic and theological-political perspectives, their understanding of the term 'literature' and the existential place that thrownness holds in their writing. While Brenner expressed thrownness as standing in front of an unanswered question and the meaninglessness of life, Greenberg saw it in terms of orphanhood which, in the Jewish context, was reflected in the absence of a homeland and divine indifference, and, as such, in the often violent struggle involved in gaining a homeland. Greenberg identified Jewish and Christian theological symbolism as raw material in his literary expressions of thrownness as orphanhood.

The Political 'Love-affairs' of *Yedioth Ahronoth* and *Ma'ariv* in the First Decade of the State of Israel

Amos Blobstein-Nevo, Yehiel Limor

This article looks at a little known phenomenon: the relationship between Israel's political parties and the two leading, privately-owned evening newspapers, *Ma'ariv* and *Yedioth Ahronoth*. Both were ready to forgo their independence, at least to some degree, and cooperate with the parties and government to gain exclusive information and economic benefits.

Based on archival documentation, most of it appearing in research literature for the first time, the article illustrates this phenomenon through four deals: *Yedioth Ahronoth* with the leftist party Mapam; *Yedioth* with Mapai (Labor); *Ma'ariv* with Mapai; and *Ma'ariv* with the Progressive Party.

The findings show that the seeds of the capital-government-press relationship, which in recent years has led to wide media coverage of police investigations, were sown shortly after the establishment of the state. The authors conclude that the distinction between a party-oriented press and an independent one, which is common in Israeli media studies, is an elusive, volatile phenomenon.

ABSTRACTS

The Invention of Hebrew Modernism: Reading Y.H. Brenner's *In Winter*

Michael Gluzman

This article offers an 'economic' reading of Y.H. Brenner's *In Winter* and interprets it as a revolutionary modernist text. By describing Brenner's articulations of the socio-psychological divide, the author suggests that Brenner's changing perception of poverty is a hermeneutical key for understanding his literary work in the early 20th century. Material poverty permeates Brenner's early collection of short stories *Out of a Gloomy Valley* (1900), which seems to underscore the social and material basis of Jewish suffering. But in 1903, when *In Winter* was published, Brenner's view of poverty's significance had changed. Poverty becomes not only a material reality, but a tenet of the textual fabric itself, signifying the disheveled style of Feuerman's writing. Moreover, as *In Winter* approaches its conclusion, poverty gains yet another meaning as a key psychological concept that transcends its social foundation, elucidating the empty, inexplicable void Feuerman experiences. The figuration of poverty sheds light on Brenner's gradual modification of the socio-psychological binary in *In Winter*, thereby distancing the first-person narrator from the Hebrew writer's role as a 'watchman unto the house of Israel'.

Uri Zvi Greenberg's Brenner: Thrownness, Orphanhood and 'Mission-oriented' Literature

Avi-ram Tzoreff

Uri Zvi Greenberg depicted the Zionist author Yosef Haim Brenner as the archetype of a literary model that he termed 'Mission-oriented Literature', especially in

CONTENTS

Yosef Haim Brenner and Uri Zvi Greenberg

Michael Gluzman	The Invention of Hebrew Modernism: Reading Y.H. Brenner's <i>In Winter</i>	7
Avi-ram Tzoreff	Uri Zvi Greenberg's Brenner: Thrownness, Orphanhood and 'Mission-oriented' Literature	39

Politics

Amos Blobstein-Nevo Yehiel Limor	The Political 'Love-affairs' of <i>Yedioth Ahronoth</i> and <i>Ma'ariv</i> in the First Decade of the State of Israel	64
Aviva Halamish	David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi: A Comparative Study of Leadership Styles	90

Society

Yael Zilberman	Professional Identity in the Oral History of Moroccan-born Women Social Workers from Beer Sheva	113
Uri Biran Assaf Selzer	Jewish-Arab Relations in the Rural Area of Rosh Pina and Ja'una, 1918-1948	145

Culture

Rima Shikhmanter	The Historical Narrative of the Israeli Right-wing in Children and Youth Literature, 1965-1980	181
Liora Malka Yellin	Canaanite and Ancestral Roots in the Dance of Yardena Cohen	204
Ronit Hemyan Tamar Yogev	Exploring Digital Heritage: Designing Local Archives in the 'Israel Revealed' Project	240

Abbreviations	274
---------------	-----

List of Participants	275
----------------------	-----

English Abstracts	i
-------------------	---

Editors: Avi Bareli, Ofer Shiff
Assistant Editor: Orna Miller
Editorial Board: Avi Bareli, Avner Ben-Amos, Kimmy Caplan, Danny Gutwein,
Menachem Hofnung, Paula Kabalo, Nissim Leon, Kobi Peled,
Shalom Ratzabi, Ilana Rosen, Ofer Shiff
Founding Editor: Pinhas Ginossar

Style Editing: Ravit Delouya, Herzlia Efrati, Yael Ofir, Anat Rayner
Proofreading: Margalit Abas-Gian
Abstracts Editing: Moshe Tlamim
Cover Design: Shai Zauderer
Production Manager: Hadas Blum

ISSN 0792-7169
Danacode 1246-10020

© 2018
All Rights Reserved
The Ben-Gurion Research Institute

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel at Art Plus, Jerusalem

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and Modern Jewish Society

Volume 30

2018

The Ben-Gurion Research Institute
for the Study of Israel and Zionism
The Ben-Gurion University of the Negev
Sede Boker Campus

IYUNIM

Multidisciplinary Studies in Israeli and
Modern Jewish Society

הכותבים בכרך זה

אורי בירן
עמוס בלובשטיין-נבו
מיכאל גלזמן
רונית המיין
יעל זילברמן
אסף זלצר
אביבה חלמיש
תמר יוגב
יחיאל לימור
ליאורה מלכא ילין
אבירם צורף
רימה שיכמנטר

עיונים

כתב עת רב־תחומי
לחקר ישראל

30

